
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालय:

९३९

॥ वैद्यविनोद ग्रंथ प्रारंभः ॥ श्रीगोपालकृष्णायनमः ॥

Acc. No. ~~2328~~ M-1863 folio - 240
Title - वैद्यविनोदसंग्रह Xerox - 477
Author - सारंगवैद्य.
Date - शके 1754.
Sub - Medicine.

(A)

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीसुंदर्यैनमः ॥ श्रीकृष्णपर
मात्मनेनमः ॥ पुराशुंभनिशुंभोच्चलीलयानिहतौयया । ययासृष्टिर्भूतस्यैदुर्गायैस
ततंनमः १ साध्यासाध्यविवेकदबुधमतंनालोकितंश्रुतंयेसद्वैद्यस्सभाविनोदस्स
मयेतिशंतिनोलज्जया तेस्वाध्यायनिरंतरंगदवतांयत्नान्नकुर्वेवैग्रंथंवैद्यविनोदना
मभिषजस्तेदयशःश्रामयः २ शुद्धिर्मारणभोजनंचशुभदद्रव्यादिमानंगुणाःस्व
स्थारिष्टविचारणाश्चविविधाः सम्यक्परीक्षाविधिः साध्यासाध्यविवेकबंधलहरी
चिन्हानियत्नानिवारोगाणांक्रमशोभिषक्परिमितिजानीहिग्रंथेस्मिन् ३ यः पठि
त्वाविनोदस्यचिकित्सांचकरोतिहि संप्राप्नोतियशःपुंजसराज्ञःसंमतोभवेत् ४
श्रुश्रुतंनश्रुतंयेनहारीतंयेनहारितं नालोकितंचचरकमसद्वैद्यःसउच्यते ५
नाधीतेसंविनोदंचश्रुश्रुतंनविचार्यंच रोगिणांहिकथंवैद्यश्चिकित्सांकर्तुमर्हति ६
व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानंवेदनायाश्चनिग्रहः एतद्वैद्यस्यवैद्यत्वंनवैद्यःप्रभुरायुषः ७
यथाशास्त्रंतुनिर्णीतोयथाव्याधिचिकित्सितः नशमयातियोव्याधिःसज्ञेयःकर्मजोबुधैः ८

दुर्बलः कर्कशः स्तब्धः स्वग्रामी स्वयमागतः पंचवैद्यान पूज्यं नैव धन्वंतरिसमा यदि ९ वैद्यानां हृदयानंदवेदः संज्ञो विनीततरोः अयं वैद्यविनोदाख्यः सारो वैद्येन क्रीयते १० ये गुणा द्रव्यजातीनां व्याधीनां यच भूतले संति सर्वे विनोदस्मिन्निदित्वा वीक्ष्य रोगिणां ११ वातस्यापि तस्य कफस्य चापि विकारिणः कायवतां हि काये प्रकोपहेतुः कुपितस्य लिंगं चिकित्सिकेनि निरूपणीयं इदं स्वयं १२ प्रमूर्खश्चाविदग्धश्च श्रद्धाहीनः सशंकितः वैद्यः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्रमानसः १३ पतान्वै न समापृच्छेद्वैद्यो नापक्रमेद्बुधः नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयं १४ ईश्वराणां वसुमतां लिप्सतार्थानुवर्तनये क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः १५ कर्माभ्यासः क्वचिद्वैद्यकं चेति चिकित्सा नास्ति निःफला संदेहात्सर्वथा कुर्वीत साध्यासाध्यं विचार्य तं चिकित्सितुं १६ अवैद्यजीविका सिद्धिः स्यात् गुणोरक्षयात्कश्चित् माषान्नेविदुस्तय पुंसा चिय पर्व मध्यमेहासये अबुद्धिकेन मध्यापुसेवितं भिषजं भवेत् १७ संमुखाज्ञवस्वपेद्यामेसुकृतीघटिकाद्वयं ह्रस्वेनोघरिकालेकाचा नातानां घटिकार्द्धकं १८ आयुर्वेदोदितां युक्तिं कुर्वाणाश्च हितांच ये पुण्यापुवृद्धिसंयुक्ता निरोगा हि भवंति ते १९ आयुर्हिता हितं व्याधेर्निदानं शाननथा

वैद्यविनोद [illegible]

उत्थितेन वर्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयं आहारः स्वप्नचेष्टादौ न देशस्य गुणे सति २१ य
थाखरश्चंदनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चंदनस्य एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य चार्थेषु
मूढाः खरवद्वहंति २२ सत्वाधिकृतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयंकृती लघुहस्तः शुचिः
शूरः सज्जोपस्कृतभेषजः २३ प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान्व्यवसायी प्रियंवदः सत्यध
र्मपरो यश्च स वैद्यः प्रोच्यते बुधैः २४ दर्शनस्पर्शनप्रश्नैर्व्याधिज्ञानं त्रिधामतं ॥ आ
सुरादिदर्शनास्पर्शाद्धीनादि प्रश्नतोपरं २५ अथ दोषप्रकृतिगुणमाह कृशो रूक्षोल्पकेश
श्चलचित्तोनवस्थितः बहुवाग्व्योमगः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः २६ अकालप
लितो गौरः प्रस्वेदी कोपनो बुधः स्वप्ने च दीप्तिमत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिको नरः २७ स्थिर
चित्तः सुबद्धांगः सुप्रजः स्निग्धमूर्द्धजः स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः
२८ संमिश्रैर्लक्षणैर्ज्ञेया द्वित्रिदोषाकृतिर्नरे अथानुक्रमः द्रव्याणां शोधनं प्रोक्तं प्र

थमेत्रपरिछेदे द्वितीयेमारणंचैवतृतीयेमानमुच्यते २९ चतुर्थेदूतप्रकृतिः पंचमेस्व
प्नलक्षणं षष्ठेपादपरिक्षाचसप्तमेरसवर्णनं ३० कृतान्नवारिसगुणमष्टमेचप्रकी
र्त्तितं अनुपानंचभक्ष्यंचनवमेत्रपरिछेदे ३१ अरिष्टंदशमेप्रोक्तंज्वरलिंगानिरुद्रके
द्वादशेचचिकित्सासाज्वराणांपरिकीर्त्तिता ३२ सन्निपातचिकित्साचपरिछेदेत्रयोदशे
चतुर्दशपरिछेदेचिकित्सादाहचिन्हयोः ३३ अतिसारादिरोगस्यचिकित्सापंचदश्य
तः कासादिक्षयरोगाणांचिकित्साषोडशेमता ३४ चिकित्साछर्दिरोगाणांहेतुःसप्त
दशेतथा अष्टादशपरिछेदेतृष्णारोगस्यलक्षणं ३५ एकोनविंशतेपादेस्वरभेदप्र
कृतिर्मता चिकित्सात्रमुदाप्रोक्ताविंशतौश्वासहिक्कयोः ३६ एकविंशतिसंख्येत्रगु
ल्मविद्रधिलक्षणं द्वाविंशतिपरिछेदेचिकित्साशूलनामयोः ३७ हृद्रोगोरोगग्रहणांच
चिकित्सात्रत्रिविंशतौ चतुर्विंशपरिछेदेह्यजीर्णपायउच्यते ३८ पंचविंशपरि

शीतपित्तरक्तपित्तं च १

छेदे चिकित्सा मदस्य मूर्छयोः अम्लपित्तादिरोगाणां षड्विंशे त्र चिकित्सितं ३९ मेहमू
त्रादिरोगाणां चिकित्सा सप्तविंशतौ वातरोगस्य लिंगानि चिकित्सा च सुविंशतौ ४० ए
कत्रिंशत्परिच्छेदे शिरसोनेत्रकर्णयोः भगंदरोपदंशानां क्रिमीणां युग्मत्रिंशतौ ४२
एकोनत्रिंशतौ ज्ञेयो रक्तवातामवातयोः स्त्रीबालानां चिकित्सा त्र त्रिंशते परिकीर्तिता ४१
त्रयस्त्रिंशत्परिच्छेदे चिकित्सा च निरूपर्शसां चतुस्त्रिंशत्परिच्छेदे चिकित्सोदरशोथयोः
४३ पंचत्रिंशत्परिच्छेदे कामलापांडुरोगयोः निदाने कुष्ठरोगस्य प्रोक्तं षट्त्रिंशतौ तथा
४४ सप्तत्रिंशत्परिच्छेदे अपस्मार मिहोच्यते वमने विरेचने च स्यु त्रिंशत्परिच्छदे ४५
वाजीकरणयोगश्च विषापायस्तथैव च एकोनचत्वारिंशत्परिच्छेदे प्रकीर्तितः ४६
चत्वारिंशत्परिच्छेदे व्रणरोगश्च कथ्यते इत्यनुक्रमणिका अथ रसलिंगप्रकरणं
अस्ति तपावने देशे कर्णाटो रसमंडपः अतिगुप्तः सुविस्तीर्णः कपाटार्गलशोभितः ४७

वैद्य० ध्वजपुष्पवितानाद्यैः पुष्पमालाविचित्रितः भेरीतालमृदंगाद्यैर्घंटाशृंगीनिनादि विनोदि-
तः ४८ तन्मध्ये वेदिका रम्या कर्तव्या लक्षणान्विता निष्कत्रयं हेमपत्रं रसेंद्रं नव
निष्कके ४९ अम्लेन मर्दयेद्यामं तेन लिंगं तु कारयेत् दोलायंत्रे सारनालजंबीरस्वादि-
नेपचेत् ५० अष्टादशभुजं शंभुं पंचवक्त्रं त्रिलोचनं प्रेतारूढं नीलकंठं रसलिंगं विचिं-
तयेत् ५१ तस्या संगे महादेवीमेकवक्त्रां चतुर्भुजां दधंतीं तनुं हेमाभां पीतवस्त्रां वि-
भावयेत् ५२ कोटिलिंगसहस्रस्य यत्फलं सम्यगर्चनात् तत्फलं कोटिगुणितं रस-
लिंगार्चनाद्भवेत् ५३ अथ पारदसंस्कारप्रकरणं तत्रादौ सारसंग्रहमतेन पारदोत्प-
त्तिः शैलेंद्रशिवयोः श्रीत्या परस्परजिगीषया संप्रवृत्ते तु संभोगे त्रिलोकीक्षोभकारि-
णि ५४ तं निवारयितुं वन्हिः संभोगे प्रेषितः सुरैः कांक्षमाणैस्तयोः पुत्रं तारकासुर-
मारकं ५५ कपोतरूपिणं प्राप्तं हिमवत्कंधरे नले तं दृष्ट्वा लज्जितः शंभुर्विरक्तः स्मर-
तात्तदा ५६

प्रच्युतश्चरसोधातुर्गृहीतः शंकवातदा प्रक्षिप्तोवदनेवन्हेर्गंगायामपिसोपत
त् ५७ वन्हिःक्षिप्तस्तयासोपिपतितंदह्यमानया संजातातन्मलाधानाद्भूतवःसि
द्धिहेतवः ५८ यावदग्निमुखादेतोन्यपतद्भूरिभारतः शतयोजननिम्नास्तुपंच
कूपाअभवंस्तदा ५९ तदाप्रभृतिकूपस्थंतद्रूतः पंचधाभवत् रसोरसेंद्रःसूतश्चपार
दोमिश्रकस्तथा ६० इतिपंचविधोजातः क्षेत्रभेदेनशंकजः रसोरक्तोविनिर्मुक्तःस
र्वदोषैरसायनः ६१ संजातास्त्रिदशास्तेननिर्जरानिरुजामराः रसोद्रोदोषनिर्मुक्तः
श्यावोरूक्षोतिचंचलः ६२ रसायनोपवेंस्तेननागामत्यर्जरोज्झिताः देवैर्नागैश्च
तौकूपौपूरितौमृद्भिरश्मभिः ६३ तदाप्रभृतिलोकानांतौजातावतिदुर्लभौ ईषत्पी
तश्चरूक्षःसांगोदोषयुक्तःसूतकः ६४ दशाष्टसंस्कृतःसिद्धोलोहदेहंकरोतिसः
अथान्यकूपजःकोपिसुचलःश्वेतवर्णवान् ६५ पारदोविविधेयोगैःसर्वरोग

वै० हरः स हि मयूरचन्द्रकच्छायः सरसो मिश्रको मतः ६६ सोऽप्यष्टादशसंस्कारयुक्त वि०
श्चार्त्तवसिद्धिदः त्रयः सूतादयः सूताः सर्वकर्मकरा अपि ६७ निजकर्मविनिर्माणैः
शक्तिमन्तो निमात्रया एतां रससमुत्पत्तिं यो जानाति स धार्मिकः ६८ आयुरारोग्यसंता
नं रसासिद्धिं च विंदति रसनात्सर्वधातूनां रस इत्यभिधीयते ६९ जरारुङ्मृत्युना
शाय रस्यते वा रसो मतः रसोपरसराजत्वाद्रसेन्द्र इति कथ्यते ७० देहलोहमयीं सि
द्धिं सूते सूतस्ततः स्मृतः रोगपंकाब्धिमग्नानां पारदानाच्च पारदः ७१ सर्वधातुमयं
तेजो मिश्रितं यत्र तिष्ठति तस्मात्स मिश्रकः प्रोक्तो नानारूपफलप्रदः ७२ इत्थ
भूतस्य लोकेऽस्मिन्मर्त्त्यमृत्युगदच्छिदः प्रभावान्मानवा जाता देवतुल्यबलायुषः ७३
तान् दृष्ट्वा प्रार्थितो रुद्रः शक्रेण तदनंतरं दोषैश्च कंचुकाभिश्च रसराजो नियोजितः ७४
तदाप्रभृति सूतोऽसौ नैव सिध्यत्यसंस्कृतः ज्वलगोजलरूपेण त्यक्तो हंसगोभ

वेत् ७५ मलगोमलरूपेणरसधूमोधूमगोभवेत् अन्याजीवगतिर्देवीजीवोउदिव
निःक्रमेत् ७६ संतांचजीवयेज्जीवांस्तेनजीवोरसःस्मृतः चतस्रोगतयोदृश्याह्यदृश्या
पंचमागतिः ७७ मंत्रध्यानादिनातस्यरुध्यतेपंचमागतिः इतिभिन्नगतिस्त्वाच्चसू
तराजसुदुर्लभः ७८ संस्कारस्तस्यभिषजानिपुणेनतुकारयेत् प्रथमेरजसिस्नाता
हयरूढारजस्वला ७९ सुरूपांचवधूंदृष्ट्वाजिघृक्षुःकूपगोरसः उऊर्ध्वातिज
वात्सोपितंदृष्ट्वायातिवेगतः ८० अनुगच्छतितांसूतोसीमानंयोजनोन्मितां प्रत्य
यातितनतःकूपेवेगतःशिवसंभवः ८१ मार्गनिर्मितगर्तेषुस्थितंगृह्णातिपारदं
पतितोदरदेदेशेगोरवाद्धन्हिवक्रतः ८२ रसःसंभूतलेलीनस्तत्तद्देशनिवासिनः
तांमर्दपाननायंत्रेक्षिप्त्वासूतंहरंतिच ८३ इतिरसोत्पत्तिः सिवबिजंरसःसू
नःपारदस्यारसेन्द्रः एतानिरसनामानियथान्याविशिवयथा ॐनसुनीलोवन्हि

वै०वि०

रुज्वलोयोमध्यान्हसूर्य्यप्रतिमप्रकाशः सस्तोथधुमै: परिपांडुरश्याच्चित्रोनयो ज्योरसकर्म्मासिद्धौ रसमजीमते अथसंस्काराः स्पात्स्वेदनंतदनुमर्दनमूर्छनंच उस्थापनंतपनरोधनपातनानि संदीपनंगगनभक्षणमाणमत्रसंचारणात्तदनुग र्भगताद्रुतिश्च ८४ बाह्याद्रुतिः सूतकजारणास्याद्ग्रासस्तथासारणकर्मपश्चा नू संक्रामणंवेधविधिः शरीरेयोगस्तथाष्टादशकर्मचात्र ८५ सर्वोपस्कर मादायरसकर्मसमाचरेत द्वेसहस्त्रेपलानांतुसहस्त्रंशतमेववा ८६ अष्टाविंश त्पलान्येवदशपंचैकमेववा पलार्द्धेनैवसंस्कारः कर्तव्यः सूतकस्यच ८७ सुदि नेशुभनक्षत्रेरसशोधनमारभेत् अथस्वेदनं त्र्यूषणंलवणांशिग्रुच्चित्रकार्द्र कमूलकं क्षिप्त्वासूतोमुहुः स्वेद्यः कांजिकेनदिनत्रयं ८८ इतिस्वेदनं अथ मर्दनं गृहधूमोष्टिकाचूर्णंतथादधिगुडान्वितं लवणासुरिसंयुक्तंक्षिप्त्वासूतं विमर्दयेत् ८९

५

इति मर्दनं अथ मूर्छनं गृहकन्या मलं हन्यात्त्रिफला वह्निनाशिनी चित्रमूलं विषं
हन्यात्तस्मादेभिः प्रयत्नतः १० मिश्रितं सूतकं द्रव्यैः सप्तवाराणि मूर्छयेत् ३
सं सं मूर्छितः सूतो दोषशून्यः प्रजायते ११ अथोत्थापनं अस्माद्द्विरेकसंशुद्धो
रसः पात्यस्ततः परं उद्धृतः कांजिकक्वाथात्सूतिदोषनिवृत्तये १२ ताम्रेण पिष्टि
कां कुर्यात्पातयेदूर्ध्वभाजने वंगनागौ परिसज्य शुद्धो भवति सूतकः १३ शु
शुल्वेण पातयत्सिष्टं त्रिधोर्द्ध्वं सप्तधा त्वधः त्रिफलाशिग्रुशिखिभिर्लवणा
सुरिसंयुतैः १४ नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेच्चोर्द्ध्वभाजने ततो दीप्तैरधःपा
तमुपलैस्तत्र कारयेत् १५ रसस्थापनं अथोर्द्ध्वपातनविधिः हरिद्राकोल
शाल्याक कुमारी त्रिफलाग्निभिः तंडुलीयक वर्षाभू हिंगु सैंधव माक्षिकैः १६
पिष्टं रसैः सलवणैः सर्पाक्षिभिरेव च पातयेदथवा देवि व्रणघ्नी यक्षलोचनैः

वै० ९७ यस्त्वयथोर्द्धपातेनपातितोसौयदाभवेत् तदारसायनेयोज्योभवेद्द्रव्य विनो०
विशेषतः ९८ इत्यूर्द्धपातनं अथतिर्यक्पातनं अथवादीपकयंत्रेनिपाति
तः सर्वदोषनिर्मुक्तः तिर्यक्पातनविधिनानिपातितः सूतराजस्तु ९९ श्ल
क्ष्णीकृतमभ्रदलं रसेन्द्रयुक्तस्तथारनालेन खल्वेदत्वामर्दितंयावत्तन्नष्टंपि
ष्टतामेति १०० कुर्यात्तिर्यक्पातनपातितसूतः क्रमेणाष्टमग्नौ संस्वेदपा
न तितोसौनपैतियावदष्टमग्नौ १ तदासोशुध्यतेसूतः कर्मकारीभवेद्ध्रुवं म
र्दनं मूर्छनपातैर्मदः श्रांतो भवेत्सूतः २ शुध्यंबुजैर्निरोधेन ततोमुखकरो
रसः स्वेदनादिवशात्सूतोवीर्यंप्राप्नोत्यनुत्तमं ३ नियमोसौततः सम्यक्कच
पलत्वनिवृत्तये कर्कोटिफणिनेत्राभ्यां वैश्विकोंबुजमार्कवैः ४ समंकृत्वा
रनालेनस्वेदयेत्तु दिनत्रयं मरिचैमूर्खगसुतैर्लवणासुरिदंकणोपेतैः को
सर्पाक्षी २ केकराश्रृंगी २ ७

जिह्वायुक्तैस्त्रिदिने ग्रासार्थापायनेस्वेदात् ५ त्रिक्षारसिंधुखगभूशिखिशि
गुजाज्जी तीक्ष्णाम्लवेतसमुखैर्लवणोषणाम्लैः नेपालताम्रकुष्टशोधितमार
नाल्लेर्नाम्नासचाम्लमुदितेरसदिपनंनत ६ इतिदिपने स्वेदयेदासवाम्ले
नवीर्यतेजोप्रवृद्धये यथोपयोगः स्वेद्यस्यान्मूलिकानारसेषुच ७ सर्पाक्षी
क्षीरिणीवंध्यामत्स्याक्षीशंखपुष्पिका काकजंघाशिखिशिखाब्रह्मदंड्याखु
पर्णिका ८ मंडूकपर्णीपातालीचित्रकग्रीष्मसुंदरा काचमाचीमहाराष्ट्री
हरिक्रांतिलपर्णिका ९ श्वेतार्कशिग्रुपत्तूरमृगदूर्वारसांकुशाः रंभारक्त
त्रनिर्गुंडीलज्जालुसुरदालिका १० जातीजयंतीश्रीदेवीमूकदंबःकुसुंभकैः
कोशातकीनीरकणालांगलीकटुतुंबिका ११ चक्रमर्दोमदनार्कंदसूर्यावर्तेषु
पुंखिका वाराहीहस्तिशुंठीच प्रायेणरसमूलिकाः १२ रसस्यभावना

वैद्य०

त्स्वेदास्तु खल्वे पेचपूरिताः नागवंगोमलो वन्हिश्चाञ्चल्यं च विषं गिरिः असाध्यो विनो०
निमहादोषाः निसर्गेणापारदस्थिताः नागवंगमलं वन्हिश्चाञ्चल्यं विषं गिरिः एवं
सप्तकंचुकानिवारणाय जे ड्रसेष्ठोसूतसंस्काराः समद्रव्यरसायने १३ इतिसूत
संस्काराः अथ गंधकशुद्धिः तत्रादौ सारसंग्रहाद्गंधकोत्पत्तिः ईश्वर उवाच श्वे
तद्वीपपुरा देवि सर्वरत्नविभूषिते सर्वकाममये रम्ये तीरक्षीरपयोनिधेः १४
विद्याधरीभिर्मुख्याभिरंगनाभिश्च योगिनां सिद्धांगनाभिः श्रेष्ठाभिस्तथैवाप्स
रसां गणैः १५ देवांगनाभिरम्याभिः क्रीडंतीभीमनोहरं गीतैर्नृत्यैर्विचित्रैश्च वा
द्यैर्नानाविधैस्तथा १६ एवं संक्रीडमानायाः प्रभावात्प्रस्रुतं रजः तद्रजोतीव
सुश्रोणि सुगंधि च मनोहरं १७ रजसातीव बाहुल्याद्वाससस्तोरत्नताः ययौ तत्र
स्नात्वा तु दुकूलं सुस्नाता क्षीरसागरे १८ ततो देवांगणाभिस्त्वं कैलासं पुनरागता
उर्मिभिस्तद्रजोवस्त्रं नीतं मध्ये पयोनिधेः १९ एवं तच्छोणितं भद्रे प्रविष्टं क्षीरसागरे

क्षीराब्धिमथनेचैतदमृतेनसहोत्थितं २० निजगंधेनतान्सर्वान्हर्षयन्देवदानवान् ततो
देवगणैरुक्तोगंधकाख्योभवत्वयं २१ रसस्यबंधनार्थाजारणायभवत्वयं येगुणापारदे
प्रोक्तास्तेत्रैवापिभवेत्विति २२ इतिदेवगणैरीरयः पुराप्रोक्तंसुरेश्वरि तेनायंगंधकोनाम
विख्यातः क्षितिमंडले २३ सचापित्रिविधोदेविशुकचंचुनिभोवरः मध्यमः पीतव
र्णः स्याच्छुक्लवर्णोधमः प्रिये २४ ग्रंथांतरे चतुर्धागंधकोज्ञेयोवर्णैः श्वेतादि
भिः खलु श्वेतोत्रखटिकाप्रोक्तोलेपनेलोहमारणे २५ तथामलकसारस्याद्योभ
वेत्पीतवर्णवान् शुकपिच्छः सएवस्याच्छ्रेष्ठोरसरसायने २६ रक्तश्चशुकतुंडाख्यो
धातुवादविधौवरः दुर्लभः कृष्णवर्णः स्यात्सजरामृत्युनाशनः २७ अथशुद्धिः
पयास्विन्नोघटिमात्रंवारिधौतोहिगंधकः गव्याज्यविद्रुतोवस्त्रगालितः शुद्धि
मृच्छति २८ एवंसंशोधितः सोयंपाषाणान्नैवरोत्सृजेत् घृतेविषंतुषाकारंस्व
यंपिंडत्वमेतिच २९ द्वितयप्रकारः गंधकोद्रावितोभृंगरसाक्षिप्तोविशुध्यति

तद्रसैः समध्याग्निनो गंधकः परिशुध्यति ३० तृतीयप्रकारः स्थाल्यां दुग्धं वि
निक्षिप्य मुखे वस्त्रं निबध्य च गंधकं तत्र निक्षिप्य चूर्णितं सिकताकृतिं ३१ संछा
द्य पृथुदीर्घेण खर्परेणैव गंधकं ज्वालयेत्खर्परस्योर्द्ध्वं वन्हिवन्योत्पलैः सुधीः ३२
दुग्धे निपतितो गंधो गालितः शुद्धिमृच्छति अथ शुद्धगंधकगुणाः गंधाश्मातिरसा
यनः समधुरः पाके कटुष्णान्वितः कंडुकुष्ठविसर्पदद्रुशमनो दीप्तानलः पाचनः आ
मोन्मूलनशोषणो विषहरः सूतेंद्रवीर्यप्रदो गौरापुष्पहरस्तथा क्रिमिहरः सत्वात्म
कः सूतजित् ३३ एवं शुद्धो हि गंधाश्मा न पथ्यो विकृतिं व्रजेत् अपथ्यान्मानवे हान्या
स्पीतं हालाहलं यथा ३४ इत्थं विशुद्धस्त्रिफलाज्यभृंगमध्वान्वितः शाणमितो हि लीढः
गृध्राक्षितुल्यं कुरुते ह्यक्षियुग्मं करोति रोगोज्झितदीर्घमायुः ३५ कलांशव्योषसंयुक्तं
गंधकं श्लक्ष्णचूर्णितं अरालिमात्रे वस्त्रे तद्विप्रकीर्य विवेष्ट्य च ३६ सूत्रेण वेष्टयित्वा
च यामं तैले विनिक्षिपेत् धृत्वा संदंशतो वर्तिं मध्ये प्रज्वालयेच्च तां ३७ हतेनिपतिं

नागंधोविदुशः कांचभाजने नाहतीतिनिक्षिपेस्पचेनागवल्याश्चिविदुकं ३८ ब
लेनप्रमितेरवच्छंसूतेंद्रंचविमर्दयेत् अंगुल्याधसपत्रांनाहतिसूतंचभक्षयत् ३९
करोतिदापनंतिव्रंक्षयंपांडुंचनाशयेत् कासंश्वासंचमूत्रार्तिग्रहणीमतिदुर्धरां ४०
आमंविनाशयत्याशुलघुत्वंप्रकरोतिच घनाक्तेलोहपात्रेतु विघृतंशुद्धगंधकं
४१ घृक्ताक्तंदर्विकालिप्तंद्विनिष्कप्रमितंभजेत् हंतिक्षयमुखान्रोगान् कुष्ठरोगवि
शेषतः ४२ क्षाराम्लतैलसौवीरविदाहिविदलंतथा शुद्धगंधकसेवायांत्यजेद्योगा
घतेनहि ४२ गंधकस्त्र्यल्पमरिचैः षड्गुणात्रिफलान्वितः पृष्ठः शम्याकमूलेनपी
तश्चाखिलकुष्ठहा ४४ तन्मूलंसलिलापिष्टंलेपयेत्ससहेतनौ ४५ः प्रक्षेपयोगा
यंसर्वत्राप्रतिवीर्यवान् ४९ श्रीमतासोमदेवेनसम्यगत्रप्रकीर्तितः द्विनिष्क
प्रमितंगंधंपीत्वातैलेनसंयुतं ४६ अथापामार्गतोयेनसतैलमरिचेनाहि
पेवितोषधप्राशानेद्रव्यैस्तेनोवाराति संप्रदयः

लि वि[illegible]यसकलं देहं तिष्ठेन्न घर्मे ततः परं ४७ नक्तं भक्तं च भुञ्जीत तृतीये प्रहरे खलु वि०
वै० भजेत्स्त्रीं अथवा प्रातः समुत्थाय प्रयत्नतः ४८ महिषीछागणं लिप्त्वा स्नायाच्छी
तेन वारिणा ततोऽभ्यज्य घृतैर्देहं स्नायादुष्णेन वारिणा ४९ अमुना क्रमयोगे
न विनश्यत्यतिवेगतः दुर्जेया बहुकालीना पामा कण्डूश्च निश्चितं ५० गंधकस्य
प्रयोगानां बाहुल्येन प्रकीर्तितं ग्रंथविस्तारभीतेन सोमदेवेन भूभुजा ५१ अ
थवार्कस्नुहिक्षीरैर्वस्त्रे लेप्यं तु सर्वथा गंधकं नवनीतेन पिष्ट्वा वस्त्रे लिपेद्घनं
५२ तद्वर्त्तिं ज्वलितां कृत्वा ततः कुर्यादधोमुखिं तैलं पतेद्धि भांडे ग्राह्यं योगेषु यो
जयेत् ५३ शुद्धो गंधो हरेद्रोगान्कुष्ठमस्फोजरादिकान् अग्निकारी महानुष्णो
वीर्यवृद्धिं करोति च ५४ घनांधकारहर्म्ये च न्यचेन काचस्य पात्रके त्रिपादलोहयंत्रे

चकाचपात्रेचगंधकं ५५ चूर्णीकृत्यप्रक्षिपेतस्यचोर्ध्वंकाचस्यपात्रकं यवाद्दूर्ध्वेत
रीकृत्यत्रिभिर्लोहस्यतंतुभिः ५६ उर्द्ध्वं त्रिकाष्टवद्धीयादादप्रपद्दावगुंठितं दीपाग्नी
नातुप्रज्वाल्यसर्वपादतोनीरवतू ५७ काचपात्रेनिधायाथलेपेनाशोनिपातनं
भक्षणान्माषमात्रेणवन्हिसंदीपनंपरं ५८ इतिगंधकतैलं शुद्धोबलिर्गोपयसा
त्रिभाव्यस्ततश्चतुर्जातगुडूचिकाद्भिः पथ्याक्षधात्र्योषभृंगनीरैर्भाव्योष्ठवारंपृथ
गार्द्रकेन ५९ एतद्रसायनवरंसमखंडमिश्रंकर्षोन्मितंसकलमेहगणापहारि
धातुक्षयंप्रदररोगमुदग्रवेगंसोमाभिधंगुदगदंचसकीलरक्तं ६० हंतिप्रस
ह्यपवनंकफपित्तयुक्तंमेधाकरंचजठरानलवर्धनंच दृष्टिप्रदंक्षपयतिग्रहणी
गदंचशूलंवलीपलितकेनसमन्वितंच ६१ समस्तगदभंजनंमृगदृशांमनोरं
जनंसहेमरससंयुतंभजतियोनरोवत्सरं नतस्ययमराड्भयंभवतिवत्सराणां

बलं

शालं भवति कामिनीप्रबलदर्पविद्रावणं ६२ पथ्यं सखंडषाष्टिकोदनं घृतेन नवेन
कदलीफलान्वितं आम्ररसचोत्त्वमधुमांससंयुक्तं तांबूलवल्लिदलपूगखादिरं ६३
सुशीतलजलस्नानं दिननिद्राप्रजागरं व्यायाममैथुनायासं गंधसेवी सदा त्यजेत्
६४ एतद्रसायनवरं खलु गंधकस्य संसेवितं सुविधिना मनुजेन नित्यं वार्द्धक्य
दोषहरणं सकलामयघ्नं नानानुपानसहितं प्रथितं पृथिव्यां ६५ श्रीमन्महाब
ल इति क्षितिदेववर्यः सर्वांगमाधिन रणे खलु पो[illegible]तम्रतः जातस्ततेन कथितं
भिषजां हितं भूत्यै नानानुपानसहितं सकलामयान्तं ६६ इति गंधकरसायनं इति
गंधकशुद्धिः अथ हिंगुलशुद्धिः तत्रादौ सारसंग्रहमतेन हिंगुलजातिमाह ॥
हिंगुलः शुकतुंडाख्यो हंसपादस्तथापरः ६७ प्रथमोल्पगुणस्तत्र चर्मारः स नि
गद्यते श्वेतरेखः प्रवालाभो हंसपादः [illegible] स ईरितः ६८ सदा कृत्वार्द्रकद्र

वैर्लकुचस्यांबुनापिवा शोषितोभावइ्खाच्वनिर्दोषोजायतेखलु ६९ मेषीक्षीरेणदरदम्ल
म्लवर्गैश्चभावितं सप्तवारंप्रयत्नेनशुद्धिमायातिनिश्चितं ७० हिंगुलःसर्वदोषघ्नो
दीपनोग्निरसायनः सर्वरोगहरोवृष्योजारणायांचशस्यते एतस्मादाहृतःसूतोजीर्णगंधस
मोगुणैः दरदःपातनायंत्रेपातितश्चजलाश्रये ततस्तत्सूतसंकाशंजायतेनात्रसंशयः
अथखर्परिकाशुद्धिः खर्परिकाशब्देनकलकखापरी नरमूत्रेश्चगोमूत्रैःसप्ताहं
सकंपच्येत् दोलायंत्रेशुद्धिस्यात्तत्कार्येषुयुज्यते ७१ अथसुवर्णमाक्षिकशोधनं
तत्रादौसारसंग्रहमतेनमाक्षिकस्योत्पत्तिः सुवर्णशैलप्रभवोविष्णुनाकांचनोरसः ता
पीकिरातचीनेषुयवनेषुचनिर्मितः ७२ ताप्यःसूर्यांशुसंतप्तोमाधवेमासिदृश्य
ते मधुरःकांचनाभासोमाधवेमासिदृश्यते ७३ मधुरःकांचनाभासोसाम्लोर
जतसंनिभः किंचित्कषायःसंप्रोक्तःशीतःपाकेकटुर्लघुः ७४ माक्षिकंद्वि

वैवि॰ द्विधा हेममाक्षिकं तारमाक्षिकं तत्राद्यमाक्षिकं कान्यकुब्जोत्थं स्वर्णसंनिभं ७५
तपतीतीरसंभूतं पीतवर्णं सुवर्णवत् पाषाणबहुलः प्रोक्तस्ताराख्योऽल्पगुणात्मकः ७६
एरंडतैललुंगाभ्यां कदलीकंदवारिभिः तप्तं तप्तमवरोध्याथैः शुद्धिमायाति माक्षिकं ७७
अन्यप्रकारः मातुलुंगाम्लगंधाभ्यां पिष्टं मूषोदरस्थितं पंचक्रोडपुटैर्दग्धं म्रीयते माक्षिकं खलु ७८ एरंडस्नेहगव्याद्यैर्मातुलिंगरसेन च खर्परस्थं दृढं पक्वं जायते धातुसन्निभं ७९ एवं मृतं तु तद्योज्यं रसायनविधावपि अथ स्वर्णमाक्षिकसत्वप्रकारः त्र्यंशशाणनागसंयुक्तं क्षारैरम्लैश्च वर्तितं ध्मातं प्रकटमूषास्थं सत्वं मुंचति माक्षिकं ८० क्षौद्रगंधर्वतैलाभ्यां गोमूत्रेण घृतेन च कदलीकंदसारेण भावितं माक्षिकं मुहुः ८१ मूषायां मुंचेति ध्मातं सत्वं सत्वं शुल्बनिभं मृदु गुंजाबीजसमच्छायं द्रुतद्रावं च सीसवत् ८२ तात्पसत्वं विशुद्धं तद्देहलोहकरं परं माक्षीकसत्वेन र

रसस्यापि पिष्टिं कृत्वा विलीने च बलिं निधाय शनैश्च संमर्द्य चरवल्लमध्ये निक्षिप्य सत्वं
द्रुतमभ्रकस्य विधाय गोलं लवणस्य यंत्रे पचेद्दिनार्धं मृदुवह्निना च स्वतः सुशी
तं परिचूर्ण्य सम्यग्वल्लोन्मितं व्योषविडंगयुक्तं ८३ संसेवितं स्तौद्रयुतं निहंति ज
रासरोगापमम्लकमेव दुःसाध्यरोगानपि सप्तवासरैर्नैतेन तुल्योऽस्ति सकधार
सोपि ८४ माक्षिकस्य चतुर्थांशं दत्वा गंधं विमर्दयेत् तुलुंबकस्य च तैलेन एरंडे
ततः कार्य्याश्च चोल्लिकाः शरावसंपुटे कृत्वा पचेद्गजपुटेन तु सिंदूराभं भव
दस्मा माक्षिकस्य न संशयः माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहार्शःकुष्ठसंहरः कफपित्त
हरं बल्यं योगवाहिरसायनं इति माक्षिकमारणं रसमंजरी विमला रौप्यमाक्षि
कं विमलाशोधनादि स्वर्णमाक्षिकवत् इति स्वर्णमाक्षिकशोधनमारणं च अ
थ लीलीथोथा सुद्धिः तुत्थस्य लीलाथोथेति पर्यायः शस्यकं सुद्धिमाप्नोति रक्तव

वै०वि० गेणभावितं स्नेहवर्गेणसंसिद्धिसप्तवारमदूषितं ८५ दोलायंत्रेणसु
स्विन्नंसस्पकंप्रहरत्रयं गोमहिष्याजमूत्रेशुध्यतेतुत्थखर्परं लकुचद्रावगं
धाश्मटंकणेनसमन्वितं निरुध्यमूषिकामध्येध्मीयतेकुक्कुटपुटे इतिलोहाद्यौयाशु
द्धिः अथशिलाजतुशुद्धिः तत्रादौसारसंग्रहमतेशिलाशब्दसप्तिः शिलाजतुद्वि
धाप्रोक्तोगोमूत्राख्योरसायनः ८६ कर्पूरपूर्वकश्चान्यस्तत्राद्योद्विविधःपुनः
ससत्वैश्चवनिःसत्वेस्तयोःपूर्वोगुणाधिः ८७ ग्रीष्मेतीव्रार्कतप्तेभ्यःपादेभ्यो
हिमभूभृतः स्वर्णरूप्यार्कगर्भेभ्यःशिलाधातुर्विनिःसरेत् ८८ स्वर्णगर्भगि
रिजोतोजपापुष्पनिभोगुरुः सस्वल्पतिक्तःसुखदःपरमश्चरसायनः ८९ रूप्य
गर्भगिरिजोतंमधुरंपांडुरंगुरु शिलाजित्पित्तरोगघ्नंविशेषात्पांडुरोगहृत् ९० ता
म्रगर्भगिरिजोतंनिलवर्णघनंगुरु शिलाजंकफवातघ्नंतिक्तोष्णंक्षयरोगजित् ९१

कु३

३३

अथपरीक्षा वन्हौक्षिप्तं भवेद्यत्तल्लिंगाकारं ह्यधूमकं सलिलेप्यवलीनं

चतच्छुद्धं हिशिलाजतुः ९२ क्षाराम्लगोजलैर्धौतंशुद्धिमेतिशिलाजतु

शिलात्वाज्यदुग्धेन त्रिफलामार्कवेद्रवैः लोहपात्रेविनिक्षिप्यशोधयेदति

यत्नतः ९३ क्षाराम्लगुग्गुलोपेतैः स्वेदनायंत्रमध्यगैः स्वेदितघटिका

मानाच्छिलाजितुविशुध्यति ९४ शिलपागंधवत्ताला भ्यांमातुलिंगरसेन

च पुटितं हिशिलाधातुम्रीयतेनात्रसंशयः ९५ इतिशिलाजतुशुद्धिः

कोइला अथशिलाजतुसत्वविधिः पिष्ट्वंद्रावनवर्गेन साम्लेनगिरिसंभवं लिप्त्वामूषो

दरेरुध्वागाढध्मातंहिकोकिलैः ९६ सत्वंमुंचेच्छिलाधातुःसुष्ठंयालोह

संनिभं इतिसत्वप्रकारः अथचपलप्रकरणं तत्रादौचपलानेदास्सारसंग्र

होक्तेः गौरःश्वेतोरुणःकृष्णश्चपलस्तुचतुर्विधः ९७ हेमाभश्चैवता

वैवि॰

रागोविशेषाद्रसबंधनः शेषोतुमध्योलाक्षावद्धीप्रद्रावोतुनिःफलो ९८
वंगवद्रवतेवन्हौचपलस्तूनमोमतः चपलोलेखनःस्निग्धोलोहदेहकरोमतः ९९ रसराजसहायश्चतिक्तोष्णोमधुरोमतः त्रिदोषघ्नोतिवृष्य[illegible]श्च
रसबंधनकारकः २०० महारसेषुकेष्वेवद्विचपलः परिकीर्तितः अथशुद्धिः जंबीरकर्कोटकशृंगवेरैर्विभावनाभिश्चपलस्यशुद्धिः इतिचपलशुद्धि अथगैरिकशुद्धिः तत्रादौसारसंहेणगौरिभेदाः पाषाणगैरिकंचैकंद्वीतीयंस्वर्णगैरिकं पाषाणगैरिकंप्रोक्तंकठीनंताम्रवर्णकं १ अत्यंतशोणितंस्निग्धंमसृणंस्वर्णगैरिकं स्वादुस्निग्धंहिमंनेत्र्यंकषायंरक्तपित्तनुत्
२ हिध्मावमिविषघ्नंचरक्तघ्नंस्वर्णगैरिकं अथशुद्धिः गैरकंतुगवां

दुग्धभावितंशुभ्रच्छति ३ अथसत्वप्रकारः गैरिकंसत्वरूपंहिनंदिनापरिकी
र्त्तितं कैरप्यूक्तं पनेसत्वंक्षाराम्लैस्तगैरिकात् ४ उपातेष्टतिसूतेंद्रमेतद्धि
गुणवत्तरं इतिगैरिकसत्वं अथकासीसशुध्यादि तत्रादौसाकासीसभेदद्वयं
माह कासीसंवालुकाद्यंचमेकंप्रोक्तंभिषग्वरैः क्षाराम्लंगुरुधूम्रंसोष्णवी
र्यविषापहं ५ वालुकापूर्वकासीसंश्वित्रघ्नंकेशरंजने पुष्पादिकासीसमति
प्रशस्तंसोष्णंकषायाम्लमतीवनेत्र्यं विषानिलश्लेष्मगदव्रणघ्नंश्वित्रक्ष
यघ्नंकचरंजनंच ६ सकृद्भृंगाबुनाक्लिन्नंकासीसंनिर्मलंभवेत् कासीसंशु
द्धिमाप्नोतिपित्तैश्चरजसःस्त्रियः ७ तुवरीसत्ववदस्यसत्वं वालिनाहतका
सीसंकांतलोहंतथैवच उभयंसमभागंहित्रिफलावेदलसंयुतं ८ विषमांश
घृतक्षौद्रप्लुतंशाणमितंप्रगे सेवितंहंतिवेगनाश्वित्रंपांडुक्षयापहं ९ ॐ

वै०नि० गुल्मप्लीहोदरशूलमूलमूलरोगमशेषतः रसायनविधानेन सेवितं वत्सराव
धि १० आमसंशोषणं श्रेष्ठं महाग्निपरिदीपनं पलितंवलिभिः सार्द्धं विनाशय
तिनिश्चितं ११ इति कासीसशुद्धिः अथ कांक्षीशुध्यादि सौराष्ट्र्यप्रमनिसंभ्
नाम्नासौतुवरीमता वस्त्रेषुलिप्यतेयासौमंजिष्ठारागबंधिनी १२ स्फटिका
पुलिकाचेतिद्विधासापरिकीर्तिता ईषत्पीतागुरुःस्निग्धास्फटिकाविषनाशिनी
१३ व्रणकुष्ठहराप्रोक्ताभिषग्भिश्चविशेषतः निर्भराशुभ्रवर्णाचस्निग्धासा
म्लापरामता १४ सापुफुल्लतुवरीप्रोक्तालेपानान्मंत्रचोदयः कांक्षीकषायाकटु
काम्लकंठ्याकेश्याव्रणघ्नीविषनाशिनीच श्वित्रापहानेत्रहितात्रिदोषशांति
प्रपारदजारिणीच १५ तुवरीकांजिकेक्षिप्तात्रिदिनाच्छुद्धिमृच्छति इतिकां
क्षीशुध्यादि अथसत्वं क्षाराम्लमर्दिताध्मानासत्वंमुंचतिनिश्चितं गोपित्ते

नश्यते वाराम्लसौराष्ट्री भावयेत्ततः १६ धमित्वा पातयेत्सत्वं क्रामणं चातिगु
ह्यकं इति काशीसत्वं अथ तालकशुद्धिः तत्र तालकभेदमाह सारसं० हरिता
लो द्विधा प्रोक्तः पत्राढ्यः पिंडसंज्ञकः १७ स्वर्णवर्णो गुरुः स्निग्धस्तनुपत्रश्च
भास्करः प्रथमो बहुपत्राढ्यो रसायनवरः स्मृतः १८ स्त्रीपुष्पहरणः प्रोक्तः
पिंडकारख्यो भिषग्वरैः स्विन्नः कूष्मांडतोये वा तिलक्षारजलेथवा १९ तोये वा
चूर्णसंयुक्ते दोलायंत्रेण शुध्यति तालं सूक्ष्मदलं कृत्वा वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् २०
गोमूत्रे कांजिके वापि दोलायंत्रे दिनत्रयं पंचनेक्रीयते यत्नाच्छुद्धिर्भवति तालकः २१
स्वेदः शाल्मलितोये वा तालकः शुद्धिमाप्नुयात् अथ मनःशि० तत्र जातिभेदमाह
मनःशिला त्रिधा प्रोक्ता श्यामांगी करवीरकौ खंडाख्या चेति तद्रूपं विविच्य परिक
थ्यते २२ उत्तरोक्ता गुणैः श्रेष्ठा भूरिसत्वा प्रकीर्तिता २३ मनःशिला सर्व

वै॰वि॰ रसायनाग्र्यातितिक्ता कटु घ्राणकफवातहंत्री रसात्मिका भूतविषाग्निमांद्यकंडूति ॥नो॰१॰

कासक्षयहरणीच २४ अगस्तीपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरं शृंगवेररसैर्वापि विशुध्यति मनःशिला २५ जयंती भृंगराजस्य रैक्तागस्य रसैः शिला

दोलायंत्रे पचेद्यामं यामं छागोस्य मूत्रकैः २६ क्षालयेदारनालेन सर्वयोगेषु योजयेत् अथ सत्वं अष्टमांशेन टंकेन गुडगुग्गुलुसर्षपा कोष्ठ्यां रुध्वा दृढं

ध्माता सत्वं मुंचेन्मनःशिला २७ इति सत्वं अथ सौवीरांजनादि शुधिः

तत्रादौ स्वंजननाह सौवीरमंजनं प्रोक्तं रसांजनमतः परं स्रोतांजनं तदन्यच्च पुष्पांपुष्पांजनकमेव च २८ नीलांजनं च तेषां हि स्वरूपमह कथ्यते सौवीरमंजनं धूम्रं रक्तपित्तहरं हिमं २९ विषहिध्माक्षिरोगघ्नं व्रणशोधनरोपणं

रसांजनं च पीताभं विषवक्त्रगदापहं ३० श्वासहिध्मापहं वर्ण्यं वातपित्तास्त्र

निशाद्रवैर्वा २

नाशनं पुष्पांजनं सितं स्निग्धं हिमं सर्वाक्षिरोगनुत् ३९ अतिदुर्धरहिध्माघ्नं
विषज्वरगदापहं नीलांजनं गुरु स्निग्धं नेत्रे दोषत्रयापहं ४० रसायनं सुवर्ण
घ्नं लोहमार्दवकारकं अंजनानि विशुध्यंति भृंगराजभवैर्द्रवैः ४१ मनोह्वास
त्ववत्समंजनानां समाहरेत् इत्यांजनप्रकरणं कविलासु० अथ कंकुष्ठशुध्या
दि हिमवत्पादशिखरे कंकुष्ठमुपजायते तत्रैकं नालिकाख्यं हितदन्यद्रेणुकं मतं
४२ पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कंकुष्ठमादिमं श्यामपीतं लघु सत्वं नेष्टं हरे
नशोर णुकं ४३ सूर्यावर्तकेकदलीवंध्याकोशातकी सुरदाली शिशुस्त्रवच्चकं तं नीरकं जलपिप्पली
णाकाकमाचीच ४४ आसामेकवारारसेक्षाराम्लभावितं बहुशः कंकुष्ठशुद्धि
मायाति सर्वकार्येषु योजयेत् ४५ अथ गौरीपाषाणशुद्धिः द्विपलं गौरिपाषा
णं मर्द्यं जंबीरवारिणा पिंडीकृतं पटे बध्वा दोलायंत्रेण शुध्यति ४६

वै०वि० अथ टंकणशुध्यादि टंकणाग्निमुखशुद्धिर्मर्दितं काजिके थवा जंबीरफलजैर्मर्द्यं टंकणंशुद्धिमाप्नुयात् ६७ अथ जपालशुद्धिः १ द्वकं जेपालबीजानि गोमयद्राविणोपचेत् अन्यप्रकारः निस्त्वकं जेपालकं पक्कं कुमारिरसके नच गुडोदकेन क्षीरेण गोघृतेन पृथक् पृथक् ६८ पाचितं शुद्धिमाप्नोति वैद्यशास्त्रविनिश्चयः अथविषशुद्धिः विषंदोलकयंत्रेण गोमूत्रे छागमूत्रके सुपाच्य चातपेभाव्यंशुद्धिमायातिनिश्चयः ६९ अन्यप्रकारः गंधर्वहस्तिबीजानां नारिकेलोदकोत्तरे यामंपचेद्भवेच्छुद्धिर्वैद्यशास्त्रविनिश्चयः ७० अथ सैंधवशुद्धिः सैंधवं काजिके भाव्यं भवेच्छुद्धिर्घटीद्वयं अथसौवर्चल शुद्धिः सौवर्चलं तु गोमूत्रै रातपे भावयेत्सुधीः ७१ अथबिडल

येरंड

वणंशुद्धिः बिडाख्यं लवणं तक्रे ह्यातपे भावयेत्सुधीः अथ काचवलोन
शुद्धिः लवणं काचसंभूतं तिंत्रिणीदलजैर्द्रवैः ५२ आतपघटिकामात्रं भा
वये शुद्धिमाप्नुयात् अथ सामुद्रलवणशुद्धि सामुद्रलवणं लोष्ठेन मर्दयेद्विवा
रतः अथ साजीक्षारशुद्धिः सर्जिक्षारं कांजिकेन मर्दयेत् घटिकात्रयं ५३
अथ यवक्षार० यवक्षारं विमर्धाय तन्दुलोदकवारिणा आतपघटिकामात्रं सं
शुद्धिर्जायते ध्रुवं ५४ अथ बोरशुद्धिः पलमात्रं कृत्वा बोरं रत्तेवा मर्दयेद
ढं आतपकांजिकेयामं भाव्यं शुद्धिर्भवेद्ध्रुवं ५५ अथ अभ्रकशोधने तत्रा
भ्रकभेदा नाह सारसंग्रहमतेन रसमंजरे नोत्पत्तिः पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रि
णा वज्रिमुद्धृतं विस्फुलिंगास्ततस्तस्य गगनं परिसर्पिताः ते निपेतुर्ध
ध्वींनाद्रिरवेषु महीध्रिताः तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकं तत्र द

वै॰वि॰

क्षिणशैलोर्कशेषादल्पगुणं हितं तु । आधित्यसत्वे तं थाध तेस्य सत्वं गुणः प्रदं
अयतूरशैलोद्भवं बहुसत्वं गुणाधिकं । तद्वज्रं वज्रपातित्वात् गगनं च यतुः सुराः
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदस्य तच्चतुर्विधं । क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्ण
तः । प्रशस्यते सितं तारे रक्तं चैव रसायने । पीतं हेमनि कृष्णं तु गदे द्रुतमपि च
पिनाकं नागमंडूकं वज्रमित्यभ्रकं मतं । श्वेतादिवर्णभेदेन प्रत्येकं तच्चतुर्विधं
५६ पिनाकं पावके न्यस्तं विमुंचति शिलोच्चयं । तत्सेवितमलं बध्वा नाशाय सर्वमा
नवे ५७ नागान्नागवत्कुर्यात् ध्वनिं पावकसंस्थितं । तद्भुक्तं कुरुते कुष्ठं मण्डलाख्यं
न संशयः ५८ उत्प्लुत्योत्प्लुत्य मंडूकं ध्मातं भवति चाभ्रकं । तत्कुर्यादश्मरीरोगमसा
ध्यं प्रोच्यते बुधैः ५९ वज्रं त्वभ्रं वह्निसंतप्तं निर्मुक्ताशेषवैकृतं । देहलोहक
रं तनु सर्वरोगहरं परं ६० तथापि कृष्णवर्णाभ्रं कोटिकोटिगुणाधिकं ५

स्निग्धं पृथुदलं वर्णसंयुक्तं भारतोधिकं ६१ सुखनिर्मोच्यपत्रं च तदभ्रं शस्तमी
रितं सचंद्रकं च विहितं योमनग्रासयेद्रसे ६२ निश्चंद्रितं मृतं व्योम सेव्यं स
र्वगदेषु च सेवितं चंद्रिकायुक्तं मेहमेहानिलावहं ६३ मृतं तं समवाराणि निक्षि
प्तं कांजिके भ्रकं निर्दोषं जायते नूनं प्रक्षिप्तं वापि गोजले ६४ त्रिफलाक्वथिते
वापि गवां दुग्धे विशेषतः ६५ इत्यभ्रकशुद्धिः अथ वैक्रांतशुद्धिः तत्रादौ
सारसंहमतनोत्पत्तिः देसङ्गे महिषः पूर्वं सहदेवसमुद्भवः दुर्गाभग
वतिदेवीतं शूलेन विदारयेत् ६६ तस्य रक्तं नुपतितं यत्र यत्र स्थितं भुवि
तत्र तत्र तु वैक्रांतो वज्राकारस्तदा भवत् ६७ विंध्यस्य दक्षिणे चास्ति ह्यु
त्तरे चापि सर्वतः विकृंतयति लोहानि तेन वैक्रांतकः स्मृतः ६८ श्वेतः पी
तस्तथा रक्तो नीलः पारावतछविः मयूरवालसदृशो श्यान्यो मरकतप्रभः ६९

देहसिद्धिकरः कृष्णः पीतेपीतः सितेसितः सर्वार्थसिद्धिदो रक्तस्तथामरक
नप्रभः ६९ शेषेद्वे निष्फले वर्ज्ये वैक्रांतः सप्तधामतः यत्रदेशे स्थितो ह्येषो वै
क्रांतस्तत्रभैरवं ७० विनायकं च संपूज्य गृह्णियाच्छुद्धमानसः वैक्रांतो व
ज्रसदृशो देहलोहकरो मतः ७१ विषघ्नोरसराजस्य ज्वरकुष्ठक्षयप्रणुत्
वैक्रांतकः स्यात्रिदिनं विशुद्धः संस्वेदितः क्षारपटूनि दत्वा ७२ अम्लेषु मूत्रेषु
कुलत्थरंभानिरेषु वा कोद्रववारपक्कः अथवा कुलत्थक्वाथसंस्विन्नो वैक्रा
तः परिशुध्यति ७३ इति वैक्रांतशुद्धि अथ पीतवराटिकाशुद्धि
वराटिका जिके स्विन्ना यामां तं शुद्धिमाप्नुयात् परिणामादिशूल
घ्नी ग्रहणीक्षयनाशनि • कटुष्णा दीपनी वृष्या सेव्य तककफापहा
रसेंद्रजारणा प्रोक्ता अविलद्रवेषु शस्यते इति वराटिशुद्धिः अथ नवसाग

९२

कचलोनार

रशुद्धिः करवीरपिलुकाष्टैः पच्यमानेषुचोद्भवः नवसारःशुद्धिमायाति
चूलिकालवणाभिधः ७४ साधारणरसाःसर्वेमातुलिंगार्द्रकांबुना त्रिरा
त्रंभाविताःशुद्धाभवेयुर्दोषवर्जिताः ७५ अथकांस्यशुद्धिः तित्रिणीपत्र
केद्रावेकांस्यंभाव्यंत्रिवारके ततःकुलत्थयूषेण कांस्यशुद्धिर्भविष्यति ७६
अथअन्यप्रकारः तप्तंकांस्यंगवांमूत्रेवापितंपरिष्कष्यति इतिकांस्य ०
अथपित्तलशुद्धिः रीतिकाकाकतुंडिचद्विविधंपित्तलंस्मृतं संताप्यकां
जिकेसातान्प्रामारीतिकामता एवंयाजायतेकृष्णाकाकतुंडिचसामता
तत्राद्योत्तमा तस्याहिस्वाचनिर्गुडीरसेस्यामरजोन्विते पंचवारेणसं
शुद्धिंरितिरायाति निश्चयं ७७ इतिकांस्य अथस्वर्णशुद्धिः तत्रस्व
र्णभेदानाह प्राकृतंसहजंवान्हिसंभूतंखनिसंभवं रसेंद्रवेधसंभूतंस्व

वै॰वि॰

र्णपंचविधंस्मृतं ७८ ब्रह्माउसंवृत्तंयेनरसोगुणभुवांखलु तस्मात्कृतमिति
प्रोक्तंदेवानामपिदुर्लभं ७९ ब्रह्मायेनावृतोजातः स्ववर्णसहजेहितत् वि
त्वथमग्निनापूर्वंतेजः पीतंसमुद्रःसह ८० अमृतस्वर्णसमुद्भिष्ठंसुवर्णवन्हिसं
भवं एतत्स्वर्णत्रयंदिव्यंवर्णशोडशभिर्युतं ८१ धारणादेवतत्कुर्याच्छरीरमज
रामरं तथातत्रगिरिणांहिजातंखनिषुयत्नवं ८२ तच्चतुर्दशावर्णोहम
प्रदिष्टंसर्वरोगहृतं रसेंद्रवेधसंभूतंतद्वेधजमुदाहृतं ८३ रसायनंमहा
श्रेष्ठंपवित्रंवेधजंहितं स्निग्धंमेध्यंविषगदहरंबृंहणंवय्यमंगल्यंयक्ष्मोन्माद
प्रशमनपरंलोहलोमप्रमाथि मेधाबुद्धिस्मृतिसुखकरंसर्वदोषापहंरुच्यं
दीप्तिप्रशमितजरंस्वादुपाकंसुवर्णं ८४ इतिहेमवर्णनं अथलोहवर्णनं को
तंतीक्ष्णंचमुंडंच त्रिप्रकारमयःस्मृतं दिव्यंमध्यंचाधमंचक्रमात्प्रोक्तंगुणेषुच ८५

कूष्मांडं तिलतैलंच माषान्नंराजिकंतथा मद्यमम्लरसंचैवत्यजेल्लोहस्य सेवकः
अथकांतपरीक्षा पात्रेयस्यप्रसरतिजलेतैलबिंदुर्नलिप्तो हिंगुर्गंधंविसृजतित
थातिक्ततांनिंबकल्कः पक्वंदुग्धंभवतिशिखराकारतांनेतिभूयोकांतलोहंतदिदमुदि
तंलक्षणोक्तंनचान्यत् ८६ अथतांम्रवर्णनं म्लेछंनेपालकंचेतिनेपालेश्रेष्ठ
मुच्यते नेपालादन्यखन्युत्थंम्लेछमित्यभिधीयते ८७ सितकृष्णरुणछायामृतं
चापिकठोरकं क्षालितंचपुनःकृष्णंमतंम्लेछकताम्रकं ८८ सुस्निग्धंमृदुलंशोणं
घनघातक्षमंगुरु निर्विकारंगुणश्रेष्ठंताम्रंनेपालमुच्यते ८९ पांडुरंकृष्णशोणंच
लघुस्फुटनसंयुतं रूक्षांगंसदलंतांम्रंनेष्यतेरसकर्मणि ९० अथतांम्रदोषाः वां
तिर्भ्रांतिःसंक्लमस्तापशूलेकंडुस्त्वेवंरेचनंवीर्यहानिः अष्टौदोषाःकीर्तितास्तांम्र
मध्येतस्मादेतच्छोधनीयंप्रयत्नात् ९१ अथतोत्पत्तिप्रकारः त्रिपुरस्यवधार्थायनि
जनेत्रमेवविख्याचने निरीक्षयामासशिवःक्रोधेनपरिपूरितः ततस्तुस्वेदःसमपत

तस्यैकस्याद्विल्पेचनात् भद्रोपरस्मात्समभूतवैश्वानरःउज्ज्वलन् ततीयादश्रु
विंदुस्तुलोचनादपतद्भुवि ॥ तस्माद्रजतमुत्पन्नंनानाभूमिषुसंस्थितं कृमंचापित
प्रोक्तं वंगादेःसूतयोगतः गुरुस्निग्धमृदुश्वेतंदाहच्छेदनघनपरं वर्णचंद्रवत
सहजंखनिसंजातंकृत्रिमंचत्रिधामतं कैलासाचलसंजातंसहजंरजतंस्मृतं ९२
तदेवचितंमहाव्याधिनाशनेदेहितांभवेत् हिमाचलाद्रिकूटेषुपद्रूप्यजायतेहित
त् ९३ खनिजंविबुधैःप्रोक्तंपरमंहिरसायनं वंगवज्जायतेतंकांसाकृत्रिमंसर्वरो
गकृत् ९४ घनंस्वच्छंमृदुस्निग्धदाहच्छेदसितंगुरु शंखाभंस्फोटरहितंरजतंतच्छु
भंस्मृतं ९५ दाहरक्तंचपीतंचकठिनंरूक्षंस्फुटंलघु त्याज्यमेतच्छितंवैद्यैर्नैवयोज्यं
रसायने ९६ अथरौप्यदोषः तापोराधोवामिर्भ्रांतिरेतेदोषाःसितस्थिताः अ
थवंगप्रकरण खनीजात्मिश्रकश्चेतिवंगोद्विविधउच्यते पूर्वोक्तोगुणवान्प्रोक्तोमि
॥श्रकोनहितोमतः ९७ अथपरीक्षा धवलोमृदुलःस्निग्धोद्रुतद्रवः

२९

खनीजः

सगौरवः निःशब्दः खुरं वंगः स्यान्मिश्रकः श्यामशुभ्रकः ९८ अथ वंगदोषाः
वांतिर्भ्रमः शुक्रनाशोन्तापः प्रोक्तो भिषग्वरैः अथ गुणाः वंगस्तीक्ष्णोष्णकोरु
क्षाद्धिं चिद्वातप्रकोपनः मेहश्लेष्मामयघ्नश्चमेदोघ्नः क्रिमिनाशनः ९९ अ
थ नागमेष्टव्यमाह द्रुतद्रावं महाभारं छेदे कृष्णसमुज्वलं पूतिगंधं बहिः
कृष्णं शुद्धसीसमतोन्यथा ३०० अस्फुटं सीसकं स्निग्धं तिक्तं वातकफापहं
प्रमेहतोयदोषघ्नं दीपनं चामवातनुत् १ अथैषां स्वर्णादीनां शुद्धिः तै
ले तक्रे गवां मूत्रे कांजिके च कुलत्थके सप्तवारं पृथग्भाव्यं शुद्धिमायाति निश्चितं
२ अथ प्रकारांतरेण ताम्रशुद्धिः निंबांबुपंचशिलानि तापितान्यस्य वारकं ता
म्रपत्राणि शुध्यंति निर्गुंडीरसमज्जनात् ३ अन्यप्रकारः गोमूत्रेण पचेद्या
मं ताम्रपत्रं दृढाग्निना शुध्यते नात्र संदेहः प्रोक्तमेतद्भिषग्वरैः ४ अथ

वै॰वि॰ प्रकारांतरेणवंगशुद्धिः द्रावयित्वानिशायुक्तेक्षिप्तोनेर्गुडिकारसे विशुध्यति
त्रिवारेणखरवंगोनसंशयः ५ अथनागशोधनं सिंधुवारजटाकेतहीद्र
चूर्णंक्षिपेत् द्रुतेनागथनिर्गुंड्याऽत्रिवारंनिक्षिपेद्रसे ६ इतिनागशोधनं
इतिश्रीसागीवैद्यकृतवैद्यविनोदेशोधनाधिकारः १ अथस्वर्णादिमारणं
तत्रादौरसभस्मकथ्यते भागारसस्यत्रयएवभागागंधस्यभागानवसागरस्य
संमर्द्यगाढंसकलंसुभांडेताकज्जलीकाचवक्रेनेविरुध्यात् १ संरुध्यमल्लेपं
टंकैर्घटीतासुरोषुपार्श्वविदधीतवैद्यःहुःसुचूर्णांघटिकांचदत्वा क्रमाग्निना
।त्रीणिदिनानीपक्वातोवालुकायंत्रगतोततःस्यात् २ बंधूकपूष्पाभमि
दंहिभस्मप्रयोजनीयंसकलामयेषु निजानुपानैर्मरणंजरांचहंत्यस्यवल्लः

रेसस्य भस्मना चाथ रसेनालेपयेद्दृढम् हिङ्गुलमं सिंदुरासिलासाम्येन मीलयेत् ६
क्रमसेवनेन लोहे च देहे च नियोजनीयः शिवाह्वतेकोस्य गुणान्हि वक्ति ३
अथ सुवर्णमारणं स्वर्णाद्धि द्विगुणं सूतं मम्लेन सह मर्दयेत् तद्गोलकसमं
गंधं दद्यादधरोत्तरे ४ गोलकं तु ततो रुध्वा सारावद्वयसंपुटे त्रिंशद्व
न्योपलैर्दद्यात्पुटान्येवं चतुर्दश ५ निरुत्थं जायते भस्म गंधो देयः पुनः पु
नः अथान्यप्रकारः हेम्नः पादसमं सूतं पिष्टमम्लेन केनचित् पत्रे लिप्त्वा
पटे स्थाप्य दद्याद्दशामित्रीय पतेध्रुवं ६ एतद्रसंसुवर्णं जेतुं चतापतेद्विगुंजो
न्मितं लीढं हंति तं णां क्षयाग्नि सदनैर्श्वासं च कासारुचिं तेजो धातु विवर्द्धनं
बलकरं पाण्डामयध्वंसनं पथ्यं सर्वविषापहं गरहरं दुष्टग्रहव्यादिनुत् ७ इति
स्वर्णमारणं अथ लोहमारणं रतितं घृतसंयुक्तं ह्यसिस्वायः खर्परे पचेत् चा
लयेल्लोहदंडेन यावत्स्युस्तित्तृणं दहेत् ८ नूनं पृष्ठ्वा पचेद्देवं पंचवारमतः परं
समर्धं कांचनद्रावैः दिनैकं त्वाथ गोलकम् तं भांडस्य तले धृत्वा भस्मना पूरयेद्दृढम्

वै॰वि॰ धात्रिफलारसैर्वाथ त्रिफलाक्कथितोदकैः ९ पुटेल्लोहं चतुर्वारं यावद्वारितरं
भवेत् अन्यप्रकारः समगंधमयश्चूर्णं कुमारीवारिमर्दितं पुंजीकृतं क्षियत्का
लमायसं म्रियते ध्रुवं १० अन्यप्रकारः शुद्धसूतं द्विधा गंधं खल्वे कृत्वा च क
ज्जली द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ११ यामद्वयात्समुद्धृत्य त
द्गोलं तांम्रपात्रके आच्छाद्यैरंडपत्रैश्च यामार्द्धे स्फुटिता भवेत् १२ धान्यरा
शौ न्यसेत्तस्मात् त्रिदिनांते समुद्धरेत् संप्रेष्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत्
१३ इति लोहभस्म अथ गुणः कांतायोतिरसायने गुणकरं न्रणां सुखायुः प्र
दं स्निग्धं मेहहरं त्रिदोषशमनं शूलामशूलापहं गुल्मप्लीहयकृत्क्षयामयह
रं पांडूदरव्याधिनुत्तिक्तोष्णं हिमवीर्यकं किमपरं योगेन सर्वार्तिनुत् १४ इति
लोहगुणाः अथ तांम्रमारणं जंबीररससंपिष्टरसगंधकलेपिते ५

शुल्वतुल्येन
शुल्वपत्रं शरावसंछं त्रिपुटैर्याति पंचतां १६ अन्यप्रकारः
सूतेन बलिना तत्समेन च तदर्द्धांशेन तालेन शिलया च तदर्द्धया विधाय क
ज्जली श्लक्ष्णाभिन्नकज्जलसंनिभां यंत्राध्यायविनिर्दिष्टगर्भपत्रोदरांतरे
१७ कज्जली ताम्रपत्राणि पर्यायेण विनिक्षिपेत् प्रपचेद्यामपर्यंत स्वांग
शीतं विचूर्णयेत् १८ अथ गुणाः तत्तद्रोगहरानुपानसहितं
ताम्रं हंति वल्लोन्मितं सन्नीद परिणामशूलमुदरं शूलं च पांडुज्वरं
गुल्मप्लीहयकृत्क्षयाग्निसदनं मेहं च शुलाम यं दुष्टां च ग्रहणीहरे ध्रुवमिदं त
सोमनाथाभिधं १९ इति ताम्रगुणाः अथ रौप्यमारणं लकुचद्रवसूताभ्यां
तार पिष्टं प्रकल्पयेत् ऊर्ध्वाधो गंधकं दत्वा मूषागर्भे निरुध्य च संपचेद्वालु
का यंत्रे दिनमेकं दृढाग्निना स्वांगशीतेन च तत् स्विष्टं साम्लतालेन मर्दितं २०

पुटेद्दा दशवाराणि भस्मीभवति रूप्यकं अन्यप्रकारः माक्षीकं चूर्णलुंगाम्ल
मर्दितं शनैः त्रिंशद्वारेण तत्तारं भस्मसाज्जायते ध्रुवं २१ विधाय पिष्टसूते
न रजतस्य प्रथमेलयेत् तालगंधं समं पश्चात्सं दयाम्निकं शनैः द्वित्रिपुटैः
र्भवेद्भस्म योजयेत द्रसादिषु सीतं कषायमधुरं आम्लवातप्रकोपनं दीपनं
वलकृत्स्निग्धं गुडाजीर्णविनाशनं आयुष्यं दीर्घरोगघ्नं रजतं ले
पनं समं रसमंजरि अथ गुणाः भस्मीभूतं रजतममलं तत्समो व्योमभानु
सर्वैस्तुल्यं त्रिकटु रसवं सामाज्येन युक्तं लीढं प्रातः क्षपयति नरो
यक्ष्म पांडूदरार्शः श्वासं कासं नयनसरुजः पित्तरोगानशेषान्
२२ इति तार गुणाः अथ वंगमारण सतालेनार्कदुग्धेन लिप्त्वा वंग
दलान्यथा॥ बोधिचिंचात्वचः क्षारै दद्याल्लघुपुटानिच २३ मर्दयित्वाम

वेद्भस्म तद्रसादिषुयोजयेत् अन्यप्रकारः पलाशद्रावयुक्तेनवंगपत्राणिले
पयेत् तालेनपुटितंपश्चान्म्रीयतेनात्रसंशयः २४ इतिवंगमारणं अथना
गमारणं पलविंशतिकं नागंमध्यस्थादनलेक्षिपेत् द्रुतेनागोक्षिस्तुतेशुंड्कर्षं
मितेशुभे २५ अर्जुनस्याक्षवृक्षस्यमहाराजगिरेरपि दाडिमस्यमयूरस्यक्षि
स्याक्षारपृथक्पृथक् २६ एवंविंशतिरात्राणिपचेत्तीव्रेणवह्निना विघट्टयेदृढ
मौरेलोहदर्व्याप्रयत्नतः २७ रक्ततस्जायतेभस्मकपोतछायमेववा द्वितीयप्रका
रः शिलयारविदुग्धेननागपत्राणिलेपयेत् मारयेत्पुटयोगेननिरुत्थंभस्मजाय
ते २८ अथसिंदूरकर्तव्यता तद्भस्मवासकरसअजमोदाद्रवेणच मुंडीर
सेनथामर्द्यपंचेदृशपुटैस्ततः २९ फणिवल्लीरसमर्द्यपुनर्दशपुटैःपचेत् र
ध्वागजपुटंदद्यात्सिंदूरंभवतिध्रुवं ३० अथगुणाः अशीतिवातजान्रोगान्ह
तुर्वातेविशेषतः कफरोगानशेषांश्चमूत्ररोगांश्चसर्वशः ३१ श्वासेकासं

वै॰चि॰ क्षयं पांडुं श्वयथुं शीतज्वरं ग्रहणीमाममदोषं च वह्निमांद्यं सुदुर्जरं ३२

सर्वानुदररोगांश्च हंति तत्तद्रोगानुपानतः इति नागमारणं अथ व्योममारणं

तत्रादौ धान्याभ्रकप्रकारः चूर्णाभ्रं शालिसंयुक्तं वस्त्रबद्धं हि कांजिके नि

र्यातं मर्दनाद्वस्त्राद्धान्याभ्रमिति कथ्यते ३३ कृत्वा धान्याभ्रकं पिष्ट्वा युक्त्या

मत्स्याक्षिकारसैः चक्रीकृत्वा विशोष्याथ पुटेद्दद्यात् गजपुटं ३४ पुटे द

ग्धं हि घट्टारं पूर्नवरसैः सह कलांशटंकणेनापि संमर्द्य कृत्वा चक्रिकं

३५ अर्द्धभारवनैः पुटैस्तद्वत्सप्तवारं पुटेत् खलु एवं वासारसेनापि तं

डुलीयरसेन च ३६ प्रपुटेत्सप्तवाराणि पुर्वोक्तविधिना ततः एतत्सी

द्धं घनं घनं कार्यं सर्वयोगेषु योजयेत् ३७ अथ धान्याभ्रकप्रकारः धान्या

२५

49.

र्केकासमर्दस्यरसेनपरिमर्दितं पुटितंदशवारेनम्रीयतेनात्रसंशयः २८
तद्धत्तुस्तारसेनापि तंदुलीयरसेनच पीतामलकसौभाग्यपिष्टंचक्रीकृतात्रे
कं ३१ पुटितंषष्टिवारेण सिंदूराभंप्रजायते अथवा वटमुलत्वचक्काथस्तां
बूलीपत्रसारतः ४० वासामत्स्याक्षिकाभ्यांवामीनाक्ष्यासकालिंगया पय
सावटवृक्षस्यमर्दितंपुटितघनं ४१ भवेद्विंशतिवारेण सिंदूरसदृशंघनं
इतिव्योममारणं भावितंचूर्णितंचाभ्रंदिनैकंकांजिकेनच स्वरणजैर्नीरैर्मू
लकोत्थैश्चमेलयेत्ततः तुर्यांशटंकणंदत्त्वाक्षुद्रमत्स्यैःसमंपुनः माहिषी
मलसंपिष्टंविधायासायगोलकान् खराग्निनाधमेद्गाढं सत्वंमुंचतिकां
स्यवत् सत्त्वसेवीवपस्ताभ्रसत्त्वजितंस्थिलभेत्सुधीः इतिअभ्रकसत्वपा
तनेरसमंजीरे अथसत्त्वप्रकारः पादांशटंकणोपेतंमुसलीरसमर्दितं॥

रुध्वा कोष्टयां ६८ ध्मातं सत्वरूपं भवेद्ध्रुवं ६२ अथाभ्रकगुणाः वेल्लव्योषस
मन्वितं घृतयुतं वल्लोन्मितं सेवितं दिव्यान्नं क्षयपांडुरुग्ग्रहणिकाशूलामकुष्ठाम
यं पूतिश्वासगदप्रमेहमरुचिं कासामयं दुर्धरं मंदाग्निं जठरव्यथां विजययोगे
रनेकामयान् ६३ इतियामगुणाः अथकांस्यमारणं म्रीयते गंधतालाभ्या
निरुंडुपंचभिःपुटैः इतिमारणं अथगुणाः हिमाम्लकटुकेरुक्षं कफपित्तवि
नाशनं ६४ रूक्षहृद्यं क्षयघ्नं च नेत्रमलविशोधनं इतिगुणाः अथपित्त
लमारण निंबुरसेशिलागंधवेष्टितापुटिताद्विधा ६५ इतितत्याति भस्म
स्तं ततो योज्यायथायथं ताम्रवन्मारणं तस्याः कृत्वा सर्वत्र योजयेत् ६६
इतिभस्म अथगुणाः सेवितंनिष्कमात्रं हि जंतुघ्नं कुष्ठनाशनं वीर्यं तत्
श्वेतकुष्ठघ्नं दीपनं पाचनं तीहितं ६७ इतिपित्तलगुणः अथतालकमारणं

२८

मधुतुल्यघनीभूतकषायेऽम्लयक्षजे त्रिवारं तालकं भाव्यं क्षिप्त्वा मूत्रेथ कां
जिके ४८ उत्पलैर्दशभिर्देयपुटं दध्वा तु पेषयेत् एवं द्वादशधा पाच्यो न
स्यवोगेषु योजयेत् ४९ इति तालभस्म अथ गुणाः श्लेष्मरक्तविषवात
भूतनुत्केवलं च खलु पुष्पानुत्स्थितः : स्निग्धमुष्णकटुकं च दीपनं कुष्ठहारि
हरितालमुच्यते ५० इति गुणाः अथ सर्वरत्नानां मारणं तत्रादौ शोधनं
कथ्यते तत्रादौ मणिनाह वैक्रांतः सूर्यकांतश्च हिरकोमणिरुत्तमः चंद्रकांत
स्तथा चैव राजावर्तो मणिः स्मृतः गारुडः पुष्परागश्च महानीलः प्रवालकः वै
दूर्यः पद्मरागश्च मणयः परिकीर्तिताः शुध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयंत्या मौक्ति
कं तथा विद्रुमं क्षारवर्गेण तार्क्ष्यं गोदुग्धकैस्तथा ५१ पुष्परागं च संधानैः
कुलत्थक्वाथसंयुतैः तंदुलीयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च ५२

वै॰वि॰ रोचनामिश्रगोमेदं वैडूर्यं त्रिफलाजलैः सप्तवारं पृथग्भाव्यशोधयेत्प्रयतो

भिषक् ५३ इति शुद्धिः अथ वज्रमारणं वज्रं मत्कुणरक्तेन चतुर्वारं विभावि

तं सुगंधमूषीकामांसैर्वर्तितः परिमर्द्य च ५४ पुटेत्पुटैर्वराहाख्यैस्त्रिशद्वारं

ततःपरं ध्मात्वाध्मात्वा शतंवारान् कुलत्थक्वाथके क्षिपेत् ५५ अन्ये त्वत्र

शतंवारान् कर्तव्योयं विधिक्रमः अथवा कुलत्थक्वाथसंयुक्तेलकुचद्रवपि

ष्टया पृथ्वि शिलयालिप्तमूषायां वज्रं क्षिप्त्वा निरुध्य च अष्टवारं पुटेत्सम्य

क्त्रिगुणैश्च वनोत्पलैः ५७ शतवारं ततो ध्मात्वा निक्षिप्तं शुद्धपारदे नि

क्षिप्तं स्त्रीयते वज्रं भस्मवारितरं भवेत् ५८ सत्यवाक्सोमसेनानीरेतद्वज्र

स्य मारणं दृष्टप्रत्ययमत्युक्तं मुक्त्वा नरसकौतुकी ५९ अन्यच्च विलिप्तं

मत्कुणस्यास्रैः सप्तवारं विशोषितं कासीसलेपपूर्णलोहपात्रेनिवेशितं ६०

मर्द

सप्तवारं परिध्मातं वज्रं भस्म भवेत्खलु ब्रह्मज्योतिमुनींद्रेण क्रमोयं परिकीर्त्तितः
६१ अथ गुणाः आयुः प्रदं स्थिरदीप्तिसद्गुणदं च वृष्यं दोषत्रयप्रशमनं सकलामय
घ्नं सूतेंद्रबंधवधसद्गुणकृत्प्रदीपं मृत्युंजयं तदमृतोपममेव वज्रं ६२ इति
वज्रमारणं अथ वैक्रांतमारणं वैक्रांतवज्रकं दंचेत् प्रपचेद्वज्रवारिणा माहिषे
नवनीतं च सप्तधा दृ पीडितं ततः सोषयित्वा धमेत्सत्वं मित्रियोपसं भवेत्
इति वैक्रांतसत्वम् रसमंजिरे म्रियतेऽष्टपुटैर्गंधनिंबुकद्रवसंयुतं वैक्रां
तेषु च ततेषु हयमूत्रे विनिक्षिपेत् ६३ पौनः पौन्येन वा कुर्याद्द्रवं दत्वा पुटं
ततु भस्मीभूतं च वैक्रांतं वज्रस्थाने नियोजयेत् ६४ वैक्रांतगुणाः
भस्मत्वं समुपागतो विक्रान्तको हन्याम्लेनान्वितः पादांशेन कणाज्यवल्लसं
हितो गुंजोन्मितः सेवितः यक्ष्माणं जरणं च पांडु गदजं श्वासं च कासामयं दु

क्षाच्च ग्रहणीमुरःस्तनमुखान्रोगान्जयेद्धार्यैकृतं ६५ अथसर्वरत्नाना
मारणं तत्रादौरत्नदोषाः जारत्रासस्त्रावंदुश्छेरेषाच्चजलगर्भता सर्वरत्ने
ष्वमीपंचदोषाः साधारणामताः लकुचद्रवसंपिष्टैः शिलागंधकतालकैः
वज्रंविनान्यरत्नानिम्रीयंतेष्टपुटैःखलु ६६ अथमाणिक्यगुणाः माणिक्यं
दीपनंवृष्यंकफवातक्षयार्तिनुत् भूतवेतालपापघ्नंकर्मव्याधिविनाशनं ६७
अथमौक्तिकगुणाः कफपित्तक्षयध्वंसिकासश्वासाग्निमांद्यनुत् पुष्टिदं
वृष्यकंदीहहारकंमौक्तिकंमतं ६८ अथविद्रुमगुणाः क्षयपित्तास्र
कासघ्नंदीपनंपाचनंलघु विषभूतादिशमनंविद्रुमंनेत्ररोगनुत् ६९
अथताक्ष्यंगुणाः ज्वरछर्दिविषश्वाससान्निपाताग्निमांद्यनुत् दुर्नाम
पांडुशोफघ्नंताक्ष्यंतेजोविवर्द्धनं ७० अथपुष्परागगुणाः पुष्परा

२८

गं विषछर्दिकफवाताग्निमांद्यनुत् दाहकुष्ठप्रशमनंदीपनं लघुरेचनं ७१
अथनीलगुणाः श्वासकासहरंवृष्यंत्रिदोषघ्नंसुदीपनं विषमज्वरदुर्नामपा
पघ्नंनीलमीरितं ७२ अथगोमेदगुणाः गोमेदंकफपित्तघ्नंक्षयपांडुविनाश
नं दीपनपाचनंरुच्यंहृद्यंबुद्धिप्रबोधनं इतिगोमेदगुणाः इतिसार्गीवैद्य
कृतेवैद्यविनोदद्वितीयपरिछेदः २ अथमानपरिभाषा यवोद्वादशभिर्गौर
सर्षपैःप्रोच्यतेबुधैः यवद्वयेनगुंजास्यात्त्रिगुंजावल्लउच्यते १ माषोगुंजा
भिरष्टाभिः सप्तभिर्वाभवेत्क्वचित् स्याच्चतुर्माषकैःशाणः तद्वयंकउच्यते २
गद्याणोमाषकैःषड्भिः कर्षःस्याद्दशमाषकः चतुष्कर्षैपलंप्रोक्तंदशशाणमि
तंबुधैः ३ चतुःपलंचकुडवंप्रस्थाद्याःपूर्ववन्मताः इतिकालिंगपरिभाषा
इतिवैद्यविनोदसार्गीवैद्यकृतेतृतीयःपरिछेदः ३ अथदूतप्रकरणं
अशस्ताभिषजंदूताःसमागच्छंतिरोगिणः मत्स्यवेचभवसस्मात्केष्यतेत्र

वै०वि० पमयास्फुटं १ व्यंगभीतं क्षुतं दीनं रूक्षामंगलवादिनं अमंगलं च मलिनं श
स्त्रिणं दंडपाणिनं २ व्याधितं क्रूरकर्माणं रक्तमाल्यानुलेपनं तैलपंकविलिप्तांगं
मसुचिं कुक्कुटचामरं ३ अनेकजटिलं शीर्णं विवर्णं दैन्यवाससं छिद्यः खरोष्ट्रमहि
षारूढं काष्ठकरं तथा ४ नानुगच्छेद्विपद्दूतमाकर्ययेत्तसुदूरतः शून्यनाड्यां स्थितो
यस्य सम्भवेत्प्राणघातकः ५ पूर्णनाड्यां स्थितो दूतः सम्भवेदातुरार्तिहृत् होमे श्राद्ध
काले स्विन्नो छेदं भेदं च रोदनं ६ कुर्वत्स करणे सुते मुक्तकेशो वमत्यले नग्ने सुदुःखि
ते वैद्यदूतायेतेनशोभनः ७ स्पृशंतो गुह्यनासाक्षस्तनाभिरोमनखद्विजान्
केशपृष्ठस्तनग्रीवाजठरानामिकांगुलीः ८ कार्पासत्रपुसीसास्थिभस्मांगारवसा
तृणं मार्जनीचीवरं शूर्पकपालमुसलोपलं ९ रज्जुमानतुलापाशमन्यद्वा भग्न
विच्युतं तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरंति मुमूर्षतां १० तथा दुरात्रे मध्याह्ने संध्य
योः पूर्ववासरे शिरः कंडूयते यत्र पृच्छाकाले तु पृच्छकः ११ कपटनर्तना

चिंतासर्वकार्यविनाशनि चेत्स्वसन्नमुखोभूत्वापृच्छांकुर्यात्पृच्छकः १२ निर्म
लंतंविजानीयात्सर्वसिद्धिः प्रजायते इतिसा[illegible]वैद्यकृतेवैद्यविनोदेदूतल
क्षणश्चतुर्थः परिच्छेदः अथस्वप्नलक्षणं स्नेहंबहुविधंस्वप्नेश्रमेहेनस
नश्यति उन्मादेनजलेमज्जन्यान्सेद्राक्षसैः सह १ आपस्मारेणयोमर्त्योनृ
त्यन्प्रेतैश्चनीयते यानैःखरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलसूकरैः २ यश्चप्रेतैःसृगाले
श्चसमत्सोःपतितोमुखे अपूपंशष्कुलीजीध्याविविधंतद्विधंवमेत् ३ नजीव
त्यक्षिरोगीयः सूर्यादेग्रहणेक्षणे सूर्यचंद्रमसोःपातदर्शनेदृग्विनाशने ४ कृष्णा
रक्ताचयानारिदीर्घकेशानेखस्तनी विच्छायमाल्यवसनास्वप्नेदृष्टाचमृत्यवे ५
मूर्द्धिवंशलतादीनांसंभवोवयसांतथा नीडाणांगृध्रकाकाद्यैःपरितःपरिवारणे ६
।।तथाप्रेतपिशाचाद्यैःपतनेपांसुभस्मनोः वनेवेत्रलतावेशातृणकेटकसंकटे ७

वै०वि० स्मशाने वापि शयने मज्जने जलपंकयोः गीतवादित्रनृत्यादि रक्तस्रग्वस्त्रधारणे ८ वि
योगवृद्धिर्भंगो विवाहश्मश्रुकर्म च पक्वान्नस्नेहमद्यानां पाने शोणितपंकयोः ९ हिर
ण्यलोहयोर्लाभे कलिर्बंधपराजयाः दंतदेवतनक्षत्रप्रदीपग्रहचक्षुषां १० पतने
वापि नाशो वा भेदने पर्वतस्य वा कानने रक्तकुसुमे पापकर्मनिवेशने ११ चितांधकारसंबा
धरजन्यां च प्रवेशने प्रातः प्रसादशैलाद्धर्मत्स्यादेर्गीलने तथा १२ सकषायांबरवतांन
ग्नानां दंडुधारिणां रक्ताक्षाणां च कृष्णानां दर्शने मृत्युहेतवे १३ दृश्यंते दारुणाः स्वप्ना
रोगी येर्यातिपंचतां उत्तरोगः संशयं प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते १४ अथ शुभानाह
स्वप्नेषु यः सुरान्भूपान्जीवंतः सुहृदो द्विजान् अग्नीन्समिद्धान् गोतीर्थान्पश्येत्स
सुखमाप्नुयात् १५ जलौकाभ्रमरीसर्पास्वप्नेषु पुरुषं दशन् रोगी स भूयाद्दारोगी
स्वस्थो धनमवाप्नुयात् १६ तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि आरुह्य
सौधगोशैलकरीवाहान्सुखी भवेत् १७ इति वैद्यविनोदसागी वैद्यकृते स्वप्नलक्षणः

पंचमपरिछेदः अथनाडीपरिक्षा वामभागेस्त्रियोयोज्यानाडीपुंसस्तुदक्षिणे
इतिप्रोक्तंमयादेविसर्वदेहषुदेहिनां १ वातपित्तकफाश्चैवयत्रैकत्रसमाश्रिताः
समस्तश्चापिविज्ञेयोज्ञातव्यंनाडिलक्षणं २ वातंपित्तंकफंद्वंद्वंपंचमंसन्निपातजं
साध्यासाध्यविवेकंचसर्वंनाडीप्रकाशयेत् ३ वाताद्वक्रगतानाडीचपलापित्तवाहिनि
स्थिराश्लेष्मवनीज्ञेयासर्वालिंगातुसर्वजा ४ यातिसूक्ष्मास्थिरास्वंतेसाज्ञेयामा
सवाहिनी याचसूक्ष्माचवक्राचतामसाध्यांविनिर्दिशेत् ५ मध्येकरंवहेन्नाडीयदिसं
तापतोध्रुवं तदानूनंमनुष्यस्यरुधिरापूरितानिलात् ६ समासूक्ष्मास्थिरामंदानाडी
सहजवातजा स्थूलाचकठिनातीव्रास्पंदतेतीव्रमारुते ७ निरंतरंखररुक्षमप
मभ्यातियातजं रूक्षंवातोद्भवेत्तस्यनाडीस्यात्सित्तसन्निभा ८ नाडीतंतुसमामंदासू
क्ष्मास्यात्पानसोद्भवा सूक्ष्माशीनास्थिरानाडीपित्तश्लेष्मसमुद्भवा ९ सरलाचेच

दिनैकंजीवतंतस्यद्वितीयेम्रीयतेध्रुवं ९२ शीघ्रानाडीमुखे[illegible]दिनार्द्धेग्निसमोज्वरः ॥

वै०वि० लास्थूलाकठिनावातपित्तजा ईषच्चदृश्यतेस्तब्धामंदास्यात्स्लेष्मवातजा १०

जिह्मंजिह्मंशिविलशिथिलंव्याकुलंव्याकुलंस्थिरास्थिरावहतिधमनीयातिना

शंचसूक्ष्मा नित्यस्कंधेस्फुरतिपुनरप्यंगुलिंसंस्पृशेच्चभावैरेवंबहुविधतरैस

न्निपातादसाध्या ११ भारप्रवाहमूर्च्छाभयशोकप्रमुखकरणान्नाडी संमूर्च्छिता

पिगाढंपुनरप्युज्जीवनेलभेत् १२ स्थितानाडीमुखेयस्याचिच्छ्योतइवेक्षते

द्वितीयदिवसेमृत्युर्नाड्याविद्दोदर्शने १४ मध्येद्वादशयामानांमृत्युर्भवतिनिश्चि

तं निरीक्ष्यदक्षिणेपादेएषातथाविशेषतः १५ मुखेनाडीवहेन्नित्यसमसद्दिन

तुर्यके मरणंउवरूकस्पवाहकेनदिनेनतु १६ कंठेचस्पंदतेनित्यंपुनर्भवति

चांगुलो असाध्यासाविनिर्दिष्टानाडीदूरेणवर्जिता १७ स्तोकेवातेकफस्य

पित्तंवहतिदारुणं पित्तस्थंतुविजानीयात्भेषजंतस्यकारयेत् १८ अत्यर्थं

३९

वहते वातः कफश्चकंठपूरितः श्लेष्मोपि तत्र नाड्यां तु सन्निपातो विधिये १९ अ
जीर्णे तु भवेन्नाडी कठिना पूरिता जडा प्रसन्ना च द्रुता शुद्धा क्षुधाना नाडी प्रवर्त्तते २०
रक्तश्रावे विषूच्यां च वमने तु विरेचने खंडिता जायते नाडी स्वास्थिरा सुस्थिरा पुनः २१
धमनी धारिणी चेति तंतुकी चेति सा त्रिधा धमनि स्पर्शने मंदा धारिणी चपला स्मृता
२२ सकृद्दृष्टा न दृश्येत सा नाडी तंतुकी स्मृता साध्या स्याद्धमनी नाडी कष्टसाध्या च
धारणी २३ असाध्या तंतुकी ज्ञेया त्रिविधं नाडीलक्षणं क्वचित्सूक्ष्मा क्वचि
त्तीव्रा वहते न्यते क्वचित् २४ क्वचिद्दीर्घा क्वचिध्रस्वा असाध्याः संस्मृता गदाः
कदाचिन्मंदगमना कदाचिद्वेगवाहिनी २५ द्विदोषकोपतो ज्ञेया हंति च स्थानविच्युता पूर्वं वातगतिं प्रभंजनगतिं श्लेष्माणमाविभ्रतीं मंथानं भ्रमणं मुहुर्विदध
तीच क्राधिरूढामिव भीष्मस्वेदधंती कलापहृति कां सूक्ष्मस्वमानत्वतीं नो सा
ध्या धमनी वदंति मुनयो नाडीगतिज्ञानिनः २६ इति नाडीपरीक्षा अथ मू

वैं॰वि॰ ऋपरीक्षा पश्चाद्रजनिकायामेघटिकानांचतुष्टये अर्द्धधारांपरित्यज्यमध्य
धारांविचिंतयेत् २७ दृश्यतेसुमहद्वैद्यैस्त्रिदोषोपियथायथं अजामूत्रस
माभंचवातपित्तसमुद्भवः २८ किंसुकस्यसमंमूत्रंपित्तज्वरसमुद्भवे कुलतै
लसमंमूत्रंपित्तवातज्वरोद्भवे २९ खरमूत्रसमंमूत्रंविषमज्वरलक्षणं एभिर्वै
र्वैश्चविज्ञायसाध्यंशेषंविनिर्दिशेत् ३० तृणेनादायतैलस्यबिंदूंमूत्रेनियोज
येत वातपित्तज्वरश्लेष्मसन्निपातान्विचिंतयेत् ३१ बिंदुः प्रसरतेयत्रतत्रवा
तोद्भवोपिच बिंदुःस्थितिंचबध्नातिकेवलंपित्तमुज्वलं ३२ बिंदुः प्रसरणंज्ञेयं
चक्राकृतिसमप्रभं कफोद्रेकःसमाख्यातिश्लेष्मज्वरसमुद्भवे ३३ नीलभासं
भवेन्मूत्रंतलंयोगच्छतिबिंदुकः सन्निपातसमुद्भूतंचासाध्यंरोगलक्षणं ३४ क्रा
कपक्षसमंमूत्रंबिंदुःप्रसरतेध्रुवं वातोद्रेकस्यविज्ञेयःसमानेविषमेरुजे ३५

३२

रक्तस्यसदृशंमूत्रंनित्यज्वरविसूचकं धातुहीनंचविषमंचासाध्यंकथ्यतेबुधैः ३६
भद्रपीठपृथुदर्पणपद्मछत्रशंखझषचामरवीणाः कुंडलाकृतिभवेद्यदितैलेयस्य
मूत्रपतितंसतुसाध्यः ३७ पक्षिकूर्मवृकसिंहशूकरैः सर्पवानरबिडालवृश्चिकैः
कुक्कुटैश्चसदृशंतुरोगिणोयस्यमूत्रपतितंसगतायुः ३८ इतिमूत्रपरीक्षा अथरू
पपरीक्षा ततः स्वरूपंदृश्यतेश्यामभावप्रभंजने पित्तेतुपीतवर्णाभंगात्रेवैद्योवि
जानयेत् ३९ पांडुवर्णस्वरूपंचशरीरेकफरोगतः मिश्रितंद्वंद्वरोगात्तुविवर्णंस
न्निपाततः ४० अथशब्दपरीक्षा ततः शब्दगुणान्वक्ष्येसमशब्दैःसमीरणे वर्णा
घनः पित्तरोगेहीनः श्लेष्मभवेद्गदे ४१ द्वंद्वजेमिश्रितोज्ञेयोभिषक्शास्त्रविशार
दैः इतिशब्दपरीक्षा अथनेत्रपरीक्षा अतिस्थूलंश्यामवर्णंतोयेश्रवतिमारुतात्
नेत्रयुग्मंमलापूर्णं ~~नेत्रयुग्मंविलोचनं~~ जायतेश्लेष्मरोगतः ४२ हरिद्रारक्तमा

वै०वि० नेत्रे जायते पीत्तरोगतः सर्वलक्षणसंपूर्णं नेत्रयुग्मं त्रिदोषतः ६३ अतिपीते
रूक्षे नेत्रे कामलायां विशेषतः अथवा श्यामे लेसूक्ष्मे रक्तवर्णं भवेदिह ६४ श्वेते श्ले
ष्मभवं प्राहुर्मिश्रितं द्वंद्वजं भवेत् अथ जिह्वापरीक्षा श्यामारुणा भवेसित्ते श्वेत जिह्वा
कफात्मिका सकंटकारिका शुष्का सन्निपातस्य लक्षणं ६५ मिश्र जिह्वा वर्णा तु या जि
ह्वा द्वंद्वजा सा प्रकीर्तिता अथ स्पर्शपरीक्षा प्रभंजने क्वचिदुष्ण मस्फुष्टपित्तसंभवे
रूक्षत्वं चे महाशीतं कठोरं सान्निपातके ६६ कफ शीतं क्वचिद्द्वंद्वे दोषैः प्रोक्तं स्पर्शस्य ल
क्षणं अथ सिक्कालक्षणं सिक्काचक्रं प्रवक्ष्यामि सेयं तच्छिवभाषितं पूर्वादियाम
भेदेन पूर्वकाष्ठादिभेदतः ६७ मस्फुलाभस्तथा हानिः संतोषश्च धनागमः ऐश्वर्यं
कलहश्चैव सर्वसिद्धिः प्रजायते ६८ अथ काकपरीक्षा काकस्य वचने श्रुत्वा पाद
च्छायां प्रकल्पयेत् त्रयोदशपदं दत्वा षड्भिर्भागं समाहरेत् ६९ लाभं खेदं तथा सौख्यं

भोजने च धनागमे शेषस्य मरणं चैव क्रमतः फलमेव हि ५० अथ शकुनाः सपूर्णः कलशो विप्रो वृषः कुंजरवाजिनौ छत्रचामरनार्यश्च सपुत्राः स्वर्णभूषिताः
५१ मद्यं मध्वामिषं तक्रं रोचना दधिचंदनं स्वेतं च पुष्पमिक्षं च शंखशब्दादिकं शुभं
५२ अथापशकुनाः कार्पासो लवणं तैलं गुडं शुष्कं धनादिकं कषायवासा दिग्वासा
जटी वा न शुभा मताः ५३ काकश्च पिंगलश्चैव मार्जारश्वानमेव च प्रवेशो वामभागे च निर्गमे दक्षिणे शुभाः ५४ प्रवेशे दक्षिणे भागे निर्गमे वामतः शुभाः इति सा
गी वैद्यकृते वैद्यविनोदे परीक्षादिकथनः षष्ठः परिच्छेदः अथ षड्रसप्रकरणं
काकोल्यादिः क्षीरघृतवसामज्जाशालिषष्टिकयवगोधूममाषश्रृंगाटककसेरुकत्रपुसे
र्वारुककर्कारुकालाबूकालिंदकनकगिलोड्यप्रियालपुष्करबीजकाश्मर्यमधूकद्राक्षाख
र्जूरराजादनतालनारिकेलेक्षुविकारबलातिबलात्मगुप्ताविदारीपयस्यागोक्षुरक्षीरमो
रटा मूलिका कूष्मांडप्रभृतीनि समासेन मधुरो वर्गः इति मधुरवर्गः दाडिमामल

वै०वि० कमातुलुंगाम्रातककपित्थकरमर्दवदरकोलप्राचीनामलकतिंतिडी(क)कोशाम्रभव्यपारा
वतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदंतशतद्रपिनकसुरासुक्तसौवीरकतषोदकधान्याम्लप्र
भृतीनिअम्लवर्गः इत्यम्लवर्गः सैंधवसौवर्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रकपक्त्रिमयवक्षा
रसुवर्चिकाप्रभृतीनिसमासेनलवणवर्गः इतिलवणवर्गः पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिग्रु
मधुशिग्रुमूलकलशुनसुमुखशीतशिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचंडागुग्गुलमुस्ता
लांगलकिशुकनासापीलुप्रभृतीनि इतिकटुवर्गः न्यग्रोधा[illegible]ग्वधादिगुडूच्यादिमंडु
कपर्णीवेत्रकरीरहरिद्राद्वयेंद्रयववरुणस्वादुकंटकसप्तपर्णबृहतीद्वयशंखिनीद्रवंतीत्रि
वृत्कृतवेधनककर्कोटककारवेल्लकवार्ताककरवीरसुमनःशंखपुष्पीआपामार्गत्रायमाणाअ
शोरोहिनीवैजयंतीसुवर्चलापुनर्नवावृश्चिकालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि इतितिक्तवर्गः
न्यग्रोधादिरंबष्ठा[illegible]दिः प्रियंग्वादिर्लोध्रादिस्त्रिफलासल्लकीजंब्वाम्रबकुलतिंदुकफ
लानिशाकफलपाषाणभेदकवनस्पतिफलानिशालसारादिश्चकुरबककोविदारकजीवंती

मासद्वयोद्भवः ४

चिह्नीपालं वराः नीवारकादयः मुद्गादयश्च इतिकषायवर्ग इतिवैद्यविनोदे ३२ विवर्णः
सप्तमपरिच्छेदः अथान्नपानगुणप्रकरणं तत्रादौ रक्तशालिगुणमाह तेषां लोहितकः श्रे
ष्ठोदोषघ्नः शुक्रमूत्रलः चक्षुष्यो वर्णकृत्स्वादो हृद्यस्तृट्दाश्रमापहः १ बल्योज्वर
हरश्चैव सर्वदोषविषापहः अथषाष्टिकगुणमाह षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषानुसरो लघुः
२ मृदुः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्थैर्यकृद्बलवर्द्धनः विपाके मधुरो ग्राही तुल्यो लोहितशा
लिभिः ३ अथकुलत्थगुणः उक्तः कुलत्थोरसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुत
घ्नः शुक्राश्मरी गुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः पीनसकासहारी ४ अथयवगुणः
यवः कषायो मधुरो हिमश्च कटु विपाके कफपित्तहारी व्रणेषु पथ्यास्तिलवच्चनित्यं
बद्धमूत्रो बहुवातवर्चाः ५ अथव्रीहिधान्यगुणः दग्धायाउमवनोयात्ताशालयो
लघुपाकिनः कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ६ अथगोधूमगुणः

वैं०वि० गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च स्निग्धोतिशीतोऽनिलपि
त्तहारी संधानकृत् श्लेष्मकरः सरश्च ७ अथ मुद्गगुणमाह ना सर्थैवातलास्ते
षां मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः अथ मुद्गसूपगुणः मुद्गसूपो लघुर्ग्राही हिक्का दोषत्रया
पहः ८ अथ मसूरगुणः विपाके मधुराः प्रोक्ता मसूरा बद्धवर्चसः ऋते मुद्गमसू
र्याम न्ये चाध्मानकारकाः ९ अथाढकीगुणः आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रको
पिनी अथ चणकगुणः वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः कफशोणि
तपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः १० अथ माषगुण माषो गुरुर्भिन्नपुरीषमूत्रः
स्निग्धोष्णरुच्यो मधुरोऽनिलघ्नः संतर्पणस्तन्यकरो विशेषाद्बलप्रदः शुक्रकफा
वहश्च ११ अथ राजमाषगुणः कषायभावो न पुरीषभेदी न मूत्रलो नैव कफस्य
कर्ता स्वादुर्विपाके मधुरोति सांद्रः संतर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥१२॥ ६८॥

३५

अथजोंधळेगुणः धवलोयावनालस्तू पांडुस्तारतंडुलः नक्षत्रकूरकस्तारोस्तो
मोतीकतंडुलः धवलोयावनालस्तू गौल्योबल्यस्त्रिदोषजित् वृष्योरुच्योप्रद
र्शोघ्नः पथ्योगुल्मव्रणापाह पांढरेजोंधळे अथतिलगुणः ईषत्कषायोमधुरःस
तिक्तःसग्राहकःपित्तकरस्तथोष्णः तिलोविपाकेमधुरोबलिष्ठास्निग्धोव्रणेलेपनए
वपथ्यः १३ दंत्योग्निमेधाजननोल्पमूत्रस्त्वच्योथकेश्योनिलहागुरुश्च तिलेषुसर्वे
ष्वसितःप्रधानोमध्यःसितोहीनतरास्तथान्ये १४ अथसर्षपगुणः पाकेरसेवापिक
टुःप्रदिष्टःसिद्धार्थकःशोणितपित्तहेतुः तीक्ष्णोष्णरूक्षःकफमारुतघ्नः सिद्धार्थकःश्वा
सनिषूदनश्च १५ अथशवीगुणः सिताऽसिताःपीतकरक्तवर्णाभवंतियेनेकविधास्त
शेषाः पथ्योदितास्तेगुणतःप्रधानाज्ञेयाःकटूष्णारसपाकयोश्च निवारारण्यधान्य
स्यान्मुनीधान्यंतृणोद्भवं नीवारोमधुरस्निग्धःपवित्रःपथ्यदोलघुःदेवसाळि ॥
अथान्नप्रकरणेदुग्धप्रकाराभक्ष्यास्तेषांगणः भक्ष्याःक्षीरकृताबल्यावृष्याहृ

वै०वि० धाः सुगंधिनः अदाहिनः पुष्टिकराः दीपनाः ० पित्तनाशनाः १६ तेषां प्राणतराः हृद्याघृतपूपाः कफावहाः वातपित्तहराः वृष्यागुरवो मांसैः रक्तलौः १७ बृंहणा गोठिका भक्ष्या गुरवो अनिलनाशनाः आदाहिनः पित्तसहाः शुक्लाः कफवर्द्धनाः १८ गुरवो बृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः हृद्याः पथ्यतमाः स्तेषां लघवः फेणिकादयः १९ वेशवारैः सपिशितैः संपूर्णा गुरुबृंहणाः पैललौः श्लेष्मजननाः शष्कुल्यः कफपित्तहाः २० वीर्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपनाः विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः २१ सक्तवो बृंहणा वृष्यास्तृष्णापित्तकफापहाः पीताः सद्यो बलकरा भेदिनः पवनापहाः २२ लाजाश्छर्द्यतिसारघ्ना दीपनाः कफनाशनाः बल्याः कषायमधुरा लघवस्तृण्मलापहाः २३ अथ जलगुणमाह सक्षारं पित्तलं कोपं श्लेष्मघ्नं लघु लेखनं नादेयं वातलं रूक्षं दीपनं लघु लेखनं २४

ऋतुवर्जितं १   गा ठे २   दुर्गंधि ३   तृणकाष्ठवंशसंयुक्तं ४

तोडागे वा तले स्वादु कषाये लघुपाकतः   वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटुपित्तलं
२५ कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघुप्रस्रवनोदकं   मधुरं पित्तशमनं मविदाह्यौद्भिदं जलं
२६ जौड्यमग्निकरं रूक्षं मधुरं कफकृत्तवं   कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलं
२७ सामुद्रमुदकं विस्रं लवणं सर्वदोषकृत्   पाके विदाहि तत् छाद्यं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्ध-
नं २८ दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधारणं लघु   कीटमूत्रपुरीषांडशवकोष्ठप्रदूषितं
२९ तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतं   योवगाहेद्वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलं
३० बाह्याभ्यंतरजान्रोगान्प्राप्नुयात्क्षिप्रमेव सः   सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये
तथा ३१ पुष्पावतंसं भौमे वा सुगंधि सलिलं पिबेत्   व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं वाप्यमै-
नार्त्तवं ३२ गंगांबु वात्रिदोषघ्नं गृहीतं यच्च भाजने   बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि
ततःपरं ३३ मूर्छापित्तोष्मदाहेषु विषार्त्ते मदात्यये   भ्रमक्लमपरीतेषु तमके वमथौ
तथा ३४

पानीयं पानीयं शारदिवसंतेच पानीयं ॥ नादेयं नादेयं शारदिवसंतेच नादेयं ॥ स्फुटं ॥१॥

वै॰वि॰ ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमंभः प्रशस्यते पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे आध्मा
ने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धौ नवज्वरे ३५ हिक्कायां स्नेहपीते च शीतांबु परिवर्जयेत्
कफमेदोनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनं ३६ श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा
तत्पादहीनं वातघ्नमर्द्धं पित्तविकारनुत् ३७ कफघ्नं पादशेषं तु तृड्रोगंपजलं विदुः
पक्वाथ्यमानं निर्वेगं निफेनं निर्मलं लघु ३८ चतुर्भागावशेषं तु तत्तोयं सन्निपातजित्
स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनं ३९ वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुणं ते
षितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुंचति ४० अतः सर्वास्ववस्थासु नक्वचिद्वारि वा
र्यते पानीयं प्राणिनः प्राणा विश्वमेतच्च तन्मयं ४१ अतोत्यंत निषेधेपि नक्वचिद्वा
रि वार्यते घोरोपद्रवसंयुक्ता तृष्णा मारणमादिशेत् ४२ औषधं हेमरजतमृद्भा
जन परिस्थितं पीवेत्सन्नवदनः पीत्वा पात्रमधोमुखं निक्षिप्याचम्य शालिलं ता
बुल्यमुपकल्पयेत् वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्याति दामय ब संसयमा

सुन्वैव इतिपाणियप्रकरणं अथसंस्कृतान्नगुणः लाजमंडोविशुद्धानांपथ्यः
पाचनदीपनः वातानुलोमनोहृद्यःपिप्पलीनागरायुतः ४३ स्वेदाग्निजननीलघ्वीदी
पनीबस्तिशोधनी क्षुत्तृष्णाग्लानिहारिणीपेयावातानुलोमनी ४४ विलेपीतर्पणी
हृद्याग्राहिणीबलवर्द्धनी शाकमांसफलैर्युक्ताविलेप्यम्लानदुर्जरा ४५ अथमंडा
दीनांलक्षणं सिक्थैर्विरहितोमंडः पेयासिक्थसमन्विता बहुसिक्थाविलेपीस्याद्यवा
गूर्विरलद्रवः ४६ अथपायसगुणः विष्टंभिपायसंबल्यंकफमेदोहरंगुरु अ
थकृशरागुणः कफपित्तकरीबल्याकृशरानिलनाशिनी ४७ अथभक्तगुणः धौ
तस्तुविमलःशुद्धोमनोज्ञःसुरभिःसमः स्विन्नःसुप्रस्रुतस्तप्तोविशदश्चौदनो
लघुः ४८ अथभ्रष्टतंदुलगुणः लघुःसुगंधिःकफहाविज्ञेयोभ्रष्टतंदुलः
अथभक्तसंयोगिनांद्रव्याणांगुणः स्नेहैर्मांसैःफलैःकंदैर्वैदलाम्लैश्चसंयुताः
गुरवोबृंहणाबल्यायेचक्षीरेणसाधिताः सुस्विन्नोनिस्तुषोभृष्टोईषत्सूपोलघुर्हितः
५०

कांजी २

वै०वि० स्विन्नं निष्पीडितं शाकं स्नेहसंस्कारतं हितं अस्विन्नस्नेहरहितमापीडितमतोन्यथा ५१
स्नेहगोरसधान्याम्लफलाम्लकटुकैः सह सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं बृंहणं गुरु ५२
तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंयुतं विद्यात्पित्तकफोद्रेकं बलमांसाग्निवर्द्धनं ५३ परि
शुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्द्धनं ५४ तदे
वालुप्तं पिष्टत्वांदुलुं तमिह पाचकं परिशुष्कगुणैर्युक्तं वन्हेः पक्वमतो लघु ५५ तदेव शु
ल्लिकाप्रोक्तं मगारोपरिपाचितं ज्ञेयं गुरुतरं किंचित्सर्वदिग्धं गुरुपाकनः ५६ उल्लुप्तं भर्जि
तं पिष्टं प्रतप्तं कटु पाचितं मांसं यत्तैलसिद्धं तद्वीर्योष्णं पित्तकृद्गुरु ५७ लघ्वग्निदीपनं हृ
द्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनं अनुष्णवीर्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितं ५८ प्रीणनः प्राणजन
नः श्वासकासक्षयापहः वातपित्तश्रमहरो रसो मांससमुद्भवः ५९ स्मृत्योजःस्वरहीनानां
ज्वरक्षीणक्षतोरसां भग्नविश्लिष्टसंधीनां कृशानामल्परेतसां ६० दिवानक्तं रात्रिव
र्ज्यं रात्रिनक्तं दिवावर्ज्यं जले उष्णं कपिशीतं क्वोष्णं क्वपिच्छं पथ्यशीत्यानेचपाथः ८

३८

75

पानी न मद्दिवाज्याज्यमुपैतिस्तं न कंचन तं यदि वा नत दिवा च न कंचन भीस्तदा मज्ज
ले युक्तमतो गृहीतं ६१ आप्यायनः संहननः शुक्रदो बलवर्द्धनः सदाडिमयुतो यूष्यः
संस्कृतो दोषनाशनः ६२ प्रीणनः सर्वभूतानां विशेषान्मुखशोषिणां क्लमतृष्णापहरः
श्रेष्ठः स्वारावः स्वादुशीतलः ६३ पटुकृतरसंमासेन न तु पुष्टिबलावहः विष्टंभि दुर्जरं
रूक्षं चिरसंमानतावहे ६४ दीप्ताग्नीनां सदा पथ्यः खानिष्कस्तु परं गुरुः अथ वेसवारः
पिप्पलीशुंठिमरिचहिंगुसर्पिःसमन्वितं एकत्र कृत्वा साधयेत्सम्यग्वेसवार इति स्मृतं ६५
वेसवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि
६६ इयं पथ्यतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः मसूरमुद्गगोधूमकुलत्थलवणैः कृतः
६७ कफपित्ताविरोधी स्याद्वातव्याधौ च शस्यते पटोलनिंबयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ ६८
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकुष्ठज्वरापहौ श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ६९
हंति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् कुलत्थयूषोऽनिलहृत् श्वासपीनसनाशनः
७०

वै०वि० नूणीप्रनूणिकारसार्शोगुल्ममेदकफापहः मुद्गामलकयूषस्तुग्राहीपित्तकफेहितः ७१
यवकोलकुलत्थानांयूषः कंठ्यानिलापहः दध्यम्लः कफकृद्बल्यःस्निग्धोवातहरोगुरुः
७२ तक्राम्लःपित्तकृत्शोथविषरक्तप्रदूषणः तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकंविरूढकं
७३ पिंडाकिणीगुरूत्निस्फः कासपित्तकराणिच अथसिखरणगुणः रसालाबृंहणीबल्यास्नि
ग्धावृष्याचरोचनी अथसगुडदधिगुणः स्नेहनंगुडसंयुक्तंहृद्यंदध्यनिलापहं ७४ अथ
सक्तुगुणः सक्तवःसर्पिषाभ्यक्ताशीतोदकपरिप्लुताः नातिद्रवानातिसांद्रामंथइत्यभि
धीयते ७५ मंथःसद्योबलकरःपिपासाश्रमनाशनः साम्लःस्नेहगुडोमूत्रकृच्छ्रोदा
वर्तनाशनः ७६ शार्करक्षुरसाद्राक्षायुक्तःपित्तविकारनुत् द्राक्षामधूकसंयुक्तः
कफरोगनिबर्हणः ७७ इतिमंथगुणः इतिसागीवैद्यकृतेउष्टमःपरिच्छेदः अथाम्ला
नुपानं अम्लेनकेचिद्विहितामनुष्यामाधुर्ययोगेप्रबलाभवंति तथाम्लयोगेमधुरे
णतृप्तास्तेषांयथेष्टंप्रवदंतिपथ्यं १ शीतोष्णतोयासवमद्ययूषफलाधान्याम्लपयार

गाढा:६

दोषरहितानां १ मद्येन दुर्बलानां ८

लानां यस्यानुपानं तु हितं भवेद्यत्तस्मै प्रदेयं त्विह मात्रया तत् २ व्याधिं च कालं च विभाव्य
धीरैर्द्रव्याणि भोज्यानि च तानि तानि सर्वानुपानेषु वरं वदंति मेध्यं पयदंभः शुचिभाजनस्थं
३ लोकस्य जन्मप्रभृति हि यस्मात्तोयात्मकाः सर्वरसाश्च दृष्टाः संक्षेपत एष हितोऽनुपानेष्व
तः परं विस्तरतोऽभिधास्ये ४ शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः दधिपायसमद्योत्त
विषजुष्टे तथैव च ५ केचित्त्विष्टं पयस्याहुरनुपानं सुखोदकं पयो मांसरसो वापि शालिमुद्गा
दिभोजिनां ६ युद्धाध्वातपसंतापविषमद्यरुजासु च माषादेरनुपानं तु धान्याम्लं दधिम

अनुपाने

स्तुवा ७ मैद्यं मद्याश्चिनानां च सर्वमांसेषु पूजितं अमद्यपानामुदकं फलाम्लं च प्रशस्य
ते ८ क्षीरं घर्माध्वभाष्यस्त्रीक्लांतानाममृतोपमं सुरा कृशानां स्थूलानामनुशस्तं मधूदकं ९
निरामयानां चित्रं तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितं स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं कफे रूक्षोष्णमिष्यते १० अ
नुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलं हितं शोणितपित्तेभ्यः क्षीरमिक्षुरसस्तथा ११ सर्वेषामनु

अंतरिक्षं

पानानां माहेंद्रं तोयमुत्तमं सात्म्यं वा यस्य यत्तोयं तत्तस्मै हितमुच्यते १२ उष्णं वाते कफे तोयं

हितं २

पित्ते रक्ते च शीतलं यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति १३ रोचनं बृंहणं वृष्यं दोषसंघात

वै॰दि॰ भेदनं तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्लमहरं परं १४ दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परं बल्यं
वर्णकरं सम्यक् अनुपानं सदोष्णं १५ तदादौ कर्षयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितं पश्चात्पीतं
बृंहति तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेत् १६ स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनां भवत्यबाधजन
नयनुपानमतः पिबेत् १७ अथ हंसोदकमाह तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः
समंतादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्मलं १८ शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलं नाभि
ष्यदि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमं १९ अनुपानं हितं युक्तं तर्पयत्याशु मानवं सुखं पचति
चाहारमायुषे च बलाय च २० पिबेयुरुदकं मुक्त्वा तद्विकारासिसृक्षितं स्नेहमाहारजं हि शीतं
त्वाभूयो दोषाय कल्पते २१ इत्यनुपानप्रकरणं अथ ऋतुचर्या शिशिरोऽथ वसंतश्च ग्रीष्मो
श्च वर्षाः शरद्धिमाः तत्र वस्थो माघफाल्गुनौ शिशिरः चैत्रवैशाखौ वसंतः ज्येष्ठाषाढौ ग्रीष्मः
श्रावणभाद्रपदौ वर्षाः इषोर्जौ शरत् मार्गपौषौ हेमंतः द्वितीयप्रकारः भाद्रपदाश्विनौ वर्षाः
कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ॥ पौषमाघौ हेमंतः फाल्गुनचैत्रौ वसंतः वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः आषाढ

आवर्णोप्रावर २१ शीतेवर्षासुचाद्यांस्त्रीन्वसंतेन्त्यरसान्भजेत् स्वादुंनिदाघेशरदिस्वादुतिक्त
कषायकान् २२ अस्यार्थः हेमंतशिशिरवर्षासुस्वाद्वम्ललवणान् स्निग्धोष्णमन्नपानंभजेत्
वसंतेकटुतिक्तकषायरूक्षोष्णं ग्रीष्मेस्वादुशीतंस्निग्धं शरदिस्वादुतिक्तकषायरूक्षशीतं ग्
रीष्मवसंतेषुप्रायशोदधिगर्हितं हेमंतेशिशिरेचैववर्षासुदधिशस्यते २३ इतिऋतुप्रक
रणं अथदुग्धादिप्रकरणं अल्पाभिष्यंदिगोक्षीरंस्निग्धंगुरुरसायनं रक्तपित्तहरंशीतंमधु
ररसपाकयोः २४ जीवनीयंतथावातपित्तघ्नंपरमंस्मृतं गव्यतुल्यगुणंत्वाजंविशेषाच्छो
षिणांहितं २५ दीपनंलघुसंग्राहिश्वासकासास्रपित्तनुत् अजानामल्पकायत्वात्कटु
तिक्तनिषेवणात् २६ नात्यंबुपानाद्व्यायामात्सर्वव्याधिहरंपयः आविकंमधुरंस्निग्धं
गुरुपित्तकफावहं २७ पथ्यंकेवलवातेचकासेचानिलसंभवे अथमाहिषगुणः महाभिष्यं
दिमधुरंमाहिषंवह्निनाशनं २८ निद्राकरंशीतकरंगव्यात्स्निग्धतरंगुरु अथनारीस्तन्यगु
णः नारीणांमधुरंस्तन्यंकषायानुरसंहितं २९ स्तनपानात्सदापथ्यंजीवनंलघुदीपनं अ

वै॰वि॰ यसामान्यतः क्षीरपानप्रकारः प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरुविष्टम्भिशीतलं ३० रात्रौसोम
गुणत्वाच्चव्यायामौभवनास्ततः दिवाकराभितप्तानांव्यायामानिलसेवनात् ३१ तद्वातानु
लोमघ्नंचचक्षुष्यंचापराह्णिकं तदेवोक्तंलघुतरंमनभिष्यंदिवैमतं ३२ वर्जइत्वास्त्रि
यस्तन्यमाममेवहितद्धितं धारोष्णंगुणवत्क्षीरंविपरीतमतोन्यथा ३३ तदेवातिश्रृतं
सर्वंगुरुबृंहणमुच्यते आविष्टगंधमम्लंचविवर्णंविरसंचयत् ३४ वर्ज्यंलवणंक्षीरंयच्च
विग्रथितंभवेत् इतिक्षीरगुणाः अथदधिगुणाः स्निग्धंविपाकेमधुरंदीपनंबलवर्द्ध
नं वातापहंपवित्रंचदधिगव्यंरुचिप्रदं ३५ अथमाहिषदधिगुणः विपाकेमधुरंब
ल्यंवातपित्तप्रसादनं बलासवर्द्धनंस्निग्धंविशेषाद्दधिमाहिषं ३६ अथाजदधिगु
णः दध्याजंकफपित्तघ्नंलघुवातक्षयावहं दुर्नामश्वासकासेषुहितमग्नेश्चदीपनं
३७ अथदधिसारगुणः दध्नः सारोगुरुर्वृष्योविज्ञेयोऽनिलनाशनः वन्हेर्विधमन

श्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ॥ ३८ सतात्क्षीरात्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत्स्मृतं वातपित्त
हरं रुच्यं धात्वाग्निबलवर्द्धनं ३९ अथ नि:सारदधिगुण: दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि
विष्टंभि वातलं स्वाद्वम्लमम्लकं मंदजातं तथासृतं क्षीरं भवेसरश्च असारमे
व दधि सत्त्वं चास्मिन्वर्गे स्मृता मस्तु गुणास्तथैव ६० इति दधिगुण: अथ तक्रगु
णा: स्वरसं निजलं घोलं माथितं रसवर्जितं पादोदकं मुदश्वित् तक्रमर्ध्वजलं भवेत्
घोलमारुतपित्तहारी मथीतं वातापहं श्लेष्मविनाशमुदश्विद्धितक्रं त्रिदोषापहं
अथ तक्रगुण: नैव तक्रं क्षते कासे चोष्णकाले न दुर्बले न मूर्छा मद दाह पुनरोगो रक्त
पैत्तिके ६१ शीतकालेऽग्निमांद्ये च कफोत्थे ह्यामयेषु च मार्गावरोधे दुष्टे च वायो तक्रं प्र
शस्यते ६२ वातोद्रेके सैंधवोपेतं स्वादु पित्ते सशर्करं पिबेत्तक्रं कफे वापि व्योषक्षारस
मन्वितं ६३ अथ तक्रकूर्चिकागुण: ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ॥

सायं

कूर्चिकामूतक्षीरस्यघनभागः किलाटः भाषयाखोवेतिप्रसिद्धः१

महेरी१

वै॰वि॰ नक्राल्लघुतरोमंडः कूर्चिका दधितक्रजः ७४ अथकिलाटगुणः गुरुः किलाटोनिल हापुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः अथनवनीतगुणः नवनीतंपुनः सद्यस्त्विषदम्लंचशीत लं कषायमधुरंहृद्यंदीपनंलघुग्राहिच ७५ पित्तानिलहरंवृष्यंमविदाहिक्षयापहं का सश्वासशोषव्रणशोषज्वरतापंव्यपोहति ७६ इतिनवनीतगुणः अथगव्यघृतगुणाः विपाकेमधुरंशीतंवातपित्तविषापहं चक्षुष्यमग्र्यंबल्यंगव्यंसर्पिर्गुणोत्तरं ७७ अ थअजाघृतगुणाः आजंघृतंदीपनीयंचक्षुष्यंबलवर्द्धनं कासश्वासक्षयेचापिप थ्यंपाकेचतल्लघु ७८ अथमाहिषघृ॰ मधुरंरक्तपित्तघ्नंगुरुपाकेकफावहं वातपि त्तप्रशमनंसुशीतंमाहिषघृतं ७९ अथजीर्णघृ॰ पुराणंतिमिरश्वासपीनसज्वरकास हृत् मूर्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनं ८० एकादशशतंचैववत्सराननुषितंघृ तं रक्षोघ्नंकुंभसर्पिस्यात्परतस्तुमहाघृतं ८१ पेयंमहाघृतंभूतैः कफघ्नंपवनाधिकैः

बल्यं पवित्रं मेध्यं च विशेषात्तिमिरापह ५२ सर्वभूतहितं चैव घृतमेतत्प्रशस्यते अथ तैल
गु० स्नानपानांगमर्देषु तिलतैलं प्रशस्यते ५३ नद्धस्तिषु च पानेषु नस्ये कर्णाक्षिपूरणे
अन्नपानविधौ वापि प्रयोज्यं वातशांतये ५४ अथ एरंडतै० एरंडतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं
च दीपनं कटुकषायानुरसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं ५५ अथ सर्षपतै० कृमिघ्नं सार्षपं तैलं
कंडूकुष्ठापहं लघु अथ निंबतै० नास्यदं निंबजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत् ५६ पावनः
स्थावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्तिताः सर्वतैलगुणा ज्ञेयाः सर्वानिलविनाशकाः ५७
सर्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते इति तैलगुणाः अथ मधुप्रकरणं पैत्तिकं भ्रा
मरं क्षौद्रं माक्षिकं क्षाद्रमेव च अर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ५८ माक्षि
कं तैलवर्णं स्यात्क्षौद्रं तु कपिलं भवेत् पैत्तिकं घृतसंकाशं श्वेतं भ्रामरमुच्यते ५९
बृंहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरं मेदःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनं ६०

वै०वि० दोषत्रयहरं पक्वमामम्लं त्रिदोषकृत् तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान्बहून् ६१ ना
नाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ६२ उष्णा
तमुष्णैरुष्णे वा तन्निहन्ति विषं यथा तत्सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्नानौषधीनां रससंभवा
च्च उष्णैर्विरुध्यते विशेषतश्च तथांतरिक्षेण जलेन चापि ६३ इति मधुगुणाः अथ इक्षु
प्र० अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः ६४
अविदाही कफकरो वातपित्तनिबर्हणः वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यो दंतनिष्पीडितो रसः ६५
पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सतीक्ष्णः कफवातनुत् फाणितं गुर्वभिष्यंदि बृंहणं कफशुक्रलं
६६ गुडः सक्षारमधुरः स्निग्धः श्लेष्मकरो गुरुः हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्मादि
रोगकृत ६७ दाहतृट्छर्दिमूर्छासृक्पित्तघ्नाः सर्वशर्कराः सर्वशर्कराः मत्स्यंडादयः
यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा ६८ स्नेहगौरवशैत्यादि निःसरत्वं तथा तथा॥

इतिक्षुगुणाः अथमांसप्रकरणं कषायमधुरोहृद्यः पित्तास्रकफरोगहा संग्राही
रोचनोवस्त्यस्तेषामेणोज्वरापहः ६९ मधुरोमधुरः पाके दोषघ्नोनिलदीपनः शीत
लोबद्धविण्मूत्रः सुगंधिर्हरिणोलघुः ७० शीतासृक्पित्तशमनीविज्ञेयामृगमात्रि
का सन्निपातक्षयश्वासकासहिक्कारुचिप्रणुत् ७१ नत्रबद्धमलाशीतालघवोजांग
लहिताः दीपनः कटुकः पाके ग्राहीरूक्षोहिमः शशः ७२ नातिशीतंगुरुस्निग्धंमांस
माजमदोषलं शरीरधातुसामान्यादनभिष्यंदिबृंहणं ७३ विपरीतमतोज्ञेयमा
विकंबृंहणंतुतत् अथविष्किरप्रकरणं ईषदुष्णगुरुस्निग्धाबृंहणावर्तिकादयः
७४ तित्तिरिस्तत्रप्रवरोमेधाग्निबलशुक्रकृत् ग्राहीवर्णानिलोद्रिक्तसन्निपात
त्विप्र२ ज्वरेहितः ७५ चटकामधुराः स्निग्धाः कफशुक्रविवर्द्धनाः सन्निपातहराश्चैवश
मनामारुतस्यच ७६ संग्राहीदीपनश्चैवकषायमधुरोलघुः लावैः कटुविपाकस्य लावा

पाठिना ६ पुलेरी ७ रोहू ५

वै॰वि॰ सन्निपातेषु पूजितः ७७ रक्तपित्तहरः शीतो लघुश्चापि कपिंजलः कपोतेषु चरोगे षु मंदवाते च शस्यते गोधा विपाके मधुरा कषाय कटुका स्मृता वातपित्त प्रशमनी बृंहणी बलवर्द्धिनी ७९ शल्यकः स्वादु पित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः प्रियको मारुते पथ्यो ऽजगरस्त्वर्शसो हितः ८० अथ मत्स्यादि प्रकरणं नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः रक्तपित्तकराः सोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः ८१ रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः पाठिनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः ८२ दूषयेद्रक्तपित्तं तु कुष्ठरोगकरोऽस्य सौ मुरलो बृंहणो वृष्यः स्तन्यः श्लेष्मकरस्तथा ८३ सरस्तडागसंभूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पे भस्य बलाः स्मृताः ८४ सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ८५ बलापहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः सामुद्रजेभ्यो नादेया बृंहणत्वाद्गुणोत्तराः ८६ न च शुष्कं पूति व्याधि विषसर्पहतं विदग्धं वृद्धं जीर्णं कृशं बालानाम सात्म्यचारिणां मांसमद्यात्॥

६४

रभ्यान्येषामुपादेयंमांसं अरोचकंप्रतिश्यायंगुरुस्युष्कंप्रकीर्तितं विषव्याधिहतंमत्स्यंबालं
छर्दिंचकोपयेत् ८७ कासश्वासकरंवृद्धंत्रिदोषंव्याधिदूषितं क्लिन्नमुत्क्लेशजननंकृशंवात
प्रकोपनं ८८ उरोग्रीवंविहंगानांविशेषेणगुरुस्मृतं पक्षोत्क्षेपात्समोद्दिष्टोमध्यभागस्तुप
क्षिणां ८९ अतीवरूक्षंमांसंतुविहंगानांफलाशिनां बृंहणंमांसमत्यर्थंखगानांपिशिताशि
नां ९० मत्स्याशिनांपित्तकरंवातघ्नंधान्यचारिणां अथमगरीगुणः मगुरीवातहापथ्या
रुच्यावृष्याबलप्रदा अग्निसंजननीहृद्यातदुज्ञाराजसंज्ञिका ९१ इतिमांसगुणः अ
थफलप्रकरणं कषानुरसंरतेषांदाडिमंनातिपित्तलं दीपनीयंरुचिकरंहृद्यंवर्चोविबंध
नं ९२ द्विविधंतत्तुविज्ञेयंमधुरंचाम्लमेवच त्रिदोषघ्नंतुमधुरंमम्लंवातकफापहं
९३ इतिदाडिमगुणः अम्लंसमधुरंतिक्तंकषायंकटुकंसरं चक्षुष्यंसर्वदोषघ्नंदृश्यमा
मलकीफलं ९४ आदावंतेचमध्येचभोजनस्यापिशस्यते इत्यामलकगुणः कर्कंधुःको
लंबदरमामंपित्तकफावहं ९५ पक्वंपित्तानिलहरंस्निग्धंसमधुरंसरं पुरातनंतृड्

वै०वि०
९७

शमनंश्रमघ्नंदीपनंलघु ९६ इतिबदरगुणः आमंकपित्थमस्वर्यंकफघ्नंग्राहिवातलं
कफानिलहरंस्वादु पक्वंचमधुरंगुरु कासश्वासारुचिहरंतृष्णाघ्नंकंठशोधनं इतिकपित्थ
गुणः लघ्वम्लंदीपनंहृद्यंमातुलुंगमुदाहृतं ९८ हृद्यंवर्णकरंरुच्यंरक्तमांसबलप्रदं
इतिमातु० कषायानुरसंस्वादुवातघ्नंबृंहणंगुरु ९९ पित्ताविरोधिसंपक्वमाम्रंशुक्रवि
वर्द्धनं इत्याम्रगु० अम्लंसमधुरंहृद्यंविशदंभक्तरोचनं ७० वातघ्नंदुर्जरंप्रोक्तंनारं
गस्यफलंगुरु इतिनारंग० वातश्लेष्मविबंधघ्नंजंबीरंगुरुपित्तकृत् १ वृंताकंकोमलं
पथ्यंकुष्मांडंकोमलंविषं वातपित्तकरंशीतंविषंकूष्मांडकंफलं २ इतिकूष्मांड० अत्यर्थं
वातलंग्राहिजांबवंकफपित्तजित् इतिजंबूफल० कषायंस्वादुसंग्राहितिंदुकंवातकोप
नं ३ विपाकेगुरुसंपक्वंमधुरंकफपित्तनुत् इतितिंदुक० कफानिलहरंतीक्ष्णंस्निग्धं
संग्राहिदीपनं ४ कटुतिक्तकषायोष्णंबालंबिल्वमुदाहृतं विपाक्तदेवसंपक्वंमधु
रानुरसंगुरु ५ विदाहिविष्टंभकरंदोषकृत्पूतिमारुतं इतिबिल्व० बिंबीफलंश्वास

६५

वृष्यं स्तन्यकृत् कफपित्तजित् ६ इति बिंबीफलः तद्दाहज्वरपित्तासृक्कासश्वासवि
षापहं नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलं ७ बलमांसप्रदं हृद्यं बृंहणं वस्तिशो
धनं इति नारिकेलं० द्राक्षा रुच्या सरा स्निग्धा मधुरा स्वर्या शीतला ८ रक्तपित्तज्वरश्वा
सतृष्णादाहक्षयापहा इति द्राक्षा० व्रण्यमुष्णं सरं मेध्यं दोषघ्नं सर्वकुष्ठनुत् ९ कषा
यं दीपनं चाम्लं चक्षुष्यं चाभयाफलं इत्यभयाफ० कषायमीषन्मधुरं किंचित्पूगफलं
सरं १० इति पूग० जातिफलं लवंगं च तिक्तं कटु कफापहं इति जातिफललवंगः स
तिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ११ तद्वच्छाया मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजि
तः लताकस्तूरिका तद्वच्छीता वस्तिविशोधनाः १२ प्रियालमज्जा मधुरा वृष्या पि
त्तानिलापहाः इति फलप्रकरणं अथ शाकगुणाः पुष्पं लघूष्णं सक्षारं दीपनं व
स्तिशोधनं सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं कूष्मांडजं मतं १३ इति कूष्मांडशाक० आला

वै०वि० बृहिन्नविङ्कञ्च रूक्षा गुर्व्यतिशीतला इत्यालाबुशा० सक्षारं मधुरं चैव शीर्णवृन्तं कफापहं १४
भेदनं दीपनं हृद्यं नाहाष्ठीलाघ्नं लघु मधुः शिरः सरास्तिनः शोफघ्नो दीपनः कटुः १५
इति शिग्रुशा० तेषु पुनर्नवाशाकं विशेषाच्छोफनाशनं मधुरं रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहं
१६ इति पुनर्न० तेषां शीतलमोरूक्षस्तंडुलायो विषापहः स्वादुः पाके रसे चैव बद्धो वातपित्तम
दापहः १७ इति तंडुलीय० उपोदकी सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा इत्युपोदकीशा०
उपोदकीपोईन० कटुर्विपाके क्रिमिहा मेधाग्निबलवर्द्धनः १८ सक्षारः सर्वदोषघ्नो वा
स्तकारोचनः सरः चिल्ली वास्तुकवज्ज्ञेया पालक्या तंडुलीयवत् १९ कटुः कुष्ठक्रिमि
घ्नानि कफवातहराणि च फलानि बृहतीनां च कटुतिक्तलघूनि च २० इति बृहता०
कफपित्तहरं वर्ण्यमुष्णं तिक्तमवातलं पटोलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनदीपनं २१ इति
पटो० कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु वार्त्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारदीपनं २२

इतिवार्त्ताकं० ग्रहण्यर्शोविकारघ्नासाम्लावातकफेहिता उष्णायाश्च पायामधुराचांगेरी
चाग्निदीपना २३ इतिचांगेरी० वृंतोष्णकरीराक्तंकफहामधुरारसपाकतः विदाहिनोनाति
बलाः सकषायाविरूक्षणाः २४ अगस्त्यंनातिशीतोष्णंनक्तांधानांप्रशस्यते इत्य
ग० कारवेल्लंकटुतिक्तंदीपनंकफजित्सरं २५ इतिकारवे० कोशातकीसदापथ्याभेदि
नीवन्हिदीपिनी कफपित्तहास्निग्धास्तस्याएवांकुराः स्मृताः २६ अविदाहिविशेषो
ष्णंरक्तपित्तप्रसादनं विषंघ्निदुर्जरंरूक्षंविरसंमोहनावहं २७ गुरुविष्टंभिशीतो
चशृंगाटककसेरुको स्थूलकंदस्तुनात्यक्तः सूरणोगुदकीलह २८ मूलकं
मव्यक्तरसंकिंचित्क्षारंसतिक्तकं लशुनोभृशतिक्तोष्णः कटुपाकरससरः २९
हृद्यः केश्योगुरुर्वृष्यः स्निग्धोरोचनदीपनः इतिशाकगुणप्रकरणं अथसंयोग
विरुद्धप्रकरणं नवविरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुडसर्पिर्ग्राम्यानूपोदकपिशितादी

शरदि ग्रीष्मे वा ८

वै०वि० निनाभ्यवहरेत् पयोमधुभ्यां वा सक्तुशाकं मधुनोष्णोदकानुपानं नाश्नीयात् सुराकृस
रापायसान्नैकध्ये सौवीरेणसह तिलशष्कुल्यो मत्स्यैसह इक्षुविकारान् गुडेन काकमाची
मधुना मूलकं गुडेन मधुना च वाराहीं क्षारेण मूलकं आम्रजांबवनैकध्यमश्नीयात्॥
सर्वान्मत्स्यान्पयसासह विशेषेण चिलिचिमं पयसासह कदलीफलं तालफलेन पयसा द
ध्नातक्रेण वा लकुचफलं दध्ना पयसा यूषेण वा मधुना घृतेन वा शाकं पयसः पयसोत्तरं वा
रतिसंयोगविरुद्धं अथ कर्मविरुद्धं कपोतान्सर्षपतैलभ्रष्टान्नाद्यात् कपिंजलमयूर
ल लावतित्तिरगोधाश्चैरंडदार्वीसिद्धान्नाद्यात् कांस्यभाजने दशरात्रपर्युषितं सर्पिर्मधुनो
ष्णे ऊरं हेडवा मत्स्यपरिपचने शृंगवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीं तिलकल्कमुपादि
काशाकं नारिकेलेन वा अथ मानविरुद्धं मध्वंबुनी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात् स्नेहो
मधुस्नेहो जलस्नेहो वा विशेषादंतरिक्षोदकानुपानैः अथ रसपाकविरुद्धं मधु

राम्लौरसवीर्यविरुद्धौ मधुरलवणौच मधुकटुकौचसर्वतः मधुतिक्तौरसविपाकाभ्यां
मधुरकषायौचाम्ललवणौचरसतः अम्लकटुकौरसविपाकाभ्यां अम्लतिक्तौचाम्ल
कषायौसर्वतः लवणकटुकौरसविपाकाभ्यां लवणतिक्तौलवणकषायौच्चसर्वतः क
टुतिक्तौरसवीर्याभ्यां कटुकषायौतिक्तकषायौचसर्वतः अतिरूक्षातिशीतादिनानारू
क्षानिस्निग्धानिसेवेंपरिवर्जयेत् सात्म्यतोल्पतयावापिदीप्ताग्नेस्तरुणस्यच ॥
स्निग्धव्यायामबलिनांविरुद्धंतद्धितंभवेत् ३० अथवातगुणाः पूर्वःसमधुरः
स्निग्धोलवणश्चैवमारुतः गुरुर्विदाहजननोरक्तपित्तविवर्द्धनः ३१ मधुरश्चाविदा
हीचकषायोनुरसोलघुः दाक्षिणोमारुतःश्रेष्ठश्चक्षुष्योबलवर्द्धनः ३२ पश्चिमोमा
रुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः सद्यःप्राणक्षयकरःशोषिणस्तुशरीरिणः ३३ उ
त्तरोमारुतः स्निग्धोमृदुर्मधुरएवच कषायानुरसःशीतोदोषाणांचप्रकोपनः ३४

वै०वि० अथ आहारविधिः तत्राऽहारगुणः आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृ[illegible] देहधारणः स्मृत्या
युःशक्तिवर्णौजः सत्त्वरूपविवर्द्धनः ३५ अथ भोजनस्थलमाह आसनास्थितमसंकी

जेमनस्थानं र्णमशुचिकार्यमहीनं से तत्रासैर्गुणसंपन्नैः भक्ष्यमन्नं स संस्कृतं ३६ शुचौ देशे समादाय भो
क्तुरग्रे निवेदयेत् यथोक्तगुणसंपन्नमुपसेवेत भोजनं ३७ विचार्य दोषकालादीन् कालयो
रुभयोरपि क्षुत्संभवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च ३८ कालेवा यदि वा काले सोन्नकाल उदाहृतः
याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लंघयेत् ३९ याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मे बलक्षयः त
त्र पात्रमाह दोषघ्नं विहरं पथ्यं हेमं भोजनभाजनं ४० रोप्यं भवति चक्षुष्यं पित्तहृत्कफवा
तजित् कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनं ४१ पित्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं क्रिमिकफप्र
त् तत्रादौ कारणमाह भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणं ४२ अग्निसंदीपनं रुच्यं
जिह्वाकंठविशोधनं ॥ तत्रादौ मंत्रमाह अन्नब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ४३

इति संचिन्त्य भुंजानो दृष्टिदोषैर्न बाध्यते अंजनागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणं दृष्टिदो
षविघाताय हनूमंतं स्मराम्यहं ८४ अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसं मध्येम्ल
लवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् ८५ घनपूर्वं समश्नीयात्कठिनं प्राक्ततो मृदु अं
ते पुनर्द्रवाशी स्याद्बलारोग्येन मुंचति ८६ सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखं स्वा
दुसं जनयत्यन्नमस्वादुश्च विपर्ययं ८७ कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीयं पूरयेज्जलैः वा
योः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ८८ भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमंदाग्निदोषकृत्॥
मध्येग्निदीपनं श्रेष्ठमंते स्थौल्यकफप्रदं ८९ कुर्यात्क्षीरान्नमाहारं दध्यन्नेन कदाचन ए
वं भुक्त्वा समाचामेच्छुद्धं ग्रहणपूर्वकं ९० आहारं षड्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च भो
ज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरं ९१ भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखाव
हान् अंगारकमगस्त्यं च पावकं सूर्यमश्विनौ ९२ पञ्चैतान्संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्या
शु जीर्यति इत्याचार्यः स्वहस्तेन परिमार्ज्यं ततोदरं ९३ अनायासप्रदायीनि

वै०वि० कुर्यात्कर्माण्यतंद्रितंद्रितः रतेस्वप्नोत्थिते स्नाने भुक्ते वांते च संगरे ५४ सभायां विदुषां
राज्ञो कुर्यात्तांबूलभक्षणं अथ तांबूलगुणाः वक्त्रश्लेष्मास्यदौर्गंध्यमलवातश्रमापहं ५५
मुखवैशद्यसौगंध्यकांतिसौष्ठवकारकं पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसंभवः ५६ चू
र्णपत्रे हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ५७ त
स्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् आद्यं विषोपमं पीकं मध्यमं भेदि दुर्जरं ५८
अंतिकं खलु पानवं सुधातुल्यं रसायनं भुक्त्वा शतपदं गच्छेत्स्वैरं तेन तु जायते ५९
अन्नसंघातशैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखं भुक्त्वोपविशतस्तुंदं बलमुत्तानशायिनः
६० पार्श्वद्वये न चायुः स्यान्मृत्युर्भवति धावतः श्वासानष्टौ समुत्तानस्ततद्विः पार्श्वे
दक्षिणे ६१ ततस्तद्विगुणान्वामे पश्चात्स्वप्याद्यथासुखं शब्दान् रूपान् रसान् गंधा
न् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ६२ असंबुधा
नाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च कालेपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न

६९

पाकं भजते नरस्य ६३ ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन प्रद्वे
षयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न पाकं व्रजते नरस्य ६४ इति सारंगीवैद्यकृतौ वैद्यविनोदे नव
मः परिच्छेदः अथारिष्टप्रकरणं कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः कालः
सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः १ कालेनैव विनश्यंति सर्वे चासुरपन्नगाः न
रेंद्राः सर्वजीवाश्च सर्वे कालप्रणश्यति २ कालोग्निर्जठरे जातस्तस्य वांछा चतुर्विधा
पानीयाहारनिद्राश्च कामश्चैव चतुर्थकः ३ आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः
पचति दोषक्षये तु धातून् प्राणान् तथा धातुक्षये ४ शरीरशीलयोर्यस्य प्रकृति
र्विकृतिर्भजेत् तत्त्वारिष्टं समासेन व्याख्यातस्तं निबोध मे ५ शृणोति विविधा
न् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः समुद्रपुरमेघानामसंपतौ च निःस्वनान् ६
तान्स्वनान्नावगृण्हाति मन्यते चान्यशब्दवत् यस्तूष्णमिव गृण्हाति शीत
मुष्णं च शीतवत् ७ संजातशीतपिटकोयश्च दाहेन पीड्यते उष्णगात्रोति

वैं०वि० मात्रेणशीतेनैवप्रवेपते ८ प्रहारान्नाभिजानातियोंगछेदमथापिवा पांसुनेवा
वकीर्णानियस्यगात्राणिमन्यते ९ वर्णान्यत्वंचभजतेयस्यगात्रमहेतुतः स्नातानु
लिप्तंयंचापिभजंतेनीलमक्षिकाः १० सुगंधिर्वातिवाकस्मात्तमु र्वतिगतायुषं ११
विपरीतेनगृण्हातिरसान्यश्चोपयोजितान् १२ उपयुक्ताः क्रमोयस्यरसादोषा
भिवृद्धये यस्यदोषाग्निमांद्यंचकुर्युर्मिथ्योपयोजिताः १३ योवारसान्नसंवेत्तिस
गतायुप्रवक्ष्यते सुगंधिवेत्तिदुर्गंधिदुर्गंधिंचसुगंधितो १४ गृहीतेयोन्यथागंधं
शांतेदीपेचनीरुजः हिमादीनिहिंदूानिकालावस्थादिशस्तथा १५ विपरीतानिगृ
ण्हातिभावानन्यांश्चयोनरः दिव्यज्योतींषियश्चापिज्वालितानिनपश्यति १६ रात्रौ
सूर्यंप्रज्वालितंदिवावाचंद्रवर्चसं अमेघोपप्लवेयश्चशक्रचापतडिद्गुणान्
१७ विमानयानप्रासादैर्यश्चसंकुलमंबरं यश्चानिलंमूर्तिमंतमंतरिक्षंचपश्य
ति १८

२०

धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनी प्रदीप्तमिव लोकं च यो वा स्रुतमिवांभसा १९ न

संपश्यति नक्षत्राणि यश्च देवीमरुंधतीं ध्रुवमाकाशगंगां वा तं वदेद्गितायुषं २० ज्यो

त्स्नादर्शोष्णतोयेषु छायां यश्च न पश्यति पश्यत्येकांगहीनां वा विकृतां वान्यसत्वजां २१

यो वा मयूरकंठाभं विधूमं वह्निमीक्षते आतुरश्चेन्नरं जन्तुः स स्वस्थो व्याधिमवाप्नुया

त् २२ श्यावा लोहितका नीला पीतिका वापि मानवं अभिद्रवंति यच्छायास परासुरसं

शयः २३ नश्यते ह्रीः श्रियो यस्य तेजोजः संस्मृतिः प्रभा अकस्मात्तं भजेद्वा स प

रासुरसंशयः २४ यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तः श्चोर्द्ध्वं तथोत्तरः उभौ वा जंबवाभा

सौ दुर्लभं तस्य जीवितं २५ आरक्तादशना यस्य श्यावा वा स्युः पतंति वा खंजनप्रति

मा वापि तं गतायुषमादिशेत् २६ कृष्णा स्तब्धा चलिप्ता वा जीह्वा शून्या च यस्य वै क

र्कशा च भवेद्यस्य सोचिराद्विजहात्यसून् २७ कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा य

स्य नासिका अवस्फूर्जीत मग्ना वा न स जीवति मानवः २८ संक्षिप्ते विषमे

वै०वि० स्तब्धरक्तेक्षणस्तत्चलोचने स्यातांवा प्रस्नुते यस्य स गतायुर्न रोधक्रवं २९ केशाःसी
मंत्ति नो यस्य संस्थिते विषमे भ्रुवौ लुलंति चाक्षिपक्ष्माणि सोचिराद्याति मृत्युतां
३० नाहरसन्नमास्यस्थं नाधारयति यःशिरः सकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान्
जहाति सः ३१ बलवान्दुर्बलोपि संमोहयाविगच्छति उत्थाप्यमानो बहुशस्तंप
चं भिषगादिशेत् ३२ उत्तानःसर्वदाशेते पादौ विकुरुते च यः विप्रसारणशीलो वा
न स जीवितुमर्हति ३३ शीतपादकरो यस्तु संच्छिन्नाश्वासश्च यो भवेत् काकोच्छ्वा
सश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् ३४ निद्रा नच्छिद्यते यस्य यो वा जागर्ति सर्वदा
मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयः सुजानता ३५ उत्तरोष्ठं च यो लिह्याद्‌दुजारं
श्च करोति यः प्रेतैर्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं समादिशेत् ३६ स्वभ्रःसरोमकूपे
भ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते पुरुषस्याविषार्त्तस्य सद्यो जह्यात्स जीवितं ३७ वातष्ठी
लानुहृदये यस्योर्द्ध्वमनुयायिनी रुजान्नविद्वेषकरी सगतायुर्न संशयः ३८

अनन्योपद्रवकृतः पादेशोथः समुत्थितः पुरुषं हंति नारी तु मुखजो गुह्यजो द्वयः ३९
अतिसारोज्वरो हिक्का छर्दिर्भूनांउमेढता कासिनः श्वासिनो वापि यस्य तं तीक्ष्णमादिशे
त् ४० स्वेदोदाहश्च बलवान् हिक्काश्वासस्च मानवं बलवंतमपि प्राणो विलुपंते संश
यः ४१ श्यामा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति मुखं च जायते पूति यस्य तं परि
वर्जयेत् ४२ वक्रमापूर्यते श्रूभिः स्विद्यतश्चरणावुभौ चक्षुश्चाकुलतां याति
यमराष्ट्रं गमिष्यतः ४३ पंकमत्स्यवसातैलघृतगंधाश्च येनराः मिष्टान्नोधां
श्चयवांतिगंतारस्तेयमालयं ४४ यूकाललाटमायांति बलिं नाश्नंति वायसाः येषां
चापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयं ४५ ज्वरातीसारशोफाश्च यस्यान्योन्यावसादि
नः प्रक्षीणबलमांसस्य नैव शक्यं चिकित्सितं ४६ क्षीणस्य यस्य क्षुत् तृष्णे
हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा न शाम्यतोन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपागतः ४७ प्रवा

हिक्काशिरःस्थूलंकोष्टशूलंचदारुणं पिपासाबलहानिश्चतस्यमृत्युरुपागतः ४८ प्रेताभूताःपिशाचाश्चरक्षांसिविविधानिच मरणाभिमुखंनित्यमुपसर्पंतिमानवं ४९ तानिभेषजवीर्याणिप्रतिघ्नंतिजिघांसया तस्मान्मोघाःक्रियाःसर्वाभवंतिविगतायुषः ५० अन्नहीनोदेहस्तेजःशोणितंचांबुहीनतः कामहीनोदेहश्चस्फुरनिद्रारोगकारिणी ५१ पाणिपादौतथास्फोटोदाहःस्वल्पतरःस्मृतः जिव्हागोमलमायातिसरोगीनहिजीवति ५२ स्वरहीनोज्वरोयस्यनासाश्वासःप्रवर्तते कंठापिकफहीनस्तुसरोगीजीवतेध्रुवं ५३ निद्रासौम्याभवेद्यस्यशरीरस्योष्मस्तथा इंद्रियाणिप्रसन्नानिसरोगीनविनश्यति ५४ अनिलोयातिपित्तस्यपित्तंयातिकफगृहे कफश्चकंठमायातिदुर्लभंतस्यजीवितं ५५ चैतन्यंसकलंयस्यगंधस्वादुस्फुटंभवेत् कफपूरितकंठश्चस्यसजीवेन्नात्रसंशयः ५६ रात्रौदाहोभवेद्यस्यदिवाशीतस्तुजायते कफपूरितकंठश्चतस्यमृत्युर्भविष्यति ५७ हृदयंचतथानासापाणीपादौचशीतलौ शिरस्तापा

भवेद्यस्य तस्य मृत्युर्भविष्यति ५८ हुंकारः शीतलो यस्य फुत्कारो वह्निसंयुतः महादा
हो भवेद्यस्य तस्य मृत्युर्भविष्यति ५९ अंगवृद्धौ गतेर्भंगो वर्णस्यावर्ण्यमेव च गंधस्वादं
न जानाति स गतायुर्भविष्यति ६० शीर्षस्वेदो भवेद्यस्य मुखे वायुर्गतिर्बहु शरीरे चापि
दौर्बल्यं स गतायुर्भविष्यति ६१ अरुंधतीं भवेज्जिव्हा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते भ्रुवोर्म
ध्यो विष्णुपदं नासिका मातृमंडलं ६२ नासा वक्रा भवेद्यस्य मुखे वै कुंकुमारुणं ईद
शं लक्षणं यस्य तस्य मृत्युरुपागतः ६३ वर्णहानोति कामश्च स्वादहीनस्तथैव च
त्रिभिर्मासैश्च सो जीवस्य श्वा कृच्छे यमालयं ६४ यः कृत्तिका मूल मघा विशाखा सा
भरणी पीतेकौ द्रा सु भूज्जं गदष्टः स वैननैयेन सुरक्षितोपि प्राप्नोति मृत्योर्दशनं मनुष्यः ६५
मार्गपौषे तथा माघे स्वाषाढे श्रावणे पि च भाद्रे मासि भिषग्वर्यैर्वा युरा जा प्रकीर्तितः
६६ आश्विने कार्त्तिके मासि वैशाखे ज्येष्ठके ध्रुवं वैद्यशास्त्रविचारज्ञैः पित्त

वै०वि० राजाप्रकीर्त्तितः ६७ फाल्गुने चैत्र मासे तु जंतु पीडा करो मतः शीतापह समस्तं ते स्त्रे
ष्मा राजा प्रकीर्त्तितः ६८ स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यथा भावो मरणाय न
यथा शुक्लानां कृष्णत्वं कृष्णानां शुक्लत्वं रक्तानामन्यवर्णत्वं स्थिराणामस्थिरत्वं मृदू
नां कठिणत्वं बलानामबलत्वं अचलानां चलत्वं पृथूनां संक्षिप्तत्वं संक्षिप्तानां पृथुत्वं
दीर्घानां ह्रस्वत्वं ह्रस्वानां दीर्घत्वं मपतनधर्मिणां पतनधर्मित्वं नासावंशे लला
टे चापिडकोत्पत्तिः ललाटे प्रभातकाले वा स्वेदः नेत्ररोगविनाशप्रवृत्तिः गोमय
चूर्णप्रकाशस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमांगे स्तनमूलहृदयोरस्रस्य शूलोत्पत्तिः अ
र्द्धांगे वेपथुः शेषांगपक्षयोर्वा नष्टहीन विकल विकृतस्वरता विवर्णपुष्पप्रार्भावो वा
दंतमुखनखशरीरेषु यस्य चाप्सु कफमूत्रपुरीषरेतांसि निमज्जंति यस्य दृष्टिमंड
ले भिन्नविकृतानि रूपाण्यालोचयते स्नेहाभ्यक्तकेशांग इव यो भाति यश्च दुर्बलो भ

क्रान्तीसाराग्न्योपीड्यते कासमानश्च तृष्णाभिभूतः क्षीणश्छर्दस्य विदग्धमतिसार्य
ते वा ज्वरकासाभिभूतः श्वासी म्रियते आक्षिप्यमान हृदयश्च दृष्ट्वा शरीरो वा यश्च लो
ष्टेन लोष्टमभिहन्ति काष्ठेन काष्ठं तृणानि छिनत्ति सधरोष्ठं दधस्फुत्तरोष्ठं वा लेढि आलुंच
ति कर्णौ केशांश्च देवगुरुद्विजसुहृद्वेष्टा च द्वेष्टि चिकित्समानस्य विकारो योभिव
र्द्धते प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तत्क्षतायुषः निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः
न चाहारफलं वस्य दृश्यते स विनश्यति ६९ एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग्यो वेत्ति वैद्यराट्
साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः संमतो भवेत् ७० इत्यरिष्टं अथ छायालक्षणं येन विज्ञा
नमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः कालो दूरस्थितस्यापि येनोपायेन लक्षयेत् ७१ तं वक्ष्यामि
समासेन यथोद्दिष्टं स्वके गृहे एकान्ते विजने गत्वा कृत्वादित्यं च पृष्ठतः ७२ निरी
क्ष्यतो निजच्छायां कंठदेशे समाहितो ततश्चाकाशमीक्षेत नरः पश्यति शंकरं ७३

वै०वि० ॐ ह्रीं ब्रह्मणे नमः इत्यष्टोत्तरशतं जप्त्वा ततो दृश्यते शुद्धस्फटिकसंकाशं नानारूप
धरं हरं षण्मासाभ्यासयोगेन भूचराणां पतिर्भवेत् ७४ वर्षद्वयेन येनायं कर्ता स्वयं प्र
भुः त्रिकालज्ञमाप्नोति परमात्मानमेव च ७५ संतताभ्यासयोगेन नास्ति किंचित्सु
दुर्लभं तद्रूपं कृष्णवर्णं ये पश्यन्ति व्योम्नि निर्मले ७६ षण्मासान्मृत्युमाप्नोति स यो
गी नात्र संशयः पीते व्याधिभयं रक्ते नीले हन्याद्विनिर्दिशेत् ७७ नानावर्णस्वरूपे सि
द्धिर्गाजायते महान् पादचक्षुर्जानुयुग्मं विना नाशकरी भवेत् ७८ अष्टवर्षेण
वर्षेण क्रमाद्वर्षद्वयेन च विनष्टे दक्षिणे बाहौ स्वबंधुर्म्रियते ध्रुवं ७९ वामबाहो
तथा भार्या विनश्यति न संशयः शिरोदक्षिणबाहुभ्यां विनाशो मृत्युमादिशेत् ८०
अक्षिते मासि मरणं विना जंघे दिने नव अनिर्द्धं स्कंधलोपे स्यात् छायालोपे च
तत्क्षणात् ८१ इति छायापुरुषलक्षणं इति सांगोवैद्यकृते वैद्यविनोदे दशमः परिच्छेदः॥

२४

अथज्वरनिदानचिकित्सारसाश्चकथ्यंते ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजोनवलोचनः
भस्मप्रहरणोरौद्रः कालांतकयमोपमः १ रुद्रकोपाग्निसंभूतः सर्वप्राणिप्रतापनः
नैस्तैर्नामभिरन्येषांसत्वानांपरिकीर्त्तितः जन्मादौनिधनेचैवप्रायोविशतिदेहिनं अतः
सर्वविकाराणांज्वरोराजेतिकीर्त्तितः २ दोषैःपृथकुसमस्तैश्चद्वंद्वैरागंतुरेवच अ
नेककारणोसन्नोज्वरस्त्वष्टविधोमतः ३ दोषाःप्रकुपिताःस्वेषुकालेषुस्वैःप्रकोपनैः
व्याप्यदेहमशेषेणज्वरमापादयंतिहि ४ स्रोतसांमार्गमावृत्यमंदीकृत्यहुताशनं निर
स्यबहिरुष्माणंपंक्तिस्थानाच्चकेवलं ५ शरीरंसमभिव्याप्यस्वकालेषुज्वरागम
जनयंतसयथावृद्धिंसवर्णाश्चत्वगादिषु ६ मिथ्याभियुक्तैरपिचस्नेहाद्यैःकर्मभि
र्नृणां विविधाद्भिघातांच्चरोगस्थानात्सपाकतः ७ श्रमात्क्षयाद्वजीर्णाच्चविषात्सा
त्म्यर्तुपर्ययात् ओषधीपुष्पगंधाच्चकोपान्नक्षत्रपीडया ८ अभिशापाभिचा
अभिचारप्रयोगादिकारनान् अभिसंगाकोउन्याःप्रेतादि

व्यायामैश्चातिवादे द्विरुगकोर्थः पीउा १

वै०वि० ताभ्यां मनोभूताभिशंकया स्त्रीणामपत्यजानां प्रजातानां न धाहितैः ९ स्तन्यावतरणे
चैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति अथ ज्वरीलक्षणं रुणद्धि चर्ययो धातून्मेदो रुसनुपाव
के भवत्यस्य तप्तगात्रस्तु न चास्विद्यति सर्वशः १० अथ सामान्यतो ज्वरकारणमाह
मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः कोष्ठाद्बहिर्निरस्याग्निं ज्वरदास्स्युरसो
नुगाः ११ अथ सामान्यतः ज्वरस्य लक्षणं स्वेदावरोधः संतापः सर्वांगग्रहणं त

नद्रमुस्ता१ था विकारो युगपद्यत्र स ज्वरः परिकीर्त्तितः अथ सामान्यतः ज्वरस्य पूर्वरूपं जृंभो

जेतो१ गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पद्यति ज्वरे १२

अथ वातज्वरनिदानमाह रुक्षोत्स्तिक्तैः कषायैः कटुभिरनशने वेगसंधारणे

मैथुन२ श्च व्यायामैश्च व्यवायैः प्रतरणबलवद्विग्रहे जागरैश्च ॥ श्यामानी वारैर्क्ष्णुप्र

परिश्रमे१ भैतिभिरशने ह्लसद्भिः पयोदैरन्ने जीर्णे च पन्नो रितिर्भवति ततो मारुतस्य प्रकोपः १४

कटु३ तिक्षण३ भोजन४ साधारणेश्च मूत्रपुरीष३

प्रतरनकोर्थः २ तरंण मुषःवैरस्यकोर्थः फीक:२ २५

साबाराका
कोट्टं तन
भाग्य २

उत्कसारि:धातमानैः छिक्कास्तंभः २ सुक्तकोर्थः क्षिरका ४ प्रभातिकोर्थः अद्भिः कांजी ४
पयोदैः मेघैः ४
श्री

इति वातज्वरनिदानं अथ वातज्वरोपद्रवाः वेपथुः विषमोवेगः कंठोष्ठपरिशोष
णं निद्रानाशः क्षवः स्तंभो गात्राणां रौक्ष्यमेव च १५ शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्क जलड
ता शूलाध्माने जृंभणं च भवत्यनिलजे ज्वरे १६ अथ पित्तज्वरनिदा० कट्वम्लोष्ण
तीक्ष्णारा विदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिसुराशुक्तारनालादि
जिकादि ४ भिः भुक्ते जीर्यति भोजने शरदि च ग्रीष्मे सति प्राणिनां मध्यान्हे च तथार्द्धरात्रसमयेपि
अन्नपचमा प्रकोपो भवेत् १७ इति पित्तज्वर० अथोपद्रवाः वेगस्तीक्ष्णोतिसारश्च निद्राल्पत्वं
नेसति ५ तथा वमिः कंठोष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते १८ प्रलापः कटुता वक्त्रे मू
र्छा दाहो मदस्तृषा पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च १९ इति पित्त० अथ कफज्व
सीतल२ रनिदानं गुरुमधुरस्त्रैशीतैर्दुग्धदध्यादिपानैः स्निग्धैर्विकृतिनवान्नैः पायसैः पिष्टभक्षैः
लवणादिवसस्वप्नैर्भक्ष्यपदुष्टैः प्रभाते भवति कफविशेषो हेतुभिर्वा वसंते २० अथो

अहोरात्रयोःपूर्वभागे १ नवअन२ पीना२

वै०वि० पद्रवाः गौरवंशीतमुत्क्लेशोरोमहर्षोतिनिद्रता स्रोतोरोधोविरुल्पत्वंप्रसेकोमधुरास्य
ता २१ नात्युष्णगात्रतांछर्दिरंगसादोविपाकता प्रतिश्यायोरुचिः कासोकफजेक्ष्णा
दिशुक्लता २२ इतिकफज्वरः० अथद्वंद्वान्याह तत्रादौवातपित्तज्वरलक्षणं जृंभाध्मा
नंमदोत्कंपपर्वभेदपरिक्षयाः तृट्प्रलापाभितापास्युर्ज्वरेमारुतपैत्तिके २३ इति
वातपित्तापद्र० अथवातकफज्वरल० शूलकासकफोत्क्लेशशीतवेपथुपीनसाः
चक्रदत्तम: गौरवारुचिविष्टंभाः स्युर्मरुत्कफसंभवे २४ इतिवातकफः० अथकफपित्तज्वरः०
शीतदाहारुचिश्छर्दिस्वेदमोहमदभ्रमाः कासांगसादहृल्लासाभवंतिकफपैत्तिके
२५ इतिकफपित्तज्वरः० इतिद्वंद्वलक्षणं अथलंघनविचारः आमाशयस्थोहत्वाग्निं
सामोमार्गान्विधापयन् विदधातिज्वरंदोषस्तस्माल्लंघनमाचरेत् २६ त्रिविधंत्रिविधे
दोषेतत्समीक्ष्यप्रयोजयेत् दोषेल्पेलंघनंपथ्यंमध्येलंघनपाचने २७ प्रभूतेशो

घनेनत्वचमूलादुन्मूलयेन्मलान् तरुणंतुज्वरंपूर्वंलंघनेनक्षयंनयेत् २८ आमदोषम
लिंगाढ्यंलंघयीतयथाविधि उक्तंच ज्वरादौलंघनंकार्यंज्वरमध्येनुपाचनं ज्वरांतेरेचनं
दद्यात्कोष्ठशुद्ध्यैयथाबलं २९ परेपि सर्वज्वरेषुप्रथमंकार्यंशक्ररलंघनं क्वथितोदकपा
नेचतथानिर्वातसेवनमिति ३० ज्वरस्यप्रथमेरूपेभेषज्यंनादिनत्रयं नदेयंक्वथितंतोयं
वदंतीहिभिषग्वराः ३१ मुख्यभेषज्यसंबंधनंकुर्यात्तरुणज्वरे तोयपेयादिसंस्कारे
निर्दोषंतत्रभेषजं ३२ नकषायप्रशंसंतिनराणांतरुणज्वरे कषायेनाकुलीभूतादो
षाजेतुंसुदुस्तराः ३३ उक्तंवाग्भटेन दोषावद्धाःकषायेणस्तंभितास्तरुणज्वरे स्त
भ्यंतेनविपच्यंतेकुर्वंतिविषमज्वरमिति ३४ त्रिसप्ताहेव्यतीतेचदोषपित्तनुतांगते
जीर्णसंज्ञांसलभतेज्वरेदेयंतदौषधं ३५ अत्रैवचरकेः मृदौज्वरेलघौदेहेस्तप्र
बलेषुमलेषुच पक्वंदोषंविजानीयाज्वरेदेयंतदौषधमिति ३६ सुश्रुतोपि•

दोषप्रकृतिर्दोषाणांस्वमार्गसंस्पर: ६

वै॰वि॰ बहुदोषस्यमंदाग्ने: सप्तरात्रात्परंज्वर: लंघनांबुयवागूभिर्यदादोषोनपच्यते ३७ न
दातंमुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनै: कषायै: पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नै: समुपाचरेदिति ३८
सप्तरात्रेणपच्यंतेसप्तधातुगतामला: निरामस्तेनतेन: प्रोक्तोज्वर:प्रायोष्टमेदिने ३९
अथमलपाकलक्षण दोषप्रकृतिवैकृत्यलघुताज्वरदेहयो: इंद्रियाणांचवैमल्यम
लानांपाकलक्षणं अथनिरामदोषलक्षणं क्षुत्क्षामतालघुत्वंचगात्राणांज्वरमार्दव
दोषप्रवृत्तिरुत्साहोनिरामज्वरलक्षणं तस्यपाकविधिमाह वातिक: सप्तरात्रेणदशरा
त्रेणपैत्तिक: श्लैष्मिकोद्वादशाहेनज्वर: पाकंनियच्छति ४० आसप्तरात्रात्तरुणंज्व
रमाहुर्मनीषिण: मध्यंद्वादशरात्रंतुपुराणंतुतत: परं ४१ वातिकेसप्तरात्रेणदशरा
त्रेणपैत्तिके श्लैष्मिकेद्वादशाहेनज्वरेभुंजतिभेषजं ४२ पाचनंशमनंचैवशोधनं
हियथाक्रमं ज्ञात्वासमययेमतेषांकुर्याद्वैद्यश्चिकित्सितं ४३ तेषांलक्षणमाह

४०

यस्य चस्याममाहारं पचेदामरसंचयात् यदपक्कान्यचेद्दोषान्तद्धिपाचनमुच्यते ४४
नशोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि शमीकरोति संवृद्धान्शमनं हि तदुच्यते ४५
स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधो वा मलसंचयं संशोधनं तदेव स्याद्देवदालिफलं यथा ४६
तेषां प्रधानसमयमाह पाययेदातुरं साम पाचनं सप्तमे दिने शमनेनाथवा दद्यान्निरामं
तमुपाचरेत् ४७ कृशं चैवाल्पदोषं च शमनीयैरुपाचरेत् दोषशोधनसाध्यं तु यं विद्याद्दो
षदुर्बलं ४८ तं समीक्ष्य भिषक्कुर्याद्दोषप्रच्यावनं मृदु तेषां निषेधमाह लालाप्र
सेको हृल्लासो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ तन्द्रालस्याविपाकश्च वैरस्यं गुरुगात्रता ४९ क्षुन्ना
शो बहुमूत्रत्वं स्तंभता बलवान्ज्वरः आमज्वरस्य लिंगानि नेंद्यात्तत्र भेषजं ५० भे
षजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरं आमलक्षणं आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्नि
लाघवात् आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाकुलः ५१ अन्योपि आममन्ये रसं

वै० वि० केचित्केचित्तु मलसंचयं प्रथमो दोषपुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते ५२ अत्राह चरकः पा
यपद्दोषकरणं मोहादामज्वरे तु यः सस्कंभं कृष्णसर्पं तु कराग्रेण परामृशेत् ५२ अवस्य
मेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे लंघनं त्वामपाकार्थं न तदूर्ध्वं यथा कफे ५३ उक्तं पूर्वं:
कफपित्तोद्भवे धातुः सहते लंघनं बहु आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणं ५४ लंघन
स्य फलमाह लंघनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुधा चैवोपजायते
५५ अनवस्थितदोषाग्नेर्लंघनं दोषपाचनं ज्वरघ्नं दीपनं कांक्षारुचिलाघवकारकं ५६
क्वथितोदके निर्वातयोः फलमाह क्वाथ्यमानं तु निर्वेगनिःफेनं निर्मलं तथा अर्द्धावशिष्टं
यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते ५७ ज्वरकासकफश्वासवातपित्तामभेदसां नाशनं वह्निसंशो
धि पथ्यमुष्णोदकं सदा ५८ परं च सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निर्वातेऽनिलसेवनात् निर्वातमा
युषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते सदा ५९ व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्छाश्रमापहः अथ सु

५९

असादोदुरबलत्वं ६

ल्लितफलमाह वातमूत्रपुरीषाणांविसर्गोगात्रलाघवं हृदयोद्गारकंठस्यशुद्धौतंद्र
क्लमेगते ६० स्वेदयातेरुचौवापिक्षुत्पिपासामहोदये कृतंलंघनमादेश्यंनिर्विशे
च्यांतरात्मनि ६१ अथहीनलंघनलक्षणमाह कफोत्क्लेशः स्वहृत्त्रासोष्ठीवनंचमुहुर्मु
हुः कंठास्यहृदयाशुद्धिस्तंद्रास्याद्धीनलंघने ६२ अतिलंघितलक्षणमाह पर्वभेदो
गमर्दश्चकासः शोषोमुखस्यच क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णादौर्बल्यंश्रोत्रनेत्रयोः ६३ म
नसः संभ्रमोभीक्ष्णमूर्ध्ववातस्तमोहृदि देग्निहार्बलंहानिश्चलंघनेतिकृतेसति ६४
अथालंघनीयानाह तद्भिमारुततृष्णाक्षुन्मुखशोषभ्रमान्वितैः नाकार्यंगुर्विणी
बालवृद्धदुर्बलभीरुभिः ६५ नक्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकसमुद्भवे अथागतुक
ज्वरविचारः आगंतुकज्वरेनैवनरः कुर्वीतलंघनं लंघनंनहितंकामशोकचिंताप्रहा
रजे ६६ भयभूतश्रमक्रोधसंभूतेलंघनेज्वरे हितंनकिंतुदीप्ताग्नौयथामांसरसोदनं
६७

वै०वि० अभिघाताज्वरे पुंजातक्रियां पुष्टिविवर्द्धनीं औषधीगंधविषजे विषपित्तप्रकोपजैः
६८ जयेत्कषायैर्मतिमान् सर्वगंधकृतैर्भिषक् सर्वगंधानाह चातुर्जातसकर्पूरकं
कोलागरुकुंकुमं ६९ लवंगसहितं चैतत्सर्वगंधं विनिर्दिशेत् तेषामुपद्रवाः
शावास्पतां विषकृते दाहातीसारहृद्रुजाः ७० अमतृरुक्पिपासा च तोदो मूर्छाबल
क्षयः औषधीगंधजे मूर्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः ७१ कामजे चित्तविभ्रंश
स्तंद्रालस्यावलक्षयः हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति ७२ भयात्प्रलापः शो
काच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः अभिसाराभिघाताभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ७३ भूताभि
षंगादुद्वेगो हास्यरोदनकंपनं प्रलापो भयसंतापो पारुष्यं वचनं तथा ७४ अथ गंभिर
ज्वरः श्रमक्षयाभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोनिलः पूरईत्वाखिलं देहज्वरमापादयेद्भृशं
७५ गंभीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यंतर्दाहेन तृष्णया इत्यागंतुकज्वरचिकित्सा अथविषम

५१

ज्वरनिदाने द्वौ कालौ सततो न्येद्युः एककुप्य दहर्निशाम् मुक्त्वैकाहं तृतीयोथ द्व्यहं सत्यक्तच
तुर्थकः घटी पंचाशदन्येद्युरन्यहस्तु तृतीयकः द्व्यहं च तुर्थो व्याप्नोति त्रय एते विपर्ययाः
अग्निवेस्यपलेक विषमज्वरः दोषाल्पोहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः धातुमन्यतमं प्रा
प्यकरोति विषमज्वरं ७६ यस्मादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च वेगतश्चापि विषमोस
ज्वरो विषमो मतः ७७ विषमज्वरः किं करोति पाकांक्षायामाह संततं रसरक्तस्थः संततं रक्त
धातुगः दोषः कुर्याज्ज्वरं पुंसां सोन्येद्युः पिशिताश्रितः ७८ मेदोगतस्तृतीयेह्नि अस्थि
मज्जागतः पुनः कुर्याच्चातुर्थिकं घोरं मंतकं रोगसंकरं ७९ तत्र संततस्य लक्षणं सप्ता
हं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा संतत्या यो विसर्गी स्यात्संततः स निगद्यते ८० संतत
स्तिपैनैः ३ स्यान्तेरं तर्येणऊ विसर्गः ऊपरित्यागः ननु अयं विषमः कथमिसाशंक्याह ज्वरकः विसर्गो
द्वादशाकत्वाद्दिवसोऽव्यक्तलक्षणः दुर्बलोपशमः काले दीर्घमप्यनुवर्तते ८१ ज्वराः पंच
च ये प्रोक्ताः पूर्वं संततकादयः चत्वारः संततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वरा इति ८२ अथ

मध्याह्न
॥अहोरात्रयोषट्कालाः पूर्वाह्नि अपराह्न प्रदोष अर्द्धरात्र प्रत्यूष एतेषा षट्का नामध्ये सततकः द्वौकालौ

वै०वि संततादिलक्षणं अहोरात्रे सततको द्वौकालावनुवर्तते द्वौकालाविति अहन्येकंकालं रात्रावेकंकाले अनयोक्तं वाग्भट्टेन वयोहोरात्रिभुक्तानां समध्यादिकाक्रमादिति अथान्येद्युः लक्षणं ८३ अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेवकालं प्रवर्त्तते प्रायोदोषापेक्षया एककालमपि स्थिती यकालेयाति एवंदोषाणामपि स्थितिः स्वभावात् तृतीयचतुर्थयोलक्षणमाह तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ८४ तृतीयेऽह्नि इति आगमदिनं गृहीत्वा यतश्चोक्तं सुश्रुतेन दिनमेकं मतिक्रम्य यो भवेत्स तृतीयकः दिनद्वयमतिक्रम्य यस्यात्स हि चतुर्थकः ८५ अत्रचरकोप्याह कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोतिहि सततान्येद्युष्कत्र्याख्यश्चतुर्थकप्रलेपकान् ८६ अहोरात्राद होरात्रं स्थानात्स्थानं प्रपद्यते दोषोह्यामाशयं प्राप्य करोति विषमं ज्वरं ८७ कफस्थानमिति आमाशयः उरः कंठः शिरः संधयः पंच एषु तिष्ठन्दोषः यथासंख्यं संततादीन्करोति कालद्वये ह्यहोरात्रे व्यतीतहृदये गतः आमाशयं गत्वा ह्यन्येद्युष्कं करोति सः ८८ तत्रप्रकोपकालो द्वौ एकं

नुवर्तते

वेगंकरो

दोष

स्मिन् हृदयंगतः आमाशयं परेकालेगत्वा कंठे स्थितः पुनः ८९ एकस्मादहोरात्राद्
याति हृदयं हि सः दिने तृतीये चागस्य दोषो ह्यामाशयं पुनः ९० निजप्रकोपकाले हि कु
रोति वै तृतीयकं एवं शिरः स्थितो दोषः कंठमायाति चैकतः ९१ अहोरात्रा सुनस्त
स्मादायाति हृदयं दिने आमाशयं च तुर्थेन्हि प्राप्य कुर्याच्चातुर्थकं ९२ दिने तृतीये चा
तुर्थे ज्वरस्यागमनं कथं अत्रोक्तं चरकेण दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात्
वेगावसरहत्वायं स्वस्थानमधिगच्छति ९३ निवृत्तः पुनरायाति विषयो नियमे दिने
स्वभावे कारणं तत्र मन्यन्ते मुनिपुंगवाः ९४ अथ तृतीयं चतुर्थयोर्लक्षणं कफपित्ता
त्त्रिकग्राही पृष्ठं वातकफात्मकः वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ९५ च
तुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः जंघाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः
९६ प्रायशः सन्निपातेन पंचस्युर्विषमज्वराः विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः
९७

वै॰वि॰ अस्थिमज्जागतो दोषश्चातुर्थिकविपर्ययः तस्य लक्षणं समध्ये ज्वरयसन्हि आद्यं
तेन्चान्त्वि मुंचति ९८ इति विषमज्वरनिदानं अथ दाहशीतज्वरनिदानं समौ वातक
फौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्य तु ९९ उभयो
र्भेदमाह त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरं तयोः प्रशांतयोः पित्तमन्ते दा
हं करोति ७० करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च तस्मिन्प्रशांते त्वितरौ कुरु
तः शीतमेव गः १ द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ दाहपूर्वस्तयोः
कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः २ इति समस्तविषमज्वरनिदानं इति सागीवैद्य
कृते वैद्यविनोदे ज्वरनिदानो ह्येकादशः परिच्छेदः अथ चिकित्सा ज्वरस्य पू
र्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् पाययेत्तु घृतं स्वच्छं ततः सलभते सुखं १ विधि
र्मारुतजे श्रेष्ठं वं पैत्तिके च विरेचनं मृदु प्रच्छर्दनं तद्वत्कफजे च विरेचनं २ तत्र सुलं

६१

सोनपाउवळ० आरूलसा० कुरको० गुईनीब०

वै०वि० जयेत् १० अन्यः काश्मरीसारिवाद्राक्षात्रायमाणामृताभया कषायः सगुडः पीतोवा तज्वरविनाशनः ११ अथक्वाथप्रयोगकारमाह संछाद्यज्वलनंहोघोघोरंकुर्यादुपद्रवं नद्राक्वाथक्रियाभिश्चभिषक्कोष्टं समानयेत् १२ अपरं गुडूच्याः स्वरसोग्राह्यशतावर्या श्चतत्समः निहन्यात्सगुडः पीतः सद्योनिलकांज्वरं १३ अथपैत्तिके० कँदूलैंद्रयवाँपाँठा तिक्तामुस्ताश्टतंजलः पाचनंदशमेन्हिस्पात्तीव्रपत्तज्वरेनृणां १४ अथक्वाथः द्राक्षाहरी

बाहवा६ तकीमुस्ताकटुकीकृतमाल्लैको पर्पटश्चकृतः क्वाथः स्तीव्रपित्तज्वरापहः १५ तृणमूर्छा दाहपित्तासक्रूशमनोभेदनःपरः अन्यच्च पँटोलँबाँसकँत्तिक्ताकैरौतोधन्वयासकः त्रिंयंगुँश्चकृतः क्वाथोपेयः शर्करयायुतः १६ पिपासादाहपित्तास्त्रयुक्तंपितज्वरंजये त् अन्यः श्रीपर्णीचंदनोशीरपरूषकमधूकजः शर्करासहितः क्वाथोहंतिपैतक तंज्वरं १७ अन्यः गुडूचीपद्मलोध्राणांसारिवोत्पलयोस्तथा शर्करामधुरः क्वाथः

कायफ० पाहाड

६२

धितमाह सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्लमक्षुत्पिपासासहं लघुं प्रसन्नात्मेंद्रियं क्षामं नरं विद्या
त्सुलंघितं ३ दारुहैमवतीकुष्टशताव्हाहिंगुसैंधवैः अम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च प्रव
नेवर्द्धमागते ४ उपवासश्रमकृते क्षीणे बालाधिके ज्वरे दीप्ताग्निं भोजयेत्प्राज्ञो नरं मां
सरसोदनं ५ मुद्गयूषोदनश्चापि हितः कफसमुत्थिते सएव सितया युक्तः शीतपि
त्तज्वरे हितः ६ मुद्गामलकयूषस्तु हितः पित्तकफात्मके दाडिमाम्लकमुद्गानां यूष
श्चानिलपैत्तिके ७ बालमूलकयूषस्तु हितोनिलकफात्मके निंबमूलकयूषस्तु पथ्यः
पित्तकफात्मके ८ दाहच्छर्दितं क्षामं निरन्नं तृष्णयार्दितं शीताक्षौद्रयुतं लाजैस्तर्पणं
पाययेज्वरे ९ अथवातज्वरे पाचनं गुडूचीपिप्पलीमूलं नागरं पाचनं स्मृतं अथक्वा सुंठी
थः शालिपर्णीबलाद्राक्षा गुडूचीसारिवा तथा आसां क्वाथं पिबेत्कोष्णं तीव्रवातज्वर

सा०नि१ चिकित्सा१

शीतः पित्तज्वरापहः १८ अथश्लेष्मज्वरचिकित्सा तत्रपाचनं बीजपूराशिफांकुहुत्रा
२ पिप्पलीमूलंनागरग्रंथिवैःसृतं सोक्षारंपाचनं श्लेष्मज्वरेद्वादशवासरे १९ क्वाथः भूनिंबनिंबपिप्प
ल्यः शुंठीशुंठिः शतावरी गुडूचीकृतिक्काथोयंहन्यात्कफकृतंज्वरं २० अन्यः पटोलं
त्रिफलातिक्ताशठीवासाउमृताभवेः क्वाथोमधुयुतःपीतोहन्यात्कफकृतंज्वरं २१ अ
थवातपित्तज्वरचि० तत्रक्वाथः पर्पटाब्दामृताविश्वाकिरातैःसाधितंजलं पंचभद्र
मितिख्यातंवातपित्तज्वरापहं २२ इतिपंचभद्रः अन्य० त्रैक्कोस्तिक्तामृताद्राक्षाशठी
चामलकीशिवा निःक्वाथ्यसगुडंक्वाथंवातपित्तज्वरेपिबेत् २३ अन्यच्च० मुद्गामल
कयूषश्चवातपित्तज्वरेहितः महादाहेप्रदातव्योयूषश्चणकसंभवः २४ अथवातश्ले
ष्मज्व० पिप्पलीपिप्पलीमूलंचव्यचित्रकनागरैः दीपनीयःस्मृतोवर्गोवातश्लेष्मज्वराप
हः २५ पंचकोलमिदंख्यातंदीपनंपाचनंस्मृतं अपरंच क्षुद्राशुंठीगुडूचीनांकषायः

भूनिंब ५
चिरातं

कोष्ठमूल १   रक्तचंदन २

वैं०वि पौष्करस्यच कफवाताधिके पेयो ज्वरे वापि त्रिदोषजे २६ अन्यच्च आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्ताभयाकृतः क्वाथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवं २७ आममूलप्रशमनो भेदी दीपनपाचनः अथ पित्तकफ० क्वाथः गुडूचीनिंबधान्याकं चंदनं कटुरोहिणी गुडूच्यादिरयं क्वाथो दीपनः पाचनः स्मृतः २८ रक्तचंदनस्य गुणः तनुरक्तं हिमं स्वादु छर्दितृष्णारपित्तजित् तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरं व्रणविषापहं षडंगादिप्रजप्तई स्यादि शब्देन वक्ष्यमाणयोग उच्यते तृष्णादाहोरुचिछर्दिपित्तश्लेष्मज्वरापहः अपरं च अमृताकटुकारिष्टपटोलं रक्तचंदनं नागरेंद्रजमतं च्चैस्वमतार्बकमीरितं २९ क्षुधितेसकणाचूर्णं पित्तश्लेष्मज्वरापहं हृल्लासारोचकच्छर्दितृष्णादाहनिवारणं ३० अन्यच्च कषायः परिपीतस्त्कश्रंगवेरपटोलयोः पित्तश्लेष्मज्वरवमीदाहकंडूहरो भवेत् ३१ अन्यच्च शर्करामक्षमात्रांच कटुकांचोष्णवारिणा पीताज्वरंजयेज्जंतुः पित्तश्लेष्मसमुद्भवं ३२

अथविषमज्वरचिकित्सा ज्वराश्चविषमाः सर्वेसन्निपातसमुद्भवाः अपोल्वणस्यदोष
स्यतेषुकार्यंचिकित्सितं ३३ विषमेच्छथकर्तव्यमूर्द्ध्वाधश्चशोधनं स्निग्धोष्णैरन्न
पानैश्चशमयेद्विषमज्वरं ३४ तेषुसामान्यतःक्वाथानाह कालिंगिकापटोलस्यपत्रं
कटुकरोहिणी पटोलंसारिवामुस्तापाठाकटुकरोहिणी ३५ निंबपटोलंत्रिफलामृ
द्विकामुस्तवत्सकैः किरातत्तिक्तममृताचंदनंविश्वभेषजं ३६ गुडूच्यामलकंमुस्त
मेतत्क्वाथस्यपंचकं सेवनाच्छमयत्याशुविषमज्वरपंचकं ३७ इतिक्वाथपंचकं॥
अन्य॰ सितामरीचचूर्णेनतुलसीपत्रजोरसः द्रोणपुष्परसेनैवनिहंतिविषमज्वरं
रं ३८ अथैषांप्रत्येकंकषायाः त्रयंतीकटुकानंतासारिवाभिःसतंजलं संततारव्ये
ज्वरेदेयंवातादीनांनिवृत्तये ३९ द्राक्षापटोलनिंबाब्दशक्राव्हत्रिफलासृतं जलमेत
त्पिबेच्छीघ्रमन्येद्युःज्वरशांतये ४० अन्यच्च उशीरचंदनंमुस्तागुडूचीधान्यनागरं

अनंतादुरालभाः॥ पटोलाद्यूरवातिक्ता॥ सारिवाभिः॥ श्रृतंजलं। संततारव्यज्वरेदेयंवा। वषा। २

वहर्दं
एरंब
त्रिवृप
तदभो
दंतीचः
ह्यासः
नगुण
त २

शालिपर्णी २ भूम्यामलकी २

वै॰वि॰ अंभसा क्वथितं पेयं शर्करामधुयोजितं ४१ ज्वरे तृतीयके पुंसां तृष्णादाहसमन्विते ॥
अपरं च गुडूच्यामलकी द्राक्षा शिवा सिता मधुयुतः क्वाथश्चातुर्थकहरः स्मृतः ४२
अथ शीतदाहज्वरयोश्चिकि॰ शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरीं क्रियां दाहाभिभूते
पुरुषे कुर्याद्दाहहरीं क्रियां ४३ यथा आच्छादने बहुतरैर्गुरुभिः कंबलादिभिः नृ
लवसा महच्छीतं शीतार्त्तज्वरिणां हरेत् ४४ परं च ततो दाहे तु संजाते पत्रैररंड सं
भवैः शीतलैर्द्वारितैर्देहे दाहं तस्यापनोदयेत् ४५ अथ मंदज्वरनिदानं ॥
यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोषत्रयेतद्द्विगुणेभ्य ऊर्ध्वं नृणां तनोतिष्ठति मंद
वेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ४६ तत्र चिकित्सा जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नो
पचारं कदाच लंघनात्संभवेत्क्षीणो ज्वरस्तस्याद्बलीयसः ४७ मंदज्वरे क
फे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमं तदेव तरुणे पीतं विषवद्धंति मानवं ४८ अथात्र काथः

क्षीरस्याद्व्याधुरितिके चन पर्यायं वदंति १ ४९

कोटपुल ५ रत्नसहवमी ७ कोटकोळ्य ७

४६ श्वरपा३

निदग्धिकामृताशुंठीकषायं योजयेद्भिषक् पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं श्वासकासज्वरापहं ४९ पी
नसारुचिवैवर्ण्यमूत्राजीर्णज्वरच्छिदं अथस्वरसः पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वर
संपिबेत् जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनं ५० अपरंच द्राक्षामृतानाशशी
शुंठीमुस्तकं रक्तचंदनं नागरकटुकापाठाभूनिंबश्चदुरालभा ५१ उशीरं धान्यकं
पद्मं वालकं कंटकारिका पुष्करं पिचुमंदश्च दशाष्टांगामिदस्मृतं ५२ जीर्णज्वरारुचि
श्वासकासरोगविनाशनं इति द्राक्षाद्यष्टादशांगक्वाथः अथरसादिधातुगतस्य
ज्वरस्यलक्षणमाह रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ प्रलापः पीटिका तृष्णा
रक्तप्राप्ते नृणां ज्वरे ५३ पिंडिकोद्वेष्टनं दाहो तृष्णा श्लिष्टमूत्रपुरीषता उष्णांत
र्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ५४ मेदःशांस्वेदस्तृषा मूर्छा प्रलापश्छर्दि
रेव च विक्षेपणं च गात्राणां मेतदस्थिगते ज्वरे ५५ तमःप्रवेशनं हिक्काश्वासः
दौर्गंध्यारोचकग्लानिर्मदस्छेचासहिष्णुता ५५ मेदोस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च॥

वै॰वि श्लेस्मंवमिस्तथा अंतर्दाहोमहाश्वासोमर्मभेदश्चमज्जगे ५७ शोफश्चस्तब्धतामो
हः शुक्रस्यतुविशेषतः मरणंप्राप्नुयात्तत्रशुक्रस्थाः नेगतेज्वरे ५८ इतिधातुगत
ज्वरलक्षणं अथैषांसाध्यासाध्यत्वमाह रसरक्तगतः साध्योमांसमेदोगतश्चयः
अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रः शुक्रोस्थो साध्यउच्यते ५९ अथांतर्वेगबहिर्वेगरू
पमाह अंतर्दाहोधिकातृष्णाप्रलापः श्वसनंभ्रमः संध्यास्थिशूलमस्वेदोदोषव
र्चोविनिग्रहः अंतर्वेगस्यलिंगानिज्वरस्यैतानिलक्षयेत् ६० अपरंच संतापो
भ्यधिकोबाह्यस्तृष्णादीनांचमार्दवं बहिर्वेगस्यलिंगानिसुखसाध्यत्वमेवच ६१
इत्यंतर्वेगबहिर्वेगलक्षणं कृणालामधुकमृद्वीकाबलाचंदनसारिवाः निष्का
थ्यपयसापीताजीर्णज्वरविनाशिनी ६२ श्वेतजयंतीमूलंविधिनाबद्धंशिरवां
तरेहंति जीर्णज्वरंनराणांखलइवदुरितेनचात्मानं ६३ अथनिद्रार्थमोषधं

जेष्टबंद२ दुधर२ अतिबल२ सालवन२ टाकुल२

६१

काकड्शृंगीपत्रे ७

गुडं पिप्पलिमूलस्य चूर्णनालोडितं लिहेत् चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ६४ अथ सर्वज्वरेषु सुदर्शनचूर्णं त्रिफला रजनीयुग्मं कंटकारिद्वयं शठी त्रिकटु ग्रंथिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः कटुका पर्पटं मुस्तं त्रायमाणं च वालकं निंबं पुष्करमूलं च मधुयष्टी च वत्सकः ६५ यवानी इंद्रयवो भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा वचा त्वक् पद्मकोशीरं चंदनातिविषा बला ६६ शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडंगं तगरं तथा चित्रकं देवकाष्ठं च चव्यं पत्रं पटोलकं ६७ जीवकर्षभकौ चैव लवंगं वंशलोचनं पुंडरीकं च काकोली पत्रकं जातिपत्रकं ६८ तालीसपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत् अर्द्धांशं सर्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत्सुधीः ६९ एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहं ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ७० पृथग्द्वंद्वागंतुकांश्च धातुस्थान्विषमांस्तथा सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ७१ शीतादीनपि दाहादीन् मो

अजवाईनीर्थ

६ पटोलपत्र

कोटऱ

जेष्ठबंद

फरबर्र

नुगा

पुडकेमं

दा

कुगा

चंपकं चंपका मोवे गौरीकं ७

वै० चि० हंतं द्राक्षभ्रमं तृषां कासं श्वासं च पांडुं च हृद्रोगं कामलामपि ७२ त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वे शूलं च नाशयेत् शीतांबुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवृत्तये ७३ सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशने तद्वज्ज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रशातनं ७४ इति सुदर्शनचूर्णं

उत्पल घुलाक्षादि तैलं लाक्षाविश्वनिशामूर्वामंजिष्ठाकुष्ठकं तथा स्वर्जिकालोहिता पष्ठिं समभागेन कल्पयेत् षट्गुणेन च तक्रेण सिद्धं तैलं ज्वरांतकृत् ७५ अथ म

बद्रं ५ हा लाक्षादि तैलं लाक्षा हरिद्रा मंजिष्ठा फं नीलं मधुकं बला ७६ ठौमज्जेकं उशीरं ५ चंदनं च चंपकं नीलं मुसली प्रत्येकमेषां षण्मुष्टीः पक्त्वा तोये चतुर्गुणे ७७ चतुर्भागावशेषं तु भागमेतत् समाक्षिपेत् रेणुकापद्मकं चैव वालिगंधा तथैव च ७८ वेतसं चोरकं कुष्ठं देवदारु नखं ~~लं~~ शतपुष्पा पुंडरीकं मांसी मधुकमेव च ७९ ए भिरक्षामितैः कल्कैः कषायेनैव पेषितैः मस्तु सूक्ता रनालाभ्यां माढकाढकपाच

येत् ८० क्षीराढकसमायुक्तं तैलप्रस्थं विपाचयेत् अभ्यंगात्तैलमेतद्धि शीघ्रं दाहम
पोहति ८१ व्यपोहति तथा वातपित्तश्लेष्मभवं ज्वरं सप्रलापं सतृष्णं च तालुशोषभ्रमा
न्वितं ८२ ग्रहोपसृष्टाये बाला राक्षसैर्दूषिताश्च ये तेषां कुष्ठं प्रशमयेत्तैलं लाक्षादिकं
महत् ८३ इति महालाक्षादिकं तैलं समस्तज्वरेषु अथ महाषट्तक्रं तैलमाह रास्ना
नागरकुष्ठं च कट्फला यष्टी निशाद्वयं सारिवा सैंधवं लाक्षा देवदारु मधुद्रवा ८४ अब्धि
फेन मुर्वी च रोहिनैः स्यात्समांशकं तैलात् षट्गुणितं तक्रं पचेद्दृढतरं भिषक् ८५
दाहशीतज्वरं हन्यात् ह्यासमभ्यंगयोगतः इति महाषट्तक्रं तैलं अथ ज्वरिणां पथ्य
माह विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेवानवर्त्तते न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैर
पि ८६ तत्रादौ पथ्यसमये केवलग्रहमाह यथादोषान्विते द्रव्यैः कर्त्तव्यः कवलग्र
हः अरोचकास्य वैरस्य मलपूति प्रसेकहृत् ८७ यथा चव्यजीरकचूर्णेन सिंधु

वै॰वि॰ जन्मयुतेनच हिक्कादंतमुखस्यांतं पश्चात्कवलमाचरेत् ८८ मुखेमलंविगंधत्वंविरस
त्वंचनश्यति मनःप्रसन्नंभवति भोजनेतिरुचिर्भवेत् ८९ अन्नकालेत्वभुंजानःक्षी
यतेम्रियतेपिच अथज्वरिणःपथ्यमाह रक्तशाल्यादयःप्रोक्ताःपुराणाःषष्टिकैःसह
मुद्गामसूराश्चणकाःकुलत्थाःसमकुष्टकाः ९० यूषार्थयूषसात्म्यानांज्वरितानांप्रदाप
येत् अथशाकमाह कर्कोटकंपटोलंचवंताकंकारवेल्लकं ९१ फलशाकमिदंदेयंज्वरिता
नांज्वरापहं अथमांसमाह लावतित्तिरवर्तीरक्षीराशीछागजंमतं रसंमांसहितंदद्या
ज्वरितानांज्वरापहं [illegible] मंडोयूषोविलेपीचयवागूःसमुदाहृता विचार्यज्वरिणांदद्याद्यथा
कालेभिषग्वरः ९३ अथमंडादीनांक्रिया तंदुलानांसुसिद्धानांचतुर्दशगुणेजले रसःसि
क्थैर्विरहितोमंडइत्यभिधीयते ९४ अथयूषलक्षणं अष्टादशगुणेनीरेशिंविधान्यसृतोर
सः विरलान्नोघनः किंचिद्यूषइत्यभिधीयते ९५ चतुर्गुणांबुसंसिद्धाविलेपीघनसिक्थि
का पृथग्द्रवेणरहिताख्याताशिथिलमक्तिका ९६ अथयवा॰ यवागूःषड्गुणेतोयसंसि

६७

द्राघनरसिकस्यका पृथग्द्वैर्वेश्चविरलैः संयुक्ताज्वरिणांहिता ९६ एतेषांगुणाः बाहुल्या
न्नलिखिताः अथजीर्णज्वरे पिप्पलीघृतं तत्रपरिभाषा अत्रचाष्टगुणेस्तोये क्वथितं
क्वाथदुग्धयोः प्रस्थंकं द्विगुणंभागंभिषक्सर्पिर्विनिक्षिपेत् ९८ कल्काच्चतुर्गुणंस्नेहः स्ने
हात्क्वाथंचचतुर्गुणं क्वाथ्याच्चतुर्गुणंवारि क्वाथः क्वाथ्यसमोमतः ९९ मृदौचतुर्गुणंदेयं
कठिनेष्टगुणंतथा कठिनात्कठिनेयच्चदेयंषोडशिकंजलं १०० मृद्वादिक्वाथसंघातमाना
नुक्तःचिकित्सकैः मध्यस्यालयभागित्वादिष्टस्याष्टगुणं १ पलैः षोडशिः प्रस्थः शुष्का
णांतद्द्विधाविदुः द्विगुणंसरसानांते लक्षीरं घृतेसमं २१ अथपिप्प० पिप्पलीचंद
नेमुस्तमुशीरंकटुरोहिणी कलिंगकाश्चामलकी सारिवातिविषास्थिरा ९२ द्राक्षामल
कबिल्वानित्रायमाणानिदिग्धिका सिद्धमेतद्घृतंसद्योज्वरंजीर्णमपोहति ९३ जल
स्नेहौषधानांतुप्रमाणंयत्रनेरितं तत्रस्यादौषधात्स्नेहःस्नेहात्तोयंचतुर्गुणं ९४ अ
यक्षीरपिप्पल्यादिघृतं · कल्काचामलकीमुस्तंचंदनंसारिवातथा · त्रायंताकटुका

रागणी १ सेल ७ वाळा ७ इपच द्राक्षे १   कोष्टच १

वै० वि० बिल्वमुशीरंचविदंग्धिकं ६ धात्रीकुब्जबीजानिमेद्दिकातिविषास्थिरा पचेत्कर्षसमान्दत्वा सर्पिः प्रस्थंप्रयोन्वितं ७ क्षयकासशिरःशूलजीर्णज्वरविनाशनं अथवालाद्यंघृतं वाला

रागणी ३ ग्रली ३ श्वदंष्ट्राबृहतीकुलशीधामनीस्थिरा निंबः पर्पटकंमुस्तंत्रायमाणादुरालभा १९ कृत्वा कषायंकल्कार्धं दद्यादामलकीशठी द्राक्षापुष्करमूलंचमेदामामलकानिच १० घृतं पयस्ततः सिद्धंसर्वज्वरहरंपरं अथपिप्पलीपाकविधिः कृष्णाद्राक्षाभयाशुंठीचित्रकं

बाहडा १ देवदारुच मंजिष्ठाभूनिंबौसोपिनिशादारुशठीवचा १० चौर्षणंचदनंजाजीरपत्रकंनाग केसरं अश्वगंधाचशैलेयमुशीरंपद्मकंघना ११ मुस्ताकंकोलकैलाघ्रंमांसीचामल कीतथा लवंगलाचबृहत्येलाकर्पूरंक्रिमिनाशनं १२ जातीफलेलवंगंचकस्तूरीवंशलोचनं कसेरुनारिकेलंचजायपात्रीयवानिकं १३ फलिनीशृंगशृंगारं प्रियालुमुसलीवचा कोकिलाक्षस्यबीजानिमाषागनरबीजकं १४ शतावरीविदारीचतेजराजोमनोनुवा वाराहिचश्वदंष्ट्राचकुंकुमागरुपुरितं १५ एतेषांचाहद्रव्याणांसुचूर्णंकारयेद्भिषक्

मुस्त

कामरा

६

गोखरु १   बीजकंद २
शतावरीसहस्रमुळ २

वस्तुनो

सर्वतुल्यंकणाबीजंशोच्यात दुग्धभिः १६ दुग्धैर्मुनिपुटंदेयंमर्दनात्वैदेः पुटत्रयं श
तावयोः पुटसमकाकमाच्विपुटत्रयं १७ तीव्रातपेविशोष्याथसुषं बाढंविचूर्णितं एकीकृ
सविमर्द्याथ सुत्रयात्रेनिवेशितं १८ सर्वस्य द्विगुणं खंडदेयं वैद्यविशारदैः दीपाग्नि
नापुनः पक्वं स्वांगशीतं समुद्धरेत् १९ अक्षमात्रं पुनः खादेत्सर्वज्वरविनाशनं सर्वधा
तुगतं हंतिन वंचाय पुराणकं २० निर्मिताकाशिराजेन पिप्पलीगोरिकाशुभा इति पिप्प
लीगुटिका अथज्वरेरसप्रकरणं तत्रादौ नवचंद्रज्वरांकुशः शुद्धोवीर्यंगंधकं गंधक
तमर्धांशो लवीजंच तीक्ष्णं चैतो धात्रीसमलवमिदं मार्कवं वेदभागं श्लक्ष्णंपिष्ट्वा
दहनसलिलेमग्नपात्रेत्रियामं भंगस्याद्री भवति च रसान्नयच्चेद्राभिधानः २१ वल्लवि
बार्द्रकरसयुतः सेवितो याममात्रात्पित्ताहन्याज्ज्वरमभिनवंतस्य तीव्रं त्वेशांसै दद्याद्दिक्षु
न्मधुरारसयुक्तं दाडिमं शर्करां वा द्राक्षाम्रखंसदधिवितरे सध्यमं चैस तक्रं २२ अथ

वै०वि० ज्वरांतकरसः दरदोत्थितसूतेंद्रं बलिमभ्रं च पार्वतं सर्वं विमर्दितं कारवल्लीतोयेन भावितं २३
सप्तधामीनपित्तेन भावितस्याज्ज्वरांतकः द्विवल्लोभिनवशृंगबेरतोयेन नाशयेत् २४
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तो जीर्णज्वरमपोहति चातुर्थकादीन्विषमान् निश्चयेन प्रभावतः २५
अथ महाप्रभावरसः हिंगुत्रिभागं रसमेकभागं गंधं द्विभागं सलिलेन पंच दिनानि संमर्द्य
निधाय भांडे पिधाय मृन्निर्मितपात्रकेन २६ आपूर्य तस्योपरि सिंधुजेन निरुध्य चुल्यां
मृदुवह्निनैव विपच्य तद्भस्म निशं स्वशीतं पुनः पुटित्वा जिन संख्ययैव २७ वचोषणेवा
रिधिभागसंख्ये पृथक् नियोज्याथ वटीं विधाय वल्लोकमानात्रिजरोगहंत्री आर्द्रकेणानूषण
तोयतोया २८ इतीनचैका मखिलज्वरेषु महाप्रभावोयमतीववीर्यः अथ नवज्वरसुरारिः

कलखापरि एकैकांशास्त्रयः शुद्धाऽमृत हिंगुलपारदाः नेलिका कटुकी चेतो धात्री टंकणगंधकाः २९
ताम्रभस्माभ्रकाः सर्वं द्वौ द्वौ भागौ पृथक् पृथक् त्रिफलायास्त्रिकटुनो भागाः षट् षट् पृथ

६१

कृपृथक् ३० एवमेकोनत्रिंशत्स्युर्भागास्तेषु चतुर्दश निधाय जयपालानां तत्कल्कं भावये-
त्पृथक् ३१ त्रिफलाचित्रकव्योषैः पंचकत्तोभिषावरैः द्विरर्कमूलतोयेन मृगराजरसैरसं ३२
भावयेदर्कशार्दंतीजलैर्दिक्संख्यया मुहुः दंतीक्वाथेन चोत्सेन तच्चूर्णं मिश्रयेद्दृढं ३३ ब-
दरास्थिप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् सगुडैः सर्वरोगघ्नः सर्वजीर्णज्वरापहः ३४ नव-
ज्वरमुरारिश्च दधिशाल्यन्नभोजनः अनुभवसिद्धः अथ नवज्वररिपुः ताम्रपत्रचयं प्र-
ताप्य बहुशो निर्वाप्य पंचामृते गोमूत्रे निजलेन तद्द्विगुणितम्लेच्छनपिष्टेन वा लिप्त्वा सप्तमं
दशुक्रं रथ पुनः साम्पुटयां मंपचेद्यंत्रे लावणकेन वज्वरारिपुः स्यात्कुंजयासंमितः ३५ अनु-
पानमार्द्रकरसः अथाष्टमूर्तिरसः तुल्यांशं मृतसूतताम्ररजतस्वर्णाहिवंगाश्मैत्तौ
धत्तूरफलं माराद्फेनापि दर्सैः वर्णफूलजैः क्वाथेन तत्सं सद्या पित्तैर्मीनतुलायकेकिजनितैरकैक-
शो भावयेद्गुंजैकः स नवज्वरादिषु हितः स्यादष्टमूर्तिरसः ३६ अनुभवसिद्धः
अथ ज्वरधूमकेतुः भवेत्समं सूतसमुद्रफेनं हिंगूलगंधपरिमर्द्यघस्त्रं ॥

विषं

सुवर्णमाक्षिक २ कुचला २

कलखापरी २

वै० वि० नवज्वरे वल्लयुगं त्रिघस्त्रमार्द्रभसायं ज्वरधूमकेतुः ३७ अथ त्रैलोक्यतापहरः
सूतं शुल्वं नीलिकां बालतिक्तादंतिबीजं चैकैकं पलं विषं तिदं पथ्यपास हविचूर्णयेत् समां
शहेमवारि सहितं दिनमेकं ३८ वल्लयुग्म गुटिकाई क्वौरा नाशयेदपि नवज्वरमाशु
विश्वतापहरणा त्रच पथ्यं मुद्गयूषसहितं दधिभक्तं ३९ अथोदकमंजरीरसः रसं
गंधं मरीचं च भस्म टंकणकं तथा एतानि समभागानि सितास्यात्सर्वतुल्यका ४० तिमि
शिलस्य पित्तेन भावयेद्दिवसत्रयं आर्द्रकस्य रसोपेतं दापयेद्वल्लमात्रया ४१ नवज्वर
विनाशाय गदितोदकमंजरी अथ ज्वरनोदनरसः समभागरसगंधभागादिगुणानुज
यपालकान् पिष्ट्वा नवज्वरे देयं वल्लं जंभाम्लसास्य च चिंचाक्षारेण खंडेन शीतज्वर
विनाशकृत ४२ अथ महाकल्पतरुः भस्मसूतं चतुर्भागं द्विभागमतहाटकं त्रिभा
गं च मतवंगा चतुः शाणं च माक्षिकं ४३ पंचशाणं मृतं शुल्वं षट् शाणं लोहभस्मकं ॥

७०

सततशाणंमृतंचाभ्रमष्टशाणंचमौक्तिकं पंचशाणंमतं ॥४४॥ मर्दयेत्खल्वतलेपिष्टंयाम
मेकंगुरूत्तितः भक्षयेद्वल्लयुग्मंतुसर्वव्याधिविनाशनं ॥४५॥ प्रमेहंविंशतिविधंग्रह
णींसर्वजामपि गुल्मंपंचविधंहन्यात्राजयक्ष्मनिवारणं ॥४६॥ शुक्रवृद्धिकरंबल्यं
वलीपलितनाशनं ज्वरमष्टविधंहन्यान्नवंवाथपुराणकं ॥४७॥ अनुपानविशेषेणत
त्तद्रोगहरंपरं अथविषमेभपंचाननः तुल्यांशंरसतालतुत्थरसकंसट्टकंगंधकं

कारलीपाला

पिष्ट्वायामयुगंरसेनसुखंविजातेनतज्जोलकं स्थालीस्थंसमताम्रपात्रपिहितं
संरुध्यसंम्यक्ततसंपूर्याबुजतः पिधायनिहितंचुल्यांदिनंसंदहेत् ॥४८॥ शीतं
ताम्रजपात्रकोदरगतंतत्ताम्रभस्मान्वितंमर्द्यीयात्स्वबीजलेनसुदृढंयाम
द्वयंतत्कृता वल्लैकागुटिकानिहंतिविषमंचातुर्थकादीन्पुनः सीताद्यंतुलसीरसौ
षणयुतादाहादिकंसानला ॥४९॥ पथ्यंभुंजसितंसदुग्धमथवापंज्याद्रसेस्मिं
स्तथातापेधातुगतेदहीतचपलाक्षौद्रेणघस्रत्रयं ॥५०॥ सप्ताहंचविचार्यदोष

हेमाद्विरीविभाविते त्रिकटुचोषभावना २

वै॰वि॰ बलतां देहस्य कार्श्यादिकं स्तनेशं ज्वरदंतिदर्पदलने पंचाननं वैद्यराट् अथ महाज्वरांकुशः सूतं गंधं विषं तुल्यं धूर्तबीजं त्रिभिः समं चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुंजाद्वयं हितं ५१ जंबीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य द्रवैर्युतं महाज्वरांकुशो नाम ज्वराणां मूलकृंतनः ५२ सितया जीरकं चानु भोजनं दुग्धभक्तकं कुमारीमूलकर्षं तु पीत्वा कोष्णजलैर्वमन् विषमं तु ज्वरं हंति वमनेनाचिरं ततः ५३ अथ मूलिकायोगः बलायाः सहदेव्या वा गले बद्धा तु मूलिका हरप्रियायाः कर्णे वा निहंति विषमज्वरं ५४ काकमाच्याोस्तु मूलं वा कर्णे न बद्धं निशाज्वरं निहंति नात्र संदेहो यथा सूर्योदयस्तमः ५५ रत्नमालाच्च मूलं तु सपत्रं कर्णयोर्द्वयोः निबद्धं हंति वेगेन चातुर्थकं महोद्भवं ५६ श्वेतार्कपूर्वमूलं तु मंत्रेणानेन मंत्रितं निबद्धं दक्षिणे कर्णे निहंति विषमज्वरान् ५७ मंत्रमाह ॐ भूतभैरवाय आनंदभैरवाय हुं इति मंत्रः श्मशानी सहदेव्या वा दूर्वा पथ्या पि मूलिका सूत्रेण वेष्टिता बद्धा सर्वनाशज्वरापहा ५८ येन स्त्रीरवनते ब्रह्मा

७१

अनेन सर्वमूत्तिकोत्सारयेत्॥ ॐ रक्तचामुंडे तुरु तुरु अमुकस्य ज्वरं बद्ध हुं फट् स्वाहा २

खन

येन त्वां खनते भ्रगुः येन इंद्रोथ वरुणो तेन ते षु पच्चक्रमे ५९ तदहं इष्यामि ओषधीवी
र्यसंयुते मम कार्ये कृते पश्चाद्धि छुत्वा के सनातनेति पठित्वा उत्तराभिमुखो भूत्वा खदिर
कीलेन खनेत् ६० ॐ ह्रीं ह्रौं फट् स्वाहा॥ अनेन मंत्रेण सूत्रं वेष्टयित्वा उत्तरस्थाने बध्नी
यात् अथ महाचिंतामणिः सूतं हेम चाभ्रकं ताम्रं वैक्रांतं रजतं फणं वंगायसं समं तं स
र्वं कर्षं कर्षं विमिश्रयेत् ६१ कर्षार्द्धं मृतवज्रं तु गंधकं शुक्तिमात्रकं मातुलिंगरसे
नैव खल्वे सर्वं प्रमर्दयेत् ६२ त्रिवारं च ततो मुंडीरसेनैव विभावयेत् टंकणं पल
मात्रं च तथा पीतवराटिका ६३ ज्वालिता चूर्णिता पश्चात्तस्य मध्ये विनिक्षिपेत् प्र
वालमुक्ता च ततः कर्षं कर्षं विनिक्षिपेत् ६४ ततो रोहितपित्तेन भावनैकां प्रदापयेत्
गुंजामात्रं सदा खादेत्कृष्णामधुसमान्वितं ६५ जीर्णज्वरे प्रमेहे च साध्यासाध्येषु दाप
येत् मंदानले सामवाते क्षये कुष्ठे भगंदरे ६६ व्रणेषु पांडुरोगेषु हस्तपादांसरुक्षु
च चिंतामणिरसो ह्येष प्राणिनाममृतोपमं ६७ अथ शीतभंजीरसः हिंगु

वै०वि० लेपारदं गंधंजयपालंचतत्समं दंतीक्वाथेनसंमर्दयचवटिकारक्तिकाद्वयं ६८ आर्द्रक
कस्यानुपानेनप्रातःकालेनिषेवयेत् सीतज्वरंमहाघोरंनाशयेद्याममात्रतः ६९
शर्करादधिभक्तंचपथ्यंदेयंप्रयत्नतः शीततोयंपिबेच्चानुरक्षःमुंजरसोहितं शीत
भंजीरसोनामसर्वज्वरकुलांतकृत ७० अथप्राणेश्वरः सूतंसूतंतथागंधंमृतताम्रं
विषसंयुतं तत्समंमर्दयेताल॑ मूलीणीरैस्त्रैध्रैस्वुधैः पूरयेत्कूपिकांतेनमुद्रइत्वा
नुशोषयेत् ७१ सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैर्वेष्टइत्वाविशोषयेत् पुटेकुंभप्रमाणेनस्वां
गशीतंसमुद्धरेत् ७२ गृहीत्वाकूपिकामध्यान्मर्दयेद्दिनमेकृतः अजाजीचित्रकं
हिंगुस्वर्जिकाटंकणंभीषक् ७३ गुग्गुलुःपंचलवणंयवक्षारोयवानिका मरिचं
पिप्पलीचैवप्रस्येकंरससमानतः ७४ एतेषांचकषायेणभावयेत्सप्तधातये नाग
वल्लीदलयुतःपंचगुंजोरसेश्वरः ७५ दद्यात्त्रिवज्वरेतीव्रेहसौवारिपिबेदनु ॥
प्राणेश्वरोरसोनामंसन्निपातनिवारणः ७६ शीतज्वरेदाहपूर्वेगुल्मेशूलेचदापयेत्

ज्वर४

अथज्वरेभसिंहः शुद्धसूतंचगंधंचलोहंताम्रंचगंधसकं मरिचंपिप्पलीविश्वंसमभा
गेनचूर्णयेत् ७७ अर्द्धभागंविषंदत्वामर्दयेद्दसरद्वयं आर्द्रकस्यानुपानेनदद्या
द्गुंजाद्वयंभिषक् ७८ नवज्वरेमहाघोरेवातेसंग्रहणीगदे नवज्वरेभसिंहोयंज्व
राणांमूलकृंतनः ७९ अष्टादशोन्मितसूतेद्वबलिमन्त्रेचपावैतं ८० विमर्दितंकर
वल्लीतोयेनपरिभावितं सप्तधामीनपित्तेनसप्तधास्याज्वरांतकः ८१ द्विवल्लोभक्ष
येत्प्रातःनीवीतोयेननाशयेत् पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तोजीर्णज्वरापपोहति ८२ इतिज्व
रांतकः अथद्वितीयोदकमंजरीरसः सूतोगंधष्टंकणःशाणकःस्यादेतैस्तुल्यैःशर्क
रामत्स्यपित्तैः भूयोभूयोभावयच्चत्रिरात्रैवल्लोदयःशृंगबेरस्यवारा ८३ सिंचेतो
यंवारिणातक्रभक्तंवंताकारव्यंपथ्यमेवप्रदिष्टं अन्हेवाग्रहंतिसामंप्रभावात्पित्ता
धिक्येहंतिवारिप्रयोगात् ८४ अथमसृजेसरसः तुल्यपारदवज्रमौक्तिकविषस्वर्ण
द्विभागंद्वियल्लीतालशिलौदशांघ्रिसुरसाछिन्नाद्रिहन्मन्मथैः सव्योषैरजकौलैरा पंचकोल
शिलाजित१

पाराभाग १ गंधकभाग २ लोहभाग ३ तांम्रभाग ४ पारदसमानविष २

वै० वि० हिंतिमिजैः पित्तैः पृथक् भावितैः सव्योषार्द्र रसोरसोय वमितोऽश्र संज्ञयः स्याज्ज्वरे

८५ अथ पंचाननः भागोत्तरं सूतस्य गंधतीक्ष्णतांम्रं च सूतेनैं समंविषं

स्यात् पक्वार्कपत्रोदक भावितोयं पंचाननो वल्लमितोज्वरेषु ८६ अथ त्रिपुर

भैरवः शुध्दं शकं विषकटुत्रयतांम्रभस्मम्लेच्छं च वल्लतुलितपरिमर्दयेद्य

आर्द्रांभसा त्रिपुरभैरवनामधेयं सर्वज्वरेषु तरुणेष्व पिदारुणेषु ८७ अथ

पंचामृतरसः कृष्णकुमारस्फुरतीष्यघनाशीयमचिरं जाम्रिप लोबुपरिप्लुतं

सूर्यः स्वरमयूरवमयूरवविशोषितं दलितमाज्यसितामधुयोजितं ८८ हरतिहृद्गुजमा

मसमीरणं क्षयमुदारमुरक्षतपीनसं मकुरुतेरमणीरमणीयतां हतहसु स्तदराति

पाटवं ८९ अथ द्वितीयपंचामृतः पलद्वयं द्वयं शुद्धं पारदं गंधकं शुभं कर्षैकं

मारितस्वर्णपलैकं मृततांम्रकं रौप्यभस्म चतुर्निष्कं सर्वपंचामृतादिने ९०

सुवर्ण १ तांम्र १ सुवर्णमाक्षिक १ अभ्रक १ लोह १ ५

७२

पिष्ट्वा पंचामृतं खादेद्दृटिकां बदराकृतिं ९१ अनेन गसुंदरो भूत्वा रामाणां रमते शतं ॥
सर्वे नष्टा दिने पथ्यं दुग्धान्नं तेस मुद्धरेत् शाल्मलीमूलतोयेन मधुशर्करया युतं ९२
पले कुंभस्य ये वानु शितो क्षोद्रं च पापयेत् अथ पंचानन ज्वरांकुशः शंभोः कंठविभूष
णं समरिचं दैत्येंद्ररक्तारविः पक्षो सागर लोचनं शशियुतं भागार्क संख्यान्वितं खल्वे तः
खलु मर्दयेद्विजलैर्गुंजा प्रमाणो हितः श्रोद्दंउज्वर दंतिदर्पदलनो पंचाननो सौ रसः ९३
अथ चंद्रशेखरः शुद्धसूतसमं गंधं मरिचं टंकणं तथा चतुस्तुल्या शिलायोज्या मत्स्यपि
त्तेन भावयेत् ९४ त्रिदिनं मर्दयेत्तेन रसो यं चंद्रशेखरः द्विगुंजमार्द्रकद्रावैर्या ज्यशीतो
दकं पिबेत् ९५ तक्रेन तं च वृन्ताकं पथ्यं तत्र नियोजयेत् त्रिदिनासितश्लेष्मोत्थमस्र
कं नाशयेज्वरं ९६ अथ मलूकचंद्रोक्त रसः ॥ म्लेच्छस्य भागाश्चत्वारस्त्रयो जैपाल
बीजतः भागद्वयं टंकणस्य भागैकं मसृतस्य च ९७ तत्सर्वं मर्दयेत्सुष्टं चूर्णं खल्वे
भिषग्वरः भृंगबेररसं मर्द्यं सचित्रं व्योषसैंधवं ९८ रक्ताद्वयमितो दद्याद्विषमज्व

विषभाग
मरीच
गंधक

आपू २ तालक: २ सीपाचाचुना.

वै० वि० रिणांरस: शाल्यन्नं दुग्धसहितं सितयासह भोजयेत् ११ नश्यं विषमा: सर्वे संजी

वनप्रभावत: इति संजीवनो विषमज्वरेषु अथेंद्रवटी अहिफेनं च गोदंतं शुक्ति

हेरा ३ जं चूर्णकं समं कुंनयोनिरसेन वगुंजामात्रा वटीकृता २०० तां भुक्त्वा विषमा: सर्वशां

तियात्साति वेगत: शर्करा जीरकं चानु भोजयेद्दुग्धमोदनं १ एषा चेंद्रवटी नाम वि

षमज्वरहा परा अथ शीतभंजी पारदं सकलं तालं तुल्यकं टंकणं विषं गंधकं शो

धितं सर्वं कारवल्याद्रवैर्दिनं २ मर्दयेत्तेन कल्केन ताम्रपात्रोदरे भिषक् शीतभंजीर

सटे नाम्ना चूर्णयेन्मरिचैः समं ३ माषैकं पर्णखंडेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरं शीतकं

शीतपूर्वं तु दाहकं दाहपूर्वकं ४ दुग्धोदनेन तत्तोदेयं रोगिणां कुशलो भिषक् अथ शीता

रि: तालकं तुल्यकं ताम्रं रसगंधमन: शिला कर्षं कर्षं प्रयोक्तव्यं मर्दयेत्त्रिफलांबु

भि: संपुटे तु न्यसेद्गोलं पुटं दद्यात्स्वयत्नत: माषमात्रं रसं दद्यात्त्वचाशन्मरिचैः समं ५

७४

दल
गुडूचीपाणकं चैव तुलसीयुग्मकं भक्षयेत्त्रिदिनं नक्त्याशीतारिः सर्वरोगजित् ७
इति शीतदाहज्वरेषु अथ सारसंग्रहमतेन शीतारिः तुत्थतालकचूर्णानां मेकद्वित्र्यं
शकानुक्रमात् कारवल्ली रसैर्मर्द्य पुटित्वा भूधरे भृशं ८ वल्लमात्रः सितायुक्तो वांत्या
शीतज्वरांतकृत् अथ अवांत्याशीतारिः तालचूर्णसमेकत्वा तत्समं स्यादहूष्कर सुधा भल्ला
क्षीरेण संपिष्टं ततो दद्यात् पुटं लघु ९ स्वांगशीतं समुध्दृत्य वल्लेन सितया सह दद्याद्दुग्धोद
नं पथ्यं त्रिदिने शीतपूर्वकं १० ज्वरं हन्याद वांत्याये शीतारिश्च महारसः अथापरः शी
कर्कोटीकंदः तारिः सूतं गंधं विषं लौं गैलौं जटा भारंगे ससितं यथाक्रमं बाणाष्टयुगयुग्म मूल
वेसमं चार्कपयसा परिप्लुतं ११ वल्लमार्द्रकरसैः पिबन् क्षिपेन्मूर्ध्नि तैलमनु चांबुया
जयेत् विषज्वरे च दधिभक्तभोजनं नाशयेज्ज्वरहरो नवज्वरं १२ इति ज्वरहरः अथ
खर्परं २ मालिनीवसंतः रसैकं युगलभागं वल्लिजं भागमेकं द्वितयमपि सुखल्वे मर्दयेन्म्रद्र मरि
लो॰ नी॰ २ णेन भवति घनविमुक्तो निंबु नीरेण याव ज्ज्वरहरमेघुतुल्पा मालिनी प्राग्वसंतः १३
सहदपीपली २

वै०वि० जीर्णज्वरे धातुगतातिसारे रक्तान्विते रक्तभवे च दोषे घोरव्यथे पित्तभवे विकारे बालामये
दुग्धयुतं च भक्तं १४ प्रदरं नाशयत्याशु तथा दुर्नामशोणितं विषमं नेत्ररोगं च गजेंद्र
मिव केसरी १५ इति श्रीवैद्यविनोदसांगीवैद्यकृते एकादशः परिच्छेदः अथ सन्नि
पातप्रकरणं क्षणं दाहः क्षणं शीतं मास्थिसंधिशिरोरुजा सस्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने
चापि लोचने १ सस्वनं सरुजौ कर्णौ कंठः शूकैरिवावृतः तंद्रा मोहः प्रलापश्च कास
श्वासोऽरुचिर्भ्रमः २ तद्दक्षीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि सदा वा नैव वा निद्रा म
हास्वेदोथ नैव वा ३ गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्त्तनं परिदग्धा खरस्पर्शा जि
ह्वा स्रस्तांगता परं ४ ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनान्मिश्रितस्य च शिरसो लोठनं तृष्णा
निद्रानाशो हृदि व्यथा ५ स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः कृशत्वं चातिगा
त्राणां सततं कंठकूजनं ६ कोठानां श्यावरक्तानां मंडलानां च दर्शनं मूकत्वं स्रोतसां

७५

अग्निबलहानिः अथशरीरबलहानी रात्री ५

पाकोगुरुत्वमुदरस्यच ७ चिरात्साकृश्चदोषाणांसन्निपातज्वराकृतिः अथपृथक्सन्नि
पातलक्षणं संधिकश्चांतकश्चैवरुग्दाहश्चित्तविभ्रमः शीतांगस्तंद्रिकश्चैवकंठकुब्ज
श्चकर्णिकः ८ विख्यातोभग्ननेत्रश्चरक्तष्ठीवःप्रलापकः जिह्वकश्चेत्यभिन्यासः
सन्निपातास्त्रयोदश ९ तत्रादौसंधिकलक्षणं पूर्वरूपैकृतमूलसंभवंशोकदाहबहु
वेदनान्वितं श्लेष्मतापबलहानिजागरैःसंनिपातमितिसंधिकंवदेत् १० इतिसं
धिकः अथांतकलक्षणं दाहंकरोतिपरितापनमातनोतिमोहंददातिविदधातिरुदंति
शिरप्रकंपं हिक्कांतनोतिश्वसनंचसमाजुहोतिजानीहिवर्ज्यमतिदुर्धरमंतका
ख्यं ११ प्रथमेअंतर्दाहंजनयतिसअंतकः इसंतकः प्रलापपरितापनप्रबलमोह
जाड्यारुचिः भ्रमभ्रमणवेदनाव्यथितकंठमन्याहनुः निरंतरतृषातुरःश्वासनमूल
शल्याकुलः सकष्टतरसाधितोभवतिचेत्सरुग्दाहकः १२ इतिरुग्दाहः अथचित्तवि
भ्रमलक्षणं यदिकथमपिपुंसांजायतेतापपीडाभ्रममदपरितापोमोहवैकल्पभावः॥

वै० वि० विकटनयनहासो गीतनृत्यप्रलापो विदधाति तमसाध्यं केऽपि चित्तभ्रमाख्यं १३ इति चि
त्तभ्रमः अथ शीतांगलक्षणं हिमशिशिलशरीरं वेपथुः श्वासहिक्काशिथिलितसक कंपा
क्लमर लांगः क्षीणनादोग्रतापः क्लैवैथुवमथुकासच्छर्दतीसारयुक्तस्त्वरितमरणयुक्तः शीत
गात्रः प्रभावात् १४ इतिशीतांगः अथ तान्द्रिकलक्षणं प्रभूतं प्राप्ति ज्वरे तृष्णापिपासाकु
व्याकुलता५ लितो याभवेत्स्यो मा जिव्हा पृथुलकठिना कंटकवता अतीसारः श्वासः क्लमथुपरिता
पास्त्रज स्कृति रुजस्तथा कंठे कं हर्षं वर्तिनि तरां तं तान्द्रिक इति इति तान्द्रिकः १५ अथ कं
ठकुब्जलक्षणं ज्वरे प्रथममुत्पन्ने चास्थूर्ध्वाचैवनश्यति तं द्विकसन्निपातोपेकष्टसा
ध्यो भवेद्ध्रुवं १६ शिरोर्त्तिकंठग्रहदाहमोहकंपज्वरोरस्कसमीरणार्त्तिः हनुग्रहस्ता
पविलापमूर्छा स्यात्कंठकुब्जः किल कष्टसाध्यः कंठोहि वक्रतां याति कंठकुब्जः
मुखात् जलस्रावः ७ स उच्यते १७ इति कंठकु० अथ कर्णिकलक्षणं प्रलापकंठग्रहदाहश्वासकासार्त्ति
युक्तो हि मुखे प्रसेकः ज्वरार्त्तिकर्णांतिकमुग्रशोथं तं कर्णिकं कष्टमसाध्यमाहुः १८

रतिकर्णिकः अथ भग्ननेत्रलक्षणं ज्वरबलोपचयस्मृतिशून्यता श्वसन भग्नवि
लोहितलोहितलोचनः प्रलपनभ्रमकंपमसक्षता सजतिजीवितमाशुच भग्नदृक्
नेत्रकुटिलमायातिभग्ननेत्रसउच्यते १९ अथरक्तष्ठीवीलक्षणं कर्णाक्षिमुखनासा
नां रक्तस्रावंकरोतियः रक्तष्ठीवीचकेचित्साध्यः संनिपातो नसंशयः २० रक्तष्ठीवी
ज्वरवमितृषामोहशूलातिसारोहिक्काध्मानभ्रमणवमथुःश्वाससंज्ञाप्रनाशप्रनाशं
जिह्वारक्ताधिकृतरतनुर्मंडलोत्थानरूपा रक्तष्ठीवीनिगदितमितिप्राणहंतोप्रसिद्धः
२१ इतिरक्तष्ठीवी अथप्रलापकलक्षणं कंपःप्रलापपरितापप्रकृष्टपीडास्फो
टप्रवादसुगलग्रस्थपरार्तिखिन्नो प्रज्ञाप्रनाशविकलः प्रचुरप्रदाहंशीघ्रंप्रयातिपित
पालयेत्प्रलापी २२ उत्तिष्ठतिबलात्कारंकुपोब्रूतेयदृच्छया यामीतिवदतेनि
संसस्वाज्योभिषग्गुत्तमैः २२ इतिप्रलापः अथजिह्वकलक्षणं श्वसनकास

क्रोर्थः नासः २

बधिरश्मूलवत्तहानिलक्षणो भवतिकष्ट

वै०वि० परितापविह्वलः कठिनकंठरतात्वतिजिह्वकः इतिजिह्वकः

नरमेषजिह्वकः २४ प्रथमतः जिह्वायां कंटका भवंतिसः कष्टसाध्यः इतिजिह्वकः

अथअभिन्यासलक्षणं दोषत्रयात्स्निग्धमुखश्वानिद्रावेकल्यानिश्वष्टतवाग्विलासः

बलप्रणाशोश्वसनादिविग्रहोभिन्यासयुक्तोननुमस्कतुल्यः २५ इतिपृथकत्रयोदश

सन्निपातलक्षणं अथसर्वसंनिपातानामसाध्यलक्षणं सन्निपातज्वरेशोथः कर्णमूले

प्रजायते त्रिरात्रोपरमस्तस्यव्यर्थमौषधकल्पने २६ पूर्वज्वरेष्वसाध्यः स्यात्कष्टसा

ध्यस्तुमध्यमे ज्वरांतेसाध्यविज्ञेयो वैद्यशास्त्रविशारदैः २७ सन्निपातेचदाहांतेयः

सिंचेच्छीतवारिणा आतुरः सकथंजीवेत्भिषग्वासकथंभवेत् २८ समुद्रतरणाद्वे

नद्वदंतिभिषगीश्वराः मृत्युनासहयोद्धव्यं सन्निपातेचिकित्सिते २९ यश्चतत्रभवे

ज्जेतासजेतायमसंकुले सन्निपातार्णवेमग्नं योभ्युद्धरतिदेहिनं ३० कस्तेनन

७७

कुतोधर्मः कांचपूजां नसोर्हति पाकाद्धातोर्मलस्यापिघ्नंतिमुंचंतिवानरं ३९ दिव
सैर्द्विगुणैः सप्तनवैकादशभिः क्रमात् दुर्गेभसियथांमज्जन् भजनंत्वरयाबुधः ४०
गृह्णीयात्तलमप्राप्तं तथापिन्यासपीडितं श्वासोमूर्छाउरुचिच्छर्दितीव्रातीसार वि
ड्ग्रहः ४१ हिक्काकासोंगभेदश्चज्वरस्योपद्रवादश त्रिरात्रेपंचरात्रेवादशरात्रम
थापिवा ४२ लंघनंसन्निपातेषुकुर्यादारोग्यदर्शनं दोषाणामेवयाशक्तिर्लंघने
सासहिष्णुता ४३ नदोषाणांक्षयकृश्चित्सहतेलंघनादिकं कफपित्ताद्भवेधातून्
सहतेलंघनेमहत् ४४ आमक्षयात्ततश्चोर्द्धं वायुर्नसहतेक्षणं अथैषामसाध्यमा
ह संधिकसप्तरात्राण्पत द्विकेदशवासराः अरुग्दाहेविंशतिश्चेवर्षीनेचित्तविभ्रमः
४५ शीतांगपक्षमेकंतु तंद्रिकः सप्तविंशतिः ज्ञातव्यावाचारसस्वकं सभ्यात्रकंठकु
ब्जत्रयोदश ४६ कर्णिकस्तुत्रयोमासान् भग्ननेत्रोदिनाष्टकं रक्तष्ठीवीदशाहानि

गंधकः ३ करचरणतालुकंहरंध्रेस्यासंचतालु ३ भारंगी ८ देवदारू ८ चिराइत ८

वै॰वि॰ चतुर्दशप्रलापकः ८७ दिनानिशोउशोजिं१६केअभिन्यासार्धमासकं यरदंसन्निपाताभिप्रमाणंस्वप्रकीर्तितः ८८ परमायुरिदंप्रोक्तंवैद्यानांचयशप्रदं संधिकस्तांद्रिकश्चैवसाध्यस्याद्धितविभ्रमः ८९ कष्टसाध्यःकंठकुब्जःकर्णिकोजिह्वकस्तथा कष्टात्कष्टतरोज्ञेयाःनग्दाहोहंतिमानवं ८९ अंतकोभग्ननेत्ररक्तष्ठीवीप्रलापकः शीतांगश्चैवस्याभिन्यासःषडसाध्याश्चदुष्कराः ९० इतिसन्निपातेअसाध्यं अथात्रचिकित्सारसाञ्जनत्रादौउद्धूलनाःरेसविषेमारिचेमेहशाप्रियाफलेभस्मैकनूचतुर्वसूभिः भागैर्मितमुद्धूलनमिदममितस्वेदशोसहरं ९१ तत्रायोलांधुनेपंचैतौलूषूकं त्रिदोषजेअथक्वाथाः राह्नाशुंठीगुडूचीसहचैरजलदाभीरूपथ्यासुराकैस्तिक्तौस्वर्जूरवासाः३ निलपुसहितंपंचमूलिद्वयेन एभिर्द्रव्यैःकषायस्त्वरितमपहरसीजमात्रः प्रभातेमन्यास्तंभंप्रवृद्धंज्वरविकलकटीसंधिपीडाचमुग्रा ९२ इतिरास्नादिःसंधिके बदरी

विद्युत्क्रांता २

कोमलदलंचंडारिष्टफेनसंयुक्तः दातव्यंपादतलेशाम्यतिरुग्दाहकृत्सद्यः ५३ इतिर
ग्दाहलेपः पर्प्पटकोदेवमहिरुहाभ्यांबंधूकपुष्पैः कटुकापयोभिः शम्याकमेवाभयया
जटामासी २ रथीभिश्श्रितम्रमंहंतिकृतः कषायः ५४ इतिचिंताभ्रमे गैवाक्षीनागरनिशाद्वयंमरी
चकणाभियुक्तः वत्सजलेनपिष्टंतंद्रिकहृतोभवेत्तस्य ५५ भार्ङ्गीपुष्करमूलेनिदिग्धि
कानागरनिशाक्वाथः अपनयतितंद्रिकंनापंनिःसंदेहंपरिपीतः ५६ इतितंद्रिके
कोरया ६ त्रिकटुकटुकहिंगुकटुकाहरीतकीघनबिभीतिकामलकैः शमयतिकंठकुब्जंवृषर अश्वगं
जनीद्वयसंयुतः क्वाथः ५७ इतिकंठकुब्जे दशाशांतेकरदुग्धारुष्करानैःस भल्ला
अगर ८ मेतोदहनगुंजानिकुंभाकुष्टकासीससंयुक्तो अपनयतिवितीर्णलेपनेसत्तराच्चाखु
दंती ८ पृथुहरणदक्षंकर्णिकंग्रंथिमेतत् ५८ इतिकर्णिके दार्व्यंबुदातिक्तफलत्रयंचक्षुद्रा दारु
पटोलजनीद्वयंच क्वाथंविदध्यात्गुरुसन्निपातेनिश्चेतनेपुंसिविबोधनार्थं ५९ हा

नराजूर

वै॰वि॰ इतिभग्ननेत्रे जलधरहशमूलवारिशुंठीसमेतमलयजघनसारपर्पटं वासकं च ८९
सैंमधिरेण पृतानां क्वाथशेषं च कार्यं व्यपनयति समस्तपीतमात्रप्रलापं ९० इतिप्रला
पे॰ सिंहिनागरपुष्करैरसकटुकैरास्नागुडूचीयुतैर्भार्गीकर्कटशृंगिकाशटिसमं दुस्प
र्शालीकवासाघनैः पीतं जिह्वकहारिवारि भवति मिश्रितं प्रोक्तं वैद्यवरेण
वैद्यमुनिभिर्भूनिंबमिश्रितं शृतं ९१ इतिजिह्वके अथाष्टांगावलेहिका अष्टांगा
मधुनालिह्यादार्द्रकस्वरसेन च संमोहनं दारुणं च हंति तत्प्रसभान्वितं ९२ कटुफलं
पुष्करशृंगीव्याघ्रीवासं च कारवी श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ९३ एषा
वलेहिका हंति सान्निपातं सुदारुणं हिक्काश्वासं च कासं च कंठरोगान्नियच्छति ९४
एतच्चाज्यं कफाद्रके चूर्णमार्द्रकजैरसैः सर्वेषु सान्निपातेषु नक्षौद्रमुपचारयेत् ९५
शीतोपचारिक्षौद्रस्याच्छीतं चास्य विरुध्यते यदा तुल्यौ वायुकफौ तालुजिह्वागलाश्रितौ ९६

कुर्यान्तामधिकं शोथं जिह्वायां खरतां तथा ॥ तदा तां स्फुरितां जिह्वां [illegible] तस्याः कामधुपस्थया ६७ प्र
स्थयास्य घृतं चास्य लेपये सन्निपातिनः शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैंधवैः ६८ अंज
नस्यात्प्रबोधाय प्रशस्तो मनःशिलावचैः आर्द्रकस्वरसोपेतं सिंधूत्थसवकटुत्रयं ६९ प्रबोधा
य मुखे देयात्स्यान्नस्येन चामरिचेन च मातुलुंगार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितं ७० अन्ययद्धा
सिद्धं विहितं तीक्ष्णं नस्य प्रयोजयेत् जातीपुष्पं प्रवालं च मरिचं रोहिणी वचां ७१ सैंधवं व
स्तमूत्रेण तंद्रानाशनमुत्तमं अयोरजः श्वेतलोध्रं मरिचं मंजनं तथा ७२ गोपित्तेन समायु
क्तं तंद्रानाशनमुत्तमं शिरीषबीजं मरिचं वस्तमूत्रेण पेषितं ७३ अंजनं च प्रबोधाय तंद्रानाश
नमुत्तमं पटोलपत्रबृहती सुषवी कंटकारिका ७४ मरिचं पिप्पली बिल्वं चिरबिल्वं सचित्रकं
करंजबीजं मंजिष्ठा त्रायंती विश्वभेषजं ७५ गलप्रबोधनं श्रेष्ठमभिन्यासज्वरापहं कुलत्थ
कट्फलं शुंठी कारवी च समांशकैः ७६ सुखोष्णैर्लेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः गैरिकं कु
लत्थी शुंठी कट्फलैः सवचैः समैः ७७ उद्धृतैः कांजिकसंपिष्टैः प्रलेपः कर्णशोथजित् ॥

बीजपूरकमूलानि वन्हिमंथस्तथैव च ७८ नागरं देवकाष्टं च रास्ना चित्रक पेषितं प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं कर्णशोथविनाशनं ७९ इंगुदि निशा विशाला सैंधव सुरदारु कुष्ठ विदुग्धैः दत्तः कर्णमूलालेपः कर्णशोथहंता भवेद्योगः ८० वंध्याकर्कोटिकामूलं कल्कः कोष्णः प्रलेपयेत् कर्णमूलभवशोथं वेदनां च निरस्यति ८१ इति कर्णशोथप्रतिकारः अथ दशमूल बिल्वोऽग्निमंथः श्योनाकः काश्मरी पाटला स्थिरा त्रिकंटकः पृश्निपर्णी बृहती कंटकारिका ८२ दशमूलमिदं प्रोक्तं सन्निपातरुजापहं पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं हृत्कंठग्रहनाशनं ८३ महांति यानि मूलानि क्वाथगर्भाणि यानि च तेषां तु वल्कले ग्राह्ये ह्रस्वमूलानि कृत्स्नशः ८४ दशमूलस्य निर्व्यूहः कटफलादि समोपुतः तुल्यार्द्रक राजोपुक्तो मस्तकशूल्पज्वरं जयेत् ८५ अथाष्टादशांगः दशमूली शठी शृंगी पौष्करं सदुरालभा भार्गी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी ८६ अष्टादशांग इत्येषः सन्निपातज्वरांतकः ५ इत्यष्टादशांगः शठी पुष्करमूलं च गुडूची विश्वभेषजं त्रिकंटक त्रायमाणा पिप्पली सदुरालभाः ८७ व्याघ्री पर्पटकं हास्नाता भया कटुरोहिणी देवदारु वचा भार्गी समभागानि कारयेत् ८८ एषः शठ्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः कासं श्वासं दिवानिद्रां रात्रौ जागरणं तथा ८९

कटुकीइत्य ०९

मुखशोषं तृषां दाहं त्रिदोषं च नियच्छति इति शठ्यादिः कट्फलाब्दवचापाठापुष्कराजाजिपर्प

टैः देवदार्वभयाशृंगीकणाभूनिंबनागरैः ९० भार्गीकलिंगकटुकाशठीकुष्ठतृणधान्यकैः स

मांशैः साधितो क्वाथो हिंग्वार्द्रकरसैर्युतः ९१ कर्णमूलोद्भवं शोथं हंति मन्यागलाश्रयं कफवातं

तथा श्वासं हिक्कां मलहनुग्रहं ९२ गलगंडं गंडमालां स्वरभेदं कफात्मकं शिरोगुरुत्वं बाधिर्यं व

ह्निचकफमेदसोः ९३ दशमूलयुतो ह्येषः सन्निपातज्वरं जयेत् इति कट्फलादिः शृंगीभार्ग्यभ

याजाजीकणाभूनिंबपर्पटैः ९४ देवदारुवचाकुष्ठपासकट्फलनागरैः मुस्तधान्यकतिक्ताद्र

शठीपाठाहरेणुभिः ९५ हस्तिपिप्पलिचव्याग्निपिप्पलीमूलचित्रकैः निंबारग्वधत्रायंती

बाकूची॰ विशालासोमराजिभिः ९६ विडंगरजनीदार्वीयवानीद्वयसंयुतैः समांशैः साधितः क्वाथो हिं

ग्वार्द्रकरसान्वितः ९७ अभिन्यासं ज्वरं घोरं हंति तं प्रान्वितं क्षणात् इति शृंग्यादिः रजनीश्रे

यसीभार्गीचारिष्टोरामसेरकः कटुकं भेदो बुदश्चैव वा तांक्वीवानतिक्तकः ९८ राजापूलो दीप्य

गुडूची॰ कश्चकाश्मरीचिस्थभेषजं वैसौंदनीपचेलांचकटुंवितुरकंतथा ९९ फलत्रयं महादारुहरि

द्रापत्रकं तथा बलभद्राच संप्रोक्ता नालमुली कलिंगकान् १०० समभागान्वितैरेतैरास्नात्रिगुणा

भागिकैः कषायं पाययेद्देनं मष्टभागावशेषितं १ त्रयोदशान्सन्निपातानूज्वरमष्टविधं तथा तं

द्रीं हिक्कां च निश्वासं शीतगात्रत्वमेव च २ भ्रांतः स्वेदं मदं मोहं निद्रां च विषमज्वरं शोषकासत

षांमोहविड्भेदं कंठकूजनं ३ शिरोरोगं च विषमं कर्णशूलं च दाहतं एतान्रोगान्निहंत्याशु मृगरा

जो यथा गजं ४ इतिरजन्यादिः त्रिवृद्विशालाकटुकात्रिफलारग्वधैः कृतः सक्षारो भेदनः क्वा

थः पेयः सर्वज्वरापहः ५ तिक्ताभयात्रिवृद्दंतीत्रायंती राजवृक्षकः क्षाराढ्यः सैंधवोपेतः

क्वाथो भेदीज्वरापहः ६ हरिद्राभद्रमुस्तं च त्रिफला कटुरोहिणी॥ पिचुमंदः पटोलं च देवदारु

निदिग्धिका ७ एषां कषायः पीतस्तु सन्निपातज्वरं जयेत् इति क्वाथाः अथ सन्निपाते नस्यं

ज्योतिष्मत्यास्तथा तैलं मूलं पिंडारकस्य च तंद्रीविनाशनं श्रेष्ठं नस्यकर्मणि योजितं ८ सै

धवं श्वेतमरिचं सर्षपा कुष्ठमेव च बस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तंद्रीविनाशनं ९ अथ मर्दनं

मातुलुंगं पिप्पली शुंठी पथ्या लोध्रं सपुष्करं भूनिंबः कटुका कुष्ठं कर्चूरं सकलिंगकं १०

८

कारवीचोषणावचाकट्फलंचकरंजकं उद्धूलनंत्रिदोषोत्थेस्वेदाभिष्यंदिजिज्वरे ११ इतिम
रिचाद्युद्धूलनं स्वेदोद्गमेभृष्टकुलत्थचूर्णो निपातनेशस्तमितिब्रुवंति सोष्टिकासावरकंदजी
रकंकिराततिक्तंकटुरोहिणीवचा १२ जीर्णशकृत्कोलवणस्यभाजनेस्वेदोपहंमर्दनमेतदु
त्तमं अथभूनिंबादि भूनिंबकटुकाव्योषत्रिफलामरदारुच प्रियंगुर्हिंगुमंजिष्ठाशतपुष्पा
चकारवी १३ अजमोदाजटामांसीलोध्रपद्मकमेवच शटीवचाकुलत्थश्चत्रायंतीकट्
फलंविषं १४ चव्यंकुष्ठंदुरालंभाभार्गीरास्नाहरेणवः सर्षपाराजिकाचैवसैंधवंसरलंतथा
१५ एतानिसमभागानिच्छागमूत्रेणपेषयेत् सन्निपातज्वरहरंश्वासकासनिवारणं १६
सिद्धार्थकंवचाकुष्ठंपिप्पलीमरिचान्वितं नागरंतिक्तकंदारुशतपुष्पाब्दचित्रकं १७ वि
डंगत्रायमाणांचमंजिष्ठाजीरकद्वयं दीप्यकंचाजमोदाचपाठाभार्गीचहिंगुकं १८ एता
निसमभागानिच्छागमूत्रेणपेषयेत् एतदुद्धर्तनंश्रेष्ठंसन्निपातज्वरांतकृत् १९ इतिसि
द्धार्थकादि अथसन्निपातेरसाः शुद्धंनागंगंधकंस्यानदर्द्धं सिस्यावन्हेचालयेन्निंबदर्व्याः

शंखभस्म २

यावन्नागो भस्मतामेति सम्यक् तस्य ग्राह्याः षोडशांशास्तु भागाः २० अष्टौ भागास्त्र्यूषणस्य
प्रयोज्याश्चत्वारः स्युर्वत्सनागस्य चांशाः षड्भागास्युः टंकणस्य प्रयोज्याः स्वल्पको भागो गोमयो
द्भूतभस्म २१ चत्वारोंशाः पारदे द्राक्प्रलेप्य सर्वं चैतद्वस्त्रपूतं विदध्यात् गुंजायुग्मं पर्णखं
डेनचास्य दद्याद्घोरे सन्निपाते विशेषात् २२ शंखवातेन च तीक्ष्णो प्रभुः इति रसराट् नागबद्धो
रसोपि इति नागबद्धः अथ कालाग्निरुद्रः क्षारैश्च लवणैः सूतं मर्दयेद्दिवसं ततः स्वेदयेद्द्रा
जिकाहिंगुविश्वम्भ्रपादेर सिक्थितं २३ कांजिके दोलकायंत्रे पुनस्तं मर्दयेद्रसं गिरिकर्णिनि
बदलं निर्गुडीकाकमाचिका २४ मंडूकी कनकोभृंगः करवीरः सचित्रकः पाठाजयंती सार्द्र
कं च चद्वैरेषां क्रमात्ततः २५ रससाम्येन योज्यानि गंधको मरिचानि च भावयेत्तं च भिः
पित्तैः पृथग्घर्मे दिनावधि २६ रसः कालाग्निरुद्रः स्याद्द्विगुंजः सन्निपातजित् अनु
पानं सितामाक्षो द्रोषं प्राणश्च वर्द्धेत् २७ इति कालाग्निरुद्रः अथ पंचवक्त्रः रसगंधकूटं
सीसभस्म २ कृणं शोषं णीयं पूणीपिप्पलीसेकधत्तूरपत्रे जयेत्सन्निपातं द्विगुंजोनुपानं भवेदर्कमूलांबुसव्यो
षचूर्णं २८ इति पंचवक्त्रः अथ सूचिकाभरणः पिंडीकृत्य विषं कृष्णः शार्के दुग्धे ल्पभांडके

फ़ २

सकांजिके सगरलेदद्याच्चुल्यांविनिक्षिपेत् २९ समाहृततनुधस्यम्लक्ष्णचूर्णं प्रयत्नतः
सूचिकाभरणो नाम रसो गुप्ततरो भवेत् ३० संज्ञानाशे विचेष्टे च वक्त्रेः कांजिकपेषितः ब्र
ह्मरंध्रे प्रयोक्तव्यो भिषजा यं रसोत्तमः ३१ इति सूचिकाभरणः अथ प्राणेश्वरः पुनर्नवा हा
टकं वणिका च पाठा सदुग्धा वृक्षहप्रिया च आसां द्रवैः सूतवरः सुपिष्टः स्विन्नः सुगंधेन च
तुर्गुणेन ३२ योज्योथ मर्द्यो हालिनी जलेन ब्राह्मी वचा स्वर्णपुनर्नवानां कासाद्यमाचीर
रिवहन्नभानां दिनत्रयं गोलमधो विधाय ३३ स्फोटत्पापच्चेन्न सिकतारव्यपत्रे रसेरमीभिर्द
वसं रसस्यात् प्राणेश्वरः सुकृतमत्स्यमष्टकृत्रपरं कृणकः कमांशं ३४ अस्मिन् प्रयु
ज्यादुत्वर्णकांति प्राप्ति प्रदे तुष्टिसुखादवेच्चा आदौ तथांते ससितो हि माषः प्रवक्ष्यमाण
षु गदेषु देयः ३५ ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च कासे श्वासे तथाति ग्रहणीविकारे गुल्मे थपि नास
जि पांडुरोगे तथातिसारे शतातिहृष्टे ३६ ततस्तु तैलेन विमर्द्य देहं मूर्ध्नि सयुग्मे युगपच्च
सच्चो सीमंतिनीनां करपल्लवस्थैः सुवर्णकुंभैः सलिलप्रयोगं ३७ विण्मूत्रपाकावधि
सन्निपातज्वरेषु जीर्णेषु शनैर्विदध्यात् दध्योदनं शर्करया समेतं पथ्यं च मुद्गांबु हितं कृशाढ्ये
॥३८॥

मत्स्यमाहिषमायूरवाराहाजमायुभिः ५

रेताकवलीफलजीरकानिसदाहितंचात्रसुकारवेल्लं इतिप्राणेश्वरः अथाग्नेश्वरः अमृतंद
रदांशोणंमीनापित्तंक्रमाद्वृद्ध आर्द्रभेसायवश्वासस्पसंनिपातज्वरंजयेत् ३९ दध्यन्नंजलयोगादिक्रि
याःशीताःसदाडिमाः अस्मिंस्त्रियापातंक्रत्स्यपानपुष्पादिचंदनं ४० इत्यग्नेश्वरः अथचैतन्य
हारी रसबालिशिलालतालनाप्पतुसोदधिफलंटंकूनिकुंभजोमतारवं विलुलितमहिषपित्ततं
त्रिधास्याद्रुधिरगतोरसिनात्रिदोषहारी ४१ इतिचैतन्यहरः अथसन्निपातांकुशः म्ले
च्छतात्म्रविषापिष्टं भावयेसंचमायुभिः ४२ गुंजातस्यांबुनाहंतिसन्निपातंसुदारुणं॥
दधिद्राक्षेक्षुशीतांबुसुंदरंचफलंहिमं ४३ विण्मूत्रकंपावधिवाजलयोगंभजेदिह
इतिसन्निपातांकुशः अथलोकनाथवटिका पंचभिर्लवणैःसूतंराजिकात्रुटिहिंगुभिः
चूर्णितैःपिंडिकांकृत्वातन्मध्येसूतकंक्षिपेत् ४४ ततस्तांखदयेस्सिंडिवस्त्रेबद्धांसु
खोदके दोलायंत्रगतांपत्नाच्छुदुोयामचतुष्टयं ४५ एवंशुद्धरसंकृत्वाक्रमेणानेनमर्द
येत् गिरिकर्णीतथाभृंगवारिनिर्गुंडिकातथा ४६ जयंतीशृंगवेरंचमंडूकीचातिलच्छदा
काकमाचितथोन्मत्तोरुबुकस्यततःपरं ४७ जयंतिएतासामोषधीनांतुरसतुल्यैरसैः

क्रमात् ततस्तत्सूतराजस्यकार्यंमरिचमात्रया ४८ वटिकासन्निपातस्यनिवृत्यर्थंभिषग्वरैः
इयंश्रीलोकनाथेनसन्निपातनिवृत्तये ४९ कीर्तितागुटिकापुण्याव्याधिग्रस्यकारिणी इमांप्र
प्यवटीयत्नात्सन्निपातेननश्यति ५० मयूरमीनवाराहछागमाहिषसंभवैः प्रत्येकंवाथसर्वैर्वा
भावितोचेद्दिपंभवेत् ५१ दलयेत्तत्रतोयानिसुशीतानिबहूनिच शर्करादधिसंयुक्तंभक्तमस्मि
न्प्रदापयेत् ५२ इत्थंवश्यंनयायोज्यारसवीर्यविवृद्धये शीतद्रव्यैर्भवेद्वीर्यंपीतबन्धुरसोत्तमे
५३ त्रिलोकनाथवटिका अथामृतवटिका रसोनागसमस्तैलसारितोविषगंधयुक् नंदीज
यांम्लपर्णीन्यांपृथक्संर्वशोषितः ५४ सद्विघ्नमरिचःशिग्रूमूलांभोमर्दितोयुतः तु
ल्यःचूर्णवंध्याबुपिष्टःशुष्कोविमर्दितः ५५ मषम्यंगौरसर्पस्यमुद्गाभावटिकाकृता सार्द्र
द्राबाहरेच्छीघ्रंसन्निपातंसुदारुणं ५६ इत्यमृतवटी अथाद्वितीयसन्निपाताङ्कुशः सूत
तुल्यंविषंदिनत्रयमिदंजंबीरसामर्दितंप्रोत्थाप्यातपगंततोदिनमितंहेमाबुनिस्वेदितं तत्सू
तेसमहिंगुलंसमबलितुल्यालचेनःशिलाताम्रंतुल्यविषंविमर्द्यसुजयानीरेणबाढंदिने
५७ हेमाद्रीलिरसैःसुभाव्यमुनिशः पित्तैःपृथक्पंचभिःसूतातुल्यविषेणधूपितमिदंसा

कं भागं द्विभागं हरबीजकं ॥ त्रिभागं गंधकं देवि वन्हिनीरेण मर्दयेत् ॥ ५७ ॥ त्रिदिनं च भीषकं विषं सर्वा ७

त्सन्निपातांकुशः गुंजाद्वयं द्वमितं सहार्द्रकरसं पीत्वांबुयोगं भजेद् दध्यन्नं ससितं समूत्रसफलं सत्तालवंतानिलं ५८ चंचच्चंचललोचनां चललसत्कंदर्पदर्पांगनाप्रेमालिंगनमिंदुचंदनभरमालाः सुपुष्पोज्वलाः जीर्णामं विषमं ज्वरं ग्रहणिकां पांडुक्षयान्निर्हरेत् गुल्मं प्लीहजलोदरानिलशिरःशूलानयं स्वौषधैः ५९ इति द्वितीयसन्निपातः अथ त्रिदोषदावानलः सूतादेकं गंधकात्त्रीणि भागास्तोयैर्घर्मे वासरं वन्हिजातैः दद्यात्सूतादर्धमांशं विषं च दत्वा द्राद्रैर्वन्हिनीरेण किंचित् ६० पित्तैः सूतं भावयेत् खल्वमध्ये युंजाद्वा द्वौ भागौ भिः सन्निपाते द्विवल्लं इति त्रिदोषदावानलः अथाष्टमूर्तिः लोहाष्टकं पृथक्कैलांशं देहि भावय पित्तैः पंचभिरित्येवं वल्लभाद्रेण योजितः ६१ सर्वोपद्रवसंयुक्तं सन्निपातं जयेद्ध्रुवं इत्यष्टमूर्तिः अथोत्पलेश्वरः

गोवरिभस्म आरण्यमौक्तिकं भस्मं विषं तीक्ष्णं नपाशकं भागं त्रिभागं क्रमशो द्विवल्लं सन्निपातजित् ६२ नासापुटद्वये ध्मातं तंद्रामोहादिकान्नजयेत् इत्युत्पलेश्वरः त्रिसूतताम्रा मयातुल्यजयपालान्विमर्दयेत् भृंगांबुना हस्थितं पंगुंजा मधुसितामुदः ६४ दद्याद्दस्पात्रिदोषोत्थशोफस्य दापनुत्तये इति त्रिवक्रः अथ मृतोत्थापनः सूतगंधाश्मलोहकांतव्योमार्कालि

द

समाक्षिकं विषंचदरंतुल्यंमर्दयेद्वासरद्वयं अम्लवेतसजंबीरनागेरीणांरसेनच ६५ निर्गु
ण्ड्याहस्तिशुण्ड्याश्चदिनंमूषागेपचेत् चित्रकस्यकषायेनद्वियामंमर्दयेत्ततः ६६ माषमात्रे
प्रदाव्योहिंगुव्योषार्द्रकद्रवैः किंचित्कर्पूरसंयुक्तोमृतोत्थापनकोरसः ६७ पीडितःसन्निपा
तेनमृतोयातोयमालयं प्रत्येतितत्क्षणादेवरसस्यास्यप्रभावतः ६८ इतिमृतोत्थापनः

नाग्र१ अथनंदभैरवः विषत्रिकटुकंगंधटंकणंमृतशुल्वकं धत्तूरस्यचबीजानिनवमंहिंगुलं
स्मृतं ६९ एतानिसमभागानिदिनैकंविजयाद्रवैः मर्दयेच्चणकैस्तुल्यावटीचानंदभै
रवी ७० भक्षयेच्चापिबेच्चानुराधिमूलकषायकं सव्योषंहंतिनाश्चित्रंसन्निपातंसुदारुणं
७१ इत्यानंदभैरवः अथजयमंगलः सूतभस्माभ्रकंतारंमुंडतीक्ष्णालमाक्षिकैः वन्हि
रंजनकैर्व्योषंसमंसंमर्दयेद्दिने ७२ पाठानिर्गुण्डिकायष्टीबिल्वमूलकषायकैः ततोमूषाग
तंरुध्वाविपचेद्भूधरपुटे ७३ माषैकंदशमूलस्यकषायेनप्रयोजयेत् अंजनेनाथवातं

ऊ स्यसन्निपातंजयेद्ध्रुवं ७४ इतिजयमंगलः अथनस्यभैरवः मृतसूतार्कतीक्ष्णानि
टंकणंखर्परंसमं सव्योषमर्कदुग्धेनदिनसंमर्दयेद्दृढं ७५ अर्कक्षीरयुतेनस्यसन्नि

पातहरंपरं इतिनस्यभैरवः अथसन्निपातवटी सूतताल्लकशिलानागतुत्थंतुल्यांशकंदिने २
सेनोत्तरवालण्यामर्दितंरसमाचनः ७६ जलेनरसहिताहंति सन्निपातामियंवटी इतिसन्निपा
तहरीवटी उन्मत्तभैरवः रसगंधौ द्वौ फलानां रसेनपरिमर्दितौ दिनंतुल्यांत्रिकटुकंसिस्वा
नस्यविधानतः ७७ जयंतंद्राप्रलापादीन्मोहोद्भवसंज्ञाविपर्यये इत्युन्मत्तभैरवः अं
अथांजनभैरवः सूततीक्ष्णकृष्णागंधमेकांशंजयपालकं ७८ सर्वैस्त्रिगुणंजंभवा
दिनाद्रकं नेत्रांजनेनहंत्याशु सर्वोपद्रवयुक्ज्वरं ७९ इत्यंजनभैरवः अथमोहांधसूतः
गंधेशौलसुनामोभिर्मर्दयेत्समभागकं तथोदकेनसंयुक्तं नस्यंतस्य निबोधकृत् ८०
मरीचेनसमायुक्तंहंति तंद्राप्रलापकान् इतिमोहांधसूतः अथस्वेदशैत्यारिनस्यं
रसगंधकट्फलत्रिवृत्ताः कृमवध्यासुपेषिताः हरंतिनासाध्यमनासन्निपातंसमोद्भवकं
८१ तंद्राशैत्यानिलश्लेष्मप्रकोपांस्तत्क्षणादिदं इतिस्वेदशैत्यारिनस्यं अथसन्नि
पातभैरवः रसम्लेच्छौदिनंभृंगमर्दितंसर्वतुल्यतः विषतोयचूर्णितासुत्त्वागुंजै
कंसन्निपातजित् ८२ इतिसंनिपातभैरवः अथाशिवमनोहरः त्रिःसूतंभाव

यष्टार्द्रद्रवैः षट्सप्तकं पुनः तदर्द्धमरिचक्काथैः शुंठ्यानोयैः श्चतुर्दश॥ ८७ समुद्रफलतः
सप्तनिर्गुंडीरसैस्तथा वासाजाप्तिनगोमूत्रैः सप्तवारान् पृथक् पृथक् ८८ गुंजाद्वयंददी
तास्यसन्निपातापनुत्तये छिरछिरसिपानीयकं पचिणमूत्रतावधि ८९ नेत्रयो रंजनेयु
क्तेन दृष्टिप्रौढप्रलापकं॥ त्रमोविसंज्ञतां हन्याद्दत्ती तस्योपिकाषवत् ९० इतिशिवमनो
हरः इतिश्रीसार्ङ्गीवैद्यविरचिते वैद्यविनोदे द्वादशपरिछेदः॥१२॥ अथदाहप्रकरणं॥
तत्रदाहसंख्यामाह मल्लूकचंद्रप्रकाशमतेन दाहः सप्तविधः प्रोक्तस्तेषु पित्तं हि कारणं॥
ज्वरजारक्तजः कोष्टरक्तजोमद्यजस्तथा १ तृट्निपातभवोधातुक्षयजोमर्मजस्तथा तत्रा
साध्यलक्षणमाह संशुष्कगलताल्वोष्ठोजिह्वां निष्कृष्यवेपते २ असृजापूर्णकोष्टस्य
दाहायः स्यात्सुदुस्तरः धातुक्षयोत्थोपोदाहस्तेन मूर्छा तृषान्वितः ३ क्षामस्वरः क्रि
याहीनः संसीदेद्भृशपीडितः मर्माभिघातजोदाहः सोसाध्यः सप्तमोमतः ४ सर्वएवचच
र्याः स्युः शीतगात्रेषुदेहिषु तत्रपथ्यमाह॥ शीताः प्रलेपा नूबेश्मसेको भ्यंगावगाहने सुधा
दृश्मरपः स्नानंमधुरोलवणोरसः ५ तद्यथा शतधौतघृताभ्यक्तैः कुर्याच्चायवसक्तुभिः।

कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान् ६ लेपमुद्वर्तनं चैव सर्वांगे हृदि पादयोः इति लेपः
चंदनांबुकणाशीतानालवृंतोपवीजिताः सुप्याद्दाहार्दितो भोज कदलीदलसंस्तरे ७ परिषेकावगा
हेषु व्यजनानां च सेवने शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशांतये ८ क्षीरैश्च सुकषायैश्च सकृशीतै
श्चंदनान्वितैः अंतर्दाहप्रशमयेदतैश्चान्यैश्च शीतलैः ९ फलिनालोध्रसेव्याम्लहेमपत्रकुकु
टंनटं कालीयकरसापेतं दाहे शस्तं प्रलेपनं १० श्लक्ष्णसूक्ष्मघनालेपश्चंदनस्यापि दाहहृत्तु
अथवगाहनमाह ह्रीबेरपद्मकोशीरचंदनांबुजवारिणा ११ संपूर्णामवगाहेतु द्रोणीं दा
हार्दितो नरः वाप्यः कमलहासिन्यो जलयंत्रगृहाः शुभाः १२ नार्यश्चंदनदिग्धांग्यो दा
हशोसहरा मताः अथापरः कुशादिः शाल्मलीभिश्च जीवकाद्येन साधितं ॥१३॥ तैलं घृतं
वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनं इति कुशादितैलं कफदेहनुगं रक्तमुद्रितं दहति ध्रुवं १४ संद
ह्यते दूयते वा ताम्राभस्ताम्रलोचनः लोहगंधाग वदनो वह्निनेवावकीर्यते १५ तां विले
ध्यो विधानेन संसृष्टाहारमाचरेत् अशाम्यत्सु धवा दाहो रसैस्तृष्णास्य जांगलैः १६
शंखाश्रयात धान्यायां रोहिणीं व्यधयेच्छिरां पित्तज्वरसमः पित्तात्स चाप्यथविधिः स्मृतः १७

छ

अथ क्वाथः शुंठीबलाह्वकोशीरैः पिबेत्तोयं सुसाधितं दाहशीतज्वरहरं पाचनं भिषजां मतं १८

मधुफाणितमिश्रं निंबपत्रोद्भवं सापिवा दाहज्वरार्त्तमति मान्द्यामयांश्चित्रमेवच १९ अथापः

उत्तानस्य सुप्तस्य दास्य रजाताम्रकांस्यादिपात्रे प्रणिधायनाभौ तत्रांबुधारा बहुलापतंती नि

निंबप० ४ हंति दाहं त्वरिता चशीता २० बदरीपल्लवोत्थेन फेनानारिष्टकस्य वा दाडिमं बदरं लोध्रं कपित्थं

बीजपूरकं एषु पिष्ट्वा मूर्द्धि प्रलेपो यं पिपासादाहनाशनं कालेयबदरानंतायष्टीचंदनकांजिकैः २२

सघृतैः सा घिरा लेपस्तृष्णादाहविनाशनः स्वरसं मातुलिंगस्य संयुक्तं मधुसर्पिषा २३ तालु

शोषप्रदयाय मूर्ध्नि लेपः ससैंधवैः करवीरस्य पत्राणि चंदनं सारिवा तिलाः २४ तृष्णायां शिर

सा लेपस्त्वारनालेन पेषितैः वारिसीतं मधुयुतं माद्यं तृष्णापिपासितं २५ पायपेद्यामये चापि तेन

तृष्णा प्रशाम्यति अथ पद्मकतैलं पद्मकोसलकल्हारमृणाल बिसपोष्करैः कुमुदोशीर मंजिष्ठापद्म

गौरिकचंदनैः २६ सारिवाद्वयलोध्राब्दक्षीरखर्जूरमुस्तकैः धात्रीशतावरीयुक्तैः क्वाथकल्कप्र

योजितैः २७ लाक्षाभयाम्बुयुक्तस्वच्छकांजिकमस्तुभिः पक्वं तैलमिदं सिद्धं तृष्णादाहज्वरापहं

२८ इति पद्मकंतैलं अथ शीतहरं तैलं सहदेवीवचाकुष्ठैः शीतघ्नैर्धूपलेपनैः एतैरौषधैः पि

ष्टैः लवणक्षारसंयुतैः २९ साम्लैर्विपाचितं तैलमभ्यंगाच्छीतनाशनं इति सहदेवीतैलं पाययेत्

चंदनं १ गुलाबजलं १

मलस्यांभः शर्करांभः पयोपि च अन्यत् पर्पटोशीरनीरं नीरजनीरजः ३० मृणालमिश्रिधा
न्याव्रुपमनकामलकैः कृतः अर्द्धशीतः शितांशीतः पीतः क्षौद्रसमन्वितः ३१ क्वाथाविजयतेस
हं तत्क्षणात्सरमाज्वरं अथात्रैव तैलं तिलतैलं त्र्यस्थ तच्छाउ[…]गुणशाने: कांजिके विपचेत्स्याद्दा
हज्वरहरं परं ३२ इति कांजिकतैलदाह इति वैद्यविनोदे त्रयोदशः परिच्छेदः अथातीसारप्रकर
णं तत्रादौ रूपमाह असात्म्यत्वाद्यथो[ष्ट]…त्वाज्जौरवाच्च विशेषतः अतिस्नेहाच्च संक्षीणजो
ठरग्नौ तथाविल १ गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः विरुद्धाध्यसनाजीर्णविष
मैश्चातिभोजनैः २ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः शोकदुष्टांबुमद्यातिपाना
त्सात्म्यर्तुपर्ययात् ३ जलजातिरमणैर्वेगविघातैः क्रिमिदोषतः नृणां भवत्यतीसारो ल
क्षणं तस्य वक्ष्यते ४ संशम्यापांधातुरन्तः कृशानुं वर्चोमिश्रो मारुतेन प्रनुन्नः वृद्धोती
वाध्य सरत्येष यस्मा द्व्याधिं घोरं तं त्वतीसारमाहुः ५ दोषैर्व्यस्तैः सन्निपातात्सकृश्च शो
केनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः अथास्य पूर्वरूपं हन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादा
निलसन्निरोधाः विट्संगआध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ६

७७

अथवातजातिसारलक्षणमाह वर्च्चोमुंचत्स्वल्पमल्पंसफेनंरूक्षंश्यावंसानिलंमारुतेन दुर्गंधो
ष्णंवेगवन्मांसतोयप्रख्यंभिन्नंस्विन्नदेहोतितीक्ष्णं ७ अथपैत्तिका पित्तात्पीतंनीलमालोहि
तंचतृष्णामूर्च्छादाहपाकज्वरार्तः निद्रातंद्रागौरवंक्लेशसादौवेगाशंकीमध्यबद्धोपिनूपः ८
अथश्लै शुक्लंसांद्रंश्लेष्मिणःश्लेष्मयुक्तंगंतकेषिनिःस्वनहृष्टरोमा तंद्रायुक्तोमोहसादा
स्यशोषीवर्च्चः कुर्यान्नैकरूपंतृषार्तः ९ अथसर्वजाति सर्वोद्भूतःसर्वलिंगैःसमेतःकृच्छ्रःस्या
ते यंबालवृद्धेष्वसाध्यः स्तैर्भावैःशोकतोप्याशनस्यबाष्पोविद्धःपंक्तिमाविध्यजंतोः १० अ
थशोकजमाह विट्कयुक्तस्तस्मात्सावोस्त्रविद्वायत्रजायते कुगंधेगंधहीनस्तंशोकजंप्रव
दंतितं ११ अथामजमा० नानाविधामलाःपूर्वपश्चात्फेनिलविट्कटा दीर्घशूलोतिदु
र्गंधस्तमामजमंविदुः १२ अथात्राऽसाध्यमाह तृष्णादाहभ्रमश्वासहिक्कापार्श्वा
स्थिशूलिनं समूर्च्छारतिसंमोहयुक्तंपक्ववलीगुदं १३ प्रलापयुक्तंचभिषग्वर्जयेदतिसा
रिणं असंवृतगुदंक्षीणदूराध्मातमुपद्रुतं १४ गुदेपक्वेगतोष्माणमतिसारिणमुत्सृजे
त् अथात्रचिकित्सा आशंसायत्रदोषाणांविवेक्तुंनैवशक्नुयात् साधारिणींक्रियांतत्र
भाषयाकुर्यादितिप्रसिद्धिः ३

वाला धायफुल इंद्रजव

विदधीतचिकित्सकः १५ यथा ह्रीबेरधातकीलोध्रपाठालज्जालुवत्सकैः धान्यकातिविषा मुस्तागुडूचीबिल्वनागरैः १६ कृतः कषायः शमयेदतिसारं चिरोत्थितं अरोचकमामशूलं चज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः १७ तत्रपुटपाकः अरलुत्वक्कृतश्चैवपुटपाकोग्निदीपनः म धुमोचरसाभ्यांचयुक्तः सर्वातिसारजित् १८ परंच पुटपाकेनविपचेत्सुपक्वंदाडिमीफलं तद्रसो मधुनायुक्तः सर्वातीसारनाशनः १९ तत्रचूर्णं मुस्ताख्युकशुंठीधातकी लोध्रवालकैः बिल्वमोचरसाभ्यांचपाठेंद्रयववत्सकैः २० आम्रबीजप्रतिविषालज्जा लुरितिचूर्णितैः धूततंदुलपानीयपीतैर्याति प्रवाहिका २१ सर्वातिसारग्रहणीप्रशमंयाति वेगतः वृद्धगंगाधरंचूर्णसगिंदंगोविंदधकृत् २२ इतिवृद्धगंगाधरचूर्णं परंच वत्सकाति विषाबिल्वमुस्तकेवालकैः स्मृतः अतिसारंजयेत्साम्रंचिरजंरक्तमशूलजित् २३ इतिवत्स कादिचूर्णं परंच अष्टौभागाः कपित्थस्यषड्भागाशर्करामता दाडिमंतिंतिडीकंचश्रीफलं धातकीतथा २४ अजमोदाचपिप्पल्यः प्रत्येकंस्युस्त्रिभागिकाः मरीचंधान्यकंजीरंग्रंथि कंवालकंतथा २५ सौवर्चलंयवानीकंचातुर्जातंसचित्रकं नागरंचैकभागास्युः प्रत्येकं

वंशरोचन ३

सूक्ष्मचूर्णितं २६ कपित्थाष्टकसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतद्गलामयान् अतिसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीं च व्य
पोहति २७ इति कपित्थाष्टकं अपरं दाडिमस्य पलान्यष्टौ शर्करायाः पलाष्टकं पिप्पलीपिप्प
लीमूलं यवानी मरिचं तथा २८ धान्यकं जीरकं शुंठी प्रत्येकं पलसंमितं कर्षमात्रा तु गोक्षीरी त्व
क्पत्रैलासकेसरं २९ प्रत्येकं कोलमात्राः स्युः स्तच्चूर्णं दाडिमाष्टकं इति दाडिमाष्टकं गुडेन भक्षये
द्बिल्वं रक्तातीसारनाशनं ॥ ~~यष्टीमधुतिलाः कल्काः पद्मकोसरसुसर्के~~ ३ बदरीमूलकल्कस्तु तिल
कल्कस्तथैव च ३० मधुक्षीरयुतः पीतो रक्तातीसारनाशनः यष्टीमधुतिलाः कृष्णाः पद्मको
सारमुत्पलं ३१ क्षौद्रमत्स्यण्डिकायुक्तमाजेन पयसा पिबेत् रक्तप्रवाहिकां शूलं चैतत्पीतं नि
यच्छति ३२ पलाशतालवृन्तकल्कं पयसा क्षीरं भुंजयेत् रक्तातिसारं हृपित्त्यां च तथा सिद्धं घृतं
नरः ३३ क्षारपिष्टं पिबेल्लोध्रं यष्ट्याह्वोत्पलमिश्रितं रक्तातिसारशमनं शर्करामधुयोजितं
३४ पीतः प्रियंगुकाक्वाथः सक्षौद्रस्तंदुलांबुना रक्तस्रावं जयेल्लोध्रं धान्यमोसरसान्वितः
३५ कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापंचभागिका आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति
३६ शल्लकीबदरीजंबूप्रियालार्जुनजास्त्वचः पीताः क्षीरेण मध्वाढ्याः पृथक्शोणितवारणाः
॥३७॥

वयस्थासारिवालोध्रशर्करामधुयष्टिकाः शीतेनपयसापीताः सद्योऽस्रारक्तनाशनाः ३८ र
सांजनेसातिविषंसग्बीजंकोरजंतथा धातकीनागरंचैवपाययेत्तंडुलांबुना ३९ सशूलेरक्त
पित्तघ्नयोगोयंमधुनायुतः मुस्तकेंद्रयवैःक्वाथःशीतंमधुनान्वितं ६० रक्तपित्तातिसारघ्नं
ग्रहणीदोषनाशनं गुदनिःसरणेशस्तंचांगेरीघृतमुत्तमं ६१ शंबूकमांससंखिन्नंसतैललव
णान्वितं ईषन्धनेनतत्पृष्टंस्वेदयेत्तेनयत्नतः ६२ गुदभ्रंशमशेषेणनाशयत्क्षिप्रमेवतत् म
घनादस्यमूलानिमधुसितयासह ६३ हरतिशोणितस्रावंतंडुलोदकपानतः केवालेवालेयुष्ट
दंपिष्टरामलकोर्मिषुकं ६४ आर्द्रकस्वरसेनापूरयेन्नाभिमंडलं नदीवेगोपमंघोरंमतिसा

बोराचे ८ बीज

रहरन्नृणां ६५ सौवीरपीष्टःसहकारकल्कोनाभिप्रलेपादतिसारहंता अथप्रवाहिकानिदानंचि

अत्र

कित्साच वायुःप्रवृद्धोनिचितंवलासंनुदत्यधस्तादहिताशनस्य प्रवाहमानस्यमुहुर्मलाक्तंप्रवा
हिकांतांप्रवदंतितज्ज्ञाः ६६ प्रवाहिकावातकृतासशूलापित्तात्सदाहासकफाकफाच्च सशो
णिताशोणितसंभवाच्चसस्नेहरूक्षप्रभवामतास्ता ६७ तासाममतीसारवदादिशेच्चलिंगंक्र
मंपक्वविपक्वतांच नशांतिमायातिविलंघनेर्यायोगाहरीणीप्पलीपाच्चनैवा ६८ तांक्षीरमे
वाशुघृतंनिहंतितैलंतिलाःपिष्टलवस्तवश्य आर्द्रांशुकैःसंपरिवेष्टितानिवंतान्यथाहंणि

८

हिशाल्मलीना ४९ पक्वानि सम्यक्पुटपाकयुक्त्यानिः पीड्यते भ्योरसमाददीत क्षीरं शृतं तैलहवि
र्विमिश्रं कल्केन पृथ्वी मधुकस्य वापि वास्तिं विदध्याद्भिषगप्रमत्तः प्रवाहिकामूत्रपुरीषसंगे क्षीरेण वा
स्थापनमस्य युक्तं द्विपंचमूलक्वथितेन शूले ५० प्रवाहमान्यसमाक्षिकेन तैलेन संज्ञाद्दनुवासनं च लो
ध्रं बिल्वशलाटु चैव लिह्याच्च तैलेन कटुत्रिकाढ्यं ५१ दध्नासरसारेण समाक्षिकेन भुंजीत भुंजीत
निःसारकपीडितस्तु शूलार्दितो व्याषविदाति गंधाभिसिद्धेन दुग्धेन हिताय भोज्या ५२ वातघ्नसंयाह
कुदीपनैः कृतां खडां ततश्चाप्यनुपाययेत् खादेच्च मस्त्वोन्नसमाप्नुयाच्च वातघ्नसिद्धस्य घृतस्य तैलं ५३
रणाव्यजानांच वटप्रवालैः सिद्धानि सार्द्धपिष्टानि खादेत् माषान्कृसिद्धान्नघृतभृष्टयुक्तान् खा
देच्च दध्ना मरिचोपदंशान् ५४ महारुजे मूत्रकृच्छ्रे भिषग्वास्तिं प्रदापयेत् पयोमधुघृतोन्मिश्रं
मधुकोत्पलसाधितं ५५ सवास्तिः शमयेत्स्परुजं दाहमथोज्वरं मधुरौषधसिद्धं च हितं तैलं त
स्यानुवासने ५६ रात्रौ वहनिवानिस्पर्शाजानीयो भवेन्नरः तथा तथास तैलः स्याद्यातशांतिस्त
था तथा ५७ प्रशांतमारुते चापि शांतिर्याति प्रवाहिका तस्मात्प्रवाहिकारोगे मारुतं शमयेद्भिषक्
५८ बिल्वान्वितां पथ्यातमाथवा गूषां रोह दुग्धस्य तथानुपाने लघूनि पथ्यान्यथ दीपनानि स्नि
ग्धानि भोज्यान्युदरामयेषु ५९ हितायनिसंचितरेद्धि भोज्ययोगांश्च तांस्तान् भिषगप्रमत्तः

रोगस्यजातेक्रियास्निग्धारूक्षास्नेहनिमित्तजे ६० भयजेसांत्वनापूर्वाशोकजेशोकनाशिनी विषार्त्ते
क्रिमिसंभूते हिताचाभयप्रमेहा ६१ छर्दिर्मूर्च्छान्वितश्चापिसाधयेदविरोधतः बालबिल्वंगुडं
तैलंपिप्पलीविश्वभेषजं ६२ लिह्याद्वातेप्रतिहतेसशूलेसप्रवाहिके पयसापिप्पलीक
ल्कैः पीतोवामरिचोद्भवः ६३ अहास्येवाहिकांहन्याच्चिरकालानुबंधिनी धातकीबदरीप
त्रकपित्थरसमाक्षिकं ६४ सलोध्रमेकतोदध्नापिबेन्निर्वाहिकार्दितः बथूलैः कोमलैःपत्रैर्धारि
पिष्टैर्दिनत्रयं ६५ पीतैर्नश्यत्यतीसारोमुष्टिवज्रइवाचिरात् पारिभद्रशिफासर्पिः क्वाथदाडि
मकुअन्तला ६६ अतिसारहराःपीतास्तक्रपिष्टाः सराजिकाः बब्बुलत्वक्कषायोवागोपयो
घृतसंयुतं ६७ त्रिदिनेपानतोहंतिसामातीसारमुल्बणं स्नानाभ्यंगावगाहांश्चगुरुस्निग्धान्न
भोजनं ६८ व्यायाममग्निसंतापमतिसारीविवर्जयेत् अथज्वरातीसारचिकित्सा धातकीक्वाथ
संसिद्धाविश्वभेषजसंस्कृता दाडिमाम्लयुतापेयाज्वरातीसारशूलिनै ६९ कणाकरिकणामु
स्तःक्वाथोमधुसितायुतः पातोज्वरातिसारस्यतृष्णावम्याश्चनाशनः ७० पाठेन्द्रयवभू
निंबमुस्तपर्प्पटकामृता जयत्यामातिसारंचज्वरंचसमहौषधं ७१ नागरातिविषामुस्तो
बिल्वनागरधान्यकैः सर्वज्वरःक्वाथःसर्वातीसारनाशनः ७२ ह्रीबेरातिविषामुस्ता
भूनिंबामृतवत्स

६

बिल्वनागरधान्यकैः पिबेत्सिंछावबंधघ्नंमूलदोषामपानं ७२ गुडूच्यातिविषाधान्यसुंठीबिल्वा
ब्दवालकैः पाठाभूनिंबकुटजचंदनोशीरपप्पटैः ७३ कलिंगातिविषाशुंठीकिरातांबुजवासकं
उशीरंवालकंमुस्तंधान्यकंबिल्वमेवच ७४ इमंक्वाथंपिबेद्रोगीज्वरातीसारनाशनं अथचूर्णं
व्योषवत्सकबीजानिनिंबभूनिंबमार्कवं चित्रकंरोहिणीपाठादार्वीमतिविषावचा ७५ श्लक्ष्ण
चूर्णीकृतेष्वेतत्तत्तुल्यंवत्सकत्वचं सर्वमेकत्रसंयुक्तंपातव्यंतंदुलांबुना ७७ सक्षौद्रंवालि
केरेतस्माच्चेनंगाहिभेषजं इतियोषादिचूर्णं अथकपुरादिचूर्णं कमुकमधुक
धातकीसमंगारलुकुरकेसरबिल्वपाटिकानां प्रबलमतिहरेज्वरातिसारंगुदवालि
पाकमरोचकंचचूर्णं ७८ इतिप्रवाहिकाचिकित्सा अथग्रहणीनिदानं कर्मजाव्याधयःके
चिद्दोषजाःसंतिचापरे कर्मदोषोद्भवास्त्वान्येकर्मजास्तेष्वहेतुकाः ७९ नश्यंतिन
क्रियाभिस्तेक्रियाभिःकर्मसंक्षये शाम्यंतिदोषाःसंभूतादोषसंचयहेतुभिः ८० तेषा
मल्पनिदानायेप्रतिकृष्टाभवंतिच मृदवोबहुदोषावाकर्मदोषोद्भवास्तुते ८१ कर्मदोष

क्षयकृतोतेषां सिद्धिर्विधीयते कटुतिक्तकषायातिरूक्षशीतलभोजनैः ८२ प्रमिताल्पाशनं
तीक्ष्णवेगनिग्रहमैथुनैः दुष्यत्यग्रहणीजंतोरग्निसादनहेतुभिः ८३ अतिसारे निवृत्तेपि
मंदाग्नेरहिताशिनः भूयः संदूषितो वन्हिर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ८४ एकैकशः सर्वशश्च
दोषैरत्यर्थमूर्छितैः सोदुष्टां बहुशो भुक्तमाममेव विमुंचति ८५ पक्वं वा सरुजं पूतिमुहुर्बद्धं
मुहुर्द्रवं ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदोजनाः ८६ पूर्वरूपंतुतस्येदंतृष्णालस्यं
बलक्षयः विदाहोन्नस्यपाकश्च चिरात्कायस्य गौरवं ८७ तत्रासाध्यमाह अंत्रकू
जनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् द्रवं घनं सितं स्निग्धं कटीवेदनकृत् शकृत् ८८ आमं बहु
सुपैच्छिल्यं सशब्दं मंदवेदनं पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यं वापि प्रमुंचति ८९ दिवाप्रकोपो भवति
रात्रौ शांतिं व्रजेत्सापि दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबंधिनी ९० सा चामवातेन संग्रहग्रह
णीमता वातात्शूलाधिके पायुहृत्पार्श्वोदरमस्तके ९१ पित्तात्सदाहे गुरुभिः कफात्रिभ्यस्त्रिलक्ष
णाः इति निदाने तत्र पथ्यमाह लंघनं छर्दिनं निद्रा चिरजाः शालयस्तथा मसूरलाजयोर्मंडे

स्तुवरीमुद्गजारसाः ९२ चांगेरीविजयालावशाल्मलिभिरजारसाः ग्रहणीरोगिणां पथ्यं कारयेत्कुश
लो भिषक् ९३ अथात्रचिकित्सा ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् लंघनैर्दीपनीयैश्च सा
मातीसारभेषजैः ९४ दोषं सामं निरामं वा विद्यादत्रातिसारवत् तत्र पाचनं गुडूच्यातिविषाशुंठी
मुस्तैः क्वाथः कृतो जयेत् आमानुषक्तां ग्रहणीं ग्राही दीपनपाचनः ९५ कल्केन मागधादेश्च
चांगेरीस्वरसेन वा चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं पिबेत् ९६ सर्वदा दीपनं सर्वग्रहणी
रोगिणां हितं अथ चूर्णं पिप्पलीबृहतीव्याघ्रीयवक्षारकलिंगकाः चित्रकं सारिवा पाठा
ठलवणपंचकं ९७ तच्चूर्णं पाययेद्दध्ना ग्रहणीदोषनाशनं अन्यदाह यवानीव्योषसिंधू
त्थजीरकद्वयहिंगुजं अग्रे ग्रासाशितं साज्यं चूर्णं वातहराग्निकृत् ९८ अन्यत् चित्रकं
पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च व्योषं हिंग्वजमोदा च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ९९ गुटिका मा
तुलिंगस्य दाडिमस्य रसेन वा कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलं १०० अन्यत् ॥
सौवर्चलं सैंधवं च बिडमौद्भिदमेव च सामुद्रेण समं पंच लवणानीह पंचकं १ यवान्यामल

कंपथ्यामरिचं चित्रफलांशिका लवणानि पलांशानि पंचैकत्र विचूर्णयेत् २ तक्रे च संस्कृतं जातं
तक्रारिष्टं पिबेन्नरः इति तक्रारिष्टं ग्रहण्यां अथात्रासवमाह रोहितायास्तुलामेकां चतुर्द्रोणे
भसः क्षिपेत् पादशेषरसे पूते सितापलशतद्वयं २ दद्यात्कुडवं धातक्याः पलषोडशकं मतं पंच
कोलं त्रिजातं चित्रफलां च विनिःक्षिपेत् ४ चूर्णयित्वा पलांशेन ततो भांडे निधापयेत् मासादूर्ध्वं च
पिबतां गुदजा यांति संक्षयं ५ ग्रहणी पांडुरोगं च प्लीहगुल्मोदराणि च कुष्ठशोफारुचिहरो रोहिता
रिष्टः संहितः ६ इति रोहितारिष्टः ग्रहण्यां अथात्र घृतं नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपि
प्पली श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्या बिल्व पाठा यवानिका ७ चांगेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेभिर्विपाचये
त् चतुर्गुणेन दध्ना च घृतमेतत्कफापनुत् ८ अर्शांसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकां चांगे
रीरसोत्र चतुर्गुणितः इति वृहच्चांगेरीघृतं नागरातिविषा मुस्तं धातकी सारसांजनं वत्सक
त्वक्फलं बिल्वं पाठा तिक्तकरोहिणी ९ पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तंदुलांबुना पैत्तिके ग्रहणी
दोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते १० नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितं इति नागराद्यं चूर्णं मसू
राणां पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् पादशेषरसे तस्मिन् दद्याद्बिल्वपलाष्टकं ११ घृतप्रस्थं प

चैद्वैद्यः शास्त्रविन्मृदुवह्निना प्रवाहिकामतीसारं ग्रहणीदोषमेव च १२ हन्याच्छोथ प्रमेहं देहः कृच्छ्रा
त्रेयस्यशासनात् १३ इति मेसूराद्यंघृतं पवक्षारदशपलं सैंधवं द्विगुणं स्मृतं भल्लातकं स्व त्रिफला
चित्रकं क्रिमि विनाक्वा १४ स्नुक्षीर्कयोश्च दुग्धस्य तैलस्य च घृतस्य च प्रस्थं प्रस्थं समावाप्य चूर्णे रते
र्विमिश्रयेत् १५ तदाहयेन्महाक्षारं पाययेच्च सुखांबुना ग्रहणीदीपनः श्रेष्ठो गुल्मार्शः क्रिमिनाशनः
१६ इति महाक्षारः मूलमंकोलधातक्योबिल्वपर्णीमहौषधं कृ[ष्]णेशीतलपेयं कुक्षिरोगहरं परं १७
अंकोलस्य त्रयो भागा भागश्चैकोऽरुणाः नवः तंदुलोदकसंपीतं कुक्षिरोगहरः परः १८ तक्रेणव
ल्कलंपीतं स्निग्धापथ्यानतु द्रवं ग्रहणीनाशयेत्क्षिप्रमामरक्ताश्रितां ध्रुवं १९ मुस्तकातिविषा
बिल्वचूर्णितं कौटजं तथा मधुना चातिसंलीढं ग्रहणीं हंति सर्वजा २० बिल्वाब्दधातकीपाठा
शुंठीमोचरसः समः गुडतक्रेण दुर्वारं पीतं हस्त्युदरामयं २१ बिल्वाब्दशाक्रपववालकमोचसि
द्धमाजंपयः पिबति यो दिवसत्रयं च सातिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं सामं सशोणितमसाध्यमपि छि
नत्ति २२ जातिफलं विडंगानि चित्रकं तगरं तिलाः तिलांशं चंदनं शुंठील वंगं चोपकुंचिका २३
कर्पूरं चाभयाधात्रीमरिचं पिप्पलीतुगा एषामक्षसमान् भागान् चातुर्जातकसंयुतान् २४
पलानि सप्त भंगायाः सिता सर्वसमा तथा एतच्चूर्णं जयेत्कासं क्षयं श्वासमरोचकं २५ ग्रहणी

स्वर्णमाक्षिकं १ मनःशिली १

मतिसारं चवन्हिमाद्यंसपीनसं वातश्लेष्मोद्भवान्सर्वान्प्रतिश्यायांश्च दुर्जरान् २६ इतिजातिफलादि
चूर्णं पिप्पलीपिप्पलीमूलंचित्रकोहस्तिपिप्पली धान्यकंचविडंगानियवानीमरिचानिच २७
त्रिफलाचाजमोदाचनीलिनीजीरकंतथा सौवर्चलंसैंधवंचसामुद्रंचकविडं २८ आरग्वधं
त्वचंपत्रंसूक्ष्मैलाचोपकुंचिका नागरंद्रयवाश्चैववृषाद्विशास्त्रेवकार्षिकं २९ मृद्वीकायाः प्रधानाया
द्द्यात्प्रस्थचतुष्टयं त्रिफलायाश्चपलान्यष्टौगुडस्यार्द्धतुलांतथा ३० तिलतैलंपलान्यष्टौरसमाम
लकंतथा प्रस्थंचद्विगुणंकृत्वाशनैर्मृद्वग्निनापचेत् ३१ यदादर्वीप्रलेपःस्यात्तदेवमवतारयेत्
औदुंबरंवामलकंबदरंवाप्रकल्पयेत् ३२ सर्वांश्चग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैवविंशति कुर्याद्वा
तेप्रतिश्यायंदौर्बल्यंवन्हिसंक्षयं ३३ ज्वरिणांचैवसर्वेषांवंध्यानांचैवपुत्रदं महाकल्याणकंना
मरसायनमनुत्तमं ३४ इतिमहाकल्याणकं आलिप्पतौपौर्कैरचौरकाभ्यांवैश्वानरेप्रज्वलिते
निधाय ततंसुततंविनियोज्यतक्रेनिर्वाप्पवारान्बहुशःसुलोहं ३५ एभिःप्रकारैस्तुकृतस्य
च्चलोहाश्चूर्णीकृताश्चापिपलानिचाष्टौ सर्पिःपलंतैलपलंपलानिचत्वारिचाद्दायवरारसस्य ३६
तक्रस्यचाम्लस्यचतुःपलानिकर्षंचकर्षंपृथगौषधानां व्योषाजमोदाचविडंगमुस्तानांमूलंच
दद्याद्द्यपिप्पलीनां ३७ सिंधुप्रसूतंसविडंगचूर्णंतक्रेणहन्याद्ग्रहणींसमस्तां अर्शांसिशोथ

परिणामशूलंशूलंचवद्दीनंकृमरोगनिवर्हि ३८ इतिलोहसारकल्पः वचाकलिंगमदनसैंधवैलाश्म
साधिता वमनायहितापेयाशूलानाहविनाशिनी ३९ मांसंतुकौक्कुटंकौर्मंमायूरंलावतित्तिरं सस्क्षस्य
धनिकाजाजीदाडिमैःसाजपेयवा ६० कपित्थाम्रपंचकोलवदराम्लैःससैंधवैः वार्ताकुचिल्लीवा
स्तूकयवविल्वादिशाककं ६१ तक्रंवादधिवायोज्यंतथायूषामसूरजाः अथन्यग्रोधादिचूर्णं न्यग्रो
धजंगवबुलत्वचश्चूर्णःसमाक्षिकः हंतिरक्तग्रहण्यर्शोऽतीसारानूपित्तशोणितं ६२ गव्यंतक्रं
पलान्यष्टौसलिलंतच्चतुर्गुणं तक्रतुल्यंशालिपिष्टंशुंठीकर्षसुचूर्णितं ६३ किंचिद्रामठजीराढ्यं
पक्वंनस्यपलक्षणं मांसेष्वजाभारंगंकुरंगजंचलावकं ६४ कपोततित्तिरध्वांक्षाःसगोकर्णा
हिताःसदा अथातिसारेरसाः पिष्पलीवेदहतोविषादुत्तिरसौव्योमाखिलांशंतथाश्रीमोचेंद्रकपित्थ
बिल्वजनितैर्लज्जाब्दजीराद्रवैः क्वाथैसंदशधात्रिधापफणिदशाहमात्रसासप्तधापत्वासेक
नयंत्रसणमतीसारांतकःस्यादयं ६५ मात्रागुंजाचतुर्गुंजा इत्यतिसारांतकः प्रसेकंद्विगुणा
तरंमतरसंलेलीतमभ्रान्वितंशोरवंतसरिमधामात्रुपयसालब्ध्वापुटंयोजयेत् कृत्वाचूर्णम
थद्विवल्लतुलिनासर्पिर्मरीचान्वितासास्याद्भ्रमकपोटलीग्रहणिकातीसारमांद्यादिषु ६६

इत्यभ्रकपोटली भुक्त्वं तीक्ष्णस्य चूर्णं तु रसेंद्रेण समन्वितं कांचनाररसैर्घर्षं सर्वातीसारनाशनं ४७
इति खगेंद्रः शुद्धसूतसमं गंधं मरिचं टंकणं तथा स्वर्णबीजसमं मर्द्यं जंगद्रावैर्दिनार्द्धकं सूतेन तु
ल्यं विषं योज्यं रसः कनकसुंदरः ४८ युक्तो गुंजाद्वयं हंति सर्वातीसारमद्भुतं अत्र दध्यन्नं पथ्यं
इति कनकसुंदरः शुद्धसूतसमं गंधं सूतपादं विषं क्षिपेत् सर्वं तुल्यं मृतं चाभ्रं मर्दयेत्कन
कद्रवैः ४९ सर्पाक्ष्यास्तद्द्रवैर्यामं कषायेणापि भावयेत् धातक्यातिविषाशुंठी मुस्ता वालकजी
रकं ५० यवानी धान्यका बिल्वपाठा पथ्या च पिप्पली कुटजस्य बीजं कपित्थं दाडिमं तिलाः ५१
प्रत्येकं कर्षमात्रं तु कल्कितं क्वाथयेज्जले कल्काच्चतुर्गुणा ग्राह्यः कषायः पादशोषितः ५२ अ
नेन त्रिदिनं भाव्यः पूर्वोक्तो मर्दितो रसः रुध्वा तं वालुकायंत्रे क्रमेण मृद्वग्निना पचेत् ५३ मृतसं
जीवनो नाम रसो गुंजाचतुष्टयं दत्तो निवारयत्याशु अतिसारं समुज्वलं ५४ इति मृतसंजीवनः
सूतभस्म बलिलोहं विषं त्रिकटु टंकं समं पिष्ट्वा निंबुकतोयेन शंखं सर्वं चतुर्गुणं ५५ भल्लातमर्द
शुक्तैर्लिप्त्वा भांडे गजपुटे पचेत् शीतेन प्राग्वद्विषं क्षिप्त्वा वल्लमात्रं प्रयोजयेत् ५६ आममार्गे
घारतरं जयेद्रस्यानुपानतः जातीफलं वा विजया मधुना तिक्तो दहेत् ५७ ग्रहण्यां चित्रका

द्रांबुविजयाविश्वभेषजैः इतिशंखोदरः रसटंकणगंधाभ्रयवक्षारवचासमाः जयार्कव
न्हितोयास्थैरसैर्यामंपृथक्पृथक् ५८ मर्दयेत्पुटयेद्दोषज्ञोल्लकंतु तुषाग्निना संचूर्ण्य
र्पयेत्तसमंदत्वाविषामोऽचरसैस्ततः ५९ मर्द्योजयारसैर्यामंवल्लमात्रमितोरसः
ग्रहणीसेतुसंज्ञोयमतीसारंचनाशयेत् ६० इतिग्रहणीसेतुः दग्धशंबूकसिंधूत्थंतु
ल्यंक्षौद्रेणलेहयेत् निष्ककेनानिहंत्याशुग्रहणीरोगमुल्बणं ६१ इतिलघुग्रहणीवि
ध्वंसनः दग्धावराटिकांपिष्ट्वात्र्यूषणंटंकणंविषं गंधकंशुद्धसूतंचतुल्यंजंबीरजैर्द्रवैः
मर्दयेद्दस्ययेन्माषंमरिचाज्येनलेहदनु ६२ निहंतिग्रहणीदोषंपथ्यंतक्रोदनंहितं इति
बृहद्ग्रहणीविध्वंसनः सूतंगंधंकृष्णामूलंवेदभागं१पृथक्पृथक् त्रिक्षारंपंचलवणंमे
कांशंचनवांशकं ६३ भस्मैकापर्दकंसर्वंसंशुष्कंपरिमर्दयेत् माषैकमात्रंभुंजीतघृतोष
णसमन्वितं ६४ संजयेत्साद्यतीसारग्रहणीरोगमुल्बणं इतिरससेतुः पिष्टापारदगंध
कज्जलिकृयामुक्ताकपर्दसमंशंखाख्यंद्विगुणंचसाम्लजयायाभांडेससामुद्रके चूर्णांतेपुटयेत्त्रि

रध्यपचजयाकृन्याग्निमीरेः क्षणंपात्रे लोहमये पचेद्दिनमेव हि मध्येश्वरः संग्रहे ६५ इति विश्वेश्व
रः यावद्भस्म भवेस्फणीकृतमयः पात्रे क्षिपन् घट्टयेल्लकं बा भस्मसमं मृगनैर्बलिरसो दत्वा हि पा
दांशकौ उत्तीर्णचूर्णयोः समं विषकणाभ्यां सार्द्धमेतद्धि मपि ह्यत्रास्याङ्ग्रहणीरुगादिषु च ते यो
गे हुताशो रसः ६६ इति हुताशनः मंडूरायसयोश्चूर्णसमं सूतस्य मर्दितं दंतीद्रावेण
समाहंत्य ग्रहणीदोषनाशने ६७ इति दर्दुरः एकभागो रसस्य स्याद्द्वे क्षीरेण मर्दयेत् द्वौ ना
गो गंधकस्यापिष्ठोकेवूचूर्णस्य भावयेत ६८ चित्रकस्य द्रवेण व शोषइत्वा पुनः पुनः तुषीकृत्स
रसनाथक्षीरं दत्वा न दद्दैकं ६९ अर्द्धक्षीरेण कुर्वीत गोलकान् अथ शोषयेत् निरुध्य चूर्णसंलिप्त
भोऽदद्यात्सुटंतनः ७० लोकनाथो रसो ह्येष ग्रहणीरोगकृंतनः विषमाग्निं तथा शूलं साध्मानं
कजयेद्ध्रुवं ७१ गुंजाचतुष्टयं चास्य मरिचाज्यसमन्वितं दद्यात् नक्रं भंगं च पथ्यं लोकेश्व
रयथा ७२ इति लोकनाथः रसगंधौ समौ जीवच्छबूकमर्दितौ दिने सूताष्टगुणितैर्दद्यात्सु
टंकं भस्मितं भिषक् ७३ संचूर्ण्य पिप्पलीघर्णैर्वापि लोकनाथो यथा रसः दीयतेग्निं प्रकुर्वीत ग्र
हणीं ग्रंसयेद्ध्रुवः ७४ विषूच्यादिविकारांश्च क्षणादुन्मीलयत्यसौ इति शंककोदरः ~

रसंभागमेकं च गंधं द्विभागं कणा टंकणं द्वित्रिभागोन्मितं च पलं पंचभागोत्तरं जातिकायास्त
थैवाभ्रकं सत्तवर्णस्य बीजं ७९ विमर्द्यं त्रियामं घने भृंगनीरे महिष्याश्च दिग्भागमत्रान्वित
च वेदी गुंजं तुल्यं ददीत प्रभाते त्वतीसारकुंभेंद्रसिंहो रसोयं ७६ हरस्याश्चतीसाररोगं क्ष
णेन वह्निज्वलं वीतोयवेगस्य हंता इत्यतीसारकुंभेंद्रसिंहः सौवर्णं रजतं फणी रसबलीजा
तीफलं टंकणं लोहमभ्रौ कनकस्य बीजं मेपरेव धात्रे मेकेकशः संगाद्विजयारसेनात्रिदिने
संमर्द्य सूर्यं सुनिर्गोली हंति सुरक्तिकाद्वयमिता सुम्व्यातिसारं क्षणात् ७७ नौचिवक्षण
मच्च हंतिग्रहणींशूलस्वतीसारकं नाना व्याधिविनाशनः क्षितितले वैद्यैः स्मृतो यं रसः इति
बृहत्संग्रहणीकपाटः त्रेधा कन्यकया विमर्द्य रसराट् गंधाहिवंगायसव्योमार्कं गरलं सुवर्ण
रजतं तत्पंच मुक्ताफलं एकीकृत्य च वह्लम ग्निजरणे सर्वेश्वरः स्याज्वरातीसारश्च पथ्य
प्रमेहपवनास्रकृपित्त शूलादिषु ७८ इति सर्वेश्वरः अत्रं गंधकमुत्तमं शशिनिभं शु
बुद्धं खाद्रवं भस्मोदुंबरदुग्धमुग्धैर्वनितोरत्नैः सेचतैः पुतं रालामंडकशाल्मलीजल

गंधक १ ॥ मनःशिला १

पुतं सत्कोद्विलाबीजयुक्तानालोड्य हठीरसेन बहुधा सं भावितं भावितं ७९ बीजचूर्णसंयुतं
नामृतपुतं नागार्जुनीलोडितं दध्ना साधुरसं रसायनमिदं श्रीव्याडिना कीर्तितं विख्यातग्रह
णीकपाटमिति नामूनं भविष्यसरंगंगामप्यतिवाहिनीं अरितिसरुध्यात्सदध्योदनं सूनंना
गरनागभागरचितं सत्सागरागारकं गोउरवारवसवंल्कलाढ्यवजलरं भाहिफेनान्वितं ८०
जात्येलाश्रलवंगकेसरबलाभंगासुरंगान्वितं वालाबिल्वविचूर्णपतल्कैः सखेमथानुपा
नेनच शाणाईप्रतिवासरंज्वरहरं शूरातिसारापहं शुक्रस्तंभभवाग्निवृद्धिसुखदं सत्की
र्तिविस्तारणं ८१ इतिग्रहणीकपाटः अथाचवटि मुंउशतावरिमुसलावानरीदुग्धका
मता यष्टीमहौषधीतुल्यं सूक्ष्मचूर्णं प्रकल्पयेत् ८२ चूर्णाद्धिद्विगुणा योज्या विजया
मृदुभर्जिता घृतास्निग्धाक्षिप्रेद्धौ दुग्धं दशगुणं गवां ८३ याज्यंयावद्रवोस्तिउ तावंन्म
दूग्निना पचेत् खंडतुल्यां सिताक्षौद्रमिश्रं निष्कं चयं भिषक् ८४ नश्यंयद्विजयाद्येवंस
वेजग्रहणीगदे भोजनानेसदाखादेद्ग्रहणीश्वासकासजित् ८५ यदुक्तं नज्वरस्याशु

वतीजयाप्रभावतः इति जयादिवटी इति सागीवैद्यविरचिते ग्रहण्यधिकारो नाम चतुर्दशः प
रिच्छेदः १४॥ अथ कासनिदानं धूमोपघातादजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात्क्षवथोस्तथैव १ प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः
संभिन्नकांस्यस्वरतुल्यघोषः निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः
२ इति निदानं अथ संख्या पंचकासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयजाः क्षययोपेक्षि
ताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तराः ३ अथ पूर्वरूपं पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता
कंठे कंडूश्च भोज्यानामवरोधः प्रजायते ४ सशब्दवैषम्यमरोचकाग्निसादश्च लिंगा
नि भवंत्यमूनि अथ वातिकस्य लक्षणं हृच्छंखमूर्द्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीण
बलस्वरौजाः प्रसक्तमस्यतसमीरणेन कासेन शुष्कस्वरभेदयुक्तः ५ अथ पै० उरो
विदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्त्तः पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेन्नरो
गोपरिदह्यमानं ६ अथ क० विलिप्यमानेन मुखेन सीदन् शिरोगलार्त्तः कफपूर्णदे
हः अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेत्स्वशं सांद्रकफः कफेन ७ अथ क्षतज ल०।

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमुद्धमेत् ७
स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत्सशोणितं कंठेन रुजता त्यर्थं विभग्नेनेव चोरसा ८ सूची
भिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ९ पाराव
त इवाकूजन्कासवेगात्क्षतोद्भवात् अथ क्षयजलक्षणं विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवाया
द्वेगनिग्रहात् घृणिनां शोचतां नॄणां व्यापन्नेग्नौ त्रयो मलाः १० कुपिताः क्षयजं कासं
कुर्युर्देहक्षयप्रदं वक्ष्यमाणं तु विहितं तु यस्य व्यायाम भाराध्वय नाभियुक्तैः वि
.... सरतः खावस्य भीक्ष्णक्षतजं तमाहुः ११ सगात्रशूलज्वरदाहमो
ह्विष्टवक्षाः स नरः सर्वतः ष्ठीवत्य भीक्ष्णं क्षतजं तमाहुः ११ सगात्रशूलज्वरदाहमो
हान्प्राणक्षयं चोपलभेत कासी शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलः सन् प्रक्षीणमांसो रुधिरं स
पूयं १२ तं सर्वलिंगं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदंति वद्धत्वमांसाद्यभव
पूयं १२ तं सर्वलिंगं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदंति अथ चिकित्सा तत्रपथ्यमाह स्नेहास्तिलाद
संजप्यो यार्थं तमाहुर्भिषजस्तु कासे १३ अथ चिकित्सा तत्र पथ्यमाह स्नेहास्तिलाद
या भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिका जांगलं लघुमांसं च रसो मुद्गादिसंस्कृतः १४ वातकास
स्य स्वाद्वम्ललवणानि च शस्यते पित्तकासहरं प्रोक्तं शर्करामधुसंयुतं १५ बिभीतक

स्त्रिजातं च द्राक्षावासा सलोचना कफकासविनाशाय पिबेत्क्षौद्रजोमधु १६ भृंगीवचार्द्र
कलवणाब्दधान्याभयाभार्ग्यमराककविश्वं उष्णांबुना हिंगुयुतं नु पीतं हंत्युल्बणोत्तिकासंश्वासव
द्धिमेतं १७ फलत्रिकव्योषविडंगशृंगीरास्नावचापद्मकदेवकाष्ठैः लेहः समैःक्षौद्रसितावृ
तानं कासं निहंत्याशु चिरादुदीर्णं १८ पथ्यासितामामलकानिलाजान्समागधीर्वापि विचू
र्ण्य शुंठी सर्पिर्मधुभ्यां द्रौक्षैर्विलिहीत कासी ससैंधवां कोष्णजलेन कृष्णां १९ खादेत्कुडं
नागरपिप्पलीभ्यां द्राक्षां च सर्पिर्मधुना च लिह्यात् द्राक्षां सितां मागधिकां च तुल्यां शृंग
वेरं मधुकं तुगां च २० लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतं समांशा सितोपलां वा मरिचांशयुक्तां २१ धात्री
कणाविश्वसितापलाश्च संचूर्ण्य मंडेन पिबेच्च दध्नः हरेणुकां मागधिकां च तुल्यां दध्ना पिबे
त्कासगदाभिभूतः २२ उभे हरिद्रे सुरदारु शुंठी गायत्रिसारं च पिबेत्समांशं वत्सस्य मूत्रेण
सुखांबुना वा दंती द्रवंती च ससैंधवकाशं २३ कोलप्रमाणं हि पिबेद्धि हिंगु सौवीरकेणाम्लर
सेन वापि क्षौद्रेण लिह्यान्मरिचानि वापि भार्गी वचा हिंगु कृता च वर्तिः २४ धूपे प्रशस्ताव
नसंप्रयुक्ता वणुखगलालवणैःकृताम् पिबेच्च सिंधुं मरिचान्वितं वा नेनाशु कासः शममभ्युपे
ति २५

अथमरीचादिगुटी मरीचंकर्षमात्रंस्यात्पिप्पलीकर्षसंमिता अर्द्धकर्षोयवक्षारः कर्षयुग्मं
चदाडिमं २६ एतच्चूर्णीकृतंयुंज्याद्दष्टकर्षगुडेनतु शाणप्रमाणांवटिकांकृत्वावक्त्रेचधारये
त् २७ अस्याःप्रभावेतःसर्वेकासायांत्येवसंक्षयं इतिमरीचादिवटिःकासेषु अथव्यो
षादिगुटिका तालीसवन्हिदीप्यकंचविकाम्ल॰म्लवेतसव्योषैः तुल्यैस्त्रिसुगन्धैर्गुडेन
गुटिकाकृतेयं २८ कासश्वासारोचकपीनसहृत्कंठवाग्निरोधेषु इतिव्यो॰ लवंगमरिचं
शुंठीशिवामुस्ताक्षत्वक्समं त्रिजातंसासितंक्षौद्रंवटिंकुर्याद्द्विशाणिकां २९ कासीश्वासी
चहिक्कार्त्तीशिष्यसौख्यंतथाध्रुवं इतिलवंगादिगुटिका कासे अथाव्याघ्र्यवलेहः दशमूलं
वचाधान्यंमागधीमूलपुष्करं पर्पटंसोमवल्कंचरोहिणत्वपिततथैवच ३० चत्तेकाभद्रमु
स्तंचभृंगीभार्गीमिता फलाः रोहिषंचवृषाविश्वपसव[illegible]रदारुपुनर्नवाः ३१ दहनेशतपुष्पंचश
ठींगजकणान्वितां चतुष्कतःपलंग्राह्यंजलेषड्गुणितेपचेत् ३२ पादावशेषितेतस्मिन्नस्मि
न्नैसिद्धक्षिपेद्बुधः शृंगबेररसप्रस्थंगुडप्रस्थद्वयंतथा ३३ प्रस्थार्द्धंचघृतंदत्वापचेत्स
वैसुखाग्निना जातपाकेसमुत्तार्यक्षिपेत्तत्रपुनर्भिषक् ३४ चातुर्जातंत्रिकटुकंलवंगजा

१

त्रिपचक्कं चतुष्कपलं क्षौद्रं द्विपलं खदिरं रसमर्दितं ३५ खादयेद्धि विनारोगी पंचकासान्सशमंनयेत् क्षयरोगं तथा कासं हिक्कां कासमरोचकं ३६ नाम्नार्द्रकावलेहोयं वन्हिमांद्यहरः परः इत्यार्द्रकावलेहः कासेषु अथार्द्रकपुटपाकः पचेत्स्वरसपञ्चांगा पुटपाकेन तद्रसः पिप्पली चूर्णसंयुक्तः कासश्वासकफापहः ३७ पंच बिभीतकफलं किंचित्घृतेन सहलेपयेत् गोधूमपिष्टेन तद्वत्विपचेत्सुपुटपाकवत् ३८ पक्वं समुद्धृत्य त्वचः खंडं तस्यमुखे क्षिपेत् कासंश्वासं प्रतिश्यायं स्वरभंगान्जयेद्ध्रुवं ३९ इति बिभीतकपुटपाकः कासेषु अथात्र धूमपाने वासाखंडं ... पत्रं गुडेन सह मर्दितं यंत्रेणाकारयेत्पानं कासरोगहरं परं ४० इति धूमपानं अथासाध्यलक्षणमोह सगात्रशूलज्वरदाहयुक्तो प्राणक्षयं वापि लभेत्नकासी शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयं ४१ तं सर्वलिंगं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदंति इत्येषः क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ४२ स्यांत्साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यो वा क्षयिनो ... तः अथ रसाः रसगंधकपिप्पल्यो ... तकव ... साध्यो ... घृत्तरगुणं चूर्णं बबूलक्वाथभावितं ४३ एकविंशतिवारेण शोषइत्वा किंचित्क्षचासकं

राज्ञश्चंद्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुः पुनर्जनाः ५५
सव्यस्तैर्जायते दोषैरिति केचिद्वदंति च क्षयाद्वेगप्रतीघातात्साहसाद्विषमाशनात् ५७
जायते कुपितैर्दोषैर्व्याप्तदेहस्य देहिनः कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ५८
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनंतरा क्षीयंते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः
५९ इति निदानं अथरूपमाह श्वासांगसादकफसंस्रवताल्वशोषवम्यग्निसादमदपी
नसपांडुनिद्रा शोषं भविष्यति भवंति स चापि जंतुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरं
सुः ६० भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनं स्वरभेदश्च जायते षड्रूपे रा
जयक्ष्मणि ६१ अथासाध्यत्वं स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ज्वरो द
हातिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ६२ शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छंद एव च कासः
कंठस्य चध्वंसो विज्ञेयाः कफकोपतः ६३ एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितं
कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ६४ जह्याच्छ्वासान्वितं जंतुमिच्छन्सुवि

पुलेयशः सर्वैर्दौर्बल्यैर्निर्वापिलिंगैर्मांसबलक्षये: ६५ युक्तोवर्ज्यश्चिकित्सेस्तु सर्वे
रूपोप्यतोन्यथा महाशनेक्षीयमाणमतिसारनिपीडितं ६६ शूनमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं
परिवर्जयेत् शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीडितं ६७ कृच्छ्रेण बहुमेहंतं यक्ष्मा
हंतीह मानवं तत्र विशेषः अग्निमांद्यं ज्वरः शोषं वांतिः शोणितपूययोः सत्वहानिश्च
दौर्बल्यं रोगराजस्य लक्षणं ६८ परं दिनसहस्रं तु मानवो यदि जीवति सद्वैद्यैस्तदुपक्रां
तस्तरुणः शोषपीडितः ६९ मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवनं तस्माद्यत्नेन संरक्षे
द्यक्ष्मिणो मलरेतसि ६९ तत्र पथ्यमाह शालिः षाष्टिकगोधूमयवमुद्गादयो हिताः म
द्यानि जांगलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यतः ७० अथ चिकित्सा सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु
प्रलिह्याच्च व्यंविडंगोपहितं क्षयार्त्तः द्राक्षासितामागधिकाश्च लेहः सक्षौद्रतैलः क्षप
रोगहर्त्ता ७१ एलाजमोदामलकाभयाक्षगायत्र्यरिष्टासनसालसारान् विडंगभल्लात
कचित्रकोग्राकटुत्रिकांभोदसुराह्वजाश्च ७२ पक्त्वाजलेनेनपचेद्धिसर्पिस्तस्मिन्क
सिद्धेत्ववतारितेच त्रिंशत्पलान्यत्रसितोपलाया दद्यात्तुगायाश्चपलानिषट्च ॥ ७३ ॥

प्रस्थेघृतस्य द्विगुणं चदद्यात्क्षौद्रं ततो मेथकृतं विदध्यात् पलं पलं प्रातरतः प्रलिह्यात्स्यास्यास्सि
वेत्क्षीरमतं द्विजस्य ७४ एतद्धिमध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यमथो यशस्यं यक्ष्माणमाशु
व्यपहंति चैव पाण्ड्वामयं चैव भगंदरं च ७५ श्वासं च हंति स्वरभेदकासहृत्प्लीहगुल्मग्रहणीगदांश्च
न चात्र किंचित्परिवर्जनीयं रसायनं चैतदुपास्यमानं ७६ इति एलाद्यं घृतं व्योषं चव्यं विडंगानि चू
र्णं कृत्वा लिहेन्नरः सर्पिर्मधुभ्यां मुच्यते तु क्षयरोगान्न संशयः ७७ अश्वगंधा विषग्रंथिः पंचके
सरचंदनैः घृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षयी ७८ एलाचूर्णं तु संयुक्तं क्षौद्राज्येन समन्वि
तं सकृल्लीढं शमयति शोषाद्भुतां वमितं तथा ७९ क्षीरे धात्रीविदारीचेक्षीरिणां च तथा रसे पचेत्सम
घृतप्रस्थं मधुरैलाल्हकान्वितैः ८० द्राक्षाद्विचंदनोशीरशर्करोसलपद्मकैः प्रस्थार्द्धं मधुनः
शीते शर्करार्द्धतुलां तथा ८१ पलार्द्धकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेसरान् विनीय तस्य संलिह्या
न्मात्रं नित्यं सुयत्नतः ८२ अमृतप्राश मित्येतद् दृष्टिभ्यां परिकीर्तितं क्षीरमांसाशिनां हंति
रक्तपित्तक्षतक्षये ८३ तृष्णारुचिश्वासकासच्छर्दिमूर्छाप्रतर्दने मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नं च बल्यं
स्त्रीरतिवर्द्धनं ८४ इत्यमृतप्राशः वासकस्वरसैः प्रस्थसमानसितशर्करं पिप्पलीद्वि
पलं पंचसर्पिषः स्नुक् शनैः पचेत् ८५ नासिल्लेहत्वमायाते शीते क्षौद्रपलाष्टकं दत्वा पचे

ज्वलेरोगीलेह्योयंवासकाभिधः ८६ निहंतिराजयक्ष्माणंश्वासंकासंचदारुणं पार्श्वशू
लंचहृच्छूलंरक्तपित्तंज्वरंतथा ८७ इतिवासकावलेहः अथासवमाह पिप्पलीमरिचंच
व्यंहरिद्राचित्रकोघनं विडंगंक्रमुकंरोध्रंपाठाधात्र्येलवालुकं ८८ उशीरंचंदनंकुष्ठंलवंगं
तगरंतथा मांसीत्वगेलवंपत्रंप्रियंगुंनागकेसरं ८९ एषामर्द्धपलान्भागान्सूक्ष्मचूर्णी
कृतान्शुभान् जलद्रोणद्वयेक्षिप्त्वादद्यात्गुडतुलात्रयं ९० पलानिदशधातक्याद्राक्षाषष्ठि
पलाभवेत् एतान्येकत्रसंयोज्यमृद्भांडेनिक्षिपेत्सुधीः ९१ ज्ञात्वागतरसंसर्वंपाययेदग्नि
पेक्षया क्षयंगुल्मोदरंकासंग्रहणींपांडुतांतथा ९२ अर्शांसिनाशयेच्छीघ्रंपिप्पल्याद्या
सवोह्ययं इतिपिप्पल्याद्यासवः अथात्रारिष्टमाह द्राक्षातुलार्द्धंत्रैवत्वगेलापत्रकेस
रं प्रियंगुमरिचंकृष्णाविडंगंचेतिचूर्णयेत् ९३ पृथक्पलोन्मितैर्भागैस्ततोभांडेनिधा
पयेत् तमासंस्थापयेत्पश्चात्ततोजातेरसंपिबेत् ९४ उरःक्षतंक्षयंहंतिश्वासकासग
लामयान् द्राक्षारिष्टाह्वयःप्रोक्तोबलकृन्मलशोधनः ९५ इतिद्राक्षारिष्टः अथात्र र
सः मृतंवंगंमृतंलोहंमृतंताम्रंमृताभ्रकं भस्मसूतंचगंधंचमाक्षिकंदरदंविषं ९६
जातीफलंलवंगंचत्वगेलानागकेसरं उन्मत्तकस्यबीजानिजयपालंहिंगुलं ९७

२

एतानि समभागानि मरिचेन हरेनेत्रकं नावचूर्णं प्रकुर्जयेत् यावत्सूतो न दश्यते ९८ शंखाश्च
न रसेनाथ भावनात्वेक विंशति रसः कालेश्वरो नाम देवानामपि दुर्लभः ९९ पंचकासक्षय
श्वासराजयक्ष्मनिवारणः इतिकालेश्वरः स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत् गंधकं
च समं तेन रसपादस्तु टंकणं १०० सर्वं तद्गोलकं कृत्वा कांजिकेनाथ शोषयेत् भांडे लवण
पूर्णेथ पचेद्यामचतुष्टयं १ मृगांकसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिकृंतनः इतिमृगांकः रसस्य
भस्मना हेमभस्मी कृत्य प्रयोजयेत् गुंजाचतुष्टयं चाज्यमरिचैर्भक्षयेद्दिनं २ पिप्पलीद
शोकं वापि मधुनालेहयेद्रसं दध्याजगव्यनक्रं बाक्षीरं वाजं प्रयोजयेत् ३ व्यंजनैर्घृत
पक्वैश्च नातिक्षारैरहिंगुकैः एलाजाजीमरीचाक्तैः संस्कृतैरविदाहिभिः ४ शताक्तं तैलबि
ल्वानि कारवेल्लं च वर्जयेत् स्त्रियं परिहरेद्दूरं कोपं चापि परित्यजेत् ५ किंचित्कर्पूरसंयुक्तं र
संतापे प्रयोजयेत् इतिरसभस्मारसः रसस्य भस्मना तुल्यं लोहकं ताम्रकं मृतं शिलाज
तु च केशारं रसभागं प्रकल्पयेत् ६ एषपंचाननो नाम रोगराजनिकृंतनः पिप्पलीमधुस
यैभिः प्रयोज्यो भिषजाद्रुतं ७ गुडूचीत्रिफलाक्वाथैः संस्कृतो गुग्गुलुः पुरं कैशोरकं इत्यर्थः
किशोरं कुरुते वपुः ८ इतिकिशोरपंचाननः सूतं नागं विषं गंधं कपर्दं चित्रकांबुना संमर्द्य

वासरं कल्कपादस्वर्णस्य वाटिकां ९ कृत्वा तयापिधायेत्तदस्योर्द्ध्वं वर्द्धनीं क्षिपेत् अधोमु
खं निरुंध्याथ भस्मना पूर्यमामकं १० मौक्तिकं तु कमाद्दद्यच्चंद्रमूर्तिरयं रसः पिप्पलीदशकं
गुंजाक्षयकासज्वरापहः ११ इति चंद्रमूर्तिः सूतगंधकताम्राणि प्रत्येकं कर्षमात्रया त्रयमे
कत्र निक्षिप्य मर्दयेल्लिंबुकद्रवैः १२ स्थापयेदातपे तीव्रे पुनस्तेनैव मर्दयेत् तावद्द्रवप्रक्
तिं यावत्सप्तदिनावधि १३ टंकणं कर्षमानेन तत्र देयं ततः परं स्थापयेदातपे तीव्रे निंबू
कद्रवपूरितं १४ ततो लघुपुटान्यत्र चूल्यां त्रीणि प्रदापयेत् त्र्यूषणं तत्र दातव्यं चूर्णितं
कर्षमात्रया १५ चूर्णितो जायते सिद्धः सूतः सर्वांगसुंदरः गुंजात्रयप्रमाणेन हंति रो
गानशेषतः १६ क्षेत्रीकरणसिद्ध्यर्थं योजयेद्ग्रामवल्लकं फलत्रयेण संयुक्तं मधुपु
त्तं विसमलकं १७ ततः स्नातः प्रसन्नात्मा देवद्विजपरायणः इंद्राशाभिमुखो भूत्वा प्राशये
द्रक्तिकाद्वयं १८ आचम्य मुखशुद्ध्यर्थं कुर्यात्तांबूलभक्षणं जीर्णे पथ्यं प्रयुंजीत शाल्ययोमुद्ग
संयुताः १९ क्षारं गव्यं तथा सर्पिः शीतं तोयं पिबेत्तृषि तित्तिरं लावकस्यापि मांसान्यत्र प्रयोज
येत् २० उद्वर्तनं तथा स्नानं शाकमम्लं तथा दधि वर्जयेदारनालादि विदाह्यम्लकटूनि च २१
क्रोधं शोकं तथा चिंतां ग्राम्यपानादि वर्जयेत् सप्तकत्रयपर्यंतं योजयेत्सूतकं भिषक् २२

एतानि समभागानि मरिचं हरनेत्रकं नावश्चूर्णीप्रकुर्जयेथायावत्सूतो न दृश्यते १८ शंखाश

एना नि सम भागानि मरिचं हर नेत्रकं नावश्चूर्णीप्रकुर्जयेद्यावत्सूतो न दृश्यते १८ शंखाश
नरसेनाथ भावनात्वेकविंशति रसः कालेश्वरो नाम देवानामपि दुर्लभः ११ पंचकासक्षय
श्वासराजयक्ष्मनिवारणः इति कालेश्वरः स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत् गंधकं
श्च सम मह्लेन रसपादस्तु टंकणं १०१ सर्वं तद्गोलकं कृत्वा कांजिकेनाथ शोषयेत् भांडे लवण
पूर्णेथ पचेद्यामचतुष्टयं १ मृगांकसंज्ञको ज्ञेयो रोगराजनिकृंतनः इति मृगांकः रसस्य
भस्मना हेमभस्मीकृत्य प्रयोजयेत् गुंजाचतुष्टयं चाज्य मरिचैर्भक्षयेद्दिनं २ पिप्पलीद
शोकं वापि मधुनालेहयेद्रसं दध्याजगव्यतक्रं वा क्षीरं वाजं प्रयोजयेत् ३ व्यंजनैर्घृत
पक्वैश्च नातिक्षारैर हिंगुकैः एलाजाजीमरीचाद्यैः संस्कृतैर विदाहिभिः ४ वृंताकतैलबि
ल्वानि कारवेल्लं च वर्जयेत् स्त्रियं परिहरेद्दूरं कोपं चापि परित्यजेत् ५ किंचित्कर्पूरसंयुक्तं
संताप प्रयोजयेत् इति रसभस्मा रसः रसस्य भस्मना तुल्यं लोहं कृत्वाभ्रकं मृतं शिलाज
तु च केशारं रसभागं प्रकल्पयेत् ६ एवं पंचाननो नाम रोगराजनिकृंतनः पिप्पलीमधुस
पीभिः प्रयोज्यो भिषजाद्भुतं ७ गुडूची त्रिफलाक्वाथैः संस्कृतो गुग्गुलुः पुरं कैशोरक इत्यर्थः
किशोरं कुरुते वपुः ८ इति किशोरपंचाननः सूतनागविषं गंधकं पदं चित्रकांबुना समर्द्य

पंचराटकं ३४ पूरयेत्सर्वं चूर्णेन पुटयेल्लोकनाथवत् ततश्चार्कदलद्रावैः पिष्ट्वा रुध्वा पुटे पचे-
त् ३५ तत्तुल्यं मरिचं सर्वसमं चाज्यं धे निक्षिपेत्ततः पंचमाषं घृतैर्लिह्याद्दसाध्यं हि क्षयं जयेत् ३६
रसो नागेश्वरो नाम चर्यापथ्यं मृगांकवत् इति नागेश्वरः रसं वज्रं हेम तारं नागलोहं च ताम्रकं
तुल्यांशं मारितं योज्यं मुक्तामाक्षिकविद्रुमं ३७ शंखं च पूर्ववज्रांगं सप्ताहं चित्रकद्रवैः मर्दयि-
त्वा विचूर्ण्याथ तेन पूर्या वराटिका ३८ टंकणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा वक्त्राणि रोधयेत् लघुभांडे चूर्ण-
लिप्ते रुध्वा गजपुटे पचेत् ३९ आदाय चूर्णयेत्सर्वं निर्गुंड्योः सप्तभावनाः आर्द्रकस्य द्रवैः
सप्त चित्रकस्यैकविंशति ४० पक्त्वा घृणेन दातव्यो रोगराजं निकृन्तयेत् पाटलीरत्नगर्भोय
वेगवाही रसोत्तमः ४१ इति रत्नगर्भपोटली रसभस्मनिष्कं निष्कं प्रयोजयेत् शंखगंधक-
मुक्तानां द्वौ द्वौ निष्कौ विचूर्णितौ ४२ मुक्ताभावे वराटानां रसपादं च टंकणं वन्ध्यार्नालक्वाथे
न मर्दयेत्प्रहरद्वयं ४३ तद्गोलकं विशोष्याथ भांडे लवणपूरिते पचेद्यामचतुष्कं स्याच्छ्रंगमूर्त्तिर
सोत्तमः ४४ चर्यानुपानमात्राद्य पोटलीवत् बाध्यते अमृतेश्वरनामायं षण्मुज्जो राजयक्ष्म-
नुत् ४५ इत्यमृतेश्वरः शिलाजतु विडंगानि माक्षिकं च हरीतकी मृतलोहं च सक्षौद्रं भुंक्ते

३

क्षयमेकादशविधं शूलं संग्रहणीगदं ज्वरान् सर्वान् निहन्ति मांद्यं कासं पंचविधं तथा २३ पुष्टिं कांति
बलं प्रज्ञां करोति रसराट् नृणां इति सर्वांगसुंदरः मृतसूतं स्वर्णपत्रैः सजंबीरैश्च मर्दयेत् २४
तयोर्द्विगुणितां मुक्तां त्रिभिस्तुल्यं तु गंधकं टंकणं गंधकार्द्धं च सर्वं जंबीरजैर्द्रवैः २५ पि
ष्ट्वा यामं च तद्गोलं यंत्रे बद्ध्वा विपाचयेत् कांजिके याममेकं च ततो धत्त्रविशोषयेत् २६ ततो
मृण्मयभांडांते लवणं चांगुलद्वयं तदूर्ध्वे स्थापयित्वा तं गोलं वस्त्रेण वेष्टितं २७ पूरयेत् सद्दृढं
भांडं मर्दयित्वा दिनं पचेत् चूल्यां क्रमाग्निना सिद्धो महत्तादिमृगांककः २८ अस्य माषं गुंजेकां ॥
इति महामृगांकः लोहभस्म पलैकं तु द्वि पलं भृंगजद्रवं बब्बुलत्वक्त्रिफलाक्वाथं दत्वा पलं
पलं २९ खर्परे भर्जयेत् सम्यग्यावज्जीर्यत्यसौ रसः तल्लोहं माक्षिकं तुल्यं द्रवैः पूर्वादिनैः पुटे
त् ३० पृथक् त्रिवारं तन्मध्ये सूतभस्म सनागकं लोहांशं गंधकं द्व्यंशं चतुरंशं वराटकं ३१
पूर्वोक्तैश्च पुनः पिष्ट्वा ततो गजपुटं ददेत् तन्मध्ये मरिचं सप्त तुल्यं टंकणयोर्दश ३२ मेलये
च्च पृथक् निष्कान् प्राणनाथाख्यो रसः भक्षयेद्वल्लयुग्मं च वाउसाध्ये राजयक्ष्माणि ३३
इति प्राणनाथः सूतभस्माहिगंधाश्म तुल्यं टंकणकं पृथक् शंखार्कयोर्द्विनिष्कं च नवनि

आयंलोहामृतोनामक्षयकासादिसूदनः इतिलोहामृतः रसभस्मत्रयो
निष्कंक्षयपापहं ४६ वराटान्पूरयेतेन
भागाभागाहाटकभस्मनः शिलाकाश्मालकंविंशान् भागेन टंकणंद्विशः ४७ वराटान्पूरयेतेन
टंकणेनविलेपयेत् भांडगजपुटंदद्याद्योजयेच्चमृगांकवत् ४८ क्षयेकासज्वरेपांडौग्रहण्यामति
सारके इतिराजमृगांकपाटली क्षिवाक्षारपलंपटुव्रजपलंनिंबुजलेकल्कितंतस्मिन्शंखपलंप्रत
प्यमसकृन्निर्वाप्यशीर्णावधिहिंगुव्योषपलंरसामृतबलीनिक्षिप्यनिष्काशकान्बध्वाशंखवटीक्षयग्र
हणीकासकंपात्तिशूलादिषु ४९ इतिशंखवटीरसः रसगंधकतालकुमाद्विकशिखिगलंचशि
लादरंदविषं मृतरसंमृतलोहं च्चपंसमंशिखिरसेनदिनंपरिमर्दयेत् ५० तदनुचार्क
दलैःसुरसार्द्रकैस्त्रिकटुभृंगरसैस्त्रिफलाजलैः तदनुकांतमयेक्षिपसंपुटेविमलकीन्वमयप्प
प्पमाजने ५१ तदनुगंधसमंपरिमर्दयेदमृतमत्रकलाप्रतिमांक्षिपेत् तदनुपित्तगणैःपिरि
भावयेत्त्रिकटुकार्द्रजलैरपिसमध्या ५२ बृहतिकात्रिफलाग्निकुमारिकादलजलैरनुमाल
तिकाजलैः गदजतापहरोमनुजोरसोभवतिकल्पतरुःक्षितिमंडले ५३ मधुकणासहि
तःक्षयरोगहाभवतिवल्लमितःपरिसेवितः घनमरीचयुतस्त्वनिलाधिकेक्षयगदंविनि

हंतिसमासतः ५४ इतिकल्पतरुः भागैकं मृतस्वर्णस्यैवेदभागं तु पारदं बलेर्द्विसंख्यया भागा
न्बोरटंकणकस्य च ५५ क्षीरिणीचित्रकज्वालाभिः शृंगवेरैश्च मर्दयेत् यामद्वयं प्रयत्नेन रसं दत्वा
पुनः पुनः ५६ पीताभाः भार्द्रनिष्काश्च ग्रथितास्तु वराटिकाः पूरयेत्तेन विधिवन्मुखं दत्वाति
यत्नतः ५७ टंकणेनार्कपयसा घृतास्तास्तु परस्परं आतपेनैव संशोष्य मृन्मये संपुटे न्यसे
त् ५८ शरावस्य मुखं सम्यक् मृच्चेलेनावबेष्टयेत् पुटोद्धन्तु पुटेनैव वन्यैरुत्पलकैर्भिषक् ५९
संचूर्ण्य विधिवत्सर्वं पूजां कृत्वा शिवस्य वै द्वात्रिंशन्मरिचैर्देयाद्वल्लः सर्पिषा सह ६० सुव
र्णभस्मनामायं माष्यपूर्वोतगदाञ्जयेत् वातपित्तकफोद्भूतेक्षयं चैव भगंदरं ६१ अतिसारं
च ग्रहणीं प्लीहानमुदरं तथा पुष्टिं कांतिं वितनुते रसोयं योगवाहिकः ६२ इति सुवर्णभस्मरसः
अथ रसंग्रहमतेनात्र रसाः रसस्य तुल्यभागेन हेमभस्म प्रकल्पयेत् तालकं गंधकं कुष्ठमा
क्षिकं रसकं शिला ६३ रससाम्येन युंजीत तुत्थं तास्मिन् सकृन्योजेत् एकीकृत्य ततः सर्वमर्क
क्षीरेण मर्दयेत् ६४ जयंती भृंगराजाभ्यां वासापाठाकुमारिभिः अंगस्य लांगली मोच
प्रत्येकं दिवसं शनैः ६५ ततस्तु गोलकं बध्वा पचेत्पूर्ववदादितः चूर्णयित्वा ततः सम्य

कृ भावयेदार्द्रकांबुना ६६ सप्तधा मोचनिर्यासै रसः कनकसुंदरः गुंजाद्वयं त्रयं वास्य राज
यक्ष्मापनुत्तये ६७ मधुना पिप्पलीभिश्च मरिचैर्वा घृतान्वितैः लेहयेद्रोगिणं वैद्यो वयो
बलविशेषवित् ६८ जयायाश्च रजोभिर्वा सुंठ्या गव्यघृतान्वया दद्यात्पुलिने प्राज्ञो गुल्मि
नेचाविशेषतः ६९ कादिवर्ज्यं चरेत्पथ्यं हृद्यं बल्यं च पूर्ववत् सन्निपाते प्रदातव्यो ह्यार्द्रक
द्रवसंयुतं ७० इति कनकसुंदरः रसस्य भस्मना युक्तं लोहकान्ताभ्रकं मृतं शिलाजतु च
कोशारं रसभागं च कल्पयेत् ७१ एवं पंचामृतो नाम रोगराजनिकृंतनः पिप्पलीमधुसर्पि
र्भिः प्रयोज्यो भिषजा ध्रुवं ७२ इति पंचामृतः रसभस्म त्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकं मृत
ताम्रस्य भागैकं शिलागंधकतालकं ७३ प्रतिभागद्वयं शुद्धं एकीकृत्य विचूर्णयेत् वराटान्पू
रयेत्तेन अजाक्षीरेण टंकणं ७४ पिष्ट्वा तेस्तन्मुखं बद्ध्वा मृद्भांडे तानि रोपयेत् शुष्कं ग
जपुटे पक्त्वा चूर्णयित्वांगशीतलं ७५ रसो राजमृगांकोऽयं चतुर्गुंजः क्षयापहः दश
पिप्पलीकाः क्षौद्रैर्मरीचैर्वा नविंशति ७६ सघृतैर्दापयेद्व्याधौ रोगराजप्रशांतये इ
तिमृगांकः शंखस्य वलयं निष्कं चतुर्निष्कं वराटकं निष्कार्धं नीलतुत्थस्य सर्वं तुल्यं तु गंधकं ७७

गंधतुल्यं मृतं नागं नागतुल्यं मृतं रसे टंकणं मृततुल्यं स्यान्मर्द्यं पाच्यं मृगांकवत् ७८ रा
जयक्ष्महरः सोयं नाम्ना शंखेश्वरो रसः इति शंखेश्वरः तुल्यं पारदं गंधकं त्रिकटुकं नाभ्यां
रजः कंबुजे नैस्तुल्यं च भवेत्कल्कपदेन सितं स्यात्पारदात् टंकणं पादांशं सकलैः समानमरि
चानि स्याच्च मासाज्यपक्वं यावन्निष्कमितं भवेत्सातिदिनं मासा क्षयः शाम्यति ७९ इतिक्षय
शाम्यकः रसस्य भस्मनो हेम्नः पादांशेन प्रकल्पयेत् गंधकं द्विगुणं दत्वा मर्दयेच्चित्रको
बुना ८० वराटकास्ये संपूर्य टंकणेन निरुध्य च भांडे चूर्णप्रलिप्ते तु क्षिप्त्वा रुध्याच्च
मृत्स्नया ८१ शोषयित्वा पुटेदग्नौ रत्निमात्रे पराह्णके स्वांगशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाथ विन्य
सेत् ८२ एष लोकेश्वरो नाम पुष्टिवीर्यविवर्द्धनः गुंजाचतुष्टयं चास्य मरिचैश्च समन्वितं
८३ खादयेत्सरयामेनत्वा यक्ष्मरोगनिपीडितः अंगकार्श्याग्निमांद्ये च कासहं नारसो क्षयं ८४
मरिचैर्घृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयं लवणं वर्जयेत्तत्र साज्यं सपदि भोजनं ८५
एकविंशद्दिनं यावन्मरिचं सघृतं पिबेत् पथ्यं मृगांकवच्छ्रेयं शायी तोनानपादतः ८६

३०२

मधुनापाययेत्सात्वंदग्धवंतानुमाशयेत् ८७ स्नानं
वमनेसंप्रवृत्तेतु गुडूचीद्रवमाहरेत् मधुनापाययेत्सात्वंदग्धवेताकुमाशयेत् ८८ भ
शीतलतोयेनमूर्ध्नि वापि विनिःक्षिपेत् जातेश्लेष्मविकारेतु कदलीफलमाहरेत् ८९ भक्ष्य
श्चात्तन्मरिचैः सार्द्धं भोजयेत्श्लेष्मशांतये आर्द्रकंमधुमिश्रंवा गुडार्द्रकमथापिवा
कुस्तुंवरीमीषत्निस्तुषंचूर्णयेत्ततः शर्करा घृतमिश्रं तद्दद्यात् रुचिशांतये ९० पिष्टाकुस्तुंब
रीसम्यक् चूर्णनशर्करयावपेत् एलामरीचसंयुक्तायावद्भ्रांतिः प्रशाम्यति ९१ मातुलिंगस्य
बीजंवालाजाचूर्णसमन्वितं पिप्पलीमधुसंयुक्तं खादेद्भ्रांतिप्रशांतये ९२ अजमोदा
विडंगंचपिष्टातक्रेणपाययेत् क्रिमिकोपप्रशांत्यर्थं क्वाथंवातघ्नमुस्तयोः ९३ संस्कृत्य दु
ग्धिकावन्हौचिरंकेचनयोजयेत् इषट्कुष्ठाजयाचूर्णमधुनाखादयेन्निशि ९४ अंगना
दग्धतैनान्तमर्दयित्वोष्णवारिणा स्नापयेद्रोगिणंवैद्यो लोकनाथंचसंस्मरन् ९५ इति
लोकनाथः अथद्वितीयलोकनाथः अर्द्धांद्धनिष्कोरसस्तुल्यभागो पृथक्पृथक् गंधकटंक
कर्ष शंखस्यकर्षंमृततानाम्रतोद्वौवाराटकानांनवसंपुटस्थं ९६ पक्वापन्चदर्केदलद्रव

210.

चघ्नेन लिह्यात्
अस्यार्धे पादं मरिचार्धं नागं चाश्मनि पिष्ट्वा घृतेन नेः
णाभूयोऽर्ध नागेन कूरीशिफानां सविंशति लोकनाथरसो नाम्ना रोगराजनिकृंतनः अमृते
९७ अश्नीयात्पूर्ववत्सप्त्यं वासराण्येकविंशति लोकनाथरसो नाम्ना रोगराजनिकृंतनः अमृते
९८ इति द्वितीयः अथापरामृतेश्वरः रसभस्मामृता सत्त्वं लोहं मधुघृतान्वितं अमृते
९८ इति द्वितीयः अथापरामृतेश्वरः रस भस्मामृतासत्त्वं लोहं मधुघृतान्वितं सक्षयपित्ति
१९ इति श्रीवैद्यकृतवैद्यविनोदे कासक्षय
ष्वरनामायं षड्गुं जोराजयक्ष्मजित् ९९ इति श्रीवैद्यकृतवैद्यविनोदे कासक्षयपि
सारव्यः पंचदशः परिच्छेदः अथ छर्दिनिदानं अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि
अकाले चातिमात्रैश्च तथाऽसात्म्यैश्च भोजनैः १ श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्क्रिमिदोष
तः नार्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः २ बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो ब
लात् अस्यं तु पर्युपीतस्य छर्दिर्वै संभवेद्ध्रुवं ३ छादयन्नाननं वेगैरर्दयन्नंगभंजनैः
विरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावति ४ दोषानुदीरयन् वृद्धो नुदानो व्यानसंगतः उ
ऊर्ध्वमागच्छति नृणां विरुद्धाहारसेविनां ५ इति निदानं अथ पूर्वरूपं प्रसेको हृल्लासः कृशाभक्त
स्यानभिनंदनं पूर्वरूपं मतं छर्द्याः यथास्वं तद्विभावयेत् ६ अथ प्रसेकलक्षणानि प
च्छर्दयेत्फेनिलमल्पमल्पं शूलार्दितोऽभ्यर्दितपार्श्वपृष्ठः श्रांतः सशोषबहुशः कषायं जी

८८

र्षपिके सा ऽनिलजा वमिः स्यात् ७ योऽम्लं भृशं वा कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेच्च सदाहशो
षज्वरवक्त्रशोषमूर्छान्वितः पित्तनिमित्तजा सा ८ यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभूतं शुक्लं हिमं सान्द्रक
फानुविद्धं अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तं वमेद्यदा सा कफसंभवा स्यात् ९ सर्वाणि रूपाणि भवं
ति यस्यां सा सर्वदोषप्रभवा मता तु बीभत्सजा दौर्हृदजामजा च सात्म्यप्रकोपात् क्रिमिजा च
या स्यात् १० शूलहृल्लासबहुला क्रिमिजा च विशेषतः क्रिमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च
लक्षिता ११ क्षीणस्योपद्रवैर्युक्तां ससास्रपूयां सचन्द्रिकां प्रसक्तां कुशलः छर्दिं नारभेत
चिकित्सितुं १२ अथोपद्रवाः कासश्वासो ज्वरस्तृड्ढिक्का वैवर्ण्यमेव च हृद्रोगस्तम
कश्चैते छर्देरुपद्रवाः १३ आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वास्तस्माद्धितं लंघनमेव ता
तां वमीषु बहुदोषासु छर्दनं हितमुच्यते १४ विरेचनं वा कुर्वीत यथादोषाश्रितं भिषकु
अनयच्चिकित्सा सम्यक्कृविनं समाध्याय यथास्वं भिषजा युतैः लघूनि परिशुष्काणि सा
त्म्यान्नानि विचारयेत् १५ यथास्वं च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् हन्यात्क्षीरघृतं

यवागूं मधुमिश्रां वा
मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैंधवः पित्तोपशमनीयानि शिशि
पीतं छर्दिं पवनसंभवां १६ मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैंधवः
पीतं छर्दिपवनसंभवां १६ मुद्गामलकयूषो वा हितं स्नेहविरेचनं पित्तोपशमनीयानि शिशि
पंचमूलीकृतां पिबेत् १७ सुखोष्णं लवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनं शोधनं मधुरैश्चात्र द्राक्षारस
राणि जलानि च १८ कषायाण्युपयुक्तानि घ्नंति पित्तकृतां वमिं दधिस्थरससंयुक्तां पिप्पलीमाक्षि
समायुतैः १९ बलवत्सुप्रशंसंति सर्पिसोल्वकमेव वा समाक्षिका मधुरसा पीता वातं
कान्विना २० मुहुर्मुहुर्नरो लिह्याच्छर्दिभ्यः परिमुच्यते तंदुलांबुयुतं खादेत्कपित्थ
दुलांबुना २१ युक्तांम्ललवणाः पिष्टाः कुस्तुंबर्यश्च वा हिताः प्रवेत्पयोऽग्निसंतप्तां निर्वाप्य
त्रूषणेन वा २२ सितां चंदनमध्वक्तां लिह्याद्वा माक्षिकाशकृत् क्वाथः पर्पटजः पीतः
ग्रहे गोधिका २३ सर्पिः क्षौद्रयुतां वापि लाजसक्तून् पिबेत्तथा गुडूचीत्रिफला
सक्षौद्रश्छर्दिनाशनः २४ हरीतकीनां चूर्णं तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतं पिष्ट्वा धात्री
निंबपटोलैः क्वथितं पिबेत् २५ क्षौद्रयुक्तं निहंत्याशु छर्दिं पित्ताम्लसंभवां वाससा गालि
फलं लाक्षा शर्करां पलोन्मितां २६ एला मधु पलं चैव कुडवं सलिलस्य च

लखेहेरी

१०७

तेपीतं हंति छर्दिं त्रिदोषजां २७ मसूरसक्तवः क्षौद्रं मर्दितं दाडिमांभसा पीतानिवारयत्या
सुछर्दिमसंतमुल्बणां २८ श्रीफलस्य गुडूच्या वा कषायो मधुसंयुतः पयश्छर्दिं जयेशी
तामूर्वा वा तंदुलांबुना २९ अथ चूर्णं एलालवंगनागकेसरकोलमज्जालाजाप्रियंगुघन
चंदनपिप्पलीनां चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो विलिह्याच्छर्दिं निहंति कफमारुतपित्तजां च ३०
अथावलेहः लाजाकपित्थमधुमागधिकोषणानां क्षौद्रान्वयाच्छिकटु धान्यकजीरकाणां प
श्यामरतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनो लेहाद्वयः सकलवम्यरुचिप्रशांत्यै ३१ अश्वत्थव
ल्कलं सुशुष्कं दग्धं निर्वापितं जले तज्जलेपानमात्रेण छर्दिं जयति दुस्तरां ३२ जातीरसः
कपित्थस्य पिप्पलीमरिचान्वितः क्षौद्रेण युक्तः शमयल्लेहोयं छर्दिमुल्बणां ३३ चिर
लानि च मुञ्जानां पिप्पल्यश्चैव कुंदिनाः आभ्रुतसलिलं पेयं मधुनाच्छर्दिनाशनं ३४
तंदुलीयपुनः खादेत्त्पिष्टं भूषणं नवा सौवर्चलमजाज्यश्च पिप्पलीमरिचानि च ३५
युक्तो यं मधुनालेहः श्लेष्मछर्दिनिवारणः मातुलिंगरसो लाजाशर्करा मधुसंयुतः
३६ पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः श्लेष्मछर्दिनिवारणः कुलेषण सिताचूर्णं लाजतुल्यसमाक्षिकं ३७

कपित्थबीजपूराम्लकल्पितं छर्दिनाशनं आम्रास्थिबिल्वनिर्व्यूहः पीतः समधुशर्करः
३८ निहन्याच्छर्द्यतिसारं वैश्वानरइवाहुतिं पटोलयवधान्याकक्वाथः पेयः सुशीतलः
३९ शर्करामधुसंमिश्रः छर्द्यतीसारनाशनः दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोचना
दिभिः ४० छर्दयः पंचधाख्याताः सूरिभिः सुश्रुतादिभिः इतिश्रीयोगीवैद्य
कृते वैद्य० षोडशपरिच्छेदः अथ तृष्णाप्रकरणं तत्र तृष्णालक्षणं सततं यः पिब
ति वारि न तृप्तिमधिगच्छति पुनः कांक्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत् १ अथ नि
दानं संक्षोभशोकश्रममद्यपानाद्रूक्षाम्लशुष्कोष्णकटुकप्रयोगात् धातुक्षयोल्लंघ
नसूर्यतापात्पित्तं च वातश्च भृशं प्रवृद्धौ २ स्रोतांसि संदूषयतः समेतौ तोयावहानि
प्रतिबलात्तनश्च ३ तिस्रः स्मृताः क्षतजा च तुर्या क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च स्यात्सप्तमी भक्तनिमित्तजा च लिंगा
नि तासां शृणु चोच्यमानि ४ इति संख्या अथ वातजालक्षणं तात्वोष्ठकंठास्यवि

८

नोद्दाहः संतापमोहश्रमविप्रलापाः स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च
विवृद्धिमेति ५ इतिवातजालक्षणं शुष्कास्यतामारुतसंभवायां तोदस्तथाशंखशि
रस्कृचापि मूर्छाप्रलापारुचिवक्त्रशोषाः पीतेक्षणत्वं प्रपतंच दाहः ६ शीताभिकां
क्षा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनेच इतिपित्तजालं० अथ कफ० कफावृता
भ्यामनिलानलाभ्यां कफाच्चि शुष्कः प्रकरोति तृष्णां ७ निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च
तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रं देहोपलेपो मुखपिच्छिलत्वं शीतज्वरछर्दिररोचकश्च
८ कफात्मिकायां गुरुगात्रता च शाखासु शोफत्वविपाक एव एतानि रूपाणि भवंति तस्या
तयार्दितः कांक्षति नातिचांभः ९ इति कफजा० क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा
चतुर्थी क्षतजा मता तु तयाभिभूतस्य निशादिनानि गच्छंति दुःखं पिबतापि तोयं १०
इतिक्षतजा० रसक्षयाद्वक्ष्यतजोमतान्व तयार्दितः शुष्यति दह्यते अत्यर्थ
माकांक्षति चातितोयं तां सन्निपातादिति वृद्धिदाहः ११ रसक्षयोत्थानि च लक्षणानि त
स्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् त्रिदोषलिंगामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादयुक्ता १२
स्निग्धं तथाम्ललवणं च भुक्तं गुर्वन्नमेवाति तृषं करोति क्षीणं विचित्तं बधिरं तृषार्तं विवर्जये

निर्गतजिह्वमास्यु १३ तृष्णाभिवृद्धावुदरेच पूर्णे संछर्दयेन्मागधिकोदकेन विलोमनंचात्रहितं विषयेस्याद्दाडिमाम्रातकमातुलिंगैः १४ सुवर्णरौप्यादिभिरग्नितप्तैर्लोष्टैः कृतं वासिद्धं तासुवापि जलं सुखोष्णं शमयेच्च तृष्णां सशर्करं क्षौद्रयुतं हितं वा १५ पंचांगिकाः पंचगणाय उक्तास्तेष्वंबुसिद्धं प्रथमगणेवा पिबेत्सुखोष्णमनुजाल्पमात्रं तृष्णोपरोघ्नेन कृतापि कुर्यात् १६ तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते रसाश्च बृंहणाः शीतागुरुच्चाररसएवच १७ पित्तघ्नवर्गेश्च कृतः कषायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः पीतदोषपित्तकृतां निहंति क्षीरं घृतं वा पथ्यजीवनीयैः १८ काश्मर्यशर्करायुक्तं चंदनोशीरधान्यकं द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततार्षो जलं पिबेत् १९ अथ कफतृष्णायां बिल्वाढकीधातकीपंचकोलदर्भेषु सिद्धं कफजां निहंति हितं भवेच्छर्दनमेव चात्र तप्तेन निंबप्रसवोदकेन २० लाजोदकं मधुयुतं शीतं गुडविमर्दितं काश्मरीशर्करायुक्तं पिबेत्तृष्णार्दितानरः २१ उत्पलं चंदनं लाजा उशीरं क्वथितं पिबेत् शीतामधुसमायुक्तं तृष्णानाशनमुत्तमं २२ कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिकाम्लचुक्रिकारसः पंचाम्लको मुखलेपः सद्यस्ता

१

तृड्डानियच्छति २३ क्षीरेक्षुरसमाध्वीकक्षौद्रसिंधुगुडोदकैः वृक्षाम्लमम्लैश्च गण्डूषैस्तालु
शोषप्रनाशनः २४ वटप्ररोहमधुकुष्ठमुत्पलं सलाजचूर्णं गुटिकां प्रकल्पयेत् सुसंहितां सा
वदने विधारिता तृड्डाप्रवृद्धामपि हन्ति सत्वरं २५ कसेरुशृंगाटकपद्ममोचाविशेषुप्तिकृष्ण
नजां निहन्ति द्राक्षाप्रगाढं चाहिताय वैद्यस्तृड्डार्दितेभ्यो वितरेन्नरेभ्यः २६ क्षयोत्थितां क्षी
रघृतं निहन्यान्मांसोदकं वा मधुकोदकं च आमाद्रवां बिल्वयुतांभयानां जयेत्कषायैरथदीपना
नि २७ आम्रातमह्नातबलायुतानि पिबेत्कषायाण्यथ दीपनानि गुर्वन्नजातां वमनेन जेत्पश्च
क्षयादितं सर्वगतां च तृड्डाः २८ आमाद्रवां मांसरसो निहन्ति गुडोदकं वाप्यथवापि मन्थः भक्तो
तृड्डातत्राथ दुःस्नेहपीतस्य भवेच्च तृड्डा २९ पास्नेह पीतस्य भवेच्च तृड्डा तत्राथ छ्रम
परोष्णातर्षितो यवांबु मुहुर्मुहुः पिबेन्मन्थमथापि हिमं वा ३० तृड्डाल्पवां हे
नः प्रपिबेन्मनुष्यः मद्याद्रवाम्र्जजलं निहन्ति मद्यं तथा वापि च मद्यपस्य ३० तृड्डाल्पवां हि
तिजलं सुशीतं सशर्करं सक्षुद्ररसं तथा नः अथ गुटिका आमलं तगरं कुष्ठं लाजाश्चैव नरो हि
चूर्णितं मधुना कार्यं गुटिकां धारयेन्मुखे ३१ हन्ति तृड्डाप्रवृद्धां च मुखशोषं च दारुणं तृष
न्मूर्छामयी क्षीणो न लभेतु जलं यदि ३२ मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्त्वरितं नरः सात्म्यान्न

संपादयेच्च विविधैः कवलग्रहैश्च ६ यः श्वासकासबधिरादित
मुखच्युतावनधूमलेहैः संपादयेच्च विविधैः कवलग्रहैश्च ६ यः श्वासकासबधिरादित पीतं तु पिबेत् कास
मुखच्यावनधूमलेहैः स्वरोपघाते निलजे भुक्तोपरि घृतं पिबेत् कास
एव चोत्क्लिष्टे वाप्यशेषमवतारयितुं यतेत स्वरोपघाते निलजे भुक्तोपरि घृतं पिबेत् कास
एवचोत्क्लिष्टं वाप्यशेषमवतारयितुं यतेत स्वरोपघाते गलेरसे यवक्षारजमोदा
मर्दक वार्ताकमार्कवस्वरसैर्युतं ७ पीतं घृतं हंसनिलं सिद्धमातेगलेरसे सुखोदकानुपानं वासस
मर्दकवार्ताकमार्कवस्वरसैर्युतं ८ देवदारुवाशनिकाम्यां वा सिद्धमाजं समाक्षिकं मधुकेपा
न्यांघ्रिचित्रकामलकैर्युवा ८ देवदार्वग्निकाभ्यां वा सिद्धमाजं समाक्षिकं मधुकेपा
न्यांघ्रिचित्रकामलकैर्युवा पिबेत्सर्पिरतन्द्रितः अश्वीयाश्च ससर्पिष्कं मधुकेपा
श्रीरानुपानं पित्ते तु पिबेत्सर्पिरतन्द्रितः ९ श्रीरानुपानं पित्ते तु पिबेत्सर्पिरतन्द्रितः लिह्याद्वा मधुतैलाभ्यां मुक्त्वा खाद
विष्को गुडोदनः ९ शतावरीचूर्णायामाबलाचूर्णमथापिवा लिह्याद्वा मधुनैलाभ्यां मुक्त्वा खाद
यसं लिहेत् १० शतावरीचूर्णयोगबलाचूर्णमथापि वा शर्करामधुमिश्राणि घृतानि मधुरैः
यसंलिहेत् १० पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे स्वरसंक्षये नालीसादिर्लवंगादिर्यवानी खाण्डवा
न्कटूनि चे ११ पिबेत्सर्पिषा सिद्धस्योद्धर्वदन्तो विहितः स्वरः स्वरोपघाते कफजे कदुलादिविधीय
सह १२ पिबेत्सर्पिषा पिपल्यादिर्हि विधयश्चूर्णं तत्रात्र भोजने स्वरोपघाते कफजे कदलादिविधीय
सह १२ पिबेद्यास्तिये स्योर्ध्व वदन्तो विहितः स्वरः निदिग्धिका त्र्यूषणबालबि
दिका: १३ श्रीनापलादिर्हि विध्यश्चूर्णं तत्रात्र भोजने पंचमूली खरसैर्विपक्वं निदिग्धिका त्र्यूषणबालबि
ते १४ घृतेरसं वा शिखिनितिरीणां द्विपंचमूली खरसैर्विपक्वं अजमोदानिशाधात्रीक्षारं वह्निविचूर्ण्य
ते १४ घृतेरसं वा शिखितित्तिरीणां द्विपंचमूलीखरसैर्विपक्वं अजमोदानिशाधात्रीक्षारं वह्निविचूर्ण्य
त्व कर्षं पिबेत स्वरभेदहन्ता १५ इति मरायंधनं फलत्रिकं त्र्यूषणयावशूकं चूर्णं चालिह्यो
च मधुसर्पिर्युतं लीढं स्वरभेदं व्यपोहति १६ फलत्रिकं त्र्यूषणयावशूकं चूर्णं चालिह्यो
च मधुसर्पिर्युतं लीढं स्वरभेदं व्यपोहति समाक्षिकं १७ कफसक्षारकटुकैः क्षौद्रकेवर
स्वरभेदहन्ता वातसलवणं तैलपित्ते सर्पिः समाक्षिकं १७ कफसक्षारकटुकैः क्षौद्रकेवर
स्वरभेदहन्ता वातसलवणं तैलपित्ते सर्पिः समाक्षिकं

पिप्पलीमूल १

स्यते गलेतालुनिजिव्हायां दंतमूलेषु वाश्रितः १८ निष्क्रम्यतेनततः श्लेष्मास्वरस्थाशु

रुध्यते गलेतालुनिजिव्हायां दंतमूलेषु वाश्रितः १९ व्याघ्रीसुरतरुनागरसं

प्रसीदति अगरुसुरदारुदार्वीसलिलंस्वरभेदहृत्पिबेच्चोष्णं २० व्याघ्रीसुरतरुनागर

सिद्धक्वाथेवापि तैलान्केस्वरभेदेचखदिरंधारयेन्मुखे पथ्यांपिप्पलिसंयुक्तां युक्तांवानागरे

णच २० बदरीपत्रकल्कंतु घृतभृष्टंससैंधवं स्वरोपघातेकासेचलेहमेतत्प्रयोजयेत्

२१ निदिग्धिकापलशतं तदर्द्धं ग्रंथकस्यचा चित्रकस्यतदर्द्धंचदशमूलेचतत्समं २२ द्रो

णद्वयेपानिष्क्राथ्यकषायादकमाहरेत् घृतंक्षिपेत्तदर्द्धंतुपुराणस्यगुडस्यच २३ सर्वमेक

त्रकृत्वाचलेहवत्साधुसाधयेत् अष्टोपलानिपिप्पल्याक्षिजातकफलंतथा २४ मरिचा

नांपलत्वेकेसर्वमेकत्रचूर्णितं मधुनःकुडवंदत्वाभक्षयेच्चयथाबलं २५ स्वरभेदहंसु

स्यंप्रतिश्यायहरंपरं कासश्वासाग्निमांद्यार्शोगुल्ममेहगलामयान् २६ आनाहमूत्र

कृच्छ्राणिहन्यात्क्रूरमर्बुदानिच इतिनिदिग्धिकावलेहः चव्यभार्ग्यभयाव्योषक्षीरमाक्षीके

चित्रकान् २७ लिह्यात्पिप्पलिपथ्यावातीक्ष्णंमद्यंपिबेत्तनु चव्याम्लवेतसकटुत्रिकतिंति

डीकतालीसजीरकतुगादहनैःसमांशैः चूर्णंगुडप्रमृदितंत्रिसुगंधियुक्तंवैस्वर्यपीनसक

११

फा.नृचिषुप्रशस्तं २८ इतिच्याद्यंचूर्णं इतिवैद्यविनोदे० स्वरभेदचिकित्सायामष्टादशः ८
अथहिक्काप्रकरणं तत्रनिदानं विदाहिगुरुविष्टंभिरूक्षाभिष्यंदिभोजनैः शीतपानाशनस्ना
नरजोधूमातपानिलैः १ व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः आमदोषाभिघातस्त्री
क्षयरोगप्रपीडनैः २ विषमाशनाध्यशनैस्तथासमशनैरपि हिक्काश्वासश्चकासश्चनृणा
समुपजायते ३ मुहुर्मुहुर्वायुरुदेतिसस्वनोप्लीहान्त्राणिमुखादिवाक्षिपन् सघोषवानाशु
हिनस्त्यसून्यस्मात्तस्मात्हिक्काभिधीयतेबुधैः अन्नजांयमलांक्षुद्रांगंभीरांमहतींतथाकफ
नानुगतोवायुः पंचहिक्काः करोति ४ अथासांपूर्वरूपं मुखंकषायमरतिगौरवंकंठवक्षस
सोः पूर्वरूपाणिहिक्कानांमाटोपोजठरस्यच ५ अथान्नजाल० त्वरमाणस्यचाहारंभुंजा
नस्याथवाद्यनं वायुरन्नैर्विस्तीर्णः कटुकैरर्दितोभृशं ६ हिक्कायस्तूर्ध्वगोभूत्वातांविद्यादन्न
२ जांभिषक् चिरेणयमलैर्वेगैर्याहिक्कासंप्रवर्तते ७ कंपयंतीशिरोग्रीवांयमलांतांविनिर्दि
शेत् इसमलाल० प्रकृष्टकालेर्याविगैर्मंदैः संप्रवर्तते ८ क्षुद्रिकानामसाहिक्कापा
नुमूलंप्रधाविता नाभिप्रवृत्तायाहिक्काघोरागंभीरनादिनी ९ शुष्ककंठास्यजिव्हा

चश्वसस्यार्श्वरुजाकरी अनेकोपद्रववतीगंभीरानामसामता १० इतिगंभीरा० मर्माणिपीडयं
तीवसततंयाप्रवर्तते देहमायास्यवेगेनघोषयसातितप्पन: ११ महाहिक्कातिसाज्ञयासर्वं
गात्रप्रकंपिनी अथासामसाध्यलक्षणं आयम्यतेहिक्कतोयस्यदेहदृष्टिश्चार्ध्वंताम्यते
पस्यबा८ क्षीणोन्नद्विरक्षौतियश्चातिमात्रंतोद्गावंसोहिक्किणोसन्निजस्यान् १२ अति
संचितदोषस्यभक्तच्छेदकृशस्यच व्याधिभिःक्षीणदेहस्यवृद्धस्यातिव्यवायिनः १३ एते
षांयासमुत्पन्नाहिक्काहंत्याशुजीवितं यमिकाच्चप्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता १४ अ
क्षीणश्चाप्यदीनस्यस्थिरधात्विंद्रियस्यच नस्यसाध्यापितुशक्यायमिकाहंसत्तोन्य
था १५ अथचिकित्सा पथ्याकाथमाक्षिकेनावपीडःपिप्पल्यावाशर्करयाचूर्णयुक्ताः स
र्पिःकोष्णंक्षीरमिक्षोरसोवानातिक्षीणेस्रंसनंछर्दनंच १६ नारीपयःपिष्टमधुलकंचंद
नेघृतंसुखोष्णंचरसैसेंधवेनतथा चूर्णकृतंसैंधवमंबुनावानिहंतिहिक्कांचहितंचनस्यतः
१७ युंज्यात्कुपंसालनिर्यासजातंजैपालंवागोविषाणोद्भवंवा सर्पिःस्निग्धेश्चर्मवालैः
कृतेवाहिक्कोस्छानेखदनंचापिकुर्यात १८ ह्योद्रापतंगेरिकंकांचनाख्यालिह्याद्भस्यथा
म्यसन्कोशिवजंवा नद्दुतस्वांचिन्मैषिगोशल्यकानांरोमाण्यंतधूमदग्धानिचान्तैः १९

कुकुरविष्ठा१ मेदा१ सारस१

फाणूचिषु प्रशस्तं २८ इतिव्याघ्रचूर्णं इतिवैद्यविनोदे० स्वरभेदचिकित्सायामष्टादशः ८
अथहिक्काप्रकरणं तत्रनिदानं विदाहिगुरुविष्टंभिरूक्षाभिष्यंदिभोजनैः शीतपानाशनस्था
नरजोधूमातपानिलैः १ व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः आमदोषाभिघातस्त्री
क्षयरोगप्रपीडनैः २ विषमाशनाध्यशनैस्तथासमशनैरपि हिक्काश्वासश्चकासश्चनृणा
समुपजायते ३ मुहुर्मुहुर्वायुरुदेतिसस्वनोयकृत्प्लीहान्त्राणिमुखादिवाक्षिपन् सघोषवानाशु
हिनस्त्यसून्यस्मात्ततस्तुहिक्काभिधीयतेबुधैः अन्नजांयमलांक्षुद्रांगंभीरांमहतींतथाकफे
नानुगतोवायुःपंचहिक्काःकरोतिहि ४ अथास्यपूर्वरूपं मुखवैकषायमरतिर्गौरवंकंठवक्ष
सोः पूर्वरूपाणिहिक्कानांमाटोपोजठरस्यच ५ अथान्नजाल० त्वरमाणस्यचाहारंभुंजा
नस्याथवाद्यतेन वायुरन्नैर्विस्तीर्णःकुटुकैर्हृदितोभृशं ६ हिक्कयत्यूर्ध्वगोभूत्वातांविद्यादन्न
२ जांभिषक् चिरेणयमलैर्वेगैर्याहिक्कासंप्रवर्तते ७ कंपयंतीशिरोग्रीवांयमलांतांविनिर्दि
शान् ३ सममलाल० प्रकृष्टकालैर्यावेगैर्मंदैः संप्रवर्तते ८ क्षुद्रिकानामसाहिक्कायाज
त्रुमूलंप्रधाविता नाभिप्रवृत्तायाहिक्काघोरागंभीरनादिनी ९ शुष्ककंठस्यजिह्वा

खर्जूरसारबीजपूराद्रकेन क्षौद्रोपेतं
मध्वाज्याक्तं बर्हिपत्रप्रसूतमेवं भस्मोदुंबरं तैदुकं वा खर्जिक्षारः सोवासु खाद्याः
हंति हिक्कां सलीढं २० सर्पिः स्निग्धा हंति हिक्कां पयवांग्वः कोद्रवग्रासापायसो वासु खाद्याः मंपा
सुंठी तोयैः साधितं क्षीरमाज्यं तद्वत्सी तेशर्करासंयुतं च २१ रसं कपित्थान्मधुपिप्पली २२ को
णिप्रमाणं प्रपिबेत्सकरवाय कुष्ठासिताचामलकं च लीढं सशृंगवेरं मधुना थवापि २२ को
लास्थिमज्जांजनलाजहिक्कां निहन्यान्मधुनावलीढं पाटलायाः फलपुष्पं गैरिकं कटुरोहि
णी २३ खर्जूरमध्यं मागध्यः कासिसं दधिनामच चत्वार एते योगास्युः प्रतिपादं प्रदर्शिताः
२४ स्तन्येन माक्षिकाविष्ठा नस्यं वालक्तकांबुना योज्या हिक्का नामयतः स्तन्यपानं गुडान्वितं
२५ जपालाङ्गोविषाणाह्वाकुष्ठासर्जरसस्य वा धूमं कुशास्य वासाज्यं पिबेद्धिक्कोपशांतये २६
निर्धूमांगारनिक्षिप्तं श्लक्ष्णमाषरजोद्भवः हिक्काः पंचाशु हंत्येव पीतो नास्त्यत्र संशयः २७
हरेणवोथ पिप्पल्यः क्वाथो हिंगुसमायुतः हिक्काप्रशमने श्रेष्ठो धन्वंतरिवचो यथा २८ अ
थ मलूकचंद्रोक्तायोगाः हिक्का नस्य पयसा गहितं नागरसाधितं मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुं
गरसं पिबेत् २९ अपरं पाचनं चंद्रसूरस्य बीजानि क्षिपेद्दशगुणे जले यदा मज्जंति भूतानि
नदा पयसि गालयेत् ३० हिक्कार्तिवेगविकलस्तत्र लेपलमात्रकं पिबेत्पुनः पुनर्धीरोहि

क्कार्तिहंतिदुस्तरां ३१ इतिपाचनं अथचूर्णं पिप्पल्यामलकंपथ्यं विडंगंपुष्करंतथा नागरं
सैंधवंकोलंहिंगुसर्वंसमांशकं ३२ मातुलिंगरसैश्चूर्णं भावितंहंतितत्क्षणात् हिक्का
श्वासादिचिह्नंचैवनात्रकार्याविचारणा ३३ इतिपिप्पल्यादिचूर्णं अथावलेहः प्रवालशंख
त्रिफलाचूर्णमधुघृतप्लुतं पिप्पलीगैरिकंचैतल्लेहोहिक्कानिवारणः ३४ इत्यवलेहः
अथात्रपथ्यं नूतनाः शालिगोधूममाषमुद्गाढकिमकुष्ठकं लावतित्तिरवर्तीरछागजंपिशितं
वरं ३५ गव्यंदुग्धंघृतंतक्रंमातुलिंगाम्लदाडिमं पटोलंश्यामवंताकंवास्तूकंपोदिकातथा
३६ हिक्कायांपथ्यमेतद्धि वह्नेरुक्तंसुखावहं इतिपथ्यं अथात्रक्रमः यत्किंचित्कफवात
घ्नंचोष्णंवातानुलोमनं ३७ भेषजंपानमन्नंवा हिक्काश्वासेषुतद्धितं हिक्काश्वासातुरे
पूर्वंतैलाक्तेस्वेदइष्यते ३८ ऊर्ध्वाधःशोधनंशक्ते दुर्बलेशमनंमतं तर्जनंप्राणरोधेषु
चिस्मतोसचनंजलैः ३९ चित्रैःकथाप्रसंगैश्चशमं हिक्काःप्रयोगवित् इतिहिक्काप्र
करणं अथश्वासनिदानं यैरेवकारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्तते तैरेवकारणैः श्वासो
घोरोभवतिदेहिनां ४० विहायप्रकृतिंवायुः प्रायेणकफसंयुतः श्वासयत्यूर्ध्वगो

शूल ३

भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ४१ संख्याभारः क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पंचधा
भिद्यते स महाव्याधिः कफको विशेषतः ४२ अथ पूर्वरूपं प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूल
माध्मानमेव च आनाहो वक्त्रवैरस्यं शंखनिस्तोद एव च ४३ अथ प्रत्येकलक्षणं क्षि
विहाराभ्यमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते निषण्णस्य प्रशांतिं च सः क्षुद्र इति संज्ञि
तः ४४ हृत्स्वेदो वमथुः प्रायः कंठो घुर्घुरिकान्वितः विशेषादुदिते शाम्येत्स श्वास
स्तमको मतः ४५ घोषेण महता विद्धः सकासः सकफो नरः यः श्वसत्यबलोन्म
द्दिरसुप्तमस्तकपीडितः ४६ सशाम्यति कफो हीनश्च पतंश्च विवर्द्धते आध्मा
नोदसमानेन वल्लिना सहजो नरः ४७ सर्वप्राणेन विच्छिन्नः सस्पाच्छिन्नं तमादिशे
नू विसंज्ञः पार्श्वशूलार्त्तः शुष्ककंठोऽतिघोषवान् ४८ संरुद्धनेत्रस्त्वायम्यात्तस्त्वा
सोहिमहानूर्ध्वतः मर्मस्वायम्यमानेषु श्वसन्मूढो मुहुर्मुहुः ४९ ऊर्ध्वप्रेक्षी हतनर
वस्तमूर्ध्वश्वासमादिशेत् अथ साध्यासाध्य क्षुद्रः साध्यतम स्तेषां तमकः कृच्छ्र उ
च्यते ५० त्रयः श्वासा न सिध्यंति तमको दुर्बलस्य च अथ चिकित्सा स्नेहवर्त्तेः

तेकेचिदूर्ध्वंचाधश्चशोध्यते २१ मृदुप्राणवतांश्रेष्ठश्वासिनामादिशंतिहि उर्ध्वश्वासे
प्रकुपितस्त्वधः श्वासोनिरुध्यते २२ मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वः श्वासस्तस्यैवहंत्यसून् विप्लुता
क्षः परिक्षीणः श्वसन्वैनेत्रकुलोचनः २३ विचेताः परिशुष्कास्योविवर्णः प्रलपन्नरः छि
न्नः श्वासेनविच्छिन्नः सशीघ्रंविजहात्यसून् २४ अथात्रपथ्यं धूमपानंतथास्वेदः शा
लीमुद्गमकुष्ठकं पटोलकारवेल्लंचजयंतीचतथामता २५ क्षीरंचाल्पयत्नंमद्यमांसं
जांगलजंनवं गोधूमाधान्यंदत्तंस्निग्धंवातकफापदुहाहृतं २६ तत्सर्वंश्वासिनोपथ्यंमु
निभिःसमुदाहृतं इतिपथ्यं श्वासहिक्कातुरः प्रायः स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत्
२७ युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैलस्यग्रथितःकफः श्वासोविलयमायातिमारुतने
श्चोपशाम्यति २८ स्निग्धस्नाताततश्चैनं भोजयेच्चरसोदनं अत्रधूमपा
नमाह धूमस्तुद्वादशाद्वर्षाद्गृह्यते शीतिकात्ततः २९ कासश्वासप्रतिश्याया
न्मन्याहनुशिरोरुजः वातश्लेष्मविकारांश्चहन्याद्धूमः सुयोजितः ६० तत्र
व्यवस्था वदनेनपिबेद्धूमंवदनेनचसंसृजेत् नासिकायांततः पीत्वामुखे

नैववपेत्सुधीः ६१ यथा त्रिकटुक्षुद्रिकाबीजचूर्णंकर्षप्रमाणकं शरावसंपुटेनाध्मा
धत्त्वाधूमंपिबेत्सुधीः ६२ कासश्वासप्रतिश्यायान्हंतिशीघ्रंसुयोजितः अपरंच
बिभीतककणामूलपौष्करकेकुलशठी ६३ चूर्णीकृत्यापिबेद्धूमं श्वासकासकफापहं
इतिधूमः कुलत्थयवकोलांबुदशमूलकणाजलं ६४ पानार्थेकल्पयेत्कासहिक्काश्वा
सप्रशांतये कुलत्थनागरव्याघ्रीवासाभिः क्वथितंजलं ६५ पीतंपौष्करसंयुक्तं श्वासका
सनिवारणे दशमूलस्यचक्वाथः पुष्करेणावचूर्णितः ६६ श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशू
लनिवारणः देवदारुवचाव्याघ्रीबिम्बपौष्करकट्फलैः ६७ कृतः क्वाथोजयत्याशुश्वा
सकासानशेषतः श्रृंगीमहौषधकणाघनपुष्कराणां चूर्णंशठीमरिचशर्करयाविमिश्रं
क्वाथेनपीतमभयावृषपंचमूल्याः श्वासंत्र्यहेणविनिहंत्यतिदोषयुक्तं ६८ अथघृतानि
कासेश्वासेचहिक्कायां हृद्रोगेचापिपूजितं घृतंपुराणंसंसिद्धमभयाबिडरामठैः ६९ सौ
वर्चलाभयाबिल्वैः संस्कृतंवानवंघृतं सपंचलवणंसर्पिश्वासकासौनियच्छति ७०
श्रृंगीमधूलिकाभार्गीशठीताक्ष्यसिताम्बुदैः सहरिद्रैः सपथ्याक्षैः समैरामठयोगतः ७१

र तं मरस्त्वं पिबेद्धीमान् शीततोये चतुर्गुणे श्वासंकासं तथा हिक्कां सर्पिरेतन्नियच्छति ७२
सौवर्चलयवक्षारकुष्ठक्काथाय चित्रकैः वचाभयाविडंगैश्च साधितं श्वासशांतये ७३ सं
क्षाहरितकीकृष्णाकर्कटाख्यादुरालभां सर्पिर्मधुभ्यां विलिहन् श्वासान्मुच्येत दारुणान् ७४
हरीद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां दुरालभां तैलेन विलिहन्याशु हरेत् श्वासान् सुदारुणान् ७५
गवां पुरीषस्वरसं मधुभागाधिकायुतं लेहः श्वासेषु कासेषु वाजिनां वा शकृद्रसः ७६
दशमूली शठी शृंगी पिप्पली बिल्वपुष्करैः रास्नाच्छीमसलकीनांगी गुडूची नागरा
न्वितैः ७७ यवागुं विधिना सिद्धं कषायं वा पिबेन्नरः कासहृद्ग्रहणीपार्श्वहिक्काश्वास
प्रशांतये ७८ कूष्मांडकशिफाचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिणा शीघ्रं शमयति श्वासं कासं चैव सु
दारुणं ७९ गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहन् त्रिसप्ताहप्रयोगेन श्वासं निर्मूलतो
नयेत् ८० निस्वास्तिसस्तु पुर्वान्हे भुक्त्वाग्रे भोजनस्य च पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता
घृतभर्जिताः ८१ प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणां नाशयेत् क्षयकासं हिक्कां
श्वासं सुदारुणं ८२ अथ चूर्णं तालीसं मरिचं शुंठी पिप्पली वंशलोचने एकद्वित्रिच
तुः पंचकर्षं भागान्प्रकल्पयेत् ८३ एलात्वचोस्तु कर्षार्द्धं प्रत्येकं भागमाहरेत् द्वात्रिंशत्तु

९५

षं तुलितां प्रदेयाशर्करा बुधैः ८४ तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतं कासश्वासज्वरं हन्याच्छ
र्द्यतीसारनाशनं ८५ शोषाध्मानहरं प्लीहग्रहणीपांडुरोगजित् इति तालीसाद्यं चूर्णं अथ भा
र्गीगुडः भार्गीप्रस्थं तु धेर्गृह्य प्रस्थं धाउशकं जलं पंत्र विपाच्य पेत्तावद्यावदष्टौ वशेषितं ८६
आलोड्य च तुलां पूतां गुडस्यास्य नयाग्निषक् पुनः पचेन्मृदावग्नौ यावल्लेहत्वमेति तत् ८७
शीते च मध्वनस्तत्र षट्पलानि च निक्षिपेत् त्रिसुगंधं त्रिकटुकं पलमात्रं पृथक् पृथक् ८८
कर्षद्वयं यवक्षारं संचूर्ण्य प्रक्षिपेत्ततः भक्षयेदग्नयामेकोलेहस्यार्धपलं तथा ८९ श्वासं सु
दारुणं हंति कासं पंचविधं तथा अर्शास्यरोचकं गुल्मं शकृद्भेदं क्षयं तथा ९० स्वरवर्णप्रदो ह्य
षाजठराग्निप्रदीपनः नाम्ना भार्गीगुडः ख्यातो भिषग्भिः सकलैर्मतः ९१ इति भार्गीगुड
श्वासकासयोः अथ गुटिका व्योषाम्लवेतसं चव्यं तालीसं चित्रकं तथा जीरकं तिंतिडीकं च
प्रत्येकं कर्षभागिकं ९२ त्रिसुगंधं त्रिशाणं स्याद्गुडः स्यात्कर्षविंशति व्योषादिगुटिका सेव्या
पीनसश्वासकासिभिः ९३ रुचिस्वरकरा ख्याता प्रतिश्यायप्रनाशिनी इति व्योषादिगुटि
का अथ रसाः रसेंद्रगंधयो भाग भागं च विषटंकयोः मनःशिलात्रिकटुकं सर्वमेतत्स

मेसमं ९४ वसुभागंचमरिचंस्यादेकीकृत्यमर्दयेत् मात्रागुंजाद्वयंदद्यान्मधुनाचार्द्रकेन
वा ९५ श्वासंसुदारुणंहंतिसप्तरात्रेणसेवितः इतिलघुश्वासकुठारः अथबृहत्श्वासकुठा
रः सूतहिंगुलसंभवंसमबलिहालाहलंतत्समंचैतत्स्यसमंतदर्द्धमनिशःसदंकेनपुष्कर ९६
कुष्ठव्योषपलैवंगकानमनःशिलतांम्रचैतात्समं एतत्सर्वंविमिश्रितंचजंभयातोयेनसंमर्दितं
कासश्वाससुदारुणंचत्वार्यार्हसेवगुंजाद्वयात् ९७ इतिबृहत्कुठारः सूतार्द्धंगंधकंमर्द्य
यामैकंकन्यकाद्रवैः द्वयोःसमंताम्रपत्रंपूर्वकल्केनलेपयेत् ९८ दिनैकंच्चारिकायंत्रेप
क्वमादायचूर्णयेत् सूर्यावर्त्तरसोप्येषःद्विगुंजःश्वासकासजित् ९९ इतिसूर्यावर्त्तः
सःधारणंतुवटकंवक्ष्योमिश्रणुतत्वतः पारदंगंधकंचैवपलमेकंपृथक्पृथक् १००
पलत्रयंत्रिकटुकंवंगमेकपलंक्षिपेत् सर्वमेकत्रसंयोज्यदिनानित्रीणिमर्दयेत् १
~~निस्यमेकंतुवटकंदिनानिपरिमर्दयेत्~~ अक्षप्रमाणंवटकंछायाशुष्कंविभावयेत् २
निस्यमेकंतुवटकंदिनानित्रिंशदेवच श्वासकासज्वरहरमग्निमांद्याऽरुचिप्रणुत् ३

विद्रुकं ४ च

सुरेंद्रपाल नव्या वीरावि २

232

इति सूतादिवटिका रसभागोकवेदोकोगंधकोद्विगुणोमतः त्रिभागापिप्पलीग्राह्याचतु
र्भागाहरीतकी ४ बिभीतसंचभागास्त्कवासाषड्गुणितामवेत् भार्गीसप्तगुणाग्राह्या
सर्वचूर्णप्रकल्पयेत् ५ बबुलक्वाथमादाय भावयेद्विंशति बिभीतकप्रमाणेनम
धुनाकारयेद्वटी ६ एकैकांभक्षयेत्प्रातः श्वासकासनिवृत्तये इति वृहत्सूतादिवटिका
आटरूषस्वरसार्द्रसंभ
तारताम्ररसपिष्टिकांशिलागंधतालसमभागिकेरसे ७ ...
सार्द्धपाचपरिवेष्ट्यगोलकं यामयुग्ममथ भूधरेपचेत् ८
वैमिर्थवैद्यकुठगोलकंततः सत्वपाचपरिवेष्ट्यगोलकं ...
गोलकेनपरितः समंततस्त्वाटरूषककुडुकैश्च भावयेत् श्वासकासकरिकेसरीरसावल्लम
स्यपरिसेवयेद्बुधः ९ इतिश्वासगजकेसरी रसगंधकधान्याभ्रकणावथ्योषणसमं भू
नमकं विषं चैकं सूर्यः कासादिनाशनः १० इतिसूर्यरसः मृतसूतं मृतं ताम्रं हिंगु पुष्कर
मूलकं सैंधवं गंधकं तालं कटुकं चूर्णयेत्समान् ११ देवदालीपुनर्नव्योर्निर्गुंडी मद्यनादयोः
त्रिकटोःशातकीप्रावैर्दिनैकं मर्दयेदृढं १२ माषमात्रं लिहन्क्षौद्रे रसोमंथानभैरवः कफ
रोगान्प्रश्नमास्यथानिं बक्वाथं पिबेदनु १३ इतिमंथानभैरवः इतिरसा गीवेद्यकृतेवैद्यविनो

देहिकास्वासचि० एकोनविंशपरिछेदः ॥ अथगुल्मनिदानं ॥ यथोक्तैः कोपनैः कोपनैर्दोषाः कु
पिताः पवनादयः जनयंति नृणां गुल्मं स तु पंचविधः स्मृतः १ हृद्वस्त्योरंतरे ग्रंथिः
संचारी यदि वाचलः चयापचयवान्वृतः स गुल्म इति कीर्तितः २ पंचगुल्माश्रया नृणां पार्श्वे
हृन्नाभिवस्तयः कुपितानिलमूलत्वाद्गूढगुल्मोदयादपि ३ गुल्मवद्वा विशालत्वाद्गुल्म इ
त्यभिधीयते सव्यस्तैर्जायते दोषैः समस्तैरपि चोच्छ्रितैः ४ पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो
रक्तेन चापरः अथोपद्रवाः सदनं मंदता चाग्नेराटोपांत्रविकूजने ५ विण्मूत्रानिल
संगाश्च सर्वेषु गुल्मेषु लक्षयेत् द्वेषोन्नेवायुरूर्ध्वश्च पूर्वरूपेषु गुल्मिनः ६ अथवातगुल्म
लक्षणं हृत्कुक्षिशूलं मुखकंठशूलं वायोर्निरोधो विषमाग्निता च तेते विकाराः पव
नासकाश्च भवंति गुल्मेनिलसंभवे तु ७ स्वेदज्वराहारदाहाः स्तृहंगरागः कटुव
क्त्रताच पित्तस्य लिंगान्यखिलानि यानि पित्तात्मके तानि भवंति गुल्मे ८ स्तैमित्यम
न्नेऽरुचिरंगसादः छर्दिः प्रसेको मधुरास्यता च कफस्य लिंगान्यपि यानि तानि भवंति

गुल्मेकफसंभवेत्तु ९ सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः सोसाध्यउक्तः क्षतजंचवक्ष्ये नवप्रसू
ताहितभोजनायायाश्चामगर्भं विसृजेद्दतौवा १० वायुर्हितस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं
सरुजंसदाहं पैत्तस्यलिंगेनसमानलिंगंविशेषणंचाप्यपरंनिबोध्यय ११ नस्पंदतेनोदरवृद्धि
मेतिभवंतिलिंगानिचगर्भिणीनां तंगर्भकालातिगमेचिकित्स्यमसृग्भवंगुल्ममुशंतितज्ज्ञाः १२
अथासाध्यलक्षणं दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्दिरतिज्वरैः तृष्णातंद्राप्रतिश्यायैर्युज
नेसनासिध्यति १३ हृन्नाभिहस्तपादेषुशोथः कर्षतिगुल्मिनं श्वासशूलपिपासान्नवि
द्वेषग्रंथिमूढता १४ जायतेदुर्बलत्वंचगुल्मिनोमरणायवै अथात्रपथ्यं॥ स्नेहः
स्वेदोविरेकश्चलंघनंचशिराव्यधः संवत्सरासमुसन्नाःकलमारक्तशालयः १५ कुलत्थ
मुद्गयूषश्चधन्वमांसरसाःसुराः गवामजायाश्चपयोमृद्वीकाचपरूषकं १६ खर्जूरंदाडिमं
धात्रीनागरंचाम्लवेतसं तक्रमेरंडतैलंचलशुनंबालमूलकं १७ यद्यन्नस्निग्धमुष्णंचबृंहणं
लघुदीपनं वातानुलोमनंद्रव्यंगुल्मिनांपथ्यमीरितं १८ करोतिजीर्णंमधिकंप्रकोपंयुक्तंमदु
तेसमुपैतियश्च वातात्सगुल्मोनचतत्रतत्कंकषायतिक्तंकटुकंचसेवेत् १९ वातगुल्मार्दि

उपाचरेद्यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः २० खर्जिकाकुष्ठसहितः
तास्निग्धं पुत्तं स्नेहविरेचनैः पीतः तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसंभवं २१ पित्तगुल्मार्दितं स्निग्धं काको
क्षारः केतकसंभवः पीतः तैलेन शमयेद्गुल्मं पवनसंभवं २१ पित्तगुल्मार्दितं स्निग्धं काको
ल्यादिघृतेन तु तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् २२ पित्तगुल्मे त्रिवृच्चूर्णं पानं
त्रिफलांबुना विरेकाय सितायुक्तं पित्तवासमाक्षिकं २३ अभयाद्राक्षायाः खोदयास्निग्ध
ल्मी गुडेन वा श्लेष्मगुल्मार्दितं स्निग्धं पिप्पल्यादिघृतेन तु विरिक्तं मधुरैर्योगैर्निरूहैः समुपा
चरेत् २४ योगैश्च वातगुल्मोक्तैः श्लेष्मगुल्ममुपाचरेत् धीमानुपचरेद्गुल्मं प्रत्याख्याय त्रि
दोषजं २५ सान्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः यथा शरपुंखस्य लवणं पथ्याचूर्णं
समं द्रवं २६ शाणप्रमाणमश्नीयाद्गुल्मे वै सन्निपातजे अपरं च खर्जिकाशाणमात्रं स्यात्तावदेव
गुडो भवेत् २७ उभयावटिकाः खादेत् सन्निपातभवे गदे तिलक्वाथो गुडश्चव्यं व्योषभार्गी रजोयुतं
२८ पानं रक्तभवे गुल्मे नष्टपुष्पे च योषितां अपरं च देवदारुकणा भार्गी शुंठी करजवल्कलं २९
चूर्णं तिलानां क्वाथेन रक्तगुल्महरं पिबेत् दद्यात् दुत्तरवस्तिं च पिप्पल्यादिघृतेन तु ३० उल्ले

१८

वर्णभेदे च्छिन्ने विधिरसृग्दरे हितः अथात्र घृतं चित्रकव्योषसिंधूत्थपृथ्विकाचव्यदाडिमैः ३१
दीप्यकोग्रंथिकाजाजीहपुषाधान्यकैः समैः धात्रीफलानां स्वरसे घृतमध्ये विपाचयेत् ३२
वातगुल्माग्निदौर्बल्यशूलाटोपप्रणुत्स्मृतं तिलैरंडकपालाशसार्षपंपवनारिजं ३३
भस्म मूलकजं वापि गोजाविखरहस्तिनां मूत्रेण महिषीणां च पालिके क्षारचूर्णितैः ३४
कुष्ठसैंधवयवक्षारकनाराचक्रिमिघातिभिः साजमोदैश्च दशभिः सामुद्रैश्च पलैर्युतं ३५
क्षयः पाकोग्निनाल्पेन पक्वकालेक्ष्यमथोद्धरेत् तस्य मात्रां पिबेद्दध्ना सुरया सर्पिषापि वा ३६
धान्याम्लमोक्षतोयेन कोलेक्ष्ये नरसे नवा गुल्मान्वातविकारांश्च क्षारोयं हंससंशयः ३७
निकुंभोरुजकनीपाठात्रिकटुत्रिफलाग्निकैः लवणं वृक्षबीजं च चूर्णं स्याद्दवेन गुडे ३८
त्र्यूषणाभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पिबेत् गुटिकां तां घनीभूतां कृत्वा खादेद्भुक्तवान् ३९
गुल्मप्लीहाग्निसादांश्च नाशयत्यतिवेगतः गुग्गुलुं त्रिवृतां दंतीं द्रवंतीं सैंधवं वचां ४०
मूत्रमद्यपयोद्राक्षारसैर्वीक्ष्य बलाबलं एवं पीलूनि पिष्टानि पिबेत्सलवणानि तु ४१

पिप्पलीपिप्पलीमूलंचव्यचित्रकसैंधवैः युक्ताहन्तिसुरागुल्मंशीघ्रंकालेप्रयोजिता ४१ अ
थभास्करलवणं सामुद्रलवणंग्राह्यमष्टकर्षमितंबुधैः पंचसौवर्चलंग्राह्यंबिडंसैंधवधान्य
कं ४२ पिप्पलीपिप्पलीमूलंकृष्णजीरकपत्रकं नागकेसरतालीसमम्लवेतसकंतथा ४३
द्विकर्षमात्राण्येतानिप्रत्येकंकारयेद्बुधः मरिचंचित्रकंविश्वामेकैकंकर्षमात्रकं ४४ दाडि
मस्याच्चतुःकर्षंस्यान्मेलाचार्द्धकार्षिका एतच्चूर्णीकृतंसर्वंलवणंभास्कराभिधं ४५ शाण
प्रमाणकंदेयमस्तुतक्रसुरासवैः वातश्लेष्मभवंगुल्मंप्लीहानमुदरक्षयं ४६ अर्शो
सिग्रहणीकुष्ठंविबद्धंचभगंदरं श्वासकासौतथाशूलमामदोषंचहृद्रुजं ४७ मंदाग्निना
शायसेव्यंदीपनपाचनंपरं सर्वलोकहितार्थायभास्करेणोदितंपुरा ४८ इतिभास्करलवणं गु
ल्मेषु यवानीजीरकंधान्यंमरिचंगिरिकर्णिका अजमोदापंचकोलंचचतुःशाणंपृथक्पृथक् ४९
हिंगुत्रिशाणिकंचात्रक्षारौलवणपंचकं त्रिवृच्चाष्टमितैःशाणैःप्रत्येकंकल्पयेत्सुधीः ५० पु
ष्करंचशठीदंतीविडंगंदाडिमंशिवा चित्राम्लवेतसःशुंठीशाणैःषोडशभिःपृथक् ५१ बीजपू
ररसेनैषांगुटिकांकारयेद्भिषक् घृतेनवापयसामद्येनोष्णोदकेनच ५२ पिबेत्कासाय

नयोक्तां गुटिकां गुल्मनाशिनी मद्येन वातिकं गुल्मं गोक्षीरेण च पैत्तिके ५३ गोमूत्रेण कफोद्भूतं
दशमूलैस्त्रिदोषजं उष्ट्रीदुग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं निवारयेत् ५४ हृद्रोगग्रहणीशूलं क्रिमि
मर्शांसि नाशयेत् इति कांकायनीगुटिका गुल्मे पिप्पलीमरिचं चव्यं हरिद्रा चित्रकोघनः विडं
गं क्रमुकं लोध्रपाठाधात्र्येलवालुकं ५५ उशीरं चंदनं कुष्ठं लवंगं तगरं तथा मांसीत्वगेलवंप
त्रंप्रियंगुनागकेसरं ५६ एषामर्द्धपलान्भागान्सूक्ष्मचूर्णान्कृतान्शुभान् जलद्रोणद्वये
क्षिप्त्वा दद्याद्गुडतुलात्रयं ५७ पलानि दश धातक्या द्राक्षा षष्टिपलानि च एतान्येकत्र सं
योज्य मृद्भांडेषु विनिक्षिपेत् ५८ ज्ञात्वा गतरसं सर्वं पाययेदग्न्यपेक्षया गुल्मोदरक्षय
करं ग्रहणीपांडुनां तथा ५९ अर्शांसि नाशयेच्छीघ्रं पिप्पल्याद्यासवस्त्वयं इति पिप्पल्याद्या
सवः सर्वगुल्मेषु इति गुल्मचिकित्सा अथ विद्रधिनिदाने त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदुष्यास्थि
समाश्रिताः दोषाः शोफं शनैर्घोरं जनयंत्युच्छ्रितं भृशं ६० महामूलं रुजावंतं वृत्तं वाप्यथ
वायतं स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधः स च ६१ पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेना

प्यसजानथा षण्णामपीह तेषां तु लक्षणं वक्ष्यते क्रमात् ६२ कृष्णोरुणोवापरुषोभृशा
मत्यर्थवेदनः चिरोत्थानप्रपाकश्चविद्रधिर्वातसंभवः ६३ कृष्णस्फोटाध्मनश्यावस्ती
ग्रदाहस्रजोज्वरः तद्रूजायतशोषश्चविद्रधिःपित्तसंभवः ६४ शरावसदृशःपांडुः
शीतस्निग्धोल्पवेदनः पक्वोदुंबरसंकाशोनूयावोवाज्वरदाहवान् ६५ क्षिप्रोत्थानप्रपाक
श्चविद्रधिःकफसंभवः नानावर्णरुजास्रावो घाटालोविषमोमहान् ६६ विषमंपच्य
तेवापिविद्रधिःसान्निपातिकः तैस्तैर्भावैरभिहते क्षतेवापथ्यकारिणः ६७ क्षतो
ष्मावायुविसृतः सरक्तंपित्तमीरयेत् पृथक्संभूयवादोषाःकुपितागुल्मरूपिणः ६८ वल्मी
कवत्सुन्नद्धमन्तःकुर्वंतिविद्रधिं गुदेबस्तिमुखेनाभ्यांकुक्षौवंक्षणयोस्तथा ६९ वृक्कयोप्ली
हयकृतीहृदये चाप[illegible] तेषामुक्तानिलिंगानिबाह्यविद्रधिलक्षणैः ७० गुदेवा
तनिरोधश्चबस्तौकृच्छ्राल्पमूत्रता नाभ्यांहिक्कातथाटोपःकुक्षौमारुतकोपनं ७१ क
रिपृष्ठग्रहस्तीव्रोहृदिश्वासश्चजायते अपक्वेषुजीवेत्तु तेषूर्ध्वंनहिजीवति ७२

२०

हृन्नाभिवस्तिवास्त्येषु तेषु भिन्नेषु वाह्यतः साध्या विद्रधयः पंचविवर्ज्यः सांनिपातिकः ७३
ओध्मानं बद्धनिष्पंदं छर्दिहिक्कासमन्वितं कासश्वाससमायुक्तं विद्रधिर्नाशयेन्नरं ॥ ७४
अथ चिकित्सा जलौकापातनं शस्तं सर्वास्मिन्नेव विद्रधौ वातघ्नमूलकल्कैस्तु वसातैलघृतै
स्तथा ७५ सुखोष्णैर्बहुलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ स्वेदोपनाहाः कर्त्तव्याः शिग्रुमूल
समायुताः ७६ यवगोधूममुद्गैश्च ससर्पिः पिष्टैः प्रलेपयेत् विलीयते क्षणेनैव म विद्रध
स्तु विद्रधिः ७७ पुनर्नवादारुबिल्वदशमूलांभसांभसा गुग्गुलुं वापिबेद्वातविद्रधौ हृतु
तैलतः ७८ दशमूली छिन्नरुहा पथ्या दारु पुनर्नवा ज्वरविद्रधिशोथेषु शिग्रुमूलयुता हि
ताः ७९ पैत्तिकं सर्पिषा लाजा मधुकैः शर्करायुतैः प्रलिप्यात्क्षीरपिष्टैर्वा पयस्योशीरचंदनैः
८० पिबेद्वा त्रिफलाक्वाथं त्रिवृत्कल्कात्ससंयुतं पंचवल्कलकल्केन घृतामिश्रेण लेपनं ८१
सर्पिषा शतधौतेन नवनीतेन वा गवां इष्टकासिकतालोहगोशकृत्तुषपांसुभिः ८२ मूत्रै
रुष्णैश्च सततं स्वेदयेत् श्लेष्मविद्रधिं श्वेतवर्षाभुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ८३ जले

नक्वथितेपीतमपक्वं विद्रधिं जयेत् सोभांजनरसनिर्यूहाहिंगुसैंधवसैंयुतः ॥८४ अचिराद्विद्रधि
हंत्तिप्रातःप्रातर्निषेवितः शामयंतिपाठामूलंक्षौद्रयुतंतंदुलांबुनापितं अंतर्भूतविद्रधिमुद्
तमास्यैवमनुजस्य ८५ हरीतकीसैंधवधातकीनांरजोघृतंक्षौद्रयुतंप्रदेयं निहंतिशाघ्रवमेव
पुसांमंतर्भवंविद्रधिमुग्रवीर्यं ८६ इतिविद्रधिचिकित्सा अथगुल्मप्लीहचरसः रसगंधकयोर
कस्यतुरसांम्रवंगयोः अर्कक्षीरेणसंमर्द्यपुटयेन्मंदवह्निना ८७ एषवेगेश्वरोनामगुल्मप्ली
हनिकृंतनः गुंजाद्वयंददीतांस्यचरस्तचूर्णघृतान्वितं ८८ ससैंधवार्कदुग्धंचतस्मिन्देशे वि
निक्षिपेत् विभीतकानुपानेनपित्तगुल्मप्रशांतये ८९ इतिवेगेश्वरः अथाब्धिसुक्तिजंक्षारंप
यसापाययेत्तथा सोभाञ्जनस्यवाक्वाथंसैंधवाग्निकणान्वितं ९० हिंग्वादिचूर्णंक्षाराढ्यंप्रपुंजी
तयथाबलं पिप्पलीनागरंदंतीसमांशंद्विगुणाभयं ९१ विडांशार्धयुतंचूर्णमिदमुष्णांबुना
पिबेत् निहंतिगुल्मश्चपथुप्लीहपांडुजलोदरान् ९२ पालाशक्षारतोयेनभावितापिप्पलीस्रु
भा गुल्मप्लीहार्तिशमनीवह्निसंदीपनीपरा ९३ अंतर्धूमंसलवणंमर्कपत्रंविदाहयेत॥

२१

मस्तुनानं पिबेत्क्षारं गुल्मप्लीहप्रशांतये ९४ कल्कस्तु शरपुंखायास्तक्रपीतो यथाबलं
यदि नो जयति प्लीहं जलेऽश्मा प्लवते तदा ९५ कदल्यग्नितिलनालानां सारेण हुचकस्य वा तै
लं पक्वं जयेत्सानाह्य प्लीहानं कफवातजं ९६ अम्लस्थौल्यकाम्ललवणग्राहि हृद्यं हिमं गुरु
गुडतिलकृतं पच्ची श्लेष्मकादि च मैथुनं ९७ आयासायासदिवास्वप्नपानयानानि वर्जये
त् नीरसत्वमधुरं सांद्रपानेन तक्रं प्रशस्यते ९८ इति । गुल्मविद्रधिनिदानचिकित्सायां
विंशतिपरिच्छेदः अथ शूलप्रकरणं विना गुल्मेन यच्छूलं गुल्मस्थानेषु जायते निदानं त
स्य वक्ष्यामि रूपं च सचिकित्सितं १ वातमूत्रपुरीषाणां निग्रहादतिभोजनात् अजीर्णा
ध्यसनायासविरुद्धान्नोपसेवनात् २ पानीयपानात्क्षुत्काले विरुद्धानां च सेवनात् पिष्टा
न्नशुष्कमांसानामुपयोगात्तथैव च ३ एवंविधानां द्रव्याणामन्येषां चोपसेवनात् वायुः प्र
कुपितः कोष्ठे शूलं संजनयेद्भृशं ४ निरुच्छ्वासो भवेत्तेन वेदनापीडितो नरः निराहारस्य
पस्येवं तीव्रं शूलमुदीर्यते ५ प्रध्वस्तगात्रो भवति कृच्छ्रेणोच्छ्वसतीव च शीतात्मिकामोन

वतिशीतै नैव प्रशाम्यति ६ एतैर्लिंगैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवं शूलोत्साऽत्यपानस्य
हृल्लासमुपजायते ७ अतीव पूर्णकोष्ठत्वेन तथैव गुरुगात्रतां एतत् श्लेष्मसमुत्थस्य
शूलस्योक्तं निदर्शनं ८ सर्वाणि द्वन्द्वरूपाणि निर्दिशेत्सान्निपातिके सन्निपातसमुत्था
न्यसाध्यं तं विनिर्दिशेत् ९ पृथग्दोषैः समस्तैश्च द्वंद्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः १० अथ चिकित्सा पायसैः कृसरामंडैः स्निग्धैर्वापि
स्निग्धैर्हितैः तद्वृद्धाकेन वा स्निग्धमुष्णं जीतभोजनं ११ चिरबिल्वांकुरान्वापि तै
लत्वक्षारं भक्षयेत् देहगांश्चरसान्स्निग्धान् जांगलान् शूलपीडितः १२ यथाला
भं निषेवेत मांसानि बिलशायिनः सुरासौवीरकं चुक्रं मस्तु दधि तथा दधि १३ स
कूलालवणं पयांऽशूले वातसमुद्भवे विडंगशिग्रुकं पिल्लु पथ्याऽयामाम्लवेतसान् १४
सुरसामश्वमूत्रं च सौवर्चलयुतां पिबेत् मद्येन वातजं शूलं क्षिप्रमेव प्रशाम्यति १५
पृथ्वीकाजाजिचावि काय वानीव्योष चित्रकाः पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं सैंधवं चेति चूर्ण
येत् १६

22

नानिचूर्णानिपयसापिबेत्क्वाथंबालिह्येनवा मध्वासवेनचुक्रेणसौवीरकरसेनवा १७॥
तथाबदरयूषेणभावितानिपुनःपुनः तानिहिंगुप्रगाढानिसहशर्करयापिबेत् १८ सह
दाडिमसारेणवर्तिःकार्याभिषग्हिता सावर्त्तिर्वातिकंशूलंहन्तिप्रमेवव्यपोहति १९ वा
तशूलेसमुत्पन्नेरूक्षांस्निग्धेनभोजयेत् अथपित्तसमुत्थस्यक्रियांवक्ष्याम्यशेषतः
२० ससुखघर्दायित्वातुपीत्वाशीतोदकंनरः शीतलानिचसेवेत सर्वाण्युष्णानिव
र्जयेत् २१ मणिराजततान्म्राणिभाजनानिचसर्वशः वारिपूर्णानितान्यस्यशूलस्योप
रिनिक्षिपेत् २२ गुडःशालियवाःक्षीरंसर्पिःपानेविरेचनं जांगलानिचमांसानिभेष
जंपित्तशूलिनां २३ तस्मात्सेवेतपित्तघ्नान्पित्तलानिचवर्जयेत् पटोलकानिमृद्वी
कारवर्जूरोदकजान्यपि २४ पिबेच्छर्करयायुक्तंपित्तशूलनिवारणं अन्नानेभुक्तमा
त्रेतुप्रकोपःश्लेष्मकस्यच २५ वमनंकारयेत्तत्रपिप्पलीवारिणाभिषक् पिप्पलीशृंग
वेरंचश्लेष्मशूलजितंभिषक् २६ पाठांवचांत्रिकटुकं तथाकटुकरोहिणी चित्रकस्य

शालिपर्णी
चनिर्यूहं पिबेद्यूषं सहार्द्रकं २७ एरंडफलमूलानि मूलं गोक्षुरकस्य च
पृश्निपर्णी बृहती कंटकारिका २८ दद्यादुंशालानिचोचे सहदेवी तथैव च महासहाक्षु
द्रसहामूलमिक्षुरकस्य च २९ एतत्संहत्य संभारं जलद्रोणे विपाचयेत् चतुर्भागावशे
षं तु यवक्षारयुतं पिबेत् ३० वातिकं पैत्तिकं वापि श्लेष्मिकं सान्निपातिकं प्रसह्य नाश
यच्छूलं छिन्नाभ्रमिव मारुतः ३१ इति एरंडादि क्वाथः पिप्पल्यः स्वर्जिकाक्षारो यवक्षित्र
कमेव च सर्वं चैतत्समानीय भस्म कुर्याद्विचक्षणः ३२ तदुष्णवारिणा पीतं श्लेष्मशू
लविषप्रियं प्रसह्य मारुतः श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ३३ स संरुद्धः करोत्या
शु आध्मानं गुडगुडायनं सूचीभिरिव निस्तोदं कृच्छ्रोच्छ्वासं तदा नरः ३४ नान्नं वांछ
ति नो निद्रामुपैत्यस्यार्तिपीडितः पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ३५
तत्र पुष्करमूलानि हिंगु सौवर्चलं बिडं तुंबरुं सैंधवं पथ्यां चूर्णं कृत्वानुपाययेत् ३६

पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु यवक्वाथेन संयुतं प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वान्हमाक्रम्य मारुतः ३७ तदास्य
भोजनं भुक्तं सोपलम्भनेपच्यते उच्छ्वसत्याम शूलेन न्याममाने मुहुर्मुहुः ३८ नैवासनेन शय
नेनिषन्वा लभते सुखं कुक्षिशूल इति ख्यातो ह्यामादामसमुद्भवः ३९ वमनं कारयेत्तत्र ल
घयेद्वारिशीतले संसर्गपाचनं कुर्याद् न्लेर्दीपनसंयुतैः ४० नागरं क्षीप्यकं च व्यं हिंगु सौव
र्चलं बिडं मातुलिंगस्य बीजानि तथा ग्रामो रुबूकयोः ४१ बृहत्याः कंटकार्याश्च क्वाथं शू
लहरं पिबेत् सौवर्चलं हिंगुकुष्ठं तथा सातिविषाभया ४२ कुटजस्य तु बीजानि सत्यः
शूलहराणि च विरेचनं प्रयुंजीत ज्ञात्वा दोषबलाबलं ४३ स्नेहवस्तिनिरूहांश्च कुर्या
दोषनिबर्हणं उपनाहाः स्नेहसेका धान्याम्लपरिषेचनं ४४ अवगाहाः प्रशस्यन्ते य
श्चान्यद्दीपनं हितं कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रससमूर्छितः ४५ हृदिस्थः कुरुते शू
लं मुच्छ्वासारोधकं परं हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतसंभवः ४६ तस्यापि कर्मभिहि
तं यदुक्तं हृद्विकारिणः सरोषात्कुपितो वायुर्वस्तिमाश्रित्य निष्ठति ४७ वस्तिवंक्षण

नाभीषु ततः शूलोस्पजायते विण्मूत्रवातसंरोधी बस्तिशूलः ससंज्ञितः ६८ नाभ्यांव
क्षणपार्श्वेषु कुक्षौ मूत्रांत्रमर्दकः मूत्रमावसंगृह्णाति मूत्रशूलः समारुतः ६९ वायुःप्र
कुपितोयस्यरूक्षाहारस्यदेहिनः मलैरुणद्धि कोष्ठस्थं मन्दीकृत्यहुताशनं॥ ७० शूलंसंजन
यतीव्रंध्मातआवृत्य मारुतः दक्षिणंयदिवावामंकुक्षिमानह्यजायते ७१ सर्वत्रवर्द्धतेक्षि
प्रंशूलंतत्रसघोषवत् पिपासावर्द्धतेतीव्रा भ्रमोमूर्च्छाचजायते ७२ उच्चारितोमूत्रतश्चन
शांतिमुपगच्छति विट्शूलमेतज्जानीयाद्विषकारमेदारुणं ७३ अतिमात्रंयदाभुक्तंपाव
केमृदुतांगते स्थिरीभूतंतु तत्कोष्ठेवायुरावृत्यतिष्ठति ७४ अविपाकोभवेच्छूलस्त्वत्रदो
षसमुद्भवः मूर्छाध्मानंविदाहश्च हृत्युल्केशोविलंबिका ७५ विरच्यतेच्छर्दयतिकंपतेथ
विमुञ्चति चिकित्सा हिंग्वाम्लवेतसामलकंयवानीक्षाराभयासैंधवतुल्यभागं चूर्णं
पिबेदुष्णमंडमिश्रंशूलप्रकटुनिलजंनिवाय ७६ विश्वमेरंडजक्वाथंकर्षमात्रजलंपिबे
त् हिंगुसौवर्चलोपेतंसद्यः शूलनिवारणं ७७ शतावरीरसंक्षौद्रयुक्तंप्रातःपिबेन्नरः

दाहशूलोपशांत्यर्थं सर्वपित्तामयापहं ५८ बृहत्यौ गोक्षुरैरंडकुशकाशेक्षुवालकाः पी
ताः पित्तभवशूलं सद्यो हंति सुदारुणं ५९ सगुडं घृतसंमिश्रं भक्षयेद्वा हरीतकीं पि
बंधस्यानुलोमार्थं वेदनानां च शांतये ६० लवणत्रयसंयुक्तं पंचकोलकुचामठं शंख
चूर्णं सलवणं हिंगुव्योषसमन्वितं ६१ उष्णोदकेन संपीतं शूलं हंति त्रिदोषजं विदारी
दाडिमरसः सव्योषो लवणान्वितः ६२ क्षौद्रयुक्तो जयत्याशु त्रिदोषप्रभवं रुजं गोमूत्र
सिद्धं मंडूरं त्रिफलाचूर्णसंयुतं ६३ विलिह्य मधुसर्पिर्भ्यां शूलं हंति त्रिदोषजं पिबेत्क्षी
रादकेन चापि पिप्पलीं पिप्पलीं च गुडान्वितां ६४ कुक्षिशूलं जयत्येवं ये च वातकफोद्भवाः
अथ स्वेदनविधिः कार्पासास्थिकुलत्थकायवतिलाश्वैरंडमूलातसीवर्षाभूशणबीजकां
जिकयुतैरेकीकृतैर्वा पृथक् स्वेदस्यादिति कूर्परोदरशिरः स्फिक्पाणिपादांगुलीगुल्फस्कंध
कटीरुजो विजयते सामाः समीरास्रजाः ६५ इति स्वेदनविधि अथासाध्यं एकदोषोत्थि
तः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः सर्वदोषोत्थितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्युपद्रवः ६६ अथ

परिणामशूलप्रकरणं स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संनिचितस्तथा कफपित्ते समावृत्य
शूलकारी भवेद्बली ६७ भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजं आध्मानाटोपविवि
ण्मूत्राविबंधारतिवेपनैः ६८ स्निग्धोष्णोपशमैः प्रायं वातिकं तद्वदेद्भिषक् तृष्णा
दाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरं ६९ शूलं प्रशममायाति पैत्तिकं तद्वदेद्भिषक् छर्दि
हृल्लाससंमोहस्वल्परुग्दीर्घसंततं ७० कटुतिक्तोपशांतो च तच्च ज्ञेयं कफात्मकं
संसृष्टलक्षणंबुध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् ७१ त्रिदोषजमसाध्यं तु क्षीणमांसब
लानलं अथ चिकित्सा लंघनं प्रथमं कुर्याद्वमनं नाहनं सविरेचनं पीत्वा च क्षीरमांडं
ठं मदनक्वाथसंयुतं ७२ परिणामशूलशान्त्यर्थं वमनानि प्रयोजयेत् चित्रकत्रि
वृतास्यामा कर्णिका कटुका क्वथा ७३ नीलिका नागरं तैलेनैरंडजेन वा युक्तं वि
रेचनं सद्यः पंक्तिशूलनिवारणं ७४ शंबूकजं भस्म पीतं जलेनोष्णेन तत्क्षणात्

२

पंक्तिजं विनिहंत्येव शूलं विष्णुरिवासुरं ७५ विष्णुक्रांतामूलकल्कः पीतः सघृतशर्करः पयसा शमयत्याशु शूलं पंक्तिसमुद्भवं ७६ लोहचूर्णं वचायुक्तं सलीढं मधुसर्पिषा परिणामशूलं शमयेत्तन्मलं वा नयोजयेत् ७७ अथ शूले परिणाम शूले च रसाः पला त्रिणि शंबूकात् लोहचूर्णात् पलद्वयं रसांजनपलं चैकं लोहसिंहनकापलं ७८ सर्वैः समांशकेरांचमधुनाज्यपरिप्लुता सर्वमेतत्समाहृत्य समो विशेषतः पंक्तिशूलहृकान्कारयेद्भिषक् ७९ तान्भक्षयेत्प्रयत्नेन शूले गुल्मे हृदामये दाहृच्छूले शोथे पांडुदराग्निमे ८० इति शंबूकादि गुटिका कलमया लोहचूर्णं विलिहन्मधुसर्पिषा परिणामभवं शूलं सद्यो हंति सुदारुणं ८१ इति कलायं लोहं पथ्यालोहरजः शुंठी चूर्णं मधुसर्पिषा परिणामभवं शूलं सद्यो हंति सुदारुणं ८२ इति पथ्या लोहं त्रिफलाचूर्णं तु पथ्या मधुकमेव च मधुसर्पियुतं लिह्याच्छूलं हंति त्रिदोषजं ८३ इति त्रिफला लोहं अभ्रतांम्ररसं लोहं प्रत्येकं सस्मनेपलं सर्वमेतत्समाहृत्य गद्वीयात्कुशलो भिषक् ८४

Ⓑ

पत्कानत्र पचेच्चूर्णं सुतसंघनन तुना ८९ वि
श्राज्ये पलद्वादशके दुग्धे वसर संज्ञके पिष्टापलोन्मिना न्येनान्यथा संमिश्रतां नयेत् ८५
उगत्रिफला वन्हि त्रिकटूनां तथैव च आसनः शोभने चान्हि पूजयित्वा रविग्
नतः स्निग्धा शुभे भांडे स्थापयेत्तु विचक्षणः आद्यो माषाः क्रमेणैव वर्द्धयेत्तु समाहि
तः ८७ घृतेन मधुना मर्द्य भक्षितं माषमात्रकं हृच्छूलं पार्श्वशूलं च आमवातं च ना
नः ८८ अनुपानेन तु दुग्धेन नारिकेलोदकेन वा त्रिवृता चित्रकं मुस्तकं त्रिफला त्र्यूषणं तथा एकैक
शयेत् ८९ इति चतुःसमो लोहः लोहाभ्रक विडंगानां भागस्ताद्विगुणो भवेत्
स्ये समो भागस्तदर्द्धं रसगंधयोः ९० त्रिफलायाः कषायेन गुटिकां कारयेद्
एनत्सकलचूर्णं तु मिश्रयित्वा विचक्षणः ९१ पंक्तिशूलं त्रिदोषोत्थमल्पपित्तं व
घक तत्रैकां भक्षयेत्प्रातर्भक्ते वारि पिबेदनु ९२ इति त्रिफलादिलोहः लघु
मिज्वरं हृच्छूलं पार्श्वशूलं च वस्तिकुक्षिगुदे हरेत् ९३ इति त्रिफलादिलोहः लघु
द्रसैंधवं क्षारौ रुचकं रामठं विडं दंतीलोहरजः कृष्णबचूरणकं समं ९४ इ

२६

मूत्रपयसामंदपाकेपाचितं तद्यथाग्निबलंचूर्णंपिबेदुष्णेनवारिणा ९५ नाभिशू
लंपक्वशूलेगुल्मप्लीहोविनाशयेत् इतिसामुद्राद्यंचूर्णं लोहस्यरजसोभागास्त्रि
फलायास्त्रयस्तथा गुडस्याष्टौतथाभागागुडान्मूत्रंचतुर्गुणं ९६ एतत्सर्वंचविपचे
द्गुडपाकविधानवत् लिहेच्चतद्यथाशक्ति शूलेचान्नपरिक्षये ९७ इतिलोहादिगुटिका
कोलग्रंथिकशृंगवेरचपलाक्षारैःसमंचूर्णितंमंडूरं सुरभीजलेष्टगुणितेपक्त्वाघनं
द्विकृते तत्खादेद्दशनादिमध्यविरतौप्रायेणदुग्धान्नभुक्जेतुवातकफामयान्परिणतौ
शूलंहिशूलानच ९८ इतिकोलादिमंडूरः लोहकिट्टपलान्यष्टौगोमूत्रस्याढकेपचेत्
क्षीरप्रस्थेचतत्सिद्धं पक्तिशूलहरंपरं ९९ इतिक्षीरमंडूरः तरुणान्नारिकेलंलवणे
नसंपूरयेत् विपक्वमग्निनासम्यक्तीव्रंचपरिणामनुत् १०० इतिनारिकेललवणं ए
कःसैंधवसंभवःसमुद्रितःसन्नारिकेलास्त्रयोभागाःसाधुनिषण्णिरे तद्वहिधूमाग्नि
नापाचितं तत्रेलाफलहिंगुजीरकुलसज्जीगतीफलानांत्रिपेद्भागंपंचसमेवचूर्णितमसा

वायाति सिद्धिं ततः १ वह्निं करोति बलवीर्यमजीर्णहंता शूलं निहंति हृदयोदरनाभिजातं १
दोषानुदरस्य तिनतो निचयानुबद्धं २ इति बृहन्नारिकेललवणं त्रिफलामुस्तकव्योषविडंग
पुष्करं वचा चित्रमधुकं चैव पलांशं सुसूक्ष्मचूर्णितं ३ अयश्चूर्णपलान्यष्टौ गुग्गुलो
स्तावदेव तु प्रातर्विलिह्य भुंजानो जीर्णे स्मिन्ल्कं जयेद्भुजः ४ जीर्णान्नसंभवं शूलं पां
डुरोगं हलीमकं आमवातं तथा गुल्मं श्वयथुं विषमज्वरं ५ इति अयोगुग्गुलुः स्विन्न
पीडितकुष्मांडात्तुलार्द्धं भृष्टमाज्यतः प्रस्थार्द्धं खंडतुल्यं पचेदामलकीरसे ६ प्रस्थे
सस्विन्नकुष्मांडरसप्रस्थे विघट्टयन् दर्वीपाके गते तास्मिन्चूर्णीकृत्य विनिक्षिपेत् ७
द्वे द्वे पलं कणाजाजीशुंठीनां मरिचस्य च पलं धान्यकतालीसचातुर्जातकमुस्तकं ८
कर्षप्रमाणं प्रत्येकं प्रस्थार्द्धं माक्षिकस्य च पंक्तिशूलं निहंत्येतद्दोषत्रयकृतं च यत् ९ जय
यद्यम्लपित्तं मूर्छां च कासश्वासावरोचकं हृच्छूलं रक्तपित्तं च पृष्ठशूलं च नाशयेत्
१० रसायनमिदं श्रेष्ठं खंडामलकसंज्ञकं इत्यामलकीखंडः कुष्टं गंधं त्रयं सलवणा

२८

भार्कचरामठं समं निर्गुंडिकाद्रैर्दिनयुग्मं ततोयनः ११ रसः स्याद्वालसूर्याख्यो
वातशूलनिकृंतनः द्विगुंजमाज्यशुंठीयुक्तं हिंगुवातारितैलयुक् १२ मरिचा
ज्येन वा दद्यात्सह विश्वाज्यरामठैः अन्नद्रवे दद्यात्तेन पंक्तिशूलविशोषनः १३
शंबूकस्य रह विषा वेणुश्टंगस्य भस्मना इतिशूलोत्पाटन समं ताम्रदलं लिप्त्वा रसे
द्रेण द्विगंधके मद्दलेण समावेष्ट्य पटु पंचपुटं ददेत् १४ संचूर्ण्य हेमवातारि
चित्रकोव्योषजैर्द्रवैः षोडशांशं विषं दत्वा चूर्णइत्वास्य वल्लकं १५ प्रागुक्तैरनुपाने
श्च सद्योजातं च वातजं कफजं पंक्तिशूलं च हन्यात् श्रीशिवशासनात् १६ इति
शूलसुंदरः शुद्धसूतं विषं शुद्धं गंधकं तत्समं क्षिपेत् त्र्यपाणां द्विगुणं ताम्रमे
कीकृत्य विमर्दयेत् १७ काचकूप्यां निवेश्याथ पच्चेद्वालुकयंत्रके याममेकं कृशा
न्वल्पतया स्वांगे समुद्धरेत् १८ भक्षयेद्रक्तिकायुग्मं हिंगुव्योषसमन्वितं पंक्ति
शूलं हरत्याशु साध्यासाध्यं विशोषनः १९ शूलगजकेसरि नामायं रसस्त्रैलो

अथसारसंग्रहमनेन मृतसूतात्रकं ताम्रं गंध
कं चित्स्फुतः इतिशूलगजकेसरी ॥ अथसारसंग्रहमनेन मृतसूतात्रकं ताम्रं गंध
कं चाम्रवेतसं विषफलत्रयं तुल्यं सर्वं मर्द्यं दिनावधि २० विषमुष्टिजयावासाविजया
रक्तशाकिनी बृहतीच महाराष्ट्री धत्तूरः पद्मपत्रकः २१ नागवल्लीशमीजंबूभाव्य
मेभिर्द्रवैस्त्र्यहं समांशपंचलवणं दत्वार्द्रकरसेन च २२ दिनं पेष्यं ततः कुर्याद्वटी चणक
मात्रकां भक्षयेद्दारुशूलार्तः सायमग्निमुखो रसः २३ इत्यग्निमुखः भस्मसूतस्य ख
ल्यापिपलमेकं पृथक्पृथक् ताम्रभस्मपलं द्वे तु गंधकस्य पलत्रयं २४ गंधकस्य तु कर्षं
नूविमलाहेममाक्षिकं पलार्धं हलिनीकंदं नागवंगोपलार्धकौ २५ चतुःपलं तु त्रिवृतं मे
लतसर्वं विचूर्णयेत् भृधात्रीस्वरसेनैव भावयेत्समधा भिषक् २६ तथार्द्रकतीरसेवे वल्लद्वया
दार्द्रकवारिणा तेनकोष्ठे विशुद्धे च दधिभक्तं तु भोजयेत् २७ सर्वशूलानि हंत्याशु रसः शूला
तंको मतः इतिशूलांतकः ततो तुल्यं रसं शुद्धं गंधकं तच्चतुर्गुणं २८ विधमयकृज्जलीस्त
स्याततो निंबूकवारिणा कल्कं कुर्वीत संखल्वे यावद्याम चतुर्गुणं २९ द्वितोलमथ ना
त्रस्य तनुपत्राणि सर्वशः कल्केनानेन निंबूकरसेनाप्लाव्य खल्वके ३० स्थापयेत्तानपे

तीव्रपिंडीकृत्य ततः परं मुषामध्ये निरुध्याथ कुक्कुटाख्येऽथ त्रिभिः पुटैः ३१ पचेच्चुल्यां विनि
क्षिप्य चुल्लीपरिमितोपलैः आकर्षीत समर्द्धकं डेतं विनिक्षिपेत् ३२ रसोयं सर्वरोगघ्नो
नृणामुदयभास्करः हंतिशूलानि सर्वाणि तमांसीव दिवाकरः ३३ पणोरवेडिकया सार्द्धं देय
श्वतिजरुबुधाः पथ्यं रोगोचितं देयं रसस्यानुचितं सृजेत् ३४ इत्युदयभास्करः सैंधव
जीरकं हिंगु मध्वाज्याभ्यां लिहेद्द्रुतं पंक्तिशूलहरं ख्यातं माषमात्रा न संशय ३५ पलमित
म.तन्मूलं वेतन्मितं गंधचूर्णं वसुमितपलमानेति त्रिणीक्षारचूर्णं त्रयमिदमभिदिष्टं क्षारना
म्राख्यमेतद्धरंति सकलशूलं पीतमुष्णोदकेन ३६ इति क्षारताम्रं हिंगुव्योषमधुकर
चकेति त्रिणीक्षारताम्रं सर्वं चेतन्मसृणमर्दितं पीतमुष्णोदकेन क्षिप्रं शूलं हरति सकलं
तीव्रपीडासमेतं ध्यानेनाग्नोरिवमुद्यतः साधुताम्राष्टकं हि ३७ इति ताम्राष्टके शंबूकं
त्र्यूषणं पंचलवणानि मत्तायसं समांशैः पेशयेन्मूत्रैः कुलजस्यादिनावधि ३८ मस्त
येत्कर्षमात्रं तु परिणामाख्यशूलनुत् इंद्रवारुणिकामूलं कटुत्रयसमायुतं ३९ पिबेद्
इक्षुना हंति शूलमसंतदुःसहं हरीतकी प्रतिविषा हिंगु सौवर्चलं तथा ४० कलिं

गेद्रयवास्तकबैल्पंपाययेदुष्णवारिणा कर्षैकमनुपानं स्याद्धातशूलहरं परं ६९ चिंचाक्षार
जलैःपीतं शूलं शांतिमवाप्नुयात् ॥ ६९ ॥ इति श्रीसारंगीवैद्यकृते वैद्यविनोदसंग्रहे शूल०
एकवि० परिच्छेदः अथ हृद्रोगप्रकरणं तत्र निदानं वेगाघातोष्णसूक्ष्मान्नैरतिमात्रो
पविष्टैः विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्म्यैश्चापि भोजनैः १ दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा
हृदयंगताः कुर्वंति हृदये बाधां हृद्रोगं तं प्रचक्ष्यते २ चतुर्विधः सदोषैश्चाक्रि
मिभिश्च पृथक् पृथक् लक्षणं तस्य वक्ष्यामि चिकित्सितमतः परं ३ आयम्यते मारु
तजे हृदयं तुद्यते तथा निर्मथ्यते दीर्यते च स्फोट्यते बल्यते पि च ४ तृष्णोष्णदाहशो
षाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमे धूमायनं च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ५ गौरवं क
फसंस्रावोऽरुचिः स्तंभोऽग्निमार्दवं माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावलते हृदि ६ उत्क्ले
शः ष्ठीवनं तोदः शूलो हृल्लासकस्तमः अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोफश्चाक्रिमिजे भवेत्
७ भ्रमक्लमौ सादशोषौ ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः अथ चिकित्सा द्विपंचमूलक्वाथेन सस्ने
हलवणेन तु ८ पिप्पल्येलावचाहिंगुयवभस्मानि सैंधवं सौवर्चलमथो शुंठी

मजमोदंचचूर्णितं ९ फूलधान्याम्लकोलंचदधिमद्यसुरादिभिः पाययेद्विविशुद्धिं
चस्निहेनात्यंतमेनवा १० भोजयेज्जीर्णशाल्यन्नंजांगलैःस छन्नैरसैः श्रीप
र्णीमधुकक्षौद्रसितोत्पलजलैर्वमेत् ११ पित्तोपसृष्टेहृदयेसेवेतमधुरैःस्तं
र्णीमधुकक्षौद्रसितोत्पलजलैर्वमेत्
ष्टतंकषायाश्चोद्दिष्टाः पित्तज्वरविनाशनाः १२ वनानिंबकषायाभ्यांवालहृदिक्
फात्मके फलादिमेथमुस्तादित्रिफलांचपिबेन्नरः १३ श्यामात्रिवृत्कल्कयुतंधृतं
वापिविरेचनं क्रिमिहृद्रोगिणांस्निग्धंभोजयेत्पिशितोदनं १४ दध्नाचपललोपेतं
त्र्यहंपश्चाद्विरेचनं सुगंधिभिःसुलवणैर्योगैःसाजाजिशर्करैः १५ विडंगगाढं
धान्याम्लंपाययेत्तापनंतरं हृदयस्थापनंसेतमधस्थाःक्रिमयोनृणां १६ का
थःकृतःपौष्करमातुलुंगपलाशभूतीकशठीसुराह्वैः सनागरःसाजिवचोयव
नीसक्षारउष्णोलवणेनपेयः १७ अपथ्ये हरीतकीनागरपुष्कराह्वैःर्यवव
यस्थालवणेश्चकल्कैः सहिंगुभिःसाधितमग्र्यसर्पिर्गुल्मार्तिहृत्साग्रिगदेनिलो
त्थे १८

पुनर्नवादारुसपंचमूलरास्नायवान्कोलकपित्थबिल्वं ॥
इतिहरीतक्यादिघृतं
पक्त्वाजलेतेनपचेत्तुतैलनभ्यंगपानेनहृदामयघ्नं १९ इतिपुनर्नवादितैलं
कुंभीशठीबलारास्नाशुंठीपथ्यासपौष्करं चूर्णितंवासितामूत्रेपातव्यंकफहृद्गदे २०
सूक्ष्मेलामागधीमूलंप्रपीतंहविषासह नाशयत्याशुहृद्रोगंगुल्मानपिविशेषतः २१
पुस्तैलाचंदनोशीरयवानीव्योषचित्रकाः वल्कलत्वक्कडुकादारुहारिद्रकर्पटोले
चः २२ लवंगेलाविश्वषड्ग्रंथामर्कमुनिकाशिग्रुकाः चूर्णंत्रायंतिसौराष्ट्रीकेसरा
त्तिविषाःसमाः २३ तिक्तकेनामहृत्कुलेमूलहृत्सन्निपातेनुत इतितिक्तकंचूर्णं हि
ग्रंथाबिडविश्वकट्फलाकुष्ठाभयाचित्रकयावशूकं पिबेच्चसौवर्चलपुष्कराढ्यं
पयाम्भसामूलहृदामयघ्नं २४ चूर्णंपुष्करजंलिह्यान्माक्षिकेनसमाहितः हृ
च्छूलश्वासकासघ्नंक्षयहिक्कानिवारणं २५ घृतेनदुग्धेनगुडांभसावापिबंति
चूर्णंककुभत्वचोये हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं हत्वाभवेयुश्चिरजीविनस्ते २६

पिबेत् गव्येन सर्पिषा पिबल : तद्धत्मूलमचिरादुपैति शान्तिं सुक
पुटदग्धहरिणशृंगं पिष्टं गव्येन सर्पिषा पक्वं मधुशर्करासमेतं तज
च्छमपि २७ गोधूमककुभचूर्णं छागपया गव्यसर्पिषा पक्वं मधुशर्करासमेतं
यन्तिहृद्रोगमुद्धतं पुंसां २८ अथ उरोग्रहनिदानं असन्निपातादिगुर्वन्नभूकपूस्यामि
षाग्नानात् सोऽसमांसंपक्वस्थितो हि स्त्रीवहि पदागतं २९ उरोग्रहं तदाकुसोकु
हनः कफमारुतौ संस्तंभसहजं घोरं तत्स्पर्शासहं गुरु ३० आध्मानकुक्षिद
छोथवातमूत्रनिरोधतः तं द्वारोच्चकमूलानि तत्र लिंगानि निर्दिशेत् ३१ अथ
चिकित्सा अन्नाभ्युत्स्वेदनं युक्त्याद्दहनं रक्तमोक्षणं तीक्ष्णैर्निरूहणैश्चैव वक्रमाहुल
व चनमोदरात् ३२ पुत्रजीवकशिग्रुस्नुहीसूर्यावर्तकर्णमद्रवाः रसाः एकैकशः
श्राक्तादिशोवारामतान्विताः ३३ सपंचलवणादेयात्रिवृद्धुर्दसमन्विताः तन्वि
वर्तिं यष्ट्यालाभे मूत्रतैलसुरासवैः ३४ चव्याम्लवेतसक्षाररसोणव्योषचित्रकाः
पिबेत्तैलारनालाभ्यां मुरोग्रहविनिग्रहे ३५ पथ्यान्तरं स्यान्नकृतस्पकमेणी व्याधे

विरोधो न भवेन्मनागपि यथाबलं वीक्ष्य च शूद्ध विग्रहं तथाविधपथ्यतमं प्रयोजये
त् ३६ अथ हृद्रोगरसाः सूतगंधौ द्रवैर्धात्र्या मर्दयेज्जोत्तनी द्रवैः पथ्याखर्जूर
सलिलैर्दिने हृद्रोगजिद्रसः ३७ धात्रीचूर्णं सितां चानुपिबेद्रोगापनुत्तये इति
सिंहाननः सूतार्कगंधौ: क्वाथेन वरायामर्दयेद्दिने क्वाचमाच्या वटिकृत्वा चमा
त्रां च भक्षयेत् ३८ हृद्यार्णवनामायं रसो हृद्रोगनाशनः इति हृद्यार्णवः पार
दं कुल्हलाबीजं गंधकं द्विगुणक्रमात् ३९ जयागुंजापलामिता जेपालं सूतपाद
कं जयाजंबीरबब्बुलक्वाचमाच्यौ द्रवैर्दिने ६० ध्रुवं गुंजाद्वयं लिह्याद्धिंगुसैंध
वसंयुतं इति योगिनीवल्लभः निष्कत्रयं रसस्यास्य गंधकं तु यमाम्लिकं गंधकेन
जयाचूर्णं निंबबीजसमानकं गुंजाबीजं तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं जयपालकं निंबुद्रवेण
समर्थ्य काचमाच्यादिनांतरं धत्तूरकजयंतीभ्यां गुटिकां कारयेत्सुधीः गुंजाग
भौरसो नाम्नादातव्योघृतसंयुतः ६२ मधुमार्कंडिकाचूर्णं निशायां धारयेन्मुखे

३९

हिंगुसैंधवसंयुतं मंडं पथ्याय हापयेत् इति गुंजागर्भः उरसि क्षिपयेन्निसेमर्कं
क्षीरं ससैंधवं इति लेपः अथ तैलं गोमूत्रत्रिगुणं तैलात्तत्तुल्यं सैंधवं क्षिपेत्
सपादं पंचलवणं तैलं हृद्रोगगुल्मनुत् ६१ इति तैलं कुष्ठचूर्णावृतं लिह्यान्मो
क्षिकेन घृतेन वा हृच्छूलश्वासकासार्तानां प्रयोगः शमयत्यलं इत्यवलेहः श्रीसा
गी वैद्यकजे वैद्यविनोदे हृद्रोगारोग्य हृचिकित्साख्यः द्वाविंशतिः परिच्छेदः अथाजी
र्णप्रकरणं तत्र संख्या आमं विधीग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः अजीर्णके
चिद्दिच्छंति चतुर्थं रसशेषतः १ अजीर्णं पंचमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च वदंति
षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं २ अथ निदानं अत्यंबुपानाद्विषमासनाच्च संधा
रणात्स्वप्नविपर्ययाच्च कालेपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ३
ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन शुग्दैन्यनिपीडितेन प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमान
मन्नं न पाकं भजते नरस्य ४ अनात्मवंतः पशुवद्भुंजते ये प्रमाणतः रो

मानी वृस्मते मूलमजीर्णमाप्नुवंतिहि ५ ग्लानिर्गौरवमाटोपो भ्रमो मारुतमूढता
विबंधोऽतिप्रवृत्तिर्वासामान्याजीर्णलक्षणं ६ तत्रामेगुरुतोत्क्लेशः शोथो गंडाक्षि
कूटजः उद्गारश्चयथाभुक्तमविदग्धप्रवर्तते ७ इत्यामोपद्रवाः विदग्धेभ्र
मतृण्मूर्छापित्ताच्चविविधारुजः उद्गारश्चासधूमाम्लः स्वेदोदाहश्चजायते
८ इतिविदग्धोप० विष्टब्धे शूलमाध्मानविविधावातवेदनाः मलवाताप्र
वृत्तिश्चस्तंभोमोहोंऽगपीडनं ९ इतिविष्टंभे रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौ
रवं अपस्मारवतोलिंगमनोद्वेगनकं तथा १० इतिरसशेषे मूर्छाप्रलापावम
थुः प्रसेकः सदनभ्रमः उपद्रवाभवंत्येते मरणंवाप्यजीर्णतः ११ अथचि
कित्सा तत्रामेवमनंकार्यंविदग्धेलंघनंहितं विष्टब्धेस्वेदनंशस्तंरसशेषेचे
शीतवत् १२ वचालवणतोयेनवांतिरामेप्रशस्यते कृष्णासिंधुवचाकल्कंजग्ध्वा
वाशीत[illegible] लेपयः १३ गुडूचीनांकषायेणकल्कंसर्षपसंभवं सैंधवा

ध्मं पिबेत्कोष्णं तेन च्छर्दयेत्सुखं १४ धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः आ
माजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनं १५ कुम्भीभस्मांबुजक्षारस्तथा सर्षपभस्मकं
अन्यक्षारांबु वा हंति सद्योऽजीर्णमसंशयं १६ अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीतांबुना
वै परिपाकमेति तदस्य शैत्येन निहंति पित्तमाक्लेदिभावाज्जनयेत्तु पश्चात् १७ विष
ब्धे स्वेदनं कार्यं पर्यं वा लवणादिके रसशेषे दिवास्वापो लंघनातपवर्जनं १८ आ
लिप्य जठरं प्राज्ञो हिंगुत्र्यूषणसैंधवैः दिवास्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रशान्तये १९ भवे
दजीर्णं प्रति यस्य शंका स्निग्धस्य जंतोर्बलिनोऽन्नकाले पूर्वं स शुंठीमभयामशंकं भुंजीत
संप्राश्य हितं हि तस्मै २० विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत हृत्कंठगलग्रहाश्च द्राक्षा
सितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लीढ्वाभयां चैव सुखं लभेत २१ सिंधूत्थपथ्यामगधोद्भववह्नि
चूर्णमुष्णांबुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः तस्याग्नि[illegible]णसदानेन नवान्नपानं भ
स्मीभवत्यशितमात्रमपि क्षणेन २२ प्रातराशे त्वजीर्णे तु सायमाशो न दुष्यति सायंभुक्ते
त्वजीर्णे तु प्रातराशो विषोपमो भवेत् २३ अथ चूर्णं त्रिकटुकमजमोदा सैंधवं जीरके द्वे

समधरणाध्ननानामस्यमोहिंगुभागः प्रथमकवलभुक्तं सर्पिषा चूर्णमेतज्जनयति जठ
राग्निवातरोगान्निहंति २४ इति हिंग्वाष्टकं एलात्वक्नागपुष्पाणां मात्राद्विगुणवर्द्धिता
मरिचं पिप्पली शुंठी चतुः पंचषडुत्तरा २५ द्रव्याण्येतानि यावंति तावंती शीतशर्करा॥
चूर्णमेतत्क्षयात्यग्निसंदीपनं परं २६ इति समशर्करं चूर्णं सव्योषपिप्पलीमूलं
त्रिवृद्दंतीसचित्रकं तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत्कल्पमुत्थितः २७ एतद्गुडाष्टकं नाम
चूर्णमेतदग्निविवर्द्धनं शोथोदावर्तहरणं शूलघ्नं प्लीहनाशनं २८ इति गुडाष्टकं स्नुह्य
र्कचित्रकैरंडवरुणाः सपुनर्नवाः तिलापामार्गकदलीपालाशाः पारिभद्रकः २९ मही
साद्दाहयेत्तत्प्रस्थमात्रं सुशीतलं जलाढके पिपक्त्वथ्य यावत्पादावशेषितं ३० सुप्रस
न्नं विश्राव्य लवणप्रस्थसंयुतं पक्वं निर्धूमकठिनं श्लक्ष्णचूर्णीकृतं पुनः ३१ यवानी
दीप्यकव्योषजीरकद्वयहिंगुभिः एतैरर्धपलैर्भागैश्चूर्णं पिलाप्रदपयेत् ३२ आ
र्दकस्वरसेनापि भावयेच्छोषयेत्पुनः उष्णोदकेन तच्चूर्णं पिबेत्प्रातः प्रकांक्षितः ३३

जीर्णे चाप्यन्नमश्नीयाद्यूषैर्जांगलजै रसैः एतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ३४
जीर्णं चाप्यम्लमश्नीयाद्यूषैर्जांगलजैरसैः एतेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ३४
शूलहृद्रोगशोथरोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च क्षारो वैश्वानरो नाम्ना प्रोक्तो वैद्यैस्तु सत्तमैः ३५
इति वैश्वानरक्षारः सैंधवं रूचकं हिंगु यवानी दहनः कणा पथ्या क्षारद्वयं विडं चत्रिवृत्
नालशुनसम ३६ षड्गुणं कन्यका द्रावकाचकुप्यां निवेशयेत् पक्षादूर्ध्वं लिहेत्कर्षं मजीर्णं
षड्विधं जयेत् ३७ कुमारिकाद्रवो नाम दीपनः पाचनः परः इति कुमारिकाद्रवः अथा
जीर्णे क्षुधा च न द्रव्याणि शालाश्यामाकनीवारतंडुलाश्चान्यसंभवाः दध्ना जलेन जीर्यंते
द्विदलाः कांजिकेन तु ३८ शष्कुलीलड्डुकापूपाः पच्यंते कणमूलकैः वटकावेसवारेणफेणि
कादेव पुष्पकैः ३९ पिष्टान्नं शीतलवारिकसरा सैंधवपन्वेत् क्षीरं जीर्यति तक्रेण तक्रं
वैसैंधवेन तु ४० पच्यते च तथा शीघ्रं माहिषं दधिमंथतः रसालापच्यते व्योषात् खंडा
नागरभक्षणात् ४१ वंतार्ककारवेल्लं च पटोलं लावकं तथा पाचयेत्सार्षपं तैलं नूमिकंदं
गुडेन तु ४२ गुंजरं शृंगाटकं यान्नागरं पाचनं मतं छागमांसं च मत्स्यं च क्षारा सा कुमुपे
तिहि ४३ प्रनमहेमनारंचनोयास्तिलंतु सततधा अजीर्णं वारुणीजातं ततोयेन विनश्यति ४४

पिप्पलीमू०

पच्यमानेनमत्तोयेनघृतंतैलंचसात्मथा इतिपाचनानि अथविषूचिकालसकविलंबिकानिदा
नं अजीर्णमामविष्टंभंविदग्धंचयदीरितं विषूच्यलसकौतस्माद्भवेच्चापिविलंबिका ४५
इतिनिदाने अथलक्षणं सूचिभिरिवगात्राणितुदन्संतिष्ठतेनिलः यत्राजीर्णेनसावैद्यै
र्विषूचीतिनिगद्यते ४६ नतांपरिमिताहारालभंतेविदितागमा मूढास्तामजितात्मानोल
भंतेऽशनलोलुपाः ४७ अथोपद्रवाः मूर्छातिसारोवमथुःपिपासाशूलंविबंधोभ्रमोद्वे
ष्टनजंभदाहाः ४८ वैवर्ण्यकंपोहृदयेरुजश्चभवंतितस्यांशिरसश्चभेदः निद्रानाशोऽ
रुचिःकंपोमूत्राघातोविसंज्ञता अमीउपद्रवाघोराविषूच्यांपंचदारुणाः ४९ इत्युपद्र
वाः अथालसकनिदाने कुक्षिरानह्यतेत्यर्थंताम्यत्परिकूजति निरुद्धोमारुतश्चापिकु
क्षावुपरिधावति ५० वातवर्चोनिरोधश्चकुक्षौयस्यभृशंभवेत् तस्यालसकमाचष्टे
तृष्णो हिक्कोद्गारौचयस्यवै ५१ इतिनिदानं अथविलंबिका० दुष्टंतुभुक्तंकफमारुताभ्यांप्र
वर्ततेनोर्ध्वमधश्चयस्य विलंबिकांतस्यविवर्जनीयामाचक्षतेशास्त्रविदःपुराणाः ५२
यःस्यावदंतोष्ठनखोल्पसंज्ञःकफार्दितोभ्यंतरजाननेत्रः क्षामःस्वरःसर्वविमुक्तसंधि

३४

र्यायान्नरोरोसोपुनरागमाय ५३ अथविषूचिचिकित्सा विषूच्याः सर्वेदृष्पाणिसंनियस्यचि
कित्सकः वमनंकारयेत्क्षिप्रंमुष्णेनलवणांबुना ५४ यावत्संतिष्ठतेयस्यदुष्टोह्य
न्नरसोहृदि तावन्मर्माणिभिद्यन्तेविषंपीतंयतोयथा ५५ विषूच्यामतिवृद्धायां
पार्ष्णिदाहःप्रशस्यते तद्दिनेलंघनंकार्यमाचारस्तुविरिक्तवत् ५६ कुष्ठसैंधव
योः कल्कश्चक्रतैलसमन्वितः विषूच्यांमर्दनेश्रेष्ठंखल्लीशूलनिवारणं ५७
चुक्राभावेकांजिकं करंजनिंबशिरीषगुडूच्यर्जुनवासकैः पीतःकषायोमधुनावा
गहंतिविषूचिकां ५८ सद्योतिसारशमनेवचेशूलेखल्लीषुमार्गेहृपसंप्रवर्त्तो उष्णांबुना
वयस्यचूर्णपीतंचहन्याद्विरेणचैव ५९ अर्कपत्ररसःप्रस्थंप्रस्थश्चतुरकस्यच॥
खदरस्नुहीरसप्रस्थंप्रस्थस्तोभांजनस्यच ६० कुष्ठसैंधवयोःकल्कपलद्वितयमेव
च एकीकृत्यसमस्तंतद्दाधिकंचाम्लकांजिकं ६१ तैलप्रस्थंसमावाप्यपचेन्मृदग्निना
नात्रानैः खल्लीनिवारयत्येतद्विषूचीरोगसंभवं ६२ इत्यर्कादितैलं हस्तिदंतोऽर्बुदे रसावनि॥

अस्कंद   पिप्पलीमूलं २

र्णश्च पिप्पलीकल्कसंयुतः पीतः कोष्णेन तोयेन क्षिप्रं हंति विषूचिकां ६३ अथांजनं॥
— हारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं॥
व्योषं करंजस्य फलं हरिद्रामूलं समं वाप्य च मातुलिंगं॥ छायाविशुष्का गुटिकास्तु कार्या हंतु

५ विषूचीनयनांजनेन ६४ भल्लातकानि सिंधूत्थं मधुच्छिष्टं महौषधं अम्लेन पयसा वा
पिष्टं तमेते विपाचयेत् ६५ एतेनोद्वर्तनं कार्यं विषूच्यामतिसारयते इति घृतं पथ्यावचा
हिंगुकलिंग शुंठी सौवर्चलैः सातिविषैश्च चूर्णं सुखांबुपीतं विनिहंत्यजीर्णं श्वासं विषूचीमरु
चिं च सद्यः ६६ द्विरुत्तरा हिंगु वचाग्निकुष्ठसुवर्चिका चेति विडंगचूर्णं सुखांबुना हंति विषु
चिकां च हृद्रोगगुल्मार्तिसमीरणघ्नं ६७ पिपासायाः समुत्क्लेशे लवणस्यांबु शस्यते जाती
फलस्य वा शीतं शृतं तदुष्ण यवस्य वा ६८ दाहे हे भवती कुष्ठशताकाहिंगु सैंधवैः तक्रेण युक्तं
यवचूर्णमुस्तं सक्षारवर्त्ती जठरे निहन्यात् ६९ इति वर्त्तिः उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो
यथोचितः लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं ७० अथ रोचकनिदानं

३९

दोषैः पृथक्सह च चित्तविपर्ययाच्च भुक्तायनेषु हृदि चावगतेऽप्रगाढे सोऽभेहरुचिर्भवति तं भिषजो
विकारं भक्तोपघातमिह पंचविधं वदंति ७१ अथ पृथक् लक्षणानि हृच्छूलपीडनयुतं वि
रसाननत्वं वातात्मके भवति लिंगमरोचके तु हृद्दाहचोषबहुता मुखतिक्तता च मूर्छा सतृ
ड्भवति पित्तकृते तथैव च ७२ सांद्रगुरुत्वं कफसंस्रवसादतंद्रा श्लेष्मात्मके मधुरमास्य
मरोचके तु सर्वात्मके पवनपित्तकफाश्रुताभिः रुग्भिरस्य हृदये समुदीरयंति ७३
संरागशोकभयविप्लुतचेतसस्तु चिंताकृतो भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च ७४ अथ
चिकित्सा वातेवचांबुवमनं कृतवाप्नुयच्च स्नेहैः सुराभिरथोष्णजलेन चूर्णं
पित्ते गुडांबुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं मिश्राश्वसैंधववासितामधुसर्पिरिष्टः ७५ निंबां
बुवामितवतः कफजेनुपानं राजद्रुमांबुमधुना तु सदीप्यकं स्यात् चूर्णं पटुजमवा
निलजेन दवसवैश्यासर्वकृतमेवमुपक्रमेत ७६ द्राक्षापटोलविडवेत्रकरीरगिं
त्रिपुर्वीभयाक्षबदरामलकं द्रवसैः बीजैः करंजवृषवक्षमवैश्यापिषैर्लेहं पचेत्स

कुस्तुंबरीसैंधवहिंगुतैलमेभि
मं३ः सुतं तुलावांमसतिद्धपंच तदर्धमुद्गाः कुडुकत्रयंच शोणितवर्द्धनश्च
श्वसवैक्रियते हि मं३ः ८५ कफशोधनो बस्तिविशोधनश्च प्राणप्रदः हरीतकी भक्षणीया नागरेण
ज्वरापहा शीकफपित्तहंता वा युंजयेद्दष्ट गुणा हि मं३ः ८७ सिंधूत्थ हिंगु त्रिफला यवानी
गुडेन वा सैंधवोपिहिता वास्पी सा तत्सेनाग्निदीपिनी ८८ मंदाग्निरपि प्रभूतं ८९
व्योषे गुडं गुडिकां प्रकुर्यात् तद्भक्षयेत्तानिमनाप्नुवन्ना भुंजीत आमेषु जीर्णेषु गुदामयेषु वेचूर्णविबं
गुडेन शुंठीमथवोपकुल्या पथ्यो तृतीयामथ दाडिमवो तासनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा लि
लेषु चनित्यमथातं ९० विडंगभल्लातकचित्रकामृतासनागरास्तुल्यवह्नयः १०० शुंठीचूर्णसमायुक्तं यवक्षार
हृतियमं दृहुताशनानरा भवंति ते वाडवतुल्यवह्नयः १ अथ क्षारहरीतकी हरीतक्याः पलशं
समंलिहेत् सर्पिषा प्रातरुत्थाय नरो वह्निप्रदीपने २ ततः पश्चात्सतु
तेको मूत्रैः कांजिकैस्तथा चतुर्गुणपचेत्तास्मिन् वह्निनाम्रदुसाधयेत् ३ कटुत्रयं यव
तार्ये वायुना शोषयेत्ततः निष्कुलीकृत्य पलेन चूर्णमेतेन निक्षिपेत् ४ रामठं च कुबेरा
क्षारं सैंधवं च व्यचित्रकं सामुद्रं सैंधवं शुंठी जीरकं याषिकं तथा ६

272

पूतनापूरितातेन दट स्त्रेणवेष्टयेत् ५ बीजपूररसैः पूर्णसंमा
म्ला चूर्णं कृत्वा समांशकं
हाद्रसयेत्पलं जठरार्त्तिहरास्यपोजठराग्निविवर्द्धनी ६ आमवातहरं हंति गुल्मशूलं वि
घ्रयिकं इति क्षारह० लोहचूर्णं त्रिकटुकं त्रिफलां चयवानिकां विडंगमुस्तकं चित्रं चतुः संख्या
पलं पृथक् ७ चूर्णीकृत्य ततः क्षौद्रं चतुःषष्टिपलं क्षिपेत् दद्याद्गुडतुलां तस्मिन् जलद्रो
णद्वयं तथा ८ घृतभांडे विनिक्षिप्य विदध्यान्मासमात्रकं लोहासवं ममुमसैः पिबेद्वह्निकरं
परं ९ हृद्रोगग्रहणीगुल्मप्लीहरोगमरोचकं अर्शांसि पांडुश्वयथुं श्वासरोगं विनाशयेत्
१० इसाग्निमांद्ये लोहासवः अथ रसाः हरीतकी लोहजं हिंगु स्वच्छात्रि चुः पंचतालवणादके
न तताम्लतक्रे त्रिदिनं यथाशुष्कां पाठीनतोयेप्रपचेद्दिनेकं ११ सनिंबुनीरेण तद्वज्जयुक्तं दि
नत्रयं चूर्णमिदं च दद्यात् कटुत्रयं कुंजदेवपुष्पाकणाजमोदाजतुकेसहिंगु १२ सचित्र
कं तत्सविमिश्र्य धीमान् जंबीरनीरेण निमज्जतां शुभां इमां गुटीं वा सेवयस्सर्वरोगरसायिनी वी
र्यविवर्द्धनी च १३ वह्निप्रदां सग्रहणीप्रदीपिनी शूलामवातांञ्जयति प्रतोच्यते स्त्री वासबीजा
म्लासा इति रसपक्वलभो हरीतकी सुतंगंधक नागचित्रकवरा मोषं विडंगं बृहत्सूक्ष्मा बीजह

द्रामलेसमलवेभ्टंगांबुनामर्दितं तद्गुंजाप्रमिता वटी प्रतिदिनं संसेव्यतां दुस्तरेरोसंवातविषू

चिकाग्रहणिकामुखान् गदान्नाशयेत् १५ इतियोगेश्वरीवटिका गंधेशटंकाश्रयेका विषमं

त्रिभागिकं अष्टभागंतु पथ्यंजंभोमर्दितदिनं १६ तद्वटीसुप्रमाने नकुनार्द्रेण प्रयोज

येत् शूलारोचक गुल्मेषु विषूच्यां वह्निमांद्यके १७ अजीर्णसन्निपातादि रोगेजाड्येशिरो निंबुकांजि

गदे इतिहुताशनः शुद्धसूतं विषं गंधं मजमोदा फलत्रिकं स्वर्जिक्षारं यवक्षारं वह्निसैंध

वजीरके १८ सौवर्चलं विडंगानि सामुद्रं त्र्यूषणसमं विषतिंदुसर्वतुल्यं जंबीराम्लेन मर्दयेत् १९

तद्वटीवल्लयुगुला संव्यनां जयति द्रुवं वह्निमांद्यमजीर्णंच विषूचीग्रहणीगदं २० शूलंको

ष्ठगतं वापि शूलंच परिणामजं पथ्यांसुंठीगुडं वानुपलार्द्धं भक्षयेत्सदा २१ इतिज्वलनदीप्तिः

टंकणं रसगंधौ च समं भागत्रयं विषात् कपर्दशंखौ द्विलवौ वसुभागं मरीचकं दिनं जंभा

भसा पिष्टं भवेद्वह्निकुमारकः विषूच्यां शूलवातादि वह्निमांद्ये द्विगुंजकः २३ इत्यग्नि

कुमारः शुद्धसूतं विषं गंधं प्रतिनिष्कत्रयं त्रयं मरिचं सर्वतुल्यं स्यात् कंटकार्याः फलद्रवैः

२४ मर्दयेद्भावयेद्यत्नादेकविंशतिवारकं गुंजामात्रं त्रयं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशांतये २५

सर्वोपद्रवसंयुक्तां विषूचीमपि नाशयेत् इत्यजीर्णकंटकः विमर्द्य गंधोषणटंकणोरगाग्नि
भाव्यवारान् यथाक्रमं जातैः तोयैः फलानांत नरापा सिद्धो विषारिनामा सक्त लो विषूच्याः २६
अयं तु भुंजानवदाश्यनीयो हंतु विषूचीं सितयासमेतः तेक्रोदनं स्यादिह भोजनाय शाकं प्रश
स्तं किलवास्तुकस्य २७ इति विषूचीविध्वंसनः शुद्धो सूतबलीचराचराज्जेः कर्षांशतः कज्ज
ली कृत्वा गोपयसे विमर्द्य दिवसे रुध्वा च मूषोदरे सिद्धः कुंभपुटान्वितस्त्वरि शिशिरः पिष्टः करे
ड सिद्धतः स्याद्वैश्वानरपोट्टली तिकथिता तीव्राग्निदा सिप्रदा २८ एकोनत्रिंशत्तैश्चर्वैर्मरि
चानां घृतान्वितैः देयायं वल्लमानेन वयोबलमपेक्ष्य च २९ गिलेज्जलविशुद्ध्यर्थं दधि भा
मनुत्तमं केवलत्रयमानेन दुर्गंधोद्गारशांतये ३० मध्यंदिने ततो भोज्यं घृतं तक्रोपदंशयु
क् रात्रौ च पयसा सार्द्धं यद्वा रोगानुपानतः ३१ विदाहीलवणं भूरि लवणं तैलपाचितं
बिल्वं च कारवेल्लं च वंताकं कांजिकं त्यजेत् ३२ इयं हि पोट्टली प्रोक्ता सिंधनेन महिमना
महाग्निप्रभवा शेषरोगसंघातनाशिनी ३३ इति वैश्वानरपोट्टली मरीचं यावदाज्येन
प्रत्यहं सेवयेन्नरः यावदुद्दीप्यते वह्निर्लोपामुद्रापतेरिव ३४ इति वैद्यविनोदे अजीर्ण

अथ त्रयोविंशः पटलः अथ भस्मकनिदानं कट्वम्लरूक्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मा
रुतसंप्रवृद्धौ अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणाद्रसं शोषयति प्रसह्य १ भुक्तं क्षणाद्भ
स्मकरोति यस्मात्तस्मादयं भस्मकसंज्ञ उक्तः कफे क्षीणे मदापित्तं स्वस्थानात् मारुतानुगः
तीव्रं प्रवृद्धयेदग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् २ तृड्दाहश्वासमूर्च्छादीन्कृत्वा चास्य निसे
भवात् पक्वान्नमासृग्धात्वादीन्संक्षिपन्नाशयेद्ध्रुवं ३ अथ चिकित्सा तत्र भस्मके गुरु
स्निग्धसान्द्रं दधि माषखिरैः अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ४
अस्कन्दताग्निशांत्यर्थं माहिष्यं दधि चोत्तमं यवागुं समधुच्छिष्टां माहिष्यं सर्पिर्वापि
बेत् ५ अकुसित्तहरणं पायसान्नस्य भोजनं रथ्यामात्रिवृद्धिपक्वे वा पयो दद्या
द्विरेचनं ६ यत्किंचिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनं सर्वं तदग्नेर्हितकृन्मु
हुःप्रस्वंदिवा भवेत् ७ कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः समधातोपचयस्
निरंधनो तरे पुष्ट्यायुर्बलवर्द्धनं ८ मुहुर्मुहुर्जीर्णेपि भोज्यान्यस्योपहारयेत्

लब्ध्वा यथैनं न विपाचयेत् ९ कोलास्थिमज्जाकल्कं स्त्रः पीतो वा पुंदहेन वै अचि
राच्छि निहंत्येष प्रयोगो भस्मकं नृणां १० कुशराः पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतं अ
श्नीयात्तथोदकान् पयःपिशितानि घृतानि च ११ आविकं च वृन्तं मासमश्नीयाद्दस्य गिनाशने य
वागूं समधुच्छिष्टां घृतेवान् क्षितः पिबेत् १२ पयो वा सर्पिषा राकं जीवनीयौषधैः भृतं
वा गृसमधुच्छिष्टं घृतेवा नक्षितः पिबेत् १२ पयो वा सर्पिषा राकं जीवनीयौषधैः श्रृतं
पिबेच्छीतं बुनासर्पिर्मधुच्छिष्टेन संयुतं १३ गोधूमचूर्णं पयसा सर्पिष्कं वापि वेन्नरः
पिबेच्छीतांबुना सर्पिर्मधुच्छिष्टेन संयुतं १३ गोधूमचूर्णं पयसा सर्पिष्कं वापिबेन्नरः
अनुपानेरं संधान्या: स्नेहां स्त्ल विवर्जितान् १४ नारिक्षीरेण संयुक्तं पिबेदौदुंबरी
त्वचं सितनंदुलतानासितकमलेच्छागक्षीरेण पायसं सिद्धं भुक्त्वा दृतेनपुरुषाद्या
दशदिवसान्बुभुक्षितो न भवेत् १५ विदारीस्वरसे क्षीरे पचेद्दृष्टगुणेदृतं माहिषं
जीवनीयेन कल्केनास्य ग्निनाशने १६ इति भस्मककिचिकित्सा अथ मूर्च्छानिदाने
क्षीणस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः वेगाघातादभीघातादीनसैत्वस्य वा पुनः
१७ कारणायतनेषु श्वा बाह्येष्वाभ्यंतरेषु च निविशंते यदा दोषास्तदा मूर्च्छंति मानवः १८

संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्वनिलादिभिः तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् १९
सुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् मोहो मूर्च्छेति तं प्राहुः षड्विधा सा प्रकीर्तिता २०
वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च षट्स्वप्येतासु पित्तं च प्रभुत्वेनावतिष्ठते २१ अथो
पद्रवाः हृत्पीडा जृंभणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वं च विभा
वयेत् २२ नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणं पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबु
ध्यते २३ अथप्रसेकोपद्रवाः वेपथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च कार्श्यं श्यावारुणच्छाया
वातजे मूर्च्छने भवेत् २४ रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथापि वा पश्यंस्तमः प्रविशति स
स्वेदश्च प्रबुध्यते २५ सपिपासः ससंतापो रक्तपीताकुलेक्षणः संभिन्नवर्चाः पीताभो
मूर्च्छने पित्तसंभवे २६ मेघसंकाशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः पश्यंस्तमः प्रविशति
चिराच्च प्रतिबुध्यते २७ गुरुभिः प्रावृतैरङ्गैर्यथैवार्द्रेण चर्मणा सप्रसेकः सहृल्लासो
मूर्च्छने कफसंभवे २८ सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः स जंतुः पतने शी
घ्रं विना बीभत्सचेष्टितैः २९ पृथिव्यापस्तमोरूपं रक्तगंधस्तदन्वयः तस्माद्रक्तस्य

गंधेन मूर्छयेत्तेषु विमानवाः ३० मद्येन विलपन् शेते निःश्वसन् भ्रांतमानसः गात्राणि
विक्षिपन् भूमौ मुहुर्मुहुर्लठन्नरः ३१ वेपथुः स्वप्नतृष्णास्फस्तमश्च विषमूर्छिते वेदितव्यं
तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ३२ मूर्छा पित्ततमःप्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः तमोवातक
फात्तंद्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ३३ इंद्रियार्थेष्वसंबोधो गौरवं जृंभणं क्लमः निद्रार्तस्येव यस्ये
तत्तस्मान्निद्राविनिर्दिशेत् ३४ यो नायासः श्रमो देहप्ररूढः श्वासवर्जितः क्लमः स इति
विज्ञेयो इंद्रियार्थप्रबाधकः ३५ अथ चिकित्सा सेकावगाहो मणयः सहाराः शीताः प्रदे
हाव्यजनानिलाश्च शीतानि पानानि च गंधवंति सर्वासु मूर्छास्वनिवारितानि ३६ सिता
प्रयालेक्षुरसप्लुतानि द्राक्षामधूकस्वरसान्वितानि खर्जूरकाश्मर्यरसैः सृतानि सिद्धानि
सर्पींषि सजीवनानि ३७ सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाडिमाजांगलजारसाश्च शीते
न तोयेनावि संभ्रमणालेक्षोद्रेण कृष्णेऽसितया च पथ्यं ३८ मातुलुंगरसे सलद्रम्हेहोषध
समाप्लुतं नद्धसौवर्चलं दद्यादम्लकांजिकजे रसैः ३९ हिंगूषणसमायुक्तं सावत्संज्ञा
प्रबोधने पिबेद्दुरालभाक्काथसद्यनं मशांतये ४० धान्याक हिंगु नागर जीरक

लवणैर्विनाशयेद्भ्रमणं कुष्ठाश्वगन्धाशुंठीनां सान्नयानां पलं पलं गुडस्य षड्पलान्येव
वटिकाभ्रमशांतये ४१ इति कुष्ठादिगुटिका उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्य रसं पिबे
त् खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरस्य केसरं ४२ रक्तजायां तु मूर्छायां कुर्याच्छीतक्रियावि
धिः मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखं ४३ विषजायां विषघ्नानि भेषजानि प्र
योजयेत् प्रभूतदोषस्तमसोतिरेकात्संमूर्छितो नैव विबुध्यते यः संन्यस्तसंज्ञो भृश
दुश्चिकित्स्यो ज्ञेयस्तदा बुद्धिमता मनुष्यैः ४४ तीक्ष्णांजनाभ्यंजनधूमपानैस्तथान
खाभ्यंतरतोत्रपातैः वादित्रगीतानुनयैरपूर्वैर्विबुद्ध्येणैः शुप्तफलावघर्षणैः ४५ इ
ति श्री सार्ङ्गीवैद्यकृते वैद्यविनोदे भ्रमकमूर्छानिदानचि० चतुर्विंशः पटलः २४ छ
अथ शीतपित्तनिदानं शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौ कफमारुतौ पित्तेन सह संभूय ब
हिरंतार्विसर्पिणौ १ इति निदानं पिपासारुचिहृल्लासो दाहश्चांगगौरवं रक्तलोच
नता तस्य पूर्वरूपस्य लक्षणं २ कृ टी दष्टानसंस्थाने शोथः संजायते बहिः कंडूतो

दश्च बहुलश्छर्दिर्ज्वरविदाहवान् २ उदर्दमिति तं विंद्याच्छीतपित्तमथापरे सोत्संगैश्च
सरागैश्च कंडूमद्भिर्बहिर्मंडलैः ४ शैशिरः कफजो व्याधिरुदर्दः परिकीर्तितः असम्यग्वम
नोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः ५ मंडलानि सकंडूनि रागवंति बहूनि च उत्कोठः सा
नुबंधस्तु कोठ इत्यभिधीयते ६ अथ चिकित्सा अभ्यंगः कटुतैलेन सेकश्चोष्णांबुभि
स्तथा तत्राशु वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ७ त्रिफलापुरकुष्ठाभिर्विरेकश्चात्र शस्य
ते त्रिफलां क्षौद्रसहितां पिबेद्वमनकार्षिकां ८ पिप्पलीवर्द्धमानं वा लशुनं वा सुयोजये
त् सितामधुकसंयुक्तामुडामामलकैः सह ९ सगुडं दीप्यकं यस्तु खादेत्पथ्यान्नभुक् न
रः तस्य नश्यंति सप्ताहादुदर्दाः सर्वदेहजाः १० सिद्धार्थकरजनीकल्कैः प्रपुन्ना
टतिलैः सह कटुतैलेन संमिश्रमेतदुद्वर्तनं हितं ११ दूर्वानिसीयुतो लेपः कच्छू
पामाविनाशनः सर्पिःपीत्वा महातिक्तं कार्यं शोणितमोक्षणार्थं १२ क्षिप्रं देवसहा
मूलं कुष्ठामुपरिलेपयेत् पाठां च शीततोयेन पिष्ट्वा कुष्ठं प्रलेपयेत् १३ अथाम्ल

ध्रि

पित्तनिदानं विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपपानान्नभुजोविदग्धं पि त्तं
स्वहेतोपचितं पुरस्तात्तदम्लपित्तं प्रवदंति संतः १४ अथास्य लक्षणं अविपाक
क्लमोत्क्लेशतिक्ताम्लोद्गारगौरवैः हृत्कंठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं भिषग्वदेत् १५
तृड्दाहमूर्छाभ्रममोहकारि प्रयाति चोर्ध्वं विविधप्रकारं हृल्लासकोष्ठांतरदाहहर्ष
खिद्यांगपित्ताम्लकरं कदाचित् १६ वांतं हरित्पीतकनीलकृष्णं तथातिरक्तंमवर्ती
यचाम्लं मत्स्योदकाभं संतिपिच्छलाभं श्लेष्मानुजातं विविधं रसेन १७ भुक्ते
विदग्धेप्यथवाप्यभुक्ते करोति तिक्ताम्लवमिं कदाचित् उद्गारमेवंविधमेव कंठहृत्कु
क्षिदाहं शिरसो रुजं वा १८ सानिलं सानिलकफं सकफं तच्च लक्षयेत् दोषलिंगेन
मतिमान् भिषङ्मोहकरं हितं १९ कंपः प्रलापमूर्छा चचिमिगात्रावसादशूलानि
तमसोदर्शनं विभ्रमप्रमोहर्षणान्यनिलयुक्तं २० कफाष्ठीवनगौरवजडता
रुचीसाद चपिलेपाः दहनबलसादकंडुनिद्राचिन्हं कफानुगते परिज्ञेयं २१

उभयं द्वंद्वजं लिंगं सर्वलिंगं त्रिदोषजं अचिकित्स्या लंघनं कारयत्येव यूषान्नं चापि भो
जयेत् २२ विरेचयेत्त्रिवृच्चूर्णं मधुधात्रीफलद्रवैः वमनं च विरोद्भूतं देयं दोषाद
पेतथा २३ उर्ध्वगं रेचयेद्धीमान् अधोगं रेचयेत्पुनः तिक्तभुग्विष्टमो हारं पानं चा
पि प्रयोजयेत् २४ एवमाधूमसुरत्वं चैतीक्ष्णसंस्कारवर्जितं लाजसक्तून् सित्तिक्
तामधुयुक्तानि संपिबेत् २५ अथ क्वाथः पटोलं नागरं धान्यं क्वथितं वारि संपिबे
त् कंडूपामार्तिशूलघ्नं कफपित्ताग्निमांद्यनुत् २६ वासामृतापर्पटकनिंबभूनिंब
शार्करैः त्रिफलाकुलत्थक्वाथेन सक्षौद्रः स्याम्लपित्तहा २७ फलत्रिकं पटोलं च
तिक्ताक्वाथः सितायुतः पीतः शीतः सुमध्वक्तो ज्वरघ्नः शाद्यम्लपित्तहा २८
वासापटोलत्रिफलासयवा संयोजिता जयति अधिकं कफमम्लपित्तं
प्रयोजितो गुग्गुलुः क्रमशः २९ छिन्नाखदिरयष्ट्यो कृदार्वी भो मधु
शार्करं सद्राक्षामभयां खादेत्सक्षौद्रां सगुडां चतां ३०

६२

सिंहास्यमरनभंटाक्काक्वाथपीत्वासमाक्षिकं अम्लपित्तंजयद्धोगीकासंश्वासंज्वरं वमिं ३१
गुडपिप्पलीपथ्याभिस्तुल्याभिर्मोदकःकृतः पित्तश्लेष्मापहः प्रोक्तोमदाग्निस्यचनाशये
त् ३२ अथघृतं पिचुजाजीसधान्याकं घृतप्रस्थंविपाचयेत् कफपित्तानिलहरंमं
दानलनिवारणं ३३ अथएलाद्यचूर्णं एलालवंगघनत्वंदनधान्यधात्रीवाशीवरांगद
लनागकणाभयाभिः चूर्णंनिहंतिसहितंमधुनावलीढंछर्द्यम्लपित्तमरुचिंज्वरदाह
मेहान् ३४ इत्येलाद्यचूर्णं स्विन्नपीडितकूष्मांडतुलार्धंत्वष्टमाज्यतः प्रस्थार्धंखंड
तुल्यंतुपचेद्धात्रमलकीरसैः॥ ३५ प्रस्थेस्वस्विन्नकूष्मांडरसप्रस्थंचदापयेत् द्वेपलेत्व
कणाजाजीशुंठीनांमरिचस्यच ३६ पलंतालीसधान्याकंचातुर्जातकमुस्तकं कर्षप्र
माणंप्रस्थार्धंमाक्षीकस्यानचस्यच ३७ छर्द्यम्लपित्तंमूर्छांचरक्तपित्तार्तिशूलनुत्
रसायनमिदंश्रेष्ठंखंडामलकसंज्ञकं ३८ इतिखंडामलकलेहः अथखंडपिप्पलीः

पैयसा कणाचूर्णस्यकुडवंषट्पलंहविषस्तथा शतावरीरजश्चाष्टौपलान्यत्रप्रदापयेत ३९
खंडप्रस्थंसमादायक्षीरप्रस्थद्वयेपचेत् त्रिजातकंमुस्तधान्यंशुंठीमांसीद्विजीरकं ४०

अभयामलकंचेतिचूर्णंद्वादशकमाषकं नदद्यंमरिचंनामसारखादिरमेवच ६१ म
धुनो त्र्यफलंचैवप्रक्षिप्यानुप्रयोजयेत् शूलारोचकहृल्लासछर्दिपित्ताम्लदाहनुत्
६२ अग्निसंदीपनंहृद्यं खंडपिप्पलिसंज्ञकं इतिखंडपिप्पलीलेहः अथोद्वर्तनं देव
दारुजटामांसीशैलेयनखपोष्करैः रास्नाशुंठीसिंधुशठीबलापुष्करमूलकैः ६३
अम्लपित्तचतोदेहे कुर्यादुद्वर्तनंसुधीः इत्युद्वर्तनं अजाजीद्रयवंधान्यंसमभागंवि
चूर्णितं प्रातः प्रातः प्रभुंजीत पित्तमम्लंविनाशयेत् ६४ अथरक्तपित्तप्रकरणं
तत्रादौ निदाने क्रोधशोकभयायासविरुद्धान्नातपानलात् कट्वम्ललवणक्षारती
क्ष्णोष्णातिविदाहिनः ६५ नित्यमभ्यसनादुष्टं रक्तंपित्तंप्रदूषयेत् विदग्धयोर्द्वयोर्मा
र्गद्विधाभागः प्रवर्तते ६६ ऊर्ध्वंसाध्यमधोयाप्यमसाध्यंयुगपत्कृते अथास्यपूर्वरूपं
सदनंशीतकामित्वंकंठेधूमायनंवमिः ६७ लोहगंधीविनिश्वासो भवत्यस्मिन्भविष्यति
अथोपद्रवाः दौर्बल्यंश्वासकासज्वरवमथुमदःपांडुतादाहमूर्च्छाः भुक्तेचान्नेविदाहो

६३

भवतिचहृदयेपीडनंधैर्यहानिः तृष्णाकण्ठस्यभेदः शिरसिचजडताभूरिनिष्ठीवनंचद्वेषो भक्तेविपाकोविरतिरपिरतेरक्तपित्तोपसर्गाः ४८ अथासाध्यलक्षणं मांसप्रक्षालनाभं क्वथितजलनिभंकर्दमांभोनिभंवामेदःपूयास्रकल्पंयकृदिवयदिवापक्वजंबूफलाभं य त्कृष्णंयच्चनीलंभृशमतिचपलंयत्रचोक्ताविकारास्तद्वर्ज्यंरक्तपित्तंसुरपतिधनुषायच्चतुल्यं विभाति ४९ अथचिकित्सा अनिबद्धंदोषस्यपूर्वेलोहितम्पित्तिनः अक्षीणबलमां साग्नेःकर्तव्यमपसर्पणं ५० लंघितस्यनदायुक्त्यालंघनमवचारयेत् अधःप्रवृत्तंव मनैरूर्ध्वगंचविरेचनैः ५१ जयेदन्यतरद्वापिक्षीणस्यशमनैरसृक् द्राक्षामधुककाश्मर्य यैःशृतंपयुक्तंविरेचनं ५२ यष्टीमधुकसंयुक्तंसक्षौद्रंवमनंहितं अथपथ्यं पयांसि शीतानिरसाश्चजांगलाःसंतानयूषाश्चसशालिषाष्टिकाः पटोलशेलूसुनिषण्ण पृथिकावयातिमुक्तांकुलसिंधुवारजे ५३ हितंचशाकंघृतसंस्कृतंसदातथैवधा त्रीफलदाडिमान्वितं रसाश्चपारावततित्तिरीलावचूर्णजास्तथायवागूर्विहितायथोत्तराः ५४ मधूकसौभांजनकोविदारकैर्जैःप्रियंगुकायाःकुसुमैश्चचूर्णितैः ५५मि

षग्विदध्याच्चतुरः समाक्षिकान्हितायलेपानसृजः प्रशान्तये ८५ क्षुद्रक्षुद्रकाउ
मापोथ्य नवकुंभे हिमांभसा योजयित्वा क्षिपेद्रात्रावाकाशे सोसलेनुत् ८६ प्रात
र्धं तत्क्षौद्रयुतं पिबेच्छोणितपित्तवान् पिबेच्छीतकषायं वा जंब्वाम्रार्जुनसंभव ८७
उदुंबरफलं पिष्ट्वा पिबेत्तद्रसमेव वा त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तुडुलांबुना ८८
पिबेद्रससमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा चंदनं मधुकं लोध्रमेवमेवं समं पिबेत् ८९
करंजबीजमेकं वा सिताक्षौद्रसमं पिबेत् सुखोष्णलवणं बीजं करंजं च दधिमस्तु
ना ९० पिबेद्वापि त्र्यहं मर्त्यो रक्तपित्ताभिपीडितः रक्तपित्तहराः शीताः षडेते यो
गसत्तमाः ९१ तुरंगवर्चस्वरसं समाक्षिकं पिबेच्छिताक्षौद्रयुतं वृषस्य वा सिता
युतं वा प्लक्षबीजचूर्णं क्षौद्रान्वितं तंडुलेसाकुपं वा ९२ लिह्याच्च लाजांजनचूर्णम
क्रमेवं सिताक्षौद्रयुतानुगा वा वासाकषाये सलमक्षिपं गुलोध्रांजनांभोजहृत्के
शराणि ९३ पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्याद्धितास्रजो वेगमुदीर्णमाशु ८

४४

गायत्रिजंब्वार्जुनकोविदारशिरीषलोध्राशनशाल्मलीनां ६४ पुष्पाणि शिग्र्वाश्च विचूर्ण्य लेहो मध्वान्वितः शोणितपित्तरोगे सक्षौद्रमिंदीवरभस्म वारि करंजबीजं मधुसर्पिषो च ६९ मूलानि पुष्पाणि च मातुलिंग्याः पिष्ट्वा पिबेत्तंदुलधावनेन घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु दद्यात्सशर्करं नासिकया पयो वा ६६ द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करं चेक्षुरसं हिमं च शीतोपचारं मधुरं च कुर्याद्विशेषतः शोणितपित्तरोगे ६७ द्राक्षाघृतक्षौद्रशितायुतेन विदारिगंधादिविपाचितेन क्षीरेण वास्थापनमुत्तमं स्याद्धितं घृतं वाप्यनुवासनार्थे ६८ पक्वोदुंबरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तनाः मधुना घ्नंति संलीढा रक्तपित्तं पृथक्पृथक् ६९ हन्यान्नासास्यमार्गं च वटीक्षीरेण संयुता आम्रेण तस्य दाडिमपुष्पाणाम् ७० दुर्वा यो वा पलाण्डोर्वा नासारुधिरनुत्स ... दाडिमपुष्पोत्थो रसो वाम्रास्थिसंभवः दूर्वायो वा पलांडोर्वा नासारुधिरनुत्स्यात् दुर्धरं नासिकारक्तं नाशमायाति रः ७१ मार्जारीयंत्रतैलेन तत्स्याधमनेन वा ... गंधं सूतं माक्षिकं लोहचूर्णं सर्वं धृष्ट्वा त्रिफलेनोदकेन ... वेगतः ७२ अथ रसाः

मूषामध्ये भूधरे तत्पुटित्वा दद्याद्गुंजां त्रैफलेनोदकेन ७३ लोहपात्रे गोमये पाचयित्वा
रात्रौ दद्याद्रक्तपित्तप्रशांत्यै इति रक्तपित्तारिः मृतं सूतं मृतं ताम्रं तीक्ष्णं वासारसैर्दिनं मर्द्द
नेमाषमात्रं तु भक्षयेद्रक्तजित् ७४ इति श्रीसारंगीवैद्यकृते वैद्यविनोदे शीतपित्ताम्लपित्त
रक्तपित्ताधिकारे पंचविंशतिः पटलः अथ प्रमेहनिदाने आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधी
नि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वं १
मेदश्च मांसं च शरीरजं च क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य करोति मेहान् समुदीर्णमुष्णैस्तानेव
पित्तं परिदूष्य चापि २ क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य धातून् संदूष्य मेहान् कुरुतेनिलश्च साध्याः
कफास्स्युर्दश पित्तजाः षड्याप्या नु साध्याः पवनाश्चतुष्काः ३ समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा
न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते कफः सपित्तः पवनश्च दोषा मेदोस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः
४ मज्जा रसौजः पिशितं च दूष्याः शरीरिणां विंशतिरेव मेहाः दन्तादीनां मलाढ्यत्वं प्राग्रू
पं पाणिपादयोः दाहश्चिक्कणता देहे तृडालस्यं च जायते ५ सामान्यलक्षणं तेषां प्र
भूताविलमूत्रता शोषस्तापो गकार्श्यं च बहुमूत्रत्वमेव च ६ अथैषां लक्षणानि

स्वच्छं च बहु च्छितं शीतं निर्गंधमुदकोपमं मेहत्युदकमेहेन किंचिदाविलपिच्छलं ७ इक्षुर
समिवात्यर्थं मधुरं चेक्षुमेहतः सांद्रं भवति पर्युषितं सांद्रमेहेन मेहति ८ सुरामेही
सुरातुल्यमुपर्यच्छमधोघनं संहृष्टरोमा पिष्टेन पिष्टवद्बहुलं सितं ९ शुक्राभं शुक्रमि
श्रं वा शुक्रमेही प्रमेहति मूत्रेणु सिकता मेही सिकतारूपिणो मलं १० शीतमेही सुबहु
शो मधुरं भृशशीतलं शनैः शनैः शनैर्मेही मंदं मंदं प्रमेहति ११ लालातंतुयुतं
मूत्रं लालामेहेन पिच्छलं गंधवर्णरसस्पर्शैः क्षीरेण क्षीरतोयवत् १२ नीलमेहेन
नीलाभं कालमेही मषीनिभं हरिद्रमेही कटुकं हरिद्राभं प्रमेहति १३ विस्रं मंजिष्ठ
मेहेन मंजिष्ठासलिलोपमं विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः १४ वसामेही वसा
मिश्रं वसाभं मूत्रयेन्मुहुः मज्जाभं मज्जामिश्रं वा मज्जामेही मुहुर्मुहुः १५ कषायं
मधुरं रूक्षं क्षौद्रमेहं वदेद्बुधः हस्ती मत्त इवाजस्रं मूत्रं वेगविवर्जितं १६ सालसं स
विबंधं च हस्तिमेही प्रमेहति इत्येतेषां लक्षणं अविपाकोऽरुचिश्छर्दिर्निद्राकासाः

सपीनसाः उपद्रवाः प्रजायंते मेहानां कफजन्मनां १७ इति कफमेहोपद्रवाः वस्ति
मेहनयोस्तोदः कुक्षिप्रहरणं ज्वरः दाहस्तृष्णार्दिता मूर्च्छा विड्भेदः पित्तजन्मनां १८
इतिपित्तमेहोपद्रवाः वातजानामुदावर्तकंपहृद्ग्रहलोलताः शूलमुन्निद्रताशोषाः
कासश्वासश्चजायते १९ इतिवातजानामुपद्रवाः अथासाध्यलक्षणं मूर्च्छाछ
र्दिज्वरःकासोश्वासावीसर्पगौरवं उपद्रवैरुपेतोयः प्रमेही दुष्प्रतिक्रियः २० सर्व
एवप्रमेहास्तु कालेनाऽप्रतिकारिणः मधुमेहत्वमायांति तदाऽसाध्याभवंतिहि २१
रजः प्रवर्ततेयस्यामासिमासिविशोधयेत् सर्वान्नृशरीरदोषांश्च प्रमेहोनोस्पृशेत्
स्त्रियं २२ सोपद्रवादुर्बलाग्नेपिटिकाः परिवर्जयेत् इत्यसाध्यं॰ हारिद्रवर्णं रुधि
रं च मूत्रं विना प्रमेहस्य च पूर्वरूपैः योमूत्रयेत्तं नवदेत्प्रमेहं रक्तस्य पित्तस्य सहि प्रको
पः २३ अथचिकित्सा तत्रादौ पथ्यं श्यामाककोद्रवोद्दालगोधूमाश्चणकाढकी कु
लत्थमुद्गलवणपुराणं मेहिनां सदा २४ मेहीनांतिक्तशाकानि जांगला हरिणाऽजाः
यवान्नविकृतिर्मुद्गाः शस्यंते शालिषष्टिकाः २५ अथवर्ज्यानि सौवीरकं सुरान॰

६६

क्तैलं क्षीरं घृतं गुडं अम्लेक्षुरसपिष्टान्नानूपमांसानि वर्जयेत् २६ दूर्वा कसेरु पूतीकं कुंभीक कूल शैवलं जलेन क्वथितं पीतं शुक्रमेहहरं परं २७ त्रिफला रग्वधो द्राक्षा कषायो मधुसंयुतः पीतो निहंति पूनारव्यं प्रमेहं नियतं नृणां २८ पृतावान्हि कषायेन पाठा कुटजरामठाः तिक्ताकुष्टं च संचूर्ण्य सर्पिर्मेही पिबेन्नरः २९ पाठाशिरीषदुस्पर्श मूर्वा तिंदुक तिंदुकं कपित्थानां भिषक्क्वाथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ३० निशाकल्कं पुनो धात्री रसो वा माक्षिकान्वितः मधुना त्रिफलाचूर्णं लिह्यान्मेहनिवृत्तये ३१ फलत्रिकं दारु निंला मुस्तां चनिः क्वाथ्य निशां च कल्के पिबेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं सर्वप्रमेहेषु समुत्थितेषु ३२ अथ गुटिका त्रिकटु त्रिफला तुल्यं गुग्गुलं च समांशकं गोक्षुरक्वाथसंयुक्तं गुटिकां कारयेद्भिषक् ३३ प्रमेहान्वातरोगांश्च वातशोणितमेव च मूत्राघातं मूत्रदोषं प्रदरं चाशु नाशयेत् ३४ इति त्रिफलादि गुटिका अथ घृतं दाडिमस्य तु बीजानि क्रिमि घ्नस्य च तंदुलाः रजनीस्त्वविकाजाजी नागरं त्रिफला कणा ३५ त्रिकंटकस्य च फलं यवानी धान्यकं तथा वृक्षाम्लं चपला कोलं सिंधुद्रव समायुतः ३६ कल्कैरेभिर्घृतात्कर्षमा त्रैः प्रस्थं विपाचयेत् भोज्ये पाने प्रदातव्यं मात्रया कर्षमात्रया ३७ प्रमेहान्विंशति

२ण

चैवमूत्राघातं तथाश्मरीं कृच्छ्रं सुदारुणं चैव हन्यादेतन्न संशयः ३८ इति दाडिमा

द्यं घृतं मासि शुक्रे शुचौ वापि शिलाः सूर्याशुतापिताः जतु प्रकाशं स्वरसं शिला

स्ताः प्रसवंति हि ३९ शिलाजितु मिति ख्यातं महाव्याधिनिवारणं तत्र यत्कृष्णममं

लं स्निग्धं निःशर्करं च यत् ४० गोमूत्रगंधिनी लेवा नस्य पानप्रचक्षते पिबेत्सा

रोदकेनैव श्लक्ष्णं पिष्टं यथाबलं ४१ जांगलेन रसेनान्नं तत्र जीर्णे तु भोजने उप

युज्य तुलामेषां मतं स्यैवाश्मजन्मनः ४२ प्रयुज्य मधुमेहाख्यमंतकं रोगसंकरं उ

तिशिलाजितप्रयोगः भूतधात्री त्रिगर्धाणं मरीचानां च विंशति वारिणा पिबतो या

ति मेहाः सप्तदिनावधि ४३ अथात्र रसाः हेमाभ्रगंधरसटंकणताप्युतताम्रैः

त्रं प्रागिवाणरसयुग्मगुणांब्धिमानैः जंबीरराजफलसत्वपुटैनपक्वं चूर्णीकृतं

सविषमौक्तिकवह्निजारं ४४ सिंदूरैः सह सितो हविषावलीढः सर्वांगसुंद

इति प्रथितो गदारिः जीर्णज्वरारुचिबलक्षयकासमेहपांडुभ्रमयक्ष्मगुल्म

दररोगहंता ४५ इति सर्वांगसुंदरः विषाघणकणाटंकहिंगुलैः समचूर्णकैः

नीरल घुसनपुटैम्स्र्य

४७

अनंदभैरवाख्यः स्याद्गुंजोऽतीसारमेहनुत् ४६ इत्यानंदभैरवः सोमांशाक्षौ सूत
वंगः बलीविमर्दितौ ताभ्यां चलो हन्त्र पुसास समाने ष्वदंष्ट्रया मृंघ्रच भूधराख्ये दत्वा पुटं मेहरह
रोरसः स्यात् ४७ वल्लद्वयं चास्य सितामधुभ्यां धात्रीरसक्षौद्रयुतं प्रयुक्तं वरामधु
भ्यामपि मेहयोगैर्निवारयत्येव समस्तमेहान् ४८ इति मेहसूदनः तुल्यं मौक्तिकहे
मताराः तरणि द्वयं शोंभिता भ्रं रसं भं गोक्षुर वानरी गिरिलताभिर्गुडूचि भिर्भावयेत् मोचो
भस्त्रिदिनं क्षिपन्रसासिक तायेत्र स्थूकूष्माण्पचेद्दलैकैः सितया भवेदयमुमामं तुः प्र
मेहक्षये ४९ इस्फमारांसुः रसबलिविषवन्हित्रैफलव्योषमुस्ताः समलवमिति सर्वैः
स्याद्गुडो भागयुग्मः जठरगदसमीरश्लेष्ममेहास्रगुल्मान् हरति सहितिपुसांव
हिमात्रावटीयं ५० इति हज्जादलनवटी तुल्यं पार्वतटंकमौक्तिकविषं व्योषं हिरण्य
स मांश्चूर्ण्यात्यप्रपुटे तच्चूर्णलुलितं स्यात्सो सुसिद्धो रसः स्वेस्वे रोगधकै जेयहले
क्षुतरं गुंजे कमात्रो गदा मेहार्शो ज्वररसं निपात कसन त्वासक्षया सादिकान् ५१ इ
ति कौमुदीपतिः सूतं बाहुमितं बलिं शासि मितं सं मर्द्य नेत्रक जलीकृत्वा कृष्या हिरण्य

तोयसहितं समर्दयेत्क्रमात्पुनः घस्रं चाम्रकलोलिका सुपिहितं मल्लपटैः सप्तभिः सं
वेष्ट्य त्रिदिनं विशोष्य लवणापूर्णाह्वि पचेदुत्क्रमात् ५२ तं सूतं द्विलवेल्लवं च गगनं लोहं से
वं मर्दयात्सिद्धो वल्लमितो हि तं मधुना वत्साद नीसत्वयुक् सर्वाश्च प्रदरादिकान् विजय
ते महारिनामा रसः ५३ इति महारिः भस्मसूतं मृतं कान्तं मुण्डं भस्म शिलाजतु शुद्धता
प्यं शिलाव्योषं त्रिफलां कोलबीजकं ५४ कपित्थरजनीचूर्णं समं भाव्यं जयारसैः दशाह
वारं शोध्याथ मधुयुक्तं लिहेत्सदा ५५ निष्कमात्रं हरेन्मेहान्मेहबद्धो महारसः महानि
बस्य बीजानि षड्निष्कानि पेषितानि च ५६ पलं तन्दुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च एकीकृत्य
पिबेच्चानु हन्ति मेहं चिरंतनं ५७ इति मेहबद्धः मृतसूताभ्रवंगानां तुल्यं भागं प्रकल्प
येत् महानिंबस्य मूलोत्थं चूर्णं योज्यं त्रिभिः समं ५८ मधुना लेहयेन्माषं त्रिनिष्कं नि
शायाः पिबेत् सक्षौद्रेणानिहंत्याशु सर्वमेहान्न संशयः ५९ इति महानिंबबद्धः मृतसूता
भ्रवंगानां मर्दयेन्मधुना दिनं तारकेश्वरनामायं रसो हि बहुमूत्रजित् ६० उदुंबरफलं
पक्वं चूर्णितं कर्षमात्रकं संलिहेन्मधुना सार्द्धमनुपानं सुखावहं ६१ इति तारके
श्वरः

अनंद भैरवाख्यः स्याद्गुंजो ऽतीसारमेह नुत् ४६ इत्यानंदभैरवः सोमांश्रावैसून
वंगः बलीविमर्दितौ ताभ्यां चैलो हत्र पुंसासमाने भृंदंष्ट्रया मूषचभूधराख्यं दत्तापुटं मेहह
रो रसः स्यात् ४७ वल्लद्वयं चास्य सितामधुभ्यां धात्रीरसक्षौद्रयुतं प्रयुक्तं वरामधु
भ्यामपिमेह योगैर्निवारयत्येव समस्तमेहान् ४८ इति मेहसूदनः तुल्यं मौक्तिकहे
मताररतरणि छर्पसंत्रिता च्छैरसमंमृगोक्षुरवानरीगिरिलतानिर्गुंडिभिर्भावयेत् मोचो
मत्रिदिनोक्षिपन्ससिकतायंत्र स्थ कूपंपापचेद्वल्लैके सितया भवेद्यमुमामंतुः प्र
मेहक्षये ४९ इत्युमाशंभुः रसबलिविषवन्हित्रैफलव्योषमुस्तासमलवमितिसवैः
स्याद्गुडो भागयुग्मः जठरगदसमीरश्लेष्ममेहासगुल्मान् हरतिसहितिपुंसांव
ल्लमात्रावटीयं ५० इति हजादलनवटी तुल्यं पार्वततंकमौक्तिकविषंव्योषंहिरण्यं
समांश्चूर्ण्याल्पपुटे तच्चूर्णलुलितस्त्याल्यासुसिद्धोरसः स्वैस्वैरौषधकैजैयेदल्ल
युतरंगुंजेकमात्रोगदा मेहार्शोज्वरसंनिपातकसनश्वासक्षयासादिकान् ५१ इ
ति कौमुदीपतिः सूतंबाहुमितंबलिंशासिमितंसमर्द्येत्कज्जलींकृत्वाकुर्याद्धिरण्य

मृतसूतकवंगाभ्रसर्वांशं लशुनं तथा बदराभावयेद्यावन्मात्रामेहकुलांतकः ॥ ६२ ॥ ल
शुनं बहुमूत्रेषु तद्देवात्रानुदापयेत् इति लशुनेश्वरः ॥ मृतं सूतं मृतं वंगं मर्जुनस्य त्व
चासितां तुल्यांशं मर्दयेत्खल्वे शाल्मल्या मूलजद्रवैः ॥ ६३ ॥ वासरं वटिका कार्या माषमा
त्रप्रमेहनुत् शाल्मलीमधु अनुपाने इति मेहमांकुशः ॥ दरददरदसूतव्योमलोहाभ्र
द्रुतं कुनटिलभूतेताभ्रमभ्रावधूतं कनकसनकयूतं कांतलोहस्मभूतं वृष्णितपयसि
हूतं कामदेवस्य दूतं ॥ ६४ ॥ इति मदनकामदेवः ॥ रसं केनक तैलेन मर्दयेद्दिनसप्तकं ताव
तित्तिरकाष्ठावेद्दिनमेकं गुरुक्तितः ॥ ६५ ॥ विषग्रंथिसमुधस्य सार्द्धगंधाणकत्रयं हेम
तैलं विनिक्षिप्य तन्मुखं रोधयेद्भिषक् ॥ ६६ ॥ सप्तभिर्मृत्तिकाभिश्च वेष्टयित्वा तु शोषये
त् महिषीमांसपिंडेन तु स्थूलेक्षिप्यातु सेवयेत् ॥ ६७ ॥ मांसं तत्स्फोटलिकं त्वा दृढवस्त्रे
ण वेष्टयेत् तत्क्षणं वेष्टयेत्सप्तम लूर्पटकसंज्ञितैः ॥ ६८ ॥ गोमयेन च संलेप्य तं गोलं
पूजयेद्भिषक् हस्तत्रयमितां गर्तां गोशाकसीठपूरितां ॥ ६९ ॥ तन्मध्ये तं क्षिपेज्ज्वालये

गध्वाश्रीतंसमुद्धरेत् तत्रस्था गुटिकायासादिव्यकौतुकदायिनी ७० सामुखेयेन
निःक्षिसा रमतेसोमनाश्रुतं यावत्सागुटिकावक्त्रेतावन्नद्रवतेनरः ७१ इतिवी
र्यरोधिनीवटिका कांतरसंसमवालेंप्रहरंविमर्दयेसद्योत्मलीभवज्जलैर्गुटिकांविधाय
तांमाषप्रियपिहितांपचेत्तांघ्रितेनकूप्यांनिवेश्यसिक्तांकृतपंचमध्ये ७२ विदारि
कंदंभुजगाख्यवल्लीदलंक्षिपेत्तत्रमुहुर्निघ्रेव स्यात्कामरेवास्पददीनवल्लभंमीध्वाज्ययो
गेनभिषग्वरेण्यः ७३ सदुग्धखंडंसहशाल्मलीनारसेनखंडंकपिकच्छुयुक्तं नरं
विदध्याद्दृढवीर्यपुष्टंस्त्रीणांशतानंयसमहेविभाति ७४ इतिकामदेवः पिष्टोरसनःस
ह्येमोघ्रिः स्वेदोरंभांघ्रिगःशनैः तच्चूर्णवस्त्रगंदोलायंत्रेपाच्यंपयस्दिने ७५
केतकीशाल्मलीदुग्धमुसलीक्षीरजैर्द्रवैः वानरीगोक्षुरच्छिन्नासितांकदलिधा
त्रिजैः ७६ चूर्णंदुःस्यात्रिगुंजोयंकाणसास्थ्यबुवल्लयुक् तुषिदःपुषिदः
कामवृद्धिसायसायिनां ७७ सेव्यातालीवरीकच्छुवाजिगंधापुनर्नवा ध्वदंष्ट्रा
शर्करारात्रौमोच्नमान्नितत्समाः ७८ विपरीतरनेकार्यलिंगदाहोधिकोभवत्

४९

298

तल्लिंगं पुनिर्मुक्तो स्नापयेच्छीतवारिणा
रसं दत्वा नरं प्रत्यक्षकरं वध्याथ भूषयेत् ७९ पायसं ससितं दुर्वा शाल्मली द्रवसा
ससितं कोलनिर्यासंपायपित्वाथ भोजयेत् ८० इतिलिंगदाहे पूर्णेंदुः पलैकं नाग
धितं पुष्टिवीर्यबलारोग्यस्वस्थ्यापुर्जायते नरः ८१ नत्नागचमृतं स्वर्ण तोलैकं तत्र मिश्रयेत् ८२ भावये
त्स्माथ भावयेत्त्रिपित्तैनतः कन्याग्नाह्मीनिर्गुंडिका शाठी मुंडीशतावरी छिन्ना कोकीलाक्षस्य बीजकं ८३
च्यपथक् त्रिपलं त्रिपलं लोहभस्माथ सर्वमेकत्र मर्दयेत् ८४
त्रिपलं भस्मसूतस्य त्रिपलं मृतमभ्रकं ततः संशोषयेच्चूर्णं तुल्यमेकादशांशिकं ८५
मुसली वृद्धदार्वेग्निद्रवैरेषां भिषग्वरः पूजयेच्छूतपुष्पाद्यैर्नीलकंठपहारसं ८६
चरावाघाग्निवेश्चैलाजातीफूल लवंगकं षण्मासेण भवेत्सिद्धिः सर्वरोगविनाशनं ८७
द्विगद्याणं भजेदेतं मृत्युंजयमनुस्मरन् एकविंशतिरात्रौ ध्वे परिहार्यं सजेदिह ८८
रमतेकामिनीबह्नीस्तारुण्यमदनिर्भराः अस्यसूतस्यमाहात्म्यं वेत्ति शंभुर्नेसंश
पुत्रार्थिनी च या नारी सेवया पुत्रीणी भवेत् प: ८९

इतिनिलकंठः रंभाकंदेनारिहेमार्कपिष्टिंपक्कापंचेभूधराख्येसुपुन्या गंधंदत्वाषड्गुणा
र्धक्रमेणपश्चात्क्रांतंतेनतुल्यामृतंचं १० दत्वाखल्वेशाल्मलीपिष्टतोयैर्यामार्द्धंतंम
र्दयेन्नागवल्याः नीरैर्यामंपुष्पधन्वारसः स्यादेतस्यार्धमाषस्यपुर्वोक्तयुक्त्या ११ पु
ष्टिर्वीर्यंदिव्यभासोयकुर्यात्कन्यानूरोगान्रोगयुक्तानुपानैः इतिपुष्पधन्वा वेगंसूतंम
धकेद्रावयित्वालोहपात्रेमर्दयेदकृयारस्रं दूर्वायष्टीशाल्मलीनीरतुल्यंदुग्धेकुर्यात्साय
संतदद्दीत १२ प्रातःकालेशीतपानीयपानान्मूत्रेजातेस्यात्स्रावस्तक्रमेण १३
इतिवेगबद्धः पलंमदुस्वर्णदलंरसंद्रपलाष्टकंषोडशगंधकस्य शाणैःसुकार्पास
नवप्रसूनैः सर्वविपर्याथकुमारिकाभिः तत्काचकुंभेपिहितेसुगाढेमृत्कर्पटैस्तद्दिव
सत्रयंच पचेत्क्रमाग्नौसिकताख्ययंत्रेततोरजःपल्लवरागरम्यं १४ भिन्नस्तचैत
स्यपलंपलानिचत्वारिकर्पूररजस्तथैव जातीफलंशोषणमिंद्रपुष्पंकस्तूरिकाया
इहशाणमेकं १५ चंद्रोदयोयंकथितोस्यमाषोभुक्तोहिवल्लीदलमध्यवर्ती मदो

मदो नाम मदशाला नां गर्वापि कल्ले शामय सुकांडे ९६ स्तनघनीभूतमतीवदुग्धं

मदूनि मांसानि समंडकानि माषांश्चविष्टानि भवंति पथ्यं मानंददायीन्यपराणि चात्र ९७

वलीपलितनाशनस्तनु हृत्जां वयस्तंभनः समस्तगदखंडनः प्रचुररोगपंचाननः म

हेतुररसराउयं भवति यस्य चंद्रोदयः सकामसमरे कथं भगदर्शनमानापहा ९८

इति पूर्णचंद्रः गंधकेन रसः पिष्टः कल्हाररसमर्दितः विपक्वो वालुकायंत्रे

वध्योदन सुंदरः ९९ इति मदनसुंदरः चातुर्जातफलत्रिकं त्रिकटुके मेथी वि

दारिवरी मुंडी मोचरसा प्रियंगु तुगरी वांशील वंगेक्षुरं कंकोलं मुसली शठी

जलतिलं भृंगरसजीरद्वयं द्राक्षाशाल्मलीमूल गोक्षुरनर बीजातीफलं चित्रके

१०० माषा नागबला हिमं समलवं निश्चंद्रमभ्रं केला भागं वारिविशोषणं शारि

लवं सर्वैः समा मोहनी भाव्यं माषसमानि तेन सकलं खांड समस्तैः समं कृत्वा

मोरकूपस्समात्रमगदंजीर्णज्वराद्यापहं १ वीर्यवृद्धिकरंमहाबलकरंस्वानंदमुद्राधरंरामोचित्तहरंमनोभवभरसंसेवितः श्रीकरं २ दुर्वारग्रहणीमहाक्षयववमिस्छौल्यप्रमेहभ्रमणुद्भ्यात्‌श्रीवनवीरभूपरचितंकांताजनानंदनं ३ इतिवनवीरकामेश्वरः

मुस्तैलागभूर्चंदनोषणकणाजातीफलंत्रैफलंकर्चूरंगरेवकुसुमंशैलेयत्वक्पत्रकंद्राक्षादारुनिशाचदारुफलिनीकस्तूरिकांकुंकुमंकंकोलंगजकेसरंचतमसाजाजीपयानीद्वयं ४ जातीकटुफलमूलेपुष्करजटामांसीनखीरेणुकाकर्पूरंचयवायवासविदलाश्रृंगाटकंपद्मकं मंजिष्ठाद्वयवचासुगंधत्रपुनाग्रत्राचलोध्रबलाक्षास्त्रीनागबलावशानुहपुषाशुंठीशतावरी ५ रास्नामाषविडंगमापसतेलंवांत्रीसहाजेविकावर्द्धेलावरकामराजकिहिनीक्षुद्राम्लतागोक्षुरं तेजोजाविदारिशाल्मलिजटीमुशिकरीधातकीश्रृंगीकोकिलबीजवारणकणागोरोचनासिंहिका ६ गुनाबीजकसेरुकाच्वनगरंराजादनंगोस्तनीगोधूमाविपुषाकलंबकुहलीमोचाफलं श्रीफलं॥

एतत्सर्वं विचूर्णितं समलवं स्निग्धे परे गालितं सर्वस्यास्य समांशकाच विजया संशोधिताभि
श्रिता ७ वंगं नागं दिवाकरावयमतं स्वर्णाभ्रतारं तथा ताणिवा कर्षकर्षं नियोजितं च विबुधैः का
मेश्वरो भूभुजां दत्वा तत्क्र सिता पलाच विमलादीपाग्निना धर्षिताज्ञात्वा पक्वम सत्राये
च सुधियां चोतारितं स्थापितं ८ कर्षैकाच कलाद्वतेन गुटिकान दीयते भूपतिर्दत्वादौ
चद्विजोत्तमाय कुशलाक्षीरस्य सारेण वा रामास्त द्विवसं तिचारु हृदये या भक्षये स्त्र
स्य हरात्रौ भोगमनेकशाश्वरमने सार्द्धं च सद्योषिता ९ वाल्पे वृद्धिकरा क्षतक्षयहरा
बाध्यादि रोगापहा रामाचित्तहरा मनोभवकरा वृद्धपुरे नावहा दुर्वारग्रहणी प्रमेहवि
पुलाजीर्णाग्निमांद्यापहा कासश्वास भगंदरादिशमना रसवानंदलीलाकरा १० पथ्यं
क्षीररसितोपलं च निविडं ससेवितः श्रीकरलोकाय रतिवल्लभः सुरहितः प्रोक्तः
स्वयंभुना ११ इति रतिवल्लभकामेश्वरः वाजीचित्रकदेवदारुतमसाजातीफ
लं पिप्पली मुसलानागरहाटक मूलमरिचं मांसीविगंगदा जातीपत्रकचंदनं

गवेराश्रीपुष्पकंकेरसोद्राक्षापमन्तत्रियंगु अथमूत्रकृच्छ्रचिकित्सा अमृतनाग

रधात्रीवाजिगंधात्रिकंठकान् प्रविच्छेद्धानरोगार्तः शूलवान्मूत्रकृच्छ्रवान् १ सेकावगा

हाः शिशिराः प्रदेहाः ग्रैष्मोविधिर्बस्तिपयोविकाराः द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्चकृ

च्छ्रेषुपित्तप्रभवेषुसिद्धं २ शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकसेरुकाणां

काथंसुशीतंमधुशर्करोभ्यांयुक्तंपिबेत्पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ३ हरितकीगोक्षुरराजवृ

क्षपाषाणभेदसयवासकानां काथंपिबेन्माक्षिकसंप्रयुक्तंकृच्छ्रेसदाहेसरुजेविबंधे

४ त्रिकंटकैरंडकुशाद्यभीरुतर्कारिकेक्षुस्वरसेषुसिद्धं सर्पिर्गुडार्धांशयुतंप्रयोज्यं

कृच्छ्रान्दश्मरीमूत्रविघातदोषैः ५ इतित्रिकंटकाद्यघृतं मूत्रेणसुरयावापिकदली

स्वरसेनवा कृच्छ्रकृच्छ्रविनाशायसूक्ष्मपिष्टांत्रुटिंपिबेत् ६ बृहतीधावनीपाठा

यष्टीमधुकलिंगकाः यवनीयबृहत्यादिः कृच्छ्रदोषत्रयापहः ७ गुडेनमिश्रीतं

क्षीरंकदुष्णंकामतःपिबेत् मूत्रकृच्छ्रेषुरोगेषुशर्करावातरोगनुत् ८ धात्री

८

एलाहिंगुयुतं क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पि
रसं च क्षुरसं पिबेद्दारुकृच्छ्रसारं तु मधुनावीमिश्रं ९ खदचूर्णक्रियाभ्यंगवस्त्यः स्यु
र्येन नरः मूत्रदोषविशुद्धं च शुक्रदोषहरं परं १० मूत्रकृच्छ्रराकृजं च पीतः शी
पुरिषजे क्वाथो गोक्षुरबीजस्य यवक्षारयुतः सदा ११ निघ्नतिपी
घ्रं नियच्छति १२ तेकूर्णिकरखधः दर्भकाशाद्दुरालभापर्वतभेदपथ्या निघ्नंतिपी
तामधुकाश्मरीतु संप्राप्रमत्योरपि मूत्रकृच्छ्र १३ निदग्धिकायाः स्वरसंयुतं कुड
वसमितं मूत्रदोषहरं पीत्वा नरः संपद्यते सुखं १४ पीतं चरंद्रावनबीजं सति
लाज्यपयान्वितं १५ त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्के कोलसमन्वितं वारिणाल
वनीकृत्य पिबेन्मूत्रकृच्छ्रापहं १६ सितातुल्यो यवक्षारः सर्वकृच्छ्रप्रसाधनः द्रा
क्षासितोपलाकल्कैः कृच्छ्रघ्नं मुसलनायुतं १७ एलाश्मभेदकशिलाजितपिप्पली
नां पूर्वारुबीजबीजलवणोत्तकंगुकानां चूर्णानि तंडुलजलेर्लवणानि पीत्वाप्रस
ग्र मत्स्योरपि जीवति मूत्रकृच्छ्री १८ अयोरजः श्लक्ष्णपिष्टं मधुना सह योजितं ॥

कृ

मूत्रकृच्छ्रं निहंत्याशु त्रिभिर्लेहैर्न संशयः १९ पुनर्नवामूलतुलां दशमूलं शतावरी बला

तुरंगगंधा चतृणमूलं त्रिकंटकं २० विदारिगंधा नागाह्वा गुडूच्यति बलास्तथा पृथक् दश

नपलान् भागान् चूर्णं द्रोणे विपाचयेत् २१ तेन पादावशेषेण घृतस्यार्धाढकं पचेत् मधुकं

शृंगबेरं च द्राक्षा सैंधवपिप्पली २२ द्विपलीनं पृथग्दद्यात् यवान्याकुडवं तथा त्रिंशत्कुडप

लान्यस्य तैलस्यैरंडजस्य च २३ एतदीश्वरपुण्यं नाम्नाग भोजनमनिंदितं राज्ञो राज

समानानां बहुस्त्रीपनयश्च ये २४ मूत्रकृच्छ्रे कटि शूले तथा गाढपुरीषिणी मेढ्र

वंक्षणशूले शूले च योनिशूले च शस्यते २५ अथ रसप्रकरण रसं द्विगुणगंधेन म

र्दयित्वा तु यत्नतः वसा पुनर्नवायाश्च द्रवागत्या प्रयत्नतः २६ तद्द्रवे भावयेदेनं

प्रत्येकं तु दिनत्रयं पश्चान्मूषागतं शुष्कं स्वेदयेज्ज्वलयंत्रतः २७ पाषाणभेदिनामापि च

युजीतास्य वल्लकौ गोपालकर्कटी दुग्धा मूस्या मलकमूलिका २८ वंशस्य पेटा कार्याश्च

मूलं पिष्ट्वा जलं पिबेत् शुष्कपिंडालु कपल्ली चूर्णं कोष्णेन वारिणा २९ पः पिबेन्मुच्य

८३

तेरोगान्मूत्रकृच्छ्राश्मदारुणान् इतिपाषाणभेदीरसः तिलापामार्गयोः काण्डकारवेल्लीय
वस्पञ्च पलाशकाश्चसंयुतं तुल्यंसर्वदेहस्तुटे ३० तन्निकैकमृजामूत्रैर्वटीचानंदभैरवी
पापयेदश्मरीहंतिसप्तरात्रान्नसंशयः ३१ इंद्रवारुणिकामूलंसयवक्षीरपाचितं प
पेटीरससंयुक्तं सप्ताहादश्मरीं प्रणुत् ३२ अथअश्मरीनिदानंचिकित्सा वातपित्तक
फैस्तिस्रश्चतुर्थीशुक्रजापरा प्रायः श्लेष्माश्रयासर्वाअश्मर्यः स्युर्यमोपमाः ३३ दो
र्बल्यंसदनंकार्श्यंकुक्षिरोगमथारुचि पांडुत्वमुष्णवातंचतृष्णाहृत् पीडनवमि ३४
प्रसूतनाभिवृषणबस्तिमूत्रेरुजातुरे अश्मरीक्षपयस्याशुसिकताशर्करान्विता ३५ अ
थचिकित्सा यवक्षारागुडामिश्रंरसंपुष्पफलोद्भवं पिबेन्मूत्रविबंधघ्नंशर्कराश्मरीना
शनं ३६ तिलापामार्गकदलीपलाशयवबिल्वजः क्वाथः पेयोविमूत्रेणशर्कराश्मरीना
शनं ३७ त्रपुसीबीजंपयसापीत्वावानारिकेरजं कुसुमदग्धशर्करावाभवतिसुखीक
तिपयैर्दिवसैः ३८ श्वदंष्ट्रावरुणाशुंठीक्वाथंक्षौद्रयुतंपिबेत् कूष्मांडकरसोहिंगुयव
क्षारसमायुतः ३९ श्वदंष्ट्रैरंडबीजानि नागरंवरुणत्वचं शुंठीधान्यामृतावाजि

गंधागोक्षुरसाधितः ४० क्वाथो निहन्यात्सरुजं मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणं घ्नंतेमलकं रघ्यं
सगुडं श्रमनाशनं ४१ रंभारसेन सुरसां गाभसा वा नारिपिबेत् कृच्छ्रकृच्छ्र वि. नाशकाथि
तेचरकादिभिः ४२ गुडनमिश्रितं क्षीरं कदुष्णं कामतः पिबेत् मूत्रकृच्छ्रेषु सर्वेषु शुष्क
श्वगोक्षुरकोद्भवं ४३ लिह्यात्युक्त विबंधे पिच्छिलां तु समाक्षिकं एलाहिंगुयुतं क्षीरं सर्पि
मिश्रां पिबेन्नरः ४४ कर्षद्वयं — — सितामध्ये गंधापुनां पिबेत् क्वाथो वाग्निमूलस्य
कटुस्त्वोऽश्मरिनाशनः ४५ वरुणत्वक्कृतः क्वाथो निःपीतो गुडमिश्रितः अश्मरी
नाशयत्याशु वस्तिशूलनिषूदनः ४६ एलोपकुल्या मधुकाश्मभेदकैतीक्ष्ण
दंष्ट्रावृषकोरुबूकैः शृतं पिबेदश्मजतु प्रगाढं सशर्करे चाश्मरि मूत्रकृच्छ्रे ४७ त्रि
कंटकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतं आविक्षीरेण सप्ताहं पेयमश्मरिनाश
नं ४८ अथ रसप्रकरणं मृतं सूतं द्विधा गंधं श्वेतपौनर्नवाद्रसात् भावनात्रित
यं दत्वा तं भूधरे पुटेत् ४९ पाषाणभेदचूर्णं तु समं योज्यं विमर्दनात् निष्कम

श्मरिकां हंति पूर्वोक्तादनुपानतः इति अश्मरीविध्वंसनः अथ मूत्राघातनिदानप्रकरणं

रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्बस्तौ सवेदनः मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुंडलीकृतः १

वातकुंडलिका शीलाद्वातवस्तीस्तथैव च मुत्रातीतः सजठरो मूत्रोत्संगः क्षयस्तथा २ मूत्रग्रंथिर्मूत्रशुक्रमुष्णवातस्तथैव च मूत्रौकसादो द्वौ वापि रोगाद्वादश कीर्त्तितः ३ मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते वातकुंडलिकां तां तु व्याधिं विद्यात्सुदारुणं ४ आध्मापयंश्च वस्तिं गुदं रुध्वा वायुश्चलोन्नतां कुर्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीं ५ वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तेरतः स्थितो नलः ६ मूत्रसंगो भवेत्तेन वस्तिकुक्षौ निपीडितः वातवस्तिः स विज्ञेयो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ७ चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते मेहमानस्य मंदं वा मत्रातीतः स उच्यते ८ मूत्रस्य वेगाभिहतस्य उदावर्त्तहेतुतः अपानः कुपितो वायुरुदरं पूरयेद्भृशं ९ नाभेरधस्तादाध्मानं जनयेत्तीव्रवेदनं तन्मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनं १० वस्तौ वाप्यथवा नाभौ मनो वायस्य देहिनः मूत्रं

प्रवर्त्तं सज्जेन सरक्तं वाप्रवाहतः ११ स्रवेच्छनैरल्परुजं सरुजं वाप्यनिहतं वि
गुणानिलजो व्याधिः स मूत्रोत्संगसंज्ञकः १२ रूक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थौपि
त्तमारुतौ मूत्रक्षयं सरुग्दाहं जनयतो नदा कृछ्रं १३ अंतर्वस्तिमुखे वृत्तः
स्थिरोल्पः सहसा भवेत् अश्मरीतुल्य – ग्रंथिर्मूत्रकृछ्रः स उच्यते १४ मूत्रि
तस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुद्धृतं स्थानाच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते
१५ भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्या
निलावृतं १६ वस्तिं मेढ्रं गुदं चैव प्रदहेत् स्रावयेदधः मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं
रक्तमेव वा १७ रूक्षात् प्रवर्त्तते जंतोरुष्णवातं वदन्ति तं विच्छिन्नं पीतकं मूत्रं स
दाहं बहुलं तथा १८ शुष्कं भवति यच्चापि रोचनाचूर्णसन्निभं मूत्रौकसादं तं
विद्याद्रोगं पित्तकृतं बुधः १९ पिच्छिलं संहतं सांद्रं तथा कृछ्रं प्रवर्त्ततं शुष्कं भ
वति यच्चापि शंखचूर्णप्रपांडुरं २० मूत्रौकसादं तं विद्याद्दोषमयं द्वादशे कफात्॥

५५

उक्तश्चिकित्सा कषायकल्कसर्पींषि भृष्टपलेहान्ययोसिच क्षारमद्यासवस्वेदान्वस्ती
श्चोत्तरसंज्ञितान् २१ पिबेत्कुंकुमकर्षं वा मधुदकसमायुतं रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा
सुखमवाप्नुयात् २२ मुस्ताभयादेवदारुमूर्वाणां मधुकस्य च पिबेदक्षसमं कल्कमू
त्रदोषनिवारणं २३ अभयामलकाक्षाणां कल्कं बदररसमितं अंभसा लवणोपेतं
पिबेन्मूत्ररुजापहं २४ उदुम्बरसमं कल्कं द्राक्षायाजलसंयुतं पिबेत्पर्युषितं रात्रिशी
तं मूत्ररुजापहं २५ धात्रीफलरसेनैः सूक्ष्मैलां वा पिबेन्नरः पिष्ट्वाथवा सुशीतेन शा
लितंडुलवारिणा २६ तालस्य तरुणं मूलं च पुष्परसं तथा श्वेतककेटकं चैव प्रातस्तु
पयसा पिबेत् २७ पाटलायावशूकाच्च पारिभद्रात्तिलादपि क्षारोदकेन मतिमांस्त्वग
लोषणचूर्णकं २८ स्त्रीणामतिप्रसंगेन शोणितं यस्यासिच्यते मैथुनोपरमस्तस्य
गृहणश्चविधिस्ततः २९ पिबेद्दर्हिरीरवा मूलं दुग्धमुत्कूडलाबुना वस्तिमुत्तरवस्तिं
च सर्वेषामेवदापयेत् ३० क्षौद्रार्द्धपात्रं दत्वा तु पात्रं वै क्षीरसर्पिषः शर्कराया श्च

धादिवास्वप्नाद्भयादपि वेगसंधारणायासादभिघातादभोजनात् ३ मर्मबाधा
द्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापतर्पणात् देहस्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली ४ क
रोति विविधान्व्याधीन्सर्वांगैकांगसंश्रयान् संकोचः पर्वणां स्तंभो भंगोस्थ्नां पर्वणाम
पि ५ लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः खांज्यपांगुल्यकुब्जत्वं शोषोंगाना
मनिद्रता ६ गर्भशुक्ररजोनाशः स्पंदनं गात्रसुप्तता शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्री
वायाश्चापि हुंडनं ७ भजनं भेदस्तोदार्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च एवंविधानि
रूपाणि करोति विगुणोनिलः ८ हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ९
दोषधात्वग्निरासृतां संप्राप्तिविषयेषु च क्रियाणामानुलोम्यं च करोति कुपितोनिलः
१० यथाग्निः पंचधा भिन्नो नामस्थानसकर्मभिः भिन्नोनिलस्तथा ह्येको नामस्था
नक्रियामयैः ११ प्राणोदानसमानाश्च व्यानश्चापान एव च स्थानस्था मारुताः
पंच यापयंति शरीरिणं १२ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानास्थानांतराश्रयान् बहुशः
कुपितो वायुर्विकारान्कुरुते गदान् १३ वायुरामाशये क्रुद्धश्छर्द्यादीन्कुरुते गदान्

मोहं मूर्च्छां पिपासां च हृद्ग्रहं पार्श्ववेदनां १४ पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं वंक्षवेदनां १५ श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः वैव
र्ण्यं स्फुरणं रौक्ष्यं सुप्तिं चुमुचुमायनं १६ त्वगस्थो निस्तोदनं रौक्ष्यं त्वग्भेदं परिमोटनं
व्रणांश्चरक्तगो ग्रंथीन् सशूलान्मांससमाश्रितः १७ तथा मेदाश्रितः कुर्याद्ग्रंथीन्मंदरुजो
व्रणान् कुर्याच्छिरागतो शूलं शिराकुंचनपूरणं १८ स्नायुप्राप्तः स्तंभकंपौ शूलमाक्षेप
णं तथा हंति संधिगतः संधिं शूलं शोफौ करोति च १९ अस्थिशोषप्रभेदं च कुर्यादस्थि
समाश्रितः तथा मज्जगते रुक्च न कदाचित्प्रशाम्यति २० अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा विकृ
ता शुक्रगेऽनिले हस्तपादशिरोघातं तथा संचरति क्रमात् २१ प्राप्नुयाद्वाखिलं का
यं वायुः सर्वगतो नृणां दाहसंतापमूर्च्छाः स्युर्वायौ पित्तसमाश्रिते २२ शैत्यशो
फगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते सूचीभिरिव निस्तोदः स्पर्शद्वेषः प्रसुप्तता २३ दो
षाः पित्तविकाराः स्युर्मारुते शोणितावृते प्राणे पित्तावृते छर्दिर्दाहश्चैवोपजायते २४
दौर्बल्यं सदनं तंद्रा वैवर्ण्यं कफावृते व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः २५

३८

गुरूणि रवेगागात्राणि स्तंभनं चास्थिपर्वणां लिंगं कफावृते व्याने चेष्टास्तंभस्तथैव च
२६ स्तंभनाक्षेपणस्वापशोफशूलानि सर्वगः अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं स्याद्रक्तमूत्र
ता कुर्याद्वयवश्लेष्मा मारुतस्त्वमितानादान २७ यदा सर्वास्तु धमनीः कुपितोभ्येति
मारुतः तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं वहिश्चरः २८ मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति
स्मृतः सोपतानकः ज्ञायः पातस्तं तरा तरा २९ येनावपातयत्यस्य थैसतु इयोपतानकः
कफान्वितो भृशं वायुर्वैष्वयस्येवतिष्ठति ३० सदंडस्तंभयति कृच्छ्रो दंडापतानकः
हनुहस्तदा स्वर्थं सोत्तक कृच्छ्रान्निषेवते ३१ धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुस्तंभसंज्ञकः
अंगुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोगलसंश्रितः ३२ स्नायुप्रतानमनिलो यदाक्षिपति वेगवा
न् विष्टब्धाक्षस्तब्धहनुर्भग्नपार्श्वकफं वमन् ३३ अभ्यंतरं धनुरिव यदानामयतिमा
नवः तथासोभ्यंतरायामं कुरुते मारुतो बली ३४ बाह्यस्नायुप्रतानस्थो बाह्यायाम
करोति च तमसाध्यं बुधाः प्राहुः क्षः कपूटभंजने ३५ कफपित्तान्वितो वायुर्वायुरेव च
केवलः कुर्यादाक्षेपकं त्वन्यं चतुर्थमभिघातजं ३६ गर्भपातनिमित्तश्च शोणिता

तिश्च वाध्ययः अभिघातनिमित्तश्च न सिध्यति यतानकः ३७ गर्भिणीसूतिकाबालवृद्ध
क्षीणेष्वसृक्क्षयात् तदा सार्धं प्रकुपितो मातरिश्वाप्यपद्यते ३८ तदान्यतरपक्षस्य संधिबं
धान्विमोक्षयेत् हंति पक्षं तमाहुर्हि पक्षाघातं भिषग्वरा ३९ यस्य कृत्स्नं शरीरार्द्धमकर्म
ण्यमचेतनो ततः पतत्यसू चापि सजत्यातिलपीडितः ४० शुद्धवातहतं पक्षं कृच्छ्रसा
ध्यमुशंतितं साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं क्षयहेतुकं ४१ वायुरूर्द्ध्वं व्रजेत्स्थानात् कुपितो
हृदयं शिरः शंखौ च पीडयत्यंगान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः ४२ निमीलिताक्षो निश्चेष्टः स्त
ब्धाक्षो वापि कूजति निरुच्छ्वासोऽथवा कृच्छ्रादुच्छ्वासी नष्टचेतनः ४३ स्वस्थः स्याद्धृदये मुक्ते
स्वावृते च पुनर्मुह्यति कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतंत्रकः ४४ दिवास्वप्नासनस्थानवि
कृताध्वनिरीक्षणैः मन्यास्तंभं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणावृतः ४५ उच्चैर्व्याहरतोऽत्यर्थं खाद
तः कठिनानि वा हसतो जृंभतो भाराद्विषमाच्छयनादपि ४६ अर्दयित्वानिलो वक्त्रमर्दि
तं जनयत्यतः वक्री भवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्तते ४७ शिरश्चलति वाक्संगो ने
त्रादीनां च वैकृतं ग्रीवाचिबुकदंतानां तस्मिन्पार्श्वे तु वेदना ४८ तस्याग्रजो रोमहर्षो वे
पथुर्नेत्रमाविलं वायुरूर्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ४९ तमर्दितमिति

४८

आहुर्व्याधिं व्याधीविशारदाः । नसिध्यत्यर्दितं वाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च ॥ ९० ॥ पाणीपत्यं-
गुलीनां च कंडरायानिलार्दिता सक्थिक्षेपनिग्रहीयाद्गृध्रसीति च सा स्मृता ॥ ९१ ॥ वातशोणि-
तजः शोथो जानुमध्ये महारुजः शिरःक्रोष्टुकपूर्वं तु स्थूलं क्रोष्टुकशीर्षतः ॥ ९२ ॥ वायुः कट्या-
श्रितः शक्थ्नः कंडरामाक्षिपेद्यदा खंजस्तदा भवेज्जंतुः पंगुः शक्थ्नोर्द्वयोर्वधात् ॥ ९३ ॥
प्रक्रमन्वेपते यस्तु खंजन्निव तु गच्छति कलापखंजं तं विद्यो मुक्तसंधिप्रबंधने ॥ ९४ ॥
न्यस्ते तु विषमे पादे रुजं कुर्यात् समीरणः वातकंटक इत्येष विज्ञेयः खुडकाश्रितः ॥ ९५ ॥ पा-
दयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः विशेषतश्चंक्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ॥ ९६ ॥
हृष्यतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तवत् पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ॥ ९७ ॥ अं-
सदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबंधनं शिरास्वाकुंच्य तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकं ॥ ९८ ॥
यदा शब्दवहं स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति शुद्धः श्लेष्मावृतो वापि व्याधिर्येन न जायते ॥ ९९ ॥
हनुशंखशिरोग्रीवं यस्य भिंदति वानिलः कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते ॥ १०० ॥
आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः नरान्करोत्यक्रियकान् मूकमिन्मिणगद्गदान् ॥ १०१ ॥

316

अधोयावेदनायातिवर्च्चोमूत्राशयोत्थिता भिंदंतिवगुदोपस्थं सातूनिस्सुपदिस्यते ६२
गुदोपस्थोत्थितास्यैव प्रतिलोमप्रसर्पिणि वेगैः पक्वाशये याति प्रतूनीतिसास्मृता साटोपम ६३
त्युग्ररुजमाध्मानमुदरं भृशं आध्मानमितिनीयाद्धोरंवातनिरोधजं ६४ विमुक्त
पार्श्वहृदयंतदेवामाशयोत्थितं प्रत्याध्मानंविजानीयात्कफव्याकुलितानिले ६५ नाभे
रधस्तात्संजातः सचारीयदिवाचलः अष्ठीलावंघनग्रंथीमृदुमायानमुन्नतं ६६
वातष्ठीलांविजानीयाबहिर्मार्गनिरोधिनीं एतामेवरुजायुक्तांवातविण्मूत्ररोधिनीं ६७
प्रत्यष्ठीलामितिवदेज्जठरेतिर्यगुत्थितां कफमेदोयुतोवायुः हरुः संपद्यतेयदा ६८
तदांगमर्द्धस्तैमित्यंरोमहर्षरुजाज्वरैः निद्रयवार्दितोस्त्रस्तैशीतलावप्रच्वेतनो ६९
गुरुकावस्थितायुरुस्तब्धावविरुद्धमन्यते तमूरुस्तंभमित्याहुराढ्यवानमथापरे ७०
अथवातव्याधिचिकित्साप्रकरणं कोलंकुलत्थाःसुरदारुरास्नामाषादुमातैलफलानिकुष्ठं ॥
वचाशताह्वायवचूर्णमम्लमुष्णानिवातामयिनां प्रदेहः ७१ स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमू
लमिश्रैर्यथोषधैश्चानिलहृत्प्रदेहः अनूपमत्स्यामिषवेशवारैरुष्णैः प्रदेहश्चव

५९

नापहस्यात् ७२ निरास्थिपिशितं पिष्टं स्विन्नं गुडघृतान्वितम् कटुस्नामरिचसं
युक्तं वेशवार इति स्मृतं ७३ वेशवारः तिलिलोकदलीसिद्धं तालतिंगिकयासह
पिष्ट्वा सुखोष्णं तालेपं दद्याद्वातरुजापहं ७४ सहचरोमरदारुसनागरं कथितमे
भरसतैलमिचिश्रितं पवनपीडितदेहगतेपिबनडुनविलंबितगेभगवतोच्छ्या ७५
पलमर्द्धपलं वापि रसोनस्यकुदिनं हींगुजारकसिंधुस्यसौवर्चलत्रुत्रिकैं ७६ वा
तरोगान्निहंत्याशु मर्दिचापत्तानकं एकांगरोगी नोदद्यात्तथासर्वांगरोगिने ७७ रसो
नाष्टकं त्रिकटुकत्रिफलारः स्नाचव्याचित्रकधान्यकं तित्तीरोकंयवासारस्वर्जिकाजीरकद्वयं
७८ जवानीहपुष्पादीप्यवस्वगंधाम्लवेतसं दाडिमंपौष्करं पंचलवनेशातपुष्पिकाै वचा ७९
तुंबुरुनालीसं सर्वमक्षसमंशुभं निस्तुषंलशुनंचात्रदद्यात्सर्वैश्चतुर्गुणं ८० घृतेनापी
इतंकुर्यान्मात्रयावातरोगिणां वटहृत्सोनपिंडं पिष्ट्वासूक्ष्मलसुनस्यकंदं घृतेनलिह्या
दुत्तभोजनानि ८१ नस्यप्रणास्यंत्तिहिवातरोगाः संस्कारहीनासुरषादिवार्याः ८१
दशमूलस्यनिर्यूहो हिंगुपुष्करचूर्णितः समयेसरिपीतस्तुवातरिरिनिसंज्ञकं ८२

वातगतस्ते प्रदेशे स्तु खेदः कार्यो विजानता सिद्धार्थकविमिश्रैस्तु यत्रै मंदारसंभवैः ८३
सीतो ह्यस्निग्धरूक्षाद्यैर्वातजो यो न साम्यति विकारस्तत्र विज्ञेयो दुष्टमेवात्र शोणितं ८४
सचूर्णमधुकोपेतां प्रक्लिस्याद्दजपिप्पली क्षौद्रं श्यामात्त्रिवृतायुक्तं कुक्षिवातनिवारणं ८५
पिबेन्कुटजबीजानां चूर्णं प्रातः सुखांबुना शुंठीचित्रकयुक्तानां कुक्षिवातनिवारणं ८६
प्रातरुत्थाय यत्नेन तैलमात्रासमन्वितं विवेद्दषणवातघ्नमार्द्रकस्वरसं बुधः ८७
श्यामामूलं पिबेत्सिद्धं क्षीरेण परिमिश्रितं लिह्यात्[illegible] लवणागारधूमैस्तैलसमन्वि
तैः ८८ हृदयानिलनाशाय गुडूचीमरिचान्वितं पिबेद्दुग्धेन संसाप्य सारवर्क
द्विभीतकं ८९ गुडयुक्तं प्रयत्नेन हृदयानिलनाशनं देवदारुसमायुक्तं नागरं
परिवेषितं ९० हृद्वातवेदनार्त्तैस्तु पीत्वा सुखमवाप्नुयात् चित्रकं द्रयवापाठा
कटुकातिविषाभया ९१ महाव्याधिप्रसमणो वातरोगप्रणाशनः वायो जठरगे
युज्यात् क्षारचूर्णादिदीपनं ९२ विशेषतस्तु कोष्ठस्य वातेक्षीरं पिबेन्नरः वायो
र्गतासृजे तैलं स्वेदं च योजयेत् ९३ रक्तस्थे शीतलालेपाविरेकं रक्तमोक्षणं

१६०

पिवेदेरंडतैलं वा बकुसिशिग्रुह्यास्थिते ९४ दशमूलकषायेन मातुलुंगरसेन वा ॥
मूर्द्धस्थ्यस्नेह कृतु खशिरोवर्त्तिपुलेपनं ९४ अर्द्दिते शोथयुक्ते तु वमनं रक्तमोक्षणं
रसोनं घृततैलाभ्यां पिवेद्वाप्यर्द्दितापहं ९५ अर्द्दिते नवनीतेन खादेन्माखंडरी नरः
पंचमूलीकृतक्वाथः दशमूलीकृतोथवा ९६ रूक्षःस्वेदस्तथा नस्यं मन्यस्तंभे प्रयोज
यत् कुष्ठानि हंति दशमूलकषायपीतः क्वाथेन वा सहपूलत्रयसंभवेन कटुतैले
नाभ्यक्तो लिप्तकल्केन राजिकायाः श्वासाशाम्यतीवार्त्तं मंशूले महद्यानायाशो ९७
वातस्य दशमूल्याश्च वालकुब्जमुपाचरेत् स्निग्धैर्मांसरसैर्वापि प्रवृद्धं तं विवर्जये
त् ९८ वालामूलशृतं तोयं सैंधवेन समन्वितं वाहुशीर्षगते वायौ मन्यास्तंभे च
शीतले ९९ माषात्मगुप्तः एरंडवाट्यालकैः शृतं पिवेत् हिंगुसैंधवसंयुक्तं पक्षाघा
तनिवारणं १०० वानरमूलरसेन च नस्यं दत्वा नरः शीघ्रं मूलं वलायास्त्वथ
पारिभद्रं तथा सगुप्ता स्वरसं पिवेद्वा १ नश्यंतु योन्मादरसेन दद्यान्मादशौ

तिलातसीच गोधूतमक्षवर्गोच चूर्णितं १२ सर्वस्नेहसमायुक्तं सर्वाम्लवचसंयुतं सा
नूपमासं स्निग्धमेरंडफलमिश्रितं शतपुष्पासैंधवाभ्यां मासेन च सुपाचितं सुखोष्णं स
त्वेतं नामकीर्तितः स्नेहकोविदैः १४ एतेन वातरोगार्त्तेन भीक्ष्णमुपनाहयेत् महाशाल्व
खदः पथ्यक्वलांशत्रिफलापिप्पलीचविचूर्णिता १५ दशमूल्यम्बुनाभाव्यं त्वगेलार्द्ध
पलान्वितं दशापलानि पंचैव गुग्गुलावटकीकृतः १६ एवमासरसाभ्यासोद्यातरोगं
विशेषतः हंति संधिस्थमज्जस्थं दक्षामिदाशेनिर्यथा १७ लेहवत्तूद्धिगुणोत्तायमाला
म्यालम्बचातपे दशमूल्याम्बुनाशोध्यः सप्तवासस्तु गुग्गुलः १८ चित्रकं त्रिफलानि
बपटोलमधुयष्टिका वरांगकेशरं चैव बजवानी चाम्लवेतसं १९ रामशेनकदार्वेलामु
स्तापर्पटकं तथा तुत्थकं कटुकाभारंगी च व्यपमकदीप्यकैः २० पिप्पलीमरिचैरं
तीगुठशुंठासपोष्करं विडंगं पिप्पलीमूलीजीरकं देवदारु च २१ पत्रकं कुरजराम्ला
दुरालभामत्तात्तृवतं लताप्पुष्करत्तालीशं वृक्षाम्ललवणत्रयं २२ धान्यकं चीअ

जमोदाच्चकारवीधातुमाक्षिकं जातीफलंतुगाक्षीरीवाजीगंधासदाडिमं २३ कंकोलक
मुशीरं चहिंस्रा रामलकं तथा एतानिपलमात्राणि सूक्ष्मचूर्णानिकारयेत् २४ गिरीजस्य
पलान्यष्टौद्विपलंचैवगुग्गुलो प्रस्थमेकंशीतायाश्च घृतेस्यकुडवंतथा २५ गिरीजेन
चसंलोहप्रस्थार्द्धमाक्षिकस्य च सर्वमेकत्रसंमिश्रस्निग्धेनोडेनिधापयेत् २६ वात
व्याधिमुरस्तंभमर्द्दितंगत्तोध्वसीतथा जेवातप्रभवारोगायेच्चपित्तसमुद्भवाः २७ कफ
रोगाश्चयेकेचित् द्वंद्वजासान्निपातिका तेशर्वेप्रशमंयांति भास्करात्तिमिरंयथा २८
इतिसूर्यप्रभागुटिका अश्वगंधाहपूषागुडूचीशतावरीगोक्षुरकंसरास्ना श्यामा
राढीचोषवतीयवानीसनागराचेतिसमांश्चचूर्णं २९ तुल्यंभवेत्कौशिकमत्रमध्येदेयं
तथासर्पिरितोर्द्धभागम् अक्षामात्रंतुततःप्रयोगात्कृत्वानुपानंरससाधयूषैः ३०
मध्येनवाकोष्णजलेनवास्यक्षीरेणवामांसरसेनवापि कटिग्रहेगृध्रसिवापृष्ठ
हनुग्रहेजानुनिपादयुग्मे भग्नास्थिविद्धेषुचखंजवातेत्रयोदशांगंप्रवदंतिसिद्धाः ३१

त्रयोदशांगगुग्गुलुः व्योषं चव्यं पंचकं पथ्या चित्रकं जीरकद्वयं अजमोदाजवानीकं वचा
चव्यमवल्गुजं ३२ लवणत्रितयं क्षारौ सम भागानि कारयेत् द्रव्याण्येतानि यावन्ति
तावन्तं गुग्गुलं शुभम् ३३ पादार्द्धसंमितं चात्र दातव्यं चाम्लवेतसं गुटिकैषा हिता
वाते सामे सन्ध्यास्थिमज्जगे दृढीकरोति भग्नं च जठरानलदीपनी ३४ पूजिता देवदेवे
शंकालपादेन शंभुना स्वयंभुवो गुग्गुलुः गन्धर्वहस्तीरसुपकमुष्ककनक्तमालपूति
चित्रकाणां पत्राणां हस्ता द्रोणि पंचमूललवणेन सहोदूखले संकुट्य स्नेहघटे प्रलिप्या
लिप्यमानाकृद्धि द्रोहयेत् एतत्सप्तलवणमुपदिष्टं तिवातरोगिणाम् पत्रलवणं ३५
एवं स्नुहार्कवार्ताकी लवणानि संकुट्य पूर्णघटे सर्पिस्तैलवसामज्जाभिः प्रलिप्या
लिप्यपूर्ववत् दहेत् एतत्स्नेहलवणमुद्दिष्टं तीह्वातरोगिषु ३६ स्नेहलवणं॥
अथ घृतं रास्नापुष्करबिल्वाग्निशिग्रुसैंधवगोक्षुरान् वृद्धापिष्टा पचेत्सर्पिः कु
स्नावातार्त्तिनाशनं ३७ रास्नाद्यं घृतं द्रोणं सप्त चेद्भागान्दशमूलाश्वतुष्पलान्॥

पचकोलकुलुत्थानां भागैरस्योन्मितैसह ३८ पादशेषैरसोपिष्टैर्जीवनीयैः शीशर्करैः
तथा खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षावदरफल्गुभिः सक्षारैः सर्पिषप्रस्थं सिद्धं केवलवातनुत ३९
अथ तैलं बलाशतं गुडूच्याश्च पादशतं स्नेहभागिकं जलाढकशतयत्काशतद्रागास्थि
तैरस ४० दधिमस्तुक्षुनिर्यासयुक्तैस्तैलाढकं समे पचेल्लाजययोर्ध्राशंकल्कैरभि
व्यलोन्मितैः ४१ शठीसरलदार्वैलामंजिष्ठागुरुचंदनैः पद्मकातिवलामुस्ता
सप्तपर्णाहिरेणुकैः ४२ यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभजीवकैः एलारलकस्तूरी
नालीकाजातिकोशकैः ४३ सकुंकुमशैलेयजातीकटुफलांबुभिः त्वक्कुंकुमक
पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः ४४ लवंगनखककोलकुष्टमांसीप्रियंगुभिः स्थाप
येतगरव्यापिमेदामदकल्कैः ४५ सवलासकेशरैः सिद्धं दद्यात्तत्र वनारि
ते पत्रेकल्पारसप्लूतं विधिना च प्रयोजयेत् ४६ काशी श्वासज्वरं म

६२

छर्दीच्छर्दिगुल्मंश्वसनंक्षयं बलातैलमिति ख्यातं वातव्याधिविनाशनं ४७ बलाद्यतैलं
बलाग्निमंथमेरंडवृहतीद्वयगोक्षुरं बिल्वनागबलाभीरुशोनाकपारिभद्रकं ४८
पाटलासाश्वगंधाचकेतकीचप्रसारणी पृष्टपर्णीस्वस्थिराचैववृहतीसहचरद्वयं ४९
एषान्दशपलान्भागानुवारिद्रोणद्वयेपचेत् पादशेषंपरिश्राव्य तैलप्रस्थद्वयेपचेत्
५० कल्पानिजीवनीयानि रास्नासैंधवदारुच कुष्टमांसीवचागंधीमंजिष्टा
शारलानिच ५१ त्वक्पत्रकेंवरागंचएलामुष्ककनागरं एतैःकल्कैःसुपिष्टैश्च
पाचयेन्मृदुवन्हिना ५२ नाशयेदामवातंच वातरक्तंसुदारुणं पानेवस्तौतथाभ्यंगे
नस्येचैवप्रयोजयेत् ५३ महाबलादितैलं बलाकेतकातिबलाक्वाथेछिन्नोद्भवेर
त पारिभद्ररसायोश्वदंष्ट्रामूलीकृतेतथा ५४ छागमांसरसेचैव बहुपुत्रीभ
वेतथा आढकंतुपचेत्तैलं गव्यक्षीरेणकांजिके ५५ क्वाथेमाषभवेच्चैवकल्का
नितान्प्रदापयेत् रास्नामुर्वाचमेरंडकपिकच्छूरंतथैव च ५६ शैलेयंचपद्मकंदारु

शुकवर्हमथापिवा मंजिष्टाशारलंमांसीमुरीं लोध्रकं जलं ५७ तैलस्यास्यविप
कस्यशृणुवीर्यमतःपरं अध्योदेशेचजेवातायेचोर्द्ध्वपरिसर्पिणः ५८ अर्द्धां
गमर्द्दितेचैवपंगुत्वाधिर्यखंजतां कुब्जत्वंगध्रसीवातेअवबाहुकमेवच ५९
पुष्टिदंपुत्रजननमलक्ष्मीग्रहनाशनं एतत्तैलवरंप्रोक्तंहारीतेनमहर्षिणा ६०
कनेकं वरोप्यंगात्सकुस्तेयुतिकनकसुंदरं कनकसुंदरंतस्मात्प्रोक्तमेतन्महर्षि
णा ६१ कनकसुंदरतैलं शालिपर्णीपृश्नपर्णीवलाचवहुपुत्रिका एरंडस्यचमू
लानिवृहत्यायूतिकस्यच ६२ गवेधुकस्यमूलानितथासहचरस्यच एतेषांपलि
कांमात्रांतैलप्रस्थंविपाचयेत् ६३ आजंचैवाथगव्यंचक्षीरंदद्याच्चतुर्गुणं
अस्यपक्वस्यतैलस्यशृणुवीर्यमतःपरं ६४ अश्वानांचास्थिभग्नानांकुंजराणां
तथैवच अपुमांश्चनरःपीत्वानिश्चयेनपुमान्भवेत् ६५ हृत्शूलपार्श्वशूले
चशर्करांचाश्मरींतथा अर्द्दितंगलगंडंचवातशोणितमेवच ६६ --

स्त्रियोयानप्रसूयन्तेतासांच्चैवप्रयोजयेत् गर्भमश्वतरीविद्यान्किंचमस्तुवशान
येत् ६७ एतद्भगवरंतैलंविष्णुनापरिकीर्तितं विष्णुतैले बिल्वाग्निमंथःश्योना
कःपाटलापारिभद्रकः ६८ प्रसारण्यश्वगंधाचबृहतीकंटकारिका बलाचातिब
लाच्चैवश्वदंष्ट्रासपुनर्णवा ६९ एषांदशपलान्भागान्चतुर्द्रोणेंभसीपचेत् पाद
शेषंपरिस्राव्यतैलपात्रेप्रदापयेत् ७० शतपुष्पादेवदारुमांसीचैवालकंवचा
चंदनंतगरंकुष्ठमेलापर्णीचतुष्टयं ७१ रास्नातुगरगंधाचसैंधवंचपुनर्नवा
त्वचामरुणालमुस्तंचपौष्करंरजनीद्वयं ७२ एषांद्विपलिकान्भागान्पेषयित्वाविनि
क्षिपेत् शतावरीरसंचैवतैलतुल्यंप्रदापयेत् ७३ आजंवायदिवागव्यंक्षीरं
दद्याच्चतुर्गुणं पाणेशास्तौतथाभ्यंगेभोज्येचैवप्रदापयेत् ७४ अश्वोवावात
संभग्नोभग्नोवायदिवानरः पंगुलःपीठसर्पीचतैलेनानेनसिध्यति ७५

अधोभागेच येवातः शिरोमध्यगताश्चये मन्यास्तंभे हनुस्तंभे दंतरोगे गलग्रहे ७६
यस्यशुष्यतिचैकांगं गतिर्यस्यचविक्लवा क्षीणेंद्रिया नष्टशुक्रज्वरक्षीणाश्चयेनराः ७७
बधिरा लल्लजिह्वाश्च मंदमेधाश्च ये नराः मंदप्रजाश्चयानार्योयाश्चगर्भंनविंदति ७८
वातार्त्तवृषणौयेषां अंत्रवृद्धिश्चदारुणा एतत्तैलवरंश्रेष्ठं नाम्नानारायणंस्मृतं ७९
मध्यनारायणतैलं बिल्वाग्निमंथ्याबृहतीश्वदंष्ट्राश्योनाकवाट्यालकपारिभद्राः क्षुद्राक
ठिल्लातिबलाग्निमंथमूलानिचैषांशरणांपुतानां १८० मूलंविदध्याद्दथपाटलानांप्र
स्थैकमेषांप्रवदंतितज्ज्ञाः सपादप्रस्थंविधिनोद्धृतानां द्रोणेरपामाष्टभिरेवपक्वे ८१
पादावशेषेणरसेनतैलं तैलाढकाभ्यांसममेवदुग्धं आजंविदध्यादथवापिगव्य
मेकत्रसम्यक्विपचेत्सुबुद्धिः ८२ दद्याद्रसंचैवशतावरीणां तैलेनतुल्यंपुनरेव
तत्र रास्नाश्वगंधामरदारुकुष्ठपर्णीचतुष्कागुरुकेशराणि ८३ सिंधूत्थमांसि
रजनीद्वयंचशैलेयकंचंदनपुष्कराणि एलासयष्टितगरादपत्रंभृंगाह्वयंवर्गोवुवचा

पलांशं ॥ ८४ वृश्चिकशैलेयकचोरकाख्यैरेभिः समस्तैः द्विपलप्रमाणैः कर्पूरकाश्मी
रमृगांडजानां दद्यात्सुगंधाय वदंति केचित् ८५ अनेकदोषौघविनाशनाय चूर्णीकृता
नां त्रिपलप्रमाणं आलोड्य सर्वं विधिना विपक्वं नारायणं नाम सहस्रयतैलं ८६ सर्वैः
प्रकारैर्विविधैश्च संप्रयोज्यमश्वेन पुंसां पवनार्दितानां येपंगवः पीठविसर्पिणश्च एषांगसु
कोर्दिततवेपमानाः ८७ बाधिर्यशुक्रक्षयपीडिताश्च मन्याहनुस्तंभगलागतहंताः स
कामयोस्तबलवर्णयुक्ताः संसेव्य तैलं सहसा भवंति ८८ वंध्या च नारी लभते च पुत्रं
देवोपमं सर्वगुणोपपन्नं जिह्वानिलेदंतगतेज्वराले वातापहं तैलवरं प्रदिष्टं ८९ देवा
सुरैर्युद्धबले समीपस्तस्यास्थिभग्नानरैः सुरांश्च नारायणोक्तं सुरवहणार्थे नारायणं
तैलमवंदतितज्ज्ञाः ॥ ९० महानारायणतैलं तैलं शार्षपमाढकं तिलभवं रसैर्धन्वंत
थैरंडजं छागाज्यं च समं समंहत्तिवलो पंडूकपर्णीरसं ९१ शिग्रुन्मत्तकरायाप्याति
वलारास्नातथैरंडजं तर्कारीगुरणीरिवलाचहस्तिनीजातं रसं निक्षिपेत् ९२ राजीमा
वकुशानिशामहतलतावल्पावरीकांजिके देकाशाक्रेकुरंटकार्कक्रिहिनीकंदोच्चयामर्कैः ॥
९३

वाक्षीरवल्वनिदिग्धकाम्पिल्लिगुहामद्राङ्गुमद्राक्षिरा कर्दंगोग्निकुलस्यमाग्निमथनं
तुंबीत्रिवृत्साटला १४ पारेवीरुदुरालभाञ्चमदनेलक्ष्मीफलेवानासः मूर्वानर्त्तं
ककेतकीचवरुणं जासाचहीक्षास्नुहि १५ दंतीनागबलाकेरनहपुष्पावर्षाभुवरी
गिका लक्ष्मोशीरसहावलाभंवरसचार्द्धततोनिक्षिपेत् १६ कुहलाकुष्ठमहोष
ध्योषननिसादार्वीत्वचः केशरं पत्रैलागुरुमुस्तकंकुटुकास्फिकासर्षिपुष्करं १७
नालीसेत्रिफलाप्रियंगुविकसाभंगाविडंगैवचा शृंगीककुलजीरयुग्मखदिरंचव्या
तुलाश्रेयसी १८ कौतीग्रथीकलाहितंषधुनतंमध्योत्पलोपद्मकं कर्चूरंहरितंत्रि
वेलकंमिहरंच्यतूरंकं वेतसं १९ मेथीहिंगुजवानियुग्मनलदंककुंसमेनिक्षिपेत्
गोदंतीकुनटीततोद्विगुनितंस्वेउतुरिंगभागिकं २०० नूनीमिन्भिनवेपथुंचच्छ
वर्धुगुल्माक्ष्पाहाश्रिते बाधिर्यचगलेषूर्णगुदजानालोउगुह्या श्रिनान् १ विश्वा
चीमववाहकेजठरजारवाक्षेपकेचार्हितं मन्यस्तंभचिसर्पकेशिरस्रुजंसबोझैका
गजं ॥२॥

६६

हन्यात्तेच मरुद्भवं भुजकटीजंघास्थिजं पृष्ठजं पक्षाघातविसूचिकाहनुरुजं दंडाप

तानादिकं ३ चित्रकृष्णसशीर्षकं जयपयतेय्यानाहवं पंगुतं सितवं विषमं त्रिदो

षजनितं पीडाहिंसा नाशयेत् ४ इति विगर्भतैलं माषक्वाथ बलाक्वाथ रास्नाया

दशमूलजे जवकोलकुलत्थानां छागमांसभवे सृषके ५ प्रस्थं तैलस्य च प्रस्थं

क्षीरं दत्वा चतुर्गुणं रास्नात्मगुप्तासिंधूत्थसतावरं ३ मुस्तकैः ६ जीवनीयबला

व्योषपन्चेदक्षसमैर्भिषक् हनुकंपशिरःकंपबाहुशोषव बाहुके ७ वाधिर्यं कर्णना

दं च कर्णशूलेषु दारुणं विश्वाच्यामर्दितेकुब्जे गृध्रस्यामपतानके माषतैलमिदं

श्रेष्ठमूर्द्धजंतुगदापहं इतिमाषादितैलं द्विपंचमूलीनि क्वाथ्य तैलाढ्यो दशभिः प

लैः माषाष्टकं साधयितानि र्यूहं च चतुर्गुणं १ ग्राहपि खापन्चे तैलं प्रस्थबालपयः

समः अश्वगंधाशठीदारूपलारास्नाप्रसारणी १० कुष्ठं पद्मकं भार्गीदेवदारैः

पुनर्नवा मातुलिंगफलव्योषरामठं च नपुष्पिका ११ शतावरीगोक्षुरकं पिप्प

ल्लीमूलञ्चित्रकैः जीवनीयगणं सर्वं संहृत्य सहसैंधवं १२ तत्साधुसरुं वि
शायमाषतैलमिदं महत् पक्षाघाते हनुस्तंभे अर्दिते चापतंत्रके १३ अव
बाहुके विश्वाच्यां खंजपांगुलयोरपि हनुमन्याग्रहे चैव बाधिर्ये च ववाहुके
१४ शुक्रक्षये कर्णशूले कर्णनादे च दारुणे कलायखंजे समनं भैषज्यमिदमा
दिशत् १५ इतिमाहामाषतैलं समूलपत्रशाखायाः प्रसारण्याः शतत्रयं
शतनेकं शतावर्या अश्वगंधाशतं तथा १६ केतकीनाशतं चैवकेदशमूलाच्छ
तशतं शतं वाट्यालकस्यापि शतं शहचरस्य च १७ जलद्रोणशतं क्वाथ्यद
शभागावशेषितं तनस्तेन कषायेण कषायद्विगुणेन च १८ सुव्यक्तेनारना
लेन दधिमस्त्वादकेन च क्षीरयुक्तेक्षुनिर्यासच्छागमांसरसेन च १९ तैलद्रोणं
समायुक्तं दृढे भांडे निधापयेत् द्रव्याण्यपि पेष्याणि तानि वक्ष्याम्यनुक्रमात् २०

भल्लातकेन तं शुंठीपिप्पलीचित्रकेशठी सल्लकीप्रसारणीचैव पिप्पलीमूलसेवका २१
देवदारुशतावहाच सूक्ष्मैलात्वक्कबालकं कुष्ठव्याघ्रनखंमांसीवरासैंधवसारिवा २२
कस्तूर्यगुरुमंजिष्ठांतुरुष्कनखकुंकुमं कर्पूरंकुंदुरूनीशालवंगारक्तचंदनं २३ कं
कोलंनलिकामुस्ताकालीयोत्पलपत्रकं शठीचरेणुशैलेयंशिवासंचैवकेतकं २४ स
त्रिफलाकुस्तुंभीरुखारलापद्मसकेशरं प्रियंगूशीरजलदंजीवकाचपुनर्नवा २५
दशमूलाश्वगंधाच नागपुष्पंरसांजनं कंटकार्यातियूगानांफलानिशाल्मलीफलं २६
भागात्रिपलिकान्दत्वाशनैर्मृदग्निनापचेत् आयसेप्यथवाताम्रेसुदृढेमृन्मयेपि
वा २७ अभ्यंगात्त्वगतंहंति पानात्कोष्ठगतंतथा भोजनात्सूक्ष्मनाडीस्थं नस्या
तूर्द्धगतंतथा २८ एतद्दिव्यउवारवानकिशोराणांयथामृतं एतेदेवमनुष्याणां
कुंजराणांगवामपि २९ अनेनैवचतैलेनशुष्यमानामहाद्रुमाः शिक्ताःपुनः
प्ररोहंतिभवंतिफलशालिनः ३० वृद्धोप्यनेनपीतेनपुनस्यात्तरुणोभवेत्

अप्रसूताच या नारी पिबेत् सा पुत्रं प्रसूयते ३१ अशीतिर्वातजान् रोगान् पैत्तिकान्
श्लेष्मिकानपि सान्निपातसमुत्थांश्च नाशयेत् क्षिप्रमेव वा पुष्टिं वर्णं बलं चाग्निं तै
लमेतत् प्रयोजयेत् ३२ इति प्रसारणी तैलं शरत्सु संपन्नसुजातसारं प्रसारणी
मूलशतं विशुद्धं दशैव मूलानि बलाश्वगंधाशतावरी माहेन्द्रवरं स्वदंष्ट्रा ३३ रास्ना
समगुप्ता मरणवृश्चिकानाशनं बापि सुकुद्दितं च सुसंग्रहितं पृथक् पृथक् पक्वाढकसम्मि
तानां कुलत्थकोलांश्च यवांश्च दद्यात् ३४ द्रोणेष्वथ षट्सु विपच्य जलस्य द्रोणाव
शेषं विपचेद् विनत्रं तैलाढकं मांसरसाढकं च दध्याढकं क्षीरं च तु तुल्यं च ३५ चु
क्राढकं मूलरसाढकं च मस्त्वाढकं चाढकं कांजिकं च द्रव्यैः शनैरर्द्धपलानि कैश्च सु
सूक्ष्मपिष्टैर्दधदीप्रयत्नात् ३६ रास्नाशताह्वागरुनष्टमंजिष्ठजाष्टमधुकं कुमा
रं मांसी वचा सैंधव चित्रकं च क्षारं जवानी शरलं कमिष्टं ३७ अरुष्करपुष्कर
मूल कुष्ठ सपिप्पली पिप्पलि मूल चव्यं मेदायुगं कर्षनकाबुभौ का कोलीच युग्मम

रिचलगोले ३८ रंगीराठीव्याघ्रनखं सवालं स्पृक्का गजाह्वा मदनं शशुंठी केशरं कां
चनपत्रयोरं विशं सरसं गाटक तुरुष्प दान्ते ३९ ऋद्धिशमद्धिरजनीमृणालं पंचान्य
जाजीत्वजमोदकं च पंचाशतं चाप्यधिकं चतुर्भिः क्षिप्त्वा विपाच्यं मृदुनाग्निना च ४०
संपूज्य विप्रान्भिषजो वनार्य शांति तथा तस्य निधाय कुंभे सिद्धाश्च संपूज्य गृहे स्व
गुप्ते तं स्थापयेत्तैलवरं प्रयत्नात् ४१ पयं गवः पीतविर्पिण श्च संकोचितस्नायु शिरा
श्च कुब्जा गतिप्रणष्टाः वनिताश्च खंजाः संचिवास्थि संपिडित भग्नगात्राः ४२ मन्या
सपिष्टभुज कंठ कक्षाः स्तंभेन दृष्टा मारुतं जानि हंति एकांग सर्वांग जमप्यशेषं वातं
जयेदाढ्ति शोय कंडूः ४३ भवंति ते चाप्यजिता सदामये विष्णुर्यथा भूद्दजितः
सुरारिभिः अजितानामतः ख्याता वातरोगेन्द्रजीर्यते ४४ क्षीणं दुर्जरितांगानां वा
न संकोचितास्तना प्रसारयेति चांगानि तेनोक्ता प्रसारणी ४५ भोजनेन तु कोष्ठस्थो
नस्येनोर्द्ध गतानहान् अधोगान्वस्तिदानेन न सर्वान् हंति प्रसारणी ४६ सकल

मुखनेरोगानुग्रवीर्यानिहंति प्रतिहत्त विषमाग्निरूपसंपन्नभावः उपचित्तस
मगात्रः कांतिलावण्ययुक्तो भवतिचबलशालीजाठरेग्नौप्रदिप्ते ४७ इतिउरजी
त्तप्रसारणीतैलं मूलमुत्तरवारुण्याकुट्टितंतुपलत्रय पलद्वादशाके तैलंक्षणा
वन्हौविपाचयेत् ४८ निष्कत्रयंभक्तयुक्तंयवनात्तस्पनश्यत्ति हस्तकंपः शिरो
कंपः कंपोमन्याशिरोभवः ४९ कंपहारितैलं रसगंधशिलातालं सर्वंकुष्पोलस
माशके चूर्णयित्वाततः श्लक्ष्णोमारनालेनपेषयेत् ५० तेनकल्केनसंले
प्यसूक्ष्मवस्त्रंततः परं तैलाक्तोंकारयेद्वर्त्तिमूर्द्धभागेप्रदीपयेत् ५१ वर्त्या
धः स्थापितपात्रे तैलंपतत्तिशोभने लेपयेत्तेनगात्राणि भक्षयेदंत्तरंतथा ५२
नाशयेत्सूततैलंतद्वातरोगानशेषतः वाहुकंपंशिरःकंपजंघाकंपंतथा
परं ५३ एकांगंचतथावातंहंत्तिलेपानशंसयं रोगसांख्येसदाभव्यंतैलं
विजयभैरवं ५४ विजयभैरवतैलं अथसुगंधराजतैलं एलाकुंकु

६९

मचंदनागरजटामांसीलवंगेक्षुरं रास्नामस्तकमूलकुष्टशारलंवाराणषीपद्मकं
८५ कर्चूरमधुयष्टिकावसुमनापुष्पंवलात्रूषणं मंजिष्ठासुरदारुपत्रषगटाकस्तू
रिकाकेसरं ८६ कंकोलंचप्रियंगुदारुरजनीचित्रंतजं रेणुका कर्पूरांउशानाकु
रुकंमञ्जिमिहागोधूमतिलकांनिशा ८७ चव्यंपिप्पलिमूलपुष्कररजटामांसीसजीर
द्वयं शृंगीव्याघ्रनषंत्रिवेकपुन्नंजातीफलंमेथिला ८८ भारंगीखुजवानिकेरज
वराजीरंवचान्येफलं कालेयंनगराख्यगंधकिहनीसर्वंसमंभागिकं ८९ विल्वा
ग्निमंथावृहतीस्वदंष्ट्राशोनाकमुस्तादवपाटिनम्रा कुटन्निकापूतिकरंजचित्रम
लानिचैषांशरणीयुतानां ९० प्रत्येकमेकंप्रवदंतितज्ज्ञास्तपादप्रस्थंविधिनाघृ
तानां द्रोणौरपामष्टभिरेवपक्वं पादावशेषेणरसेणतैलाढकान्यांसममेवदुग्धं ९१
आज्जंविदध्यादथवापिगव्यमेकत्रसंन्वेवशतावरीणां तैलेनतुल्यंपुनरेवतत्रप्रस्वेद
दुर्गंधिविनाशनाय ९२ सुगंधराजंप्रवदंतिवैद्याः सर्वप्रकारैर्विधिवत्सयोज्यः

मरुवेभपुंसांपवनार्दितानामेकांगशुष्कार्दितवेपमानाः ६३ बाधिर्यपंगुकुब्जपीडितानांज्वरा
मयंत्वष्टविधंसमल्लं तस्यामयंतेवलबलीयुक्ता वंध्याचनारीलभतेचपुत्रंदेवोपमंसर्वगु
णोपपन्नं ६४ इतिसुगंधराजतैलं अथवातरोगेरसप्रकरणं सूतंगंधोदिनंविज
पूरनतोयेनमर्दितो रसेनविषमुष्टेश्चैवमहावृद्धोदरेक्षिपेत् ६५ तन्मज्जयाचतद्वल्के
रुध्वामल्लपटेभावयेच्चपृथक्पृथक् काकमाचीभृंगराजतिलपर्णीनवैरसैः ६६ त्रिक्षा
रपंचलवणंव्योषंसूतसमंपृथक् दत्वासंचूर्णितःसूतःपवनारिर्नवेद्यं ६७ वल्ल
द्वयंप्रयुंजीतशृंगवेररसैरमुं वातरोगसमूहस्यनाशायाग्निविवृद्धये ६८ इतिपवना
रिः रसाहिमारितौतुल्यौतत्तुल्यंटंकणविषं त्रिवारंमार्द्रकैर्भाव्यंसमधान्यंगारुड़
वैः ६९ गुंजांचार्द्रकसंयुक्तापन्नगाख्यानिलापहा इतिपन्नगः सूतंगंधंविषं
तालंत्रिकटुंत्रिफलाशिला ७० समांशंवज्रदुग्धेनमर्दितंकनकद्रवैः वटीगुंजा
मितान्वास्यसर्ववातगदापहं ७१ इतिपवनवटिका

वज्रसूताभ्रहेमार्कतीक्ष्णमुंडक्रमोत्तरं मारितं मर्दयेदम्लवर्गोत्थाद्दिवसत्रयं ७२
त्रिक्षारं पंचलवणं मर्दितस्य समं त्विदं दत्वा निर्गुंडिकोद्रावैर्मर्दयेद्दिवसत्रयं ७३
शुष्कमेतद्धि चूर्ण्याथ विषं चास्याष्टमांशतः रसचूर्णं विषतुल्यं स्याद्द्वौ जंबीरजैर्द्रवैः ७४
भावयेद्दिनमेकं तु रसायं कालकंटकः दातव्यो वातरोगेषु सन्निपाते विशेषतः ७५
न त्रिगुंजं चार्द्रकद्रावैर्दद्यात्ते वातरोगिणां इति कालकंटकरसः निर्गुंडिमूलचूर्णं तु म
हिषाख्यं च गुग्गुलं ७६ समांशं कुट्टयेदाज्येन दद्यात्कर्षसंमितं अनुयोज्याद्यैतैर्नि
से स्निग्धमुष्णं च भोजने ७७ मंडलान्नाशयेत्सर्वान्वातरोगान्न संशयः इति निर्गुं
ड्याद्यं गुग्गुलः अभ्रगंधविषव्योषरसटंकसमांशकान् भावयेत्सप्तधा भृंगरसे
न स्यात्समीरहा ७८ आर्द्रद्रवेन वल्लौ वा खंडव्योषणयोजितः महावातानयेदा
शुनाशाध्मानः सुसंस्कृत् ७९ रसभागा नवदेको गंधको द्विगुणो मतः त्रिभागा
त्रिफला ग्राह्या श्चतुर्भागश्च चित्रकः ८० गुग्गुलः पंचभागः स्यादेरंडस्नेहमर्दितं

गुटिकां कर्षमात्रं तु भक्षयेत्सा नरेवहि ८१ नागरैरंडमूलानां क्वाथं तदनुपाययेत्
अभ्यज्यैरंडतैलेन स्वेदयेत्सूर्यदेशतः ८२ विरेकेतेन संजाते स्निग्धमुष्णं च भोज
येत् वातारिसंज्ञको ह्येषरसानिर्वातसेवितः ८३ मासेन समयस्याशु ब्रह्मचर्यपुरः
सरं विजयागुटिकां रात्रौ स्वमात्रां तु भक्षयेत् ८४ इति वातारिः रसं पुनर्नवा द्रावैर्वि
मर्द्य त्रिकगंधकं पंचैस्तत्साकपत्राणां रसेनासिकतामये ८५ यंत्रकेपक्व मूषायां दि
नस्यार्द्धे सवन्हिकः शैस वन्हिः कर्षमात्रं रसस्याचलोहहिंगुलयोरपि ८६ व्योषं च
गंधताम्राणां प्रत्येकं तु पलंपलं निर्गुंडीद्रवेन संमर्द्य भावयेत्तमथ्याप्यथक् ८७
उन्मत्तार्कस्नुहिवासाहयारीविषमुष्टिभिः पिष्टितं वालुकायंत्रे स्वेदयेद्दिवसत्रयं
८८ कर्षमात्रं तु पिप्पल्यानिष्कमात्रं विषस्य च संचूर्ण्यं दापयेत्तत्र सर्वैज्वराभि
धानके ८९ गुंजामात्रां ददीतास्य तोदनायापनुतये सर्वज्वरः रसस्य भागाश्च
त्वारो गंधस्य द्वादशैव तु ९० ताम्रस्य वटिकायाश्च दत्वा तोतामयोमुखी ९

सम्यग्निरुध्य सम्पाद्य धाद्धुर्धशरावकं ९१ भांडे निरुध्य यत्नेन भस्मना पूर्य भांडके
अग्निं प्रज्वालयेद्यामं मुखं तस्य निरुध्य च ९२ स्वशीतं च समुध्दृत्य तत्ताम्रं चूर्ण
येत्सुधीः भावयित्वार्कदुग्धेन पुटेद्द्वादशधा पुनः ९३ त्रिफलावन्हि भृंगोत्थ्य भावयि
त्वाथ चूर्णयेत् गुंजाद्वयं प्रदीतास्य सप्त मंडलनुत्तये ९४ सर्वसर्वेश्वनामायं लवना
दिविवर्जितः मासत्रयप्रयोगेन मंडलादिविनोदनः ९५ इति अर्केश्वरः एको
भागो रसस्यास्य अस्येस्य अर्केश्वरस्य च गंधकस्य च भागैकः शुद्ध तालक भागकः ९६
अथो स्पुर्विजया याश्च गुटिकां गुडतश्चिरेत् एकैकां भक्षयेत्प्रातः छायामुपप्रवेश
येत् ९७ तालकेश्वर नामायं योगास्पर्शानिदोदनः मंडलं च निविष्याथ चिचके नो
पलेपयेत् ९८ अल्पास्पर्शप्रदेशे तु रक्तं निसार्य लेशतः विषलेपं प्रकुर्वीत वाता
रिवीजलेपने २९९ इति तालकेश्वर रसः गंधकं शोधयेदुग्धे तद्भागानष्टमिश्र
येत् रसस्य भागैवैकस्मिन् खर्परे मृदुवन्हिना ३०० शीतं भूमौ समुत्तार्य तार्यया

वह्निवर्णो न भवेत्तस्य पचेत्तावत्सप्तगुंजाभिवृद्धितः १ त्रिदिनं नूतनतो गुंजा एकविंश
तिसंज्ञकाः तावद्धमाणपथ्यायाचूर्णसंमिश्र्य प्रयोजयेत् २ सक्षीरं सघृतं चान्नं भोज
येद्वापि शर्करां निर्वाते चावतिष्ठेत कूपः स्पर्शप्रशान्तये ३ इति गंधकगर्भः शरा
वं कटु तैलस्य तन्मध्ये बहुरूपिकां एकामनः शिलालोचविषेकिंचिच्चमेलयेत् ४
निर्जले वह्नितलगं पचेत्सन्दे नववह्निना कंकुष्ठगंधपरिज्ञाय तैलेनैव पेषयेत् ५
स्पर्शलेपयेन्नेत्थाव कंडूरुजापहं स्पर्शज्ञानाय सानुशोषवपानाद्यथापदः ६
एकांशा वह्नितुरगी पत्रमुसलवचारुजः कृष्णा मूलविषासीसमेन्द्रवाहल्लीरेणु
का ७ रसस्तु खोलवासितदोर्दशाद्वादश गंधकाम् वराव्योषपथ्यकृत्रिवृत्त्रिगुड
स्य चतुराधिका ८ विंशतिस्तस्य गुटिका विधेयाश्चणकाकृतिः क्रमेणैनां
तु सेवेत स्पर्शवानापनुत्तये ९ स्पर्शहरीतकी गुटिका पलत्रयं शिवाचूर्णं दह
नस्य पलत्रयं एलात्वक्पत्रमुस्तानां भागोऽर्द्धपलको मतः १० रेणुकार्द्धपलं

२२

प्रोक्तं तदर्द्ध नागकेशरं व्योषं च पिप्पलीमूलं विषं च पलमात्रकं ११ लोहचूर्णप
लं चैकं त्वक्क्षीरी स्तप्रेव च रसः पल तथा गंधं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् १२ पुरात
मे गुड उपक्वे तु लार्द्धं तद्विनिःक्षिपेत् हिमस्पर्शे थमदुयाद्घृतेनाक्रेष्य बुद्धिमान् १३
प्रकुर्यात् गुटिकां वैद्यो विजयां वदरास्थिवत् अथ भाषा पल २ हरीपल ३ चितावर
टं १॥ अलचीटं १॥ तजटं १॥ पत्रकटं १॥ मोथाटं १॥ रेणुकाटं १ नागकेसरटं १ जा
यफरटं १ लवंगटं १ जायपत्रीटं २ सोठिटं २ पीपरटं ३ परिचटं ३ पिपरामूल
टं ३ महुराटं ३ मारेलोह टं ३ वंशरोचनटं ३ पारा टं ३ गंधकपल ५० गुरचु
नापल १२ वृन्तगुम्मे हानि प्रभुंजीत वटिकैकाय थावलं घृतेन भोजयेदर्द्धव
लं यावत्प्रवर्द्धते १४ ज्ञात्वा वयोवलं सत्वं पुनर्देहे प्रयोजयेत् अथवा गुटि
का सार्द्धपथानपरिपीड्यते १५ मासद्वयेन श्लेष्माणां पित्तं चैव त्रिभिर्हरेत्
चतुर्भिर्वातरोगांश्च नाशयेन्नात्र संशयः १६ मासस्तु पंचभिश्चैव मूत्रकृच्छ्रं

विनाशयेत् षड्भिर्मासैस्तु नियतं कुष्ठरोगान्विनाशयेत् १७ सासैस्तु सप्तभिश्चै
व सर्वरोगान्विमुच्यते सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो वर्षैकेनं प्रयोजयेत् १८ चक्षुर्वैमल्य
माप्नोति जरामृत्युविवर्जितः अमृतत्वेन रूपेण विषलोके प्रकाशते १९ इति विजा
यगुटिका इति श्रीसार्गीवैद्यविरचिते वैद्यविनोदसंग्रहे द्वाविंशतिपरिच्छेदे वातनि
दानचिकित्सा समाप्ता अथातो आमवातनिदानप्रकरणं विरुद्धाहारचेष्टस्य
मंदाग्नेर्निश्चलस्य च स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नं विहारं चाप्यकुर्वतः १ वायुनाप्रेरि
तो ह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति तेनात्यर्थं विदग्धो सौ धमनीभिः प्रपद्यते २ वा
तपित्तकफैर्भूयो दूषितो सोन्नजो रसः स्रोतांस्यभिष्यंदयति नानावर्णो तिपि
च्छिलः ३ व्याधिनानाश्रयो ह्येषामामसंज्ञोतिदारुणः अजीर्णाच्चोरसो जा
तः सञ्चितः स्वक्रमेण यः ४ आमसंज्ञो सलम्पेत्तिशिरोरुग्गाचरुक्ज्वरः
युगपत्कुपितापतो त्रिकसंधिप्रवेशकौ ५ अंगमर्दोरुचिः स्तौ ह्यं तोल्वालस्य

गौरवंज्वरः अथाकस्मात्तोगानां मामवातस्य लक्षणं ६ हस्तपादशिरोगुल्फ
त्रिकजानूरुसंधिषु करोति सरुजं शोथं तत्र दोषः प्रपद्यते ७ स देशो रुज्य
ते स्पर्शे व्याधिविद्धव वृश्चिके तत्र दोषोनुगः साध्यः द्विदोषो जाप्य उच्यते ८
सर्वदेहचरः शोथः कृच्छ्रः स्यात्सान्निपातिकः अथ चिकित्सा रूक्षः स्वेदो वि
धातव्यो वालुकापुटकैस्तथा उपनाहश्च कर्तव्यो स्तेपि स्नेहविवर्जिताः ९
आमवाताभिभूताया पीडिताया पिपासया पंचकोलेन संसिद्धं पानीयं हित
मुच्यते १० रसं च कांजिकं वापी शुंठीचूर्णाच चूर्णितं पटोलं गोक्षुरं चैव वरु
णं कारवेल्लकं ११ सौवीरं खिन्नवार्ताकं तथा तिक्तफलानि च वास्तुकं शाकं
सारिषं शाकं पोनर्णवं हितं १२ यवान्नं कोद्रवान्नं च पुराणां शालिषष्टिके ला
वकानां तथा मांसं हितं तक्रेण संस्कृतं १३ हिंगुपूष्कौलकलापं चनकस्य च
एतान्दद्याद्यथारुच्यमामवाते हितं च यत् १४ शतपुष्पा वचा शुंठी स्वदं

श्यावरुणस्त्वचः पुनर्नवाक्षारासठीगुडूचीकाससासमाः १५ प्रसारणीचत्त
क्रीरी फलस्य मदनस्य च शुक्तकांजीकपिष्टांश्च सुखोष्णा लेपरोहिताः १६ अरि
ष्टाकेबुका मूलं शिग्रु वल्मीकमृत्तिका मूत्रपिष्टैश्च कर्त्तव्याम्युपनाहप्रलेपतो
१७ चित्रकं कटुकापाठा कालिंगातिविषा समा देवदारु वचामुस्तं नागराति वि
षानया: १८ पिबेदुष्णाम्बुनानित्यमामवातस्य भेषजं सेवनं चामवातस्य रु
कक्रपयसापिबा १९ शठी शुंठ्य भयाचोग्रतादेवान्हाति विषामृता कषायमा
मवातस्य पाचने रूक्षभोजने २० रास्नागुडूचीमेरंड देवदारु महौषधं पिबे
त्सर्वांगकेवाते सामे संधिस्थिमज्जगे २१ पिप्पलीपिप्पलीमूलं च व्याचित्र
कनागरैः क्वथितं वारितं पेयं यामवातविनाशने २२ शठीविश्वौषधं कल्कं
वर्षाभूक्वाथसंयुतं सप्तरात्रं पिबेज्जंतुरामवातविनाशने २३ त्रिवृत्तास
ध्यं सविरवांच मूत्रे वांगगुलं पिबेत् चिद्वालेवुषपाष्कल्क मध्वाद्वातिलवि
द्रवयो २४

७६

346

चित्रबिपंचामलत्ता क्वाथं कृवोष्णं कौशिकान्वितं कटिजेघोरुजं पीतं पीतं वाततनिवृत्तये
२५ हिंगुचव्यं विडं शुंठी: कृष्णाजाजी सपुष्करं भागो नरमिदं चूर्णं पीतं वात
मजित्सवेत् २६ हिंग्वाद्यचूर्णं रसोन विश्वनिर्गुंडी क्वाथमामार्दितः पिबेत् आ
मवातेकणायुक्तं दशमूलीपलं पिबेत् २७ खादेद्वाभयाशुंठी गुरुची नागकेशरं
चित्रकं देवदारु वा पाठां पृथ्विकान्तिविषा भया २८ आमाशयोत्थवाते घृतचूर्णं पीतं सुखा
वुना आमवातगजेंद्रस्य शरीरवनचारिणः २९ एकएव निहंतासौ एरंडस्नेहके
शरी एरंडतैलयुक्तां हरीतकीं भक्षयेन्नरो विधिवत् ३० आमानीलार्त्तियुक्तो
गृध्रसिवृद्धादिर्निपतेत् आरग्वधस्य पत्राणि भक्षानि कटुतैलतः ३१ आ
म घ्नानि नरः खादेत् सूपभक्ताव्रतानि च शुंठीगोक्षुरकः क्वाथः प्रातः प्रातः नि
षेवितः ३२ सामेवाते कटिशूलेपाचनं रुक्प्रसादनं दशमूलीकषायेन पिबेद्वा
नागरांभसा ३३ कटिशूलेषु सर्वेषु तैलमेरंडसंभवं विशोध्येरंडवीजानिपि

श्वासी रेपिपास्विते ३४ तसायसंकूदीस्लेगध्रस्योपरमौषधं सर्प्पिस्तैलेगुडश्च
तूपंचमं विश्वभेषजं ३५ पीतमेतद्वेसिद्धं तर्प्पतांकूटिमूलनुत शुष्कतरुवल्क
सहितंगोमूत्रे स्थापितेसाप्ताहं ३६ हिंगुवचारा तपुषासैंधवपुष्के नत्तेनाथ त
स्युटपक्वंकस्योलुठीरुजंदासूलपुंसो ३७ अलंबुषागोक्षुरवत्तूफलानागरामृता
जयोत्तरभागवृद्ध्यास्पामाचूर्णंचत्तसमं ३८ पिबेन्मस्तुसुरातक्रे कांजिकोष्णो
दकेनवा आमवातजयसासुग्राशोथंवातशोनिते ३९ इतिअलंबुषादि चूर्णं
अजमोदाचंमरीचपिप्पली विडंगसुरुचित्रकरास्ताका सैंधवपिप्पलीमूलभागा
नेचेकस्यपालिकास्यु: ४० शुंठीदशपलिकास्यापलानितावंतिवृद्धदारकस्यापि
पथ्यापलानि पंचसर्वाण्येकत्रकारयेच्चूर्णं ४१ समगुडवटकानरत्तस्तच्चूर्णं
वांखुस्लवारिणापिवत: नस्पंस्पामानिलोसर्वेगंगा सुकुष्टाश्च ४२ अज
मोदादि: चित्रकंपिप्पलीमूलंजवानिकारवीचव्या विडंगमजमोदासजीर

१७९

348

कसुरदारुच ४३ चव्यैला सैंधवं कुष्टं रास्ना गोक्षुर धान्यकं त्रिफला मुस्तकं व्योषं
त्वं गुडूची रेयवासकं ४४ तालीसपत्र पत्रं च सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् यावन्त्येतानि
चूर्णानि तावन्मात्रं तु गुग्गुलः ४५ संमर्द्य सर्पिषा गाढं स्निग्धे भांडे निधापये
त् अतो मात्रां प्रयुंजीत पथ्याहारवानपि ४६ आमवाताढ्यवातादीन् क्रिमि
कुष्ठव्रणाज्वरान् प्लीहगुल्मोदरानाहदुर्नामानि विनाशयेत् ४७ इति योगराजगु
ग्गुलुः पीडितां गुग्गुलो मालीकटु तैलपलाष्टकं प्रस्थैकं त्रिफला प्रस्थं सार्द्ध द्रोणोज
लस्थिते ४८ पादावशेषे तेनैव पुनरग्नावधिश्रयेत् त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडं
गामलकानि च ४९ गुडूच्यानि त्रिवृद्दंतिवचा सूरमाणकं पारदं गंधकं चैव प्रसे
कं शुक्तिसंमिते ५० सहस्रैककनकफलैः सिद्धं चूर्णं विनिक्षिपेत् ततो माषद्वयं दद्या
तोयमुष्णं पिबेदनु ५१ आमवातं शिरोवातं ग्रीषिवातं भगंदरं जानुजं चास्थितेवा
तं सकटीग्रहमेव च ५२ इति सिंहनाद गुग्गुलः रास्ना वानारि मूलं च वासकं च दु

रालभा शठीदारुवचामुस्तानागरातिविषाभया ५३ स्वदंष्ट्राव्याधिघातास्त्वमसैधा
स्पुनर्नवा अश्वगंधामृताकृष्णावृद्धदारुशतावरी ५४ वचासहचरश्चैव चविका
वृहतीद्वयं समभागान्विते स्तेवरास्ना त्रिगुणभागीका ५५ कषायपञ्चयेत्सिद्धमष्टभा
गावशेषितं शुंठीचूर्णसमायुक्तं मासाधेन युतं तथा ५६ अलंबुषादिसंयुक्तमजमो
दादिसंयुतं यथादोषयथाव्याधिप्रक्षेपं कारयेद्भिषक् ५७ सर्वेषु वातरोगेषु संधिमज्जा
गतेषु च आमानाहेषु सर्वेषु सर्ववातानुकंपिके ५८ कुब्जे वा वामने चैव पक्षाघाते त
थार्दिते जानुजंघास्थिपीडासु ग्रध्रस्यां च हनुग्रहे ५९ इतिमहारास्नादिः अथार्दि
तचिकित्सा माषपिष्टकृतं जग्ध्वा नवनीतेन सोर्दिते [illegible] रसेन कल्कस्तिल तैलामिश्रः
स्वादेन्नरो योर्दित रोगयुक्तः ६० गुंजतसेन लिप्ता वस घस्त्यजति वेदना तैलमे
रंडजं वापि गोमूत्रेणापिवेन्नरः ६१ मासमात्रप्रयोगान्व ग्रध्रस्युरुग्रहापहः
वृहल्लवनरो मूलं वारिनापरिवेषितं ६२ पीतं च नाग्नायेत्सिप्रं अस्मेध्यानपिरघ्र
सी तगरस्य शिपूसार्द्धं पिष्ट्वा तक्रेणाय: पिबेत् ६३ रघस्य नीलरोगस्तत

७६

त्स्मरणादेव नश्यति ॥ गोपालिकादलक्काथो मन्दाग्निपरिपाचितः ६४ दर्वीरोगग्रसी
रोगेपीतमात्रे समुद्धरेत् ॥ इति आमवातचिकित्सा समाप्ता ॥ अपामवाते रसप्रकर
णा प्रक्षिप्य गंधं रसपादभागं कलाप्रमाणं च विषं समस्तान् करानुतोयेन च भाव
यित्वा वल्लं ददीतास्य मरुत्प्रशान्त्यै: ६५ इति पवनारिः ॥ रसेन ताम्रपत्रकं विलिप्य
गंधकेन वा क्षिपेत्सूरणोदरे सुवेष्ट्य गोमयेन तं ६६ पचेत्कुंजरपुटेषु सुशीतलं समुद्ध
रेत् विषाग्निपित्तगंधकैर्विमर्दितं पचेद्दिने ६७ सरावसंपुटे रसः सुरक्तरक्तमेति सः
रसं सुसूचिकामुखो निरुप्यतोस्य राजिको ६८ ददीत वातशीतयेक फाग्निमांद्यतुनय
पथ्यपत्रभोजनं सजेत चाम्लराजिकां ६९ दिवानुनिद्रतां तथानिकामर मैथुनं भयं च
शोकमंथुचिन्तनं सलज्जनादिके ७० सूचिकाभरणं एरंडमूलं त्रिफला गोमूत्रं चित्रकं वि
षं गुंजैकं घनसंपाणा सर्ववातान्विनाशयेत् ७१ वातकंटकः मृतं सूतं तीक्ष्णकांतो
तालमाक्षिकगंधकाः तुल्यांशं मर्दयेत् खल्वे वातार्यार्द्रकजै रसैः ७२ विजयाकाक
माच्युत्ये गिरिकन्याद्रवैर्दिने ततो भांडगतं रुद्ध्वा पचेन्मंदाग्निना दिनं ७३ व्योषाग्नि

गष्मसुंदरवाराहीमुस्तकीसिंधुसोषणं फलमुद्गणशिवाबीजमाहलिमंतथा ८६ चा
तुर्पातवत्सकंचतथाकेकरहाटकं जातीफलंजातिपत्रीकर्षकर्षपृथक्पृथक् ८७ माजू
फलंषरस्पर्शंशुक्तिमात्रंसचिप्पकं माक्षीचगगनेशुद्धंम्तंशुक्तिसमंपृथक् ८८ चूर्णी
तंवस्त्रपूतंच्चमर्केदापुत्रिणाभवान् तंदुलाद्धिपलंवापीसर्वमेकत्रकारयेत् ८९ भृ
रा ष्कवंवूलनिर्यासंत्रिफलंघ्नतभार्जितं कुडवेकेनचगुडैरावंप्राक्षिपेततः ९० कषेप्र
माणंगुटिकाकर्तव्याप्राणदायिनी रक्तश्रावंमहाघोरंजयत्स्वेदसपीनकं ९१ नीलं
मज्जापमंसाद्रद्रवंवाशुक्रसन्निभं पिच्छिलंमूलसंकाशंबहुमुत्रंचनाशयेत् ९२
ककरूजानुजंघास्थिशिरःशूलमहाज्वरं पांसंचग्रहणीदोषंजयेद्वातमहारुजं ९३
एकांगगंवासर्वांगगतंषरसमन्वितं पित्ताग्निनेसदाहेच्चाक्षिपेदत्रशीतापलो ९४
कंथेरीनाथसिद्धेनप्रोक्ताप्राणप्रदायिनी इतिप्राणदावटी अथकरिल्लजंकल्कमत
सीतैलसंयुतं प्रपिवद्वातरोगथनानाशूलप्रशांतये ९५ विषमुष्टिविषंव्योषंपषि
तंतैलपाचितं शूलशोफानवातघ्नंनरुधंकुलिशंयथा ९६ अथातोरक्तवात

निदानप्रकरणं लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः क्लिन्नशुष्काम्बुजानूप
मांसपिण्याकमूलकैः ९७ कुलत्थमाषनीवारशाकादिपललेक्षुभिः दध्यारनालसौ
वीरशुक्ततक्रसुरासवैः ९८ विरुद्धाध्यसनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः प्रायसः
सुकुमाराणां चामिथ्याहारविहारिणां ९९ स्थूलानां सुखिनां चापि कुप्यते वातशोणितं
पादयोश्च भवेत्तापः स्वपनश्च प्रजायते १०० रक्तछायाशरीरस्य रक्तवातस्य लक्षणं
संधिसैथिल्यमालस्यं सदनं पिडिकोद्गमः १ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधि
षु निस्तोदस्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च २ कंडूः संधिषु रुग्दाहो भूत्वा नस्यति चा
सकृत् वैवर्ण्यं मंडलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणं ३ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्ध
स्तयोरपि आखोर्विषमिव क्रुद्धं सर्वदेहानुसर्पति ४ आजानुस्फुटितं यच्च
प्रभिन्नं प्रस्तुतं च यत् वातरक्तमसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितं ५ उत्तानमव
गाढं स्याद्द्विविधं वातशोणितं त्वग्मांसाश्रयमुत्तानं गंभीरं त्वन्तराश्रयं ६ अथ
वातरक्तचिकित्सा नेलवासेर ८ इटाकेचूर्णमघसवडुइफारिकरव बाणीसेर ६६

७८

353

मेल्लिवेसारवशेषशेर १६ राषववस्त्रछानवसेर ४ दुधगाईघतमेलिवेसारवखो
उसेर २ दुईमेलव शुद्धकईउतारवचीकनमांउधरव धानमध्यदिन ७ चर
वपुनिकादिषावरत्तवातजाई दिवास्वप्नंचसंतापंव्यायाममैथुनंतथा कटूष्णगू
र्धेभिष्यदिलवणाम्लंचवर्जयेत् ७ पुराणायवगोधूमानिवाराशालिषष्टिको भो
जनार्थंतुरसार्थंतुविष्किरनसंहिताः ८ आढक्यःचणकामुद्गामसूराःसमकु
ष्टकाः यूषार्थेवहुसर्पिषाःप्रशस्तावातशोणिते॥ ९ सुनिषनकवेत्राग्रकाकमा
वीशतावरी वास्तुकोपोदिकाशाकंशाकंसौवर्चलातथा १०। घृतंमांसरसैर्भेषं
शसातयादापयेत् लेपःपिष्ठातिलास्तद्वद्भृष्टापायसिनिर्वेता ११ क्षीरपिष्टातसी
लयावर्द्धमानफलेनवा उभेसनाव्हेमधुकेवलाचप्रियालकेचापिकसेरुकेच १२
घृतंविदारीचाशीलापलांचकुर्यात्प्रदेहंपवनेसरक्ते वासागुडूचीचतुरंगुलानामे
रंडतैलेचपिवेत्कषायं १३ क्रमेणासर्वांगजमप्यशेषंजयेदसृग्वातभवंविकारं ५

वत्सादन्यू-दृवः क्वाथः पीतो गुग्गुलमिश्रितः समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रनाशये
त् १४ त्रिवृत्क्वाथवापंचगुडेनपथ्याजष्वापिबेच्छिन्नेरुहाकषायं तद्वातरक्तसमय
त्युदीर्णमाजानुभिन्नंच्युतमप्यवश्य १५ गुग्गुल्वमृतवह्निभिर्द्रोक्षासुंगरसेनवा
त्रिफलायारसैर्युक्ता गुटिका कोलसंमिता १६ भक्षयेन्मधुनालोड्यश्मणुकुर्वंति
यत्फलं पादशोफमहावातस्फुटेसर्वांगसंचय १७ तत्सर्वनाशयत्याशुमध्यचै
वशूरशोणितं माहिषेनवनीतंतुखलितारवविमिश्रितं १८ गोमूत्रमिश्रितं कृत्वा
क्षीरेणचववनेनच तदेकचसमालोड्यवह्निनाभावयेच्छनैः १९ गात्रमुद्वर्तयेत्तेन
देहस्फुटनशांतये अगस्तिपुष्पचूर्णेन माहिषंजनयेत्पयः २० तद्युक्तनवनीते
नदेहेस्फुटनंजयेत् कोकिलाख्यमृताक्वाथःपिबेसुक्तोयथाबलं २१ पथ्यभोजी
त्रिसप्ताहान्मुच्यतेवातशोणितात् त्रिफलानिंबमंजिष्ठावचाकटुकरोहिनी २२ व
त्सादनीदारुनीशाकषायनवकार्षिकं वातरक्तंतथाकुष्टंवामनंरक्तमंडलं २३

कटुकांपालिकांकुष्ठंपाताद्देवाप कर्षति लेपःशाल्मलीकल्कैर्मधुक्षीरेणसंयुतो २४
सवनंचात्रकर्त्तव्यामाविक्षीरैः क्षणंक्षणात् सहस्रशतधौतेनघृतेनरुधिरात्मरे २५
लपनसुप्तसीतेनघृतसर्ज्जरसेनवा सरोगसरुजेदाहेरक्तंविस्राव्यलेपयेत् २६
तिलाप्रियालंमधुकंविशामूत्रंचैवतसान् सवनैःपायसैःपिष्टैः प्रलेपोदाहरा
गनुत् २७ शिग्रुवरुणकल्कोधान्याम्लेनदाहार्त्तिजिल्लेपात् कल्कःश्लेष्मोत्तरोले
पोवाजिगंधातिलोद्भवः २८ लेपःसर्षपनिम्बार्कहिंस्राक्षारतिलैर्हितः अ
हःशान्तुघनसीरकपित्थत्वाभिरेवच २९ अमृतामधुकद्राक्षात्रिफलानाग
रवला वासारग्धपृथ्विकादेवदारुत्रिकंटकान् १३० कटुकारोहिणीकल्का
स्थ्यैस्यफलानिच रास्नाश्चकरकगंधर्वरुद्धाकृष्णोमूसलैः ३१ कल्कैरभिः
समेकृत्वासर्पिःप्रस्थंविपाचयेत् धात्रीरससमोदयावारित्रिगुणसंयुते ३२

सम्यक्प्रकृतिं च विज्ञाय भोज्ये पानेऽचसस्पते बहुदोषान्वितं वातं रक्तेन सह मूर्छितं

३३ उत्तानं वापि गंभीरं तु कजं बोक्तज्जानुगं क्रोष्टुशीर्षं महाशूलं चाम वातं खुद

रुतो ३४ अमृताघृतं तुलां पचेच्चतुर्द्रोणे गुडूच्या व्याधिशोषितं क्षीरद्रोणानुना

म्नांचपचेत्तैलाढकेशाने: ३५ लकुं: स्यपुष्कमंजिष्ठा जीवनीयगणैस्तथा कुष्ठ

लागुरुमद्धिका मांसीव्याघ्रीनखानखं ३६ हरेणुश्रावणीव्योषशताह्वा शैलसा

रिव लक्षत्रागुरुविक्रांता स्थिरा वामलकी स्थिरा ३७ नतकेशरहीवेरं पद्मको

त्पलचंदनं सिद्धं कर्षसमैर्भागैः पानाभ्यंगानुवासनं ३८ सर्वं वातामजान्

हंति सर्वदेहान्तराश्रितान् वन्ध्यपुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ३९ इति

गुडूचीतैलं अथ गुग्गुलम् वपुराणलक्षणं स्निग्धः कांचनसंकाशः पक्वजंबु

फलोपमः ४० नूतनो गुग्गुलः प्रोक्तः सुगंधिर्यस्तु पिच्छिलः शुष्को दुर्गंधि

कश्चैव वर्णान्यत्वमुपागतः ४१ पुराणः स तु विज्ञेयो न च देयः सुरागिणां

कृमिरिपुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभूनिंबं ४२ मागधिमूलमुस्तंशुंठीवचाधातु
माक्षिकक्षारौ लवणत्रितयनिशायुक्कुस्तुंबुरुगजकणासहातिषाः ४३ कर्षांशिकान्ये
वसमानिकुर्यात्पलाष्टकंचाश्मजतुप्रदद्यात् निःपत्रशुद्धस्यपुरस्यधीमान्पलानिचै
वेहदशप्रदद्यात् ४४ पलद्वयंलोहरजस्तथैवाशीताचतुग्धंपलमत्रवास्याः निकुंभ
कुंभत्रिसुगंधियुक्तंचंद्रप्रभेयंगुटिकाविधेया ४५ निर्वीर्यरन्ध्रैःकुरुतेवद्धिंमिहंसा
ममाग्निपित्तकफानिलात्स्यात् शुक्रक्षयेचाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहेप्युदरामयेषु ४६
शंभुंसमभ्यर्च्यकृतप्रसादात्प्राप्तागुटीचंद्रप्रभासमस्ता· शुक्रदोषान्निहंस्यशेषान्प्रमे
हाश्चापिविंशतिः ४७ इतिचंद्रप्रभागुटिका वनमहिषलोचनोदरसन्निभवर्णस्य
गुग्गुलोप्रस्थं प्रक्षिप्यतोयराशौ त्रीफलांचयथोक्तपरिमाणं ४८ द्वात्रिंशच्छिन्नरुहा
पलानिदेयानिपलेन विपचेत्तदप्रमत्तोदर्व्यासंघट्टयन्मुहुर्यातु ४९ अर्द्धक्षपिते
तोयेजातेज्वलनसंपर्कात् अवतार्यवस्त्रपूतंपुनरपिसंवादयेदयःपात्रेसांद्रीभू

358

तेतस्मिन्नवतार्य हितोपलप्रख्यो ९० त्रिफलाचूर्णार्द्धपलं त्रिकटोश्चूर्णं षडंशपरि
माणं क्रिमिरिपुचूर्णार्द्धपलं कर्षं कर्षं त्रिवृद्दत्तो ९१ पलमेकं तु गुडूच्या दत्वा सचूर्णय
तेना उपयुज्य चानुपानं यूषं क्षीरं सुगंधिशालिलं च ९२ इच्छाहारविहारी भिषज
मुपयुज्य सर्वकालमिदं तनुरोधिवानशोणितं श्रुतपरिशुद्धं स्फाटिकं तेदसितं ९३
मंदाग्निं च विवंधे प्रमेहपीडकाश्च नाशयत्याशु इति कैशोरगुग्गुलः अष्टौ पलानि
त्रपलं कषाया ग्रा प्रस्थो पृथक् शुद्ध फलत्रयस्य दत्वा पंचद्रोणं पुगे पलस्य पाव शेषं
पुनरेव वैद्यः ९४ दंतीतीवत्रूषणवारुणीनां विडंगमुस्तात्रिफलाप्तनानो कं दोग्र
ग गंधानिकमोंकाणां सपादानां च सेगंधकानो ९५ पलार्द्धमात्रां प्रमितेस चूर्णं दद्याद्वि
पक्वं पुनरेव तत्र फलानि सेचूर्णपंचकारनानि सहस्रसंख्याकलितानि पश्चात् ९६
खादेद्धि माषंद्वितयं प्रतप्तं तो यादिकं देयमतोनुपानं आमानिलं संधिगतं सुरांशिरोगतं
जानुकटिस्थितं च ९७ हन्यान्नराणामिव सिंहनादो नेदोमरुत् श्लेष्मगतान्सुरोगं ९८

८१

दाहोस्य निप्रवृत्तिर्द्वाकारोन्योपिवेद्वहुः ५८ तत्कृतस्तु तदा तच्च तत्क्रमतः हितं चयेत्
उद्वर्तनं शीतजलस्नानं च शयनं तथा ५९ विरकांतिशायं कुर्यात्सिंहनादोयतत्सुधिः
ज्ञात्वा वलं शरीरे तु दद्यादेवं नवामिषक्‌ १६० इति सिंहनादे गुग्गुलः अथ रसप्रकरणं
रसेन गंधद्विगुणा विमर्द्य वा तारिनिर्गुण्डिजलेर्मर्दनैकं ६१ निवध्नायेत् सूतसमं तु ताम्रं
पुटं प्रदद्याद्वेपच्चवालुकाख्ये यंत्रपुटेज्ञामयचूर्णं वन्हौ स्वभावसीतं तु समस्तमेतत्‌ ६२
निर्गुण्डिवातहतग्नितोयैः संचूर्ण्य पलेन विभावयेत्तत् रसोलितारिद्धांघ्रितास्य वल्लौ
लेरंड तैलेन सुगंधकेन ६३ मरीचचूर्णं पनसमर्घिषावानिर्गुण्डिकाश्चित्रकटुत्रयं वा
इति आनिलारिः रसेन गंधत्रिगुणं विमर्द्य पक्वार्कपत्रोत्थरसेन पलात्‌ द्विपाच्यधी
रैर्वसु भागकेन रसार्द्धभागं च विषस्य दद्यात्‌ ६४ विपाचयेद्दन्तिजलेहुलांच हिमारि
सेज्ञाहि रसोहियस्य वल्लेन दद्यादिवाद्रकेन मारिच चूर्णे नघृत प्लुतेन ६५ सेवेत
मासैस्सदृतंचपथ्यं हिमारिमुग्धं मुद्दुर्वुरिजातं पीटकाह्ना वान्वितं च उरुकवतंध्यो

नकुलहरिद्रातैलिंपेनित्यंप्रयत्नेन तव्रणावत्तलकल्कसाच्छूनापुरपुरायमानास्यात् ६६
शीतलजलेनधौतः श्रोत्रजस्रं जस्रंयत्नेन तद्गंधेन च पुनेरपिलिंपेद्वंपुनः पुनः शीघ्रशा
तिंप्रयातिसत्सं सप्तदिनाभ्यंभ्यरेनूनं इतिसांगोवैद्यविरचितेवैद्यविनोदसंग्रहेलेकोनत्रिं
शत्परिच्छेदे आमवातरक्तवातनिदानचिकित्सासमाप्ता अथातोस्त्रीरोगप्रकरणम् अ
थप्रदररोगनिदानं विरुद्धमेध्याद्दशनादजीर्णाद्गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च यानाध्व
शोकादतिकर्षनाच्च भाराभिधातायनाद्दिवाच्च १ असृग्दरं भवतिसर्वसामंसाद्ध
सवेदनं तस्यांगवार्द्ध दौर्वल्यंज्वराम्मूर्छामेदस्तृषा २ तंश्लेष्मपित्तानिलसन्निपा
तैः चतुःप्रकारंप्रदरंवदंति आमंसपीच्छंप्रतिमंसपांडुपुलाकतोयप्रतिमंकफा
च्च ३ सनीलपीतासीतरक्तमुष्णंपित्तार्त्तिरक्तंमरशामेतिपित्तात् रुक्षारुणंफेनिल
मल्पमल्पांभ्रशार्तिवातात्पिशितोदकाभं ४ सक्षौद्रसर्पिर्हरितालचूर्णरजःप्र
काशंकुणपंत्रिदोषं तच्चाप्यसाध्यंप्रवदंतितज्ज्ञा न तत्र कुर्वीतभिषक्चिकित्सितं ५
मोसाभः पिच्छदाहार्त्तं पंचरात्रानुबंधिनं नैवातिबहुलात्यल्पमार्तवंशुद्धमादिशेत् ६

शत्रुं कप्रतिमं यच्चयच्च लाक्षारसोपमं तदार्त्तवं प्रशंसंति यच्चाप्सु न विरज्यति ७ स्वासः स्रवंति मासावर्त्तदुक्ता दाहज्वरान्विता क्षीणरक्तां दुर्बलांचतामासा ध्याचि वर्जयेत् ८ असृग्दरः प्राणहरः स्त्रीणां सर्वप्रकीर्त्तितः तस्मात्तस्य प्रश मने परं यत्नं समाचरेत् ९ अथ चिकित्सा दध्ना सौवर्चलाज्जाजीमधुकं नील मुसलं पिबेत् क्षौद्रयुता नारी वातासृग्दरपीडिता १० तिलचूर्णं दधि घृतं फानि तं सौकरीवसं क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनं ११ तैलनिंबं भवं वापि पिबेत् क्षीरेण संयुतं एलामंसुमती द्राक्षा मधुक्षीरं तिक्तरोहिणी १२ चंदनं कह्ल लवनं सारिवा लोध्रसंयुतं वातासृग्दरसां सर्थं पिबेद् धावरोगणा १३ पित्तासृ ग्दरशांसर्थं पिबेद् इक्षुरसेन वा धातकीस्वरसं वापी गुरूच्यारसमेव वा १४ शता वरीविदारीणां स्वरसं पूर्वकल्कवत् चंदनोशीरपत्तंगमधुकं नीलमुत्पलं १५ रसेवारुविजानीया धातकी कदलीफलं कोलत्वाक्षा वरोरोहचंदनं पद्मकेशरं १६

एतान्ययसा युक्तान् पिबेत्पीनांसग्दरी समं गाध्यातकीपुष्पं लोध्रं नीलोत्पलानि
च १७ लाक्षारसेन दातव्यं स्त्रीणां प्रदरनाशने जलेन मामलकीमूलं कल्कं सम
धुशर्करं १८ प्रातःप्रातः प्रदातव्यं श्वेतप्रदरनाशने काकजंघा च मूलं वा मूलं
कर्षासमेव वा १९ पांडुप्रदरनाशाय पिबेत्तंडुलवारिणा फलत्रिकं दारु वचा रस
सिंवासां विचूर्ण दूर्वा कल्कसेसिंहिन २० द्राक्षान्वितं काथसुशीतमेतां सर्वोत्तमं के
पेयमसृग्दरं च आपोक्षुरीषं पयसा निषेव्य वन्हे चलादेकमहप्यश्च २१ मधु
ना ताक्ष्यं संयुक्तं मूलं स्यात्तंडुलीयकं तंडुलांबुयुतं पातात् सर्वप्रदरनाशनं २२
कुशमूलं समाहृत्स पायसां तंडुलांबुना एतत्सिवाअहारी प्रदरात्परिमुच्यते २३
भूम्यामलकमूलं पीतं तंडुलवारिणा दिनद्वये त्रये ने वस्त्रीरोगं नाशयेध्रुवं २४
तंडुलीयकमूलं च सक्षौद्रं तंडुलांबुना रसांजनं च लाक्षा च च्छागेन पयसा पिबेत् २५
प्रदरं हंत्स बलयोर्मूलं दुग्धेन संयुतं दग्धामूषक पिष्टानुलोहितं प्रदरे पिबेत् २६

शाल्मलीपुष्पजिर्यासपृश्निपर्णी तथैवच काश्मीर्यचंदनेचैवकल्केनखरसेनच २७
एभिःपचेनूघ्नतप्रस्थमवनार्यसुशीतलं पिबेत्सर्पिरिदंनाशंसर्वप्रदरशांतये २८
काश्मीरीवटशुंगानिगुरूचीमधुकंविषं आजेनपयसासिद्धमेतद्वृत्तमसृग्दरे २९
अथप्रदरोद्भवरोगमाह स्त्रीणामतिप्रसंगाद्वाशोकाद्वापिश्रमादपि अभिचारके
योगाद्वायहदोषतथैवच ३० आयःसर्वशरीरस्थाःक्षुभ्यंतिप्रसरंतिच प्रसन्ना
विमलाःशीताःशीतानिर्गंधनारुजाः ३१ श्रवंतिचातिमात्रेतुनशक्नोतिसुचा
वला शिरसाःशिथिलत्वंचमुखतालुकशोषणं ३२ मूर्छाजंभाप्रलापाश्चत्वे
रूक्षाच्चातिमात्रसः भक्ष्यभोज्येष्वसतितिबलमतेकदा ३३ सोमरोगइतिज्ञेयो
देहसोमक्षयात्स्त्रियाः शरीरधारणाच्चापिसोमइत्यभिशब्दितः ३४ तस्मात्सो
मक्षयादेहानिश्चपुष्यभवेसदा अथचिकित्सा कदलीनांफलंपक्वंजातीरस
फलंमधु शर्करासहितंपेयंनेमधारणमुत्तमं ३५ माषचूर्णंचमधुकंविदा

रीमधुशर्करा पयसापाययेत्सा तस्त्वयं धारणमुत्तमं ३६ इति सोमप्रकरणं समाप्तं वचोपकुंचिकाजाजीकृष्णावृषकसैंधवैः अजमोदाजवाक्षारंचित्रकं शर्करान्वितं ३७ पिष्ट्वा प्रसन्नया लोड्य खादेद्घृतं च वर्जितं चंदनमूलकल्केवा खदिरांगारमिश्रितं ३८ समं नारी भवेत्काले योनिशूलातिपीडिता रास्नाचगोधाव षकैः शृतं मूलं हितं पयः ३९ गुरुच्यात्रीफलादंतीक्वाथेन च परिषेचनं सुवीमूललेपा त्सविषयोनिस्तु भवति निस्तरणं ४० मूषकवायसाभ्यां गाति स्त्रीयाति प्रवेशयति गुरुच्यात्रिफलाभीरुरेणुकानागशालिशालक्ये: ४१ श्रापर्णीसर्पकद्राक्षाकासमर्दकबि ल्वकैः सरुषः क्वथितैः रससमे प्रस्थो हुतावृतः ४२ योनिवातविकारघ्नो गर्भदंपर म्भवान् हिंगुपिप्पलिपाठल्यो नारंगीमेदामहौषधं ४३ रास्नामतिविषाच व्या मेभिस्तैलं विपाचयेत् योनिशूलसमाप्ति भवति बिल्वमार्कभवं मूलं कल्कमद्य नपालयेत् ४४ तेन योनिगतं शूलमाशु सास्पतियोषितां शालिमूलाक्षमामूत्रेणा म्लेन वायुते ४५ उपकुंचिकां पिप्पलीं मदिरां लाभतः पिबेत् सौवर्चलेन संयुक्तं या

८४

निशूलनिवारणं ६६ इतियोनिशूलं लक्ष्मणाचंदनालोध्रमधुशिरीषपद्मकंशाली इक्षु

रिद्रेवचाकुष्ठपद्मकेशरचालकं ६७ सारिवेक्षुविदारीनीलुमनाकुसुमानिच मांसी

दारुस्वदंष्ट्राचरेणुकोचोसलंतथा ६८ मधुकेशनपुष्पाचमात्रेषाकार्षिका भवेत्

एभिर्गव्यघृतंप्रस्थंक्षीरंदद्याच्चतुर्गुणं ६९ तत्कषायंदशगुणंस्नेहपाकविधिंपचेत्

एभिर्गव्यघृतंप्रस्थंक्षीरंदद्याच्चतुर्गुणं ६९ तत्कषायंदशगुणंस्नेहपाकविधिंपचेत्

गर्भिणीनोर्त्तनारीणांपानाभ्यंजनभोजने योनिदोषविकारघ्ननारीणांपुत्रदपरं ९०

गर्भिणीनोर्त्तनारीणांपानाभ्यंजनभोजने योनिदोषविकारघ्ननारीणांपुत्रदपरं ९०

इतिलक्ष्मणाघृतं अथगुर्विनीचिकित्सा गर्भिनीप्रथमद्वितीयतृतीयेषु मासेषु क्षीरंपि

कोदनंपयासपिबेत् चतुर्थेदध्नापंचमेपयसा षष्ठेसर्पिषा इत्येके चतुर्थेपि पयो

नवनीतसंसृष्टमाहारयेत् जांगलमांससहितंहृद्यमन्नंभोजयेत् ९१ पंचमेक्षीरस

पिः षष्ठेस्वदंष्ट्रासिद्धस्यसर्पिषः मात्रांपाययेद्यवागूंवा सप्तमेसर्पिः पृथक्पर्णीसिद्धं

अष्टमेवदरोदकेनबलातिबलाशतपुष्पापलपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफल

मधुघृतमिश्रेणस्थापयेत् ९२ एवमाप्यायतेगर्भः मधुकंशाकबीजंतुपयसास्तु

रदारुच ॥१॥ समंङ्कः कूष्माण्डतिलः सोमवल्लीशतावरी २ वृक्षादनीवटास्याच्चवला

चोत्पलसारिवा ३ अनंतासारिवारास्नापद्मामधुकमेव च ४ बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षी
रीसुंगात्वचोद्धृतं ५ पृथक्पर्णीबलाशिग्रुश्वदंष्ट्रामधुपर्णिका ६ शृंगाटकंबिसंद्राक्षा
कसेरुमधुकंसिता ७ एतेसप्तप्रयोगास्युर्गर्भस्रावेपयोयुताः कुंभारकेहांघकेमा
रीदुधुबांडुसममेपिदेयं १३ कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिका मू
लानिक्षीरसिद्धानिपाययेद्भिषगष्टमे १४ सप्तमेचाष्टमेमासिमैथुनंपरिवर्जे
येत् यदिगच्छति दुर्मेधाकाममोहादचेतन १५ विपद्यतेतदागर्भः पततेना
त्रसंशयः अंधमूकाद्बिधिरजायतेकुकुएवच १६ नवमेमधुकानंतापय
स्यासारिवापिबेत् पयस्तुदशमेकुंर्याच्छीतंशीतंप्रशस्यते १७ सक्षिरावाहिता
शूंठीमधुकंदेवदारुच क्षीरिकामुसलंदुग्धसमंगामूलकंशिवा १८ पिबेदकाद
रोमासीगर्भिणीमूलशांतये कुशकाशोमधूकानांमूलेक्षुरसकसपच १९ श्र
तदुग्धंसितायुक्तंगर्भिण्यशूलशांतये कसेरुशृंगाटकजीवनीयेपद्मोत्पलेरंउ

6

शान्ताव रीभिः ६० शृतं पयः शर्करया विमिश्रं संस्थापयेत्स्रालमुदीर्णगर्भम्
दृढालभापर्पटकं ह्रीवेर घनं चंदनैः गुरुच्युतिविषो सिरवालपद्मकैर्धान्यकैः एभि
र्वा सिद्धं पयो गर्भशूलप्रशान्तये ६१ मधुरं जं बाल्वबलासधर्मे सपपर्टैः चंदनसंयु
तैश्च अश्वगंधा पाषाणभेदं शां गांग भीनी ज्वरं हन्ति रक्तः कषायः ६२ कुष्ठस्याश्मिफाम्
वीदिगा भा तोपपाशिना जनी सार संगभ्याजयेत्सर्ववेदनं ६३ अतीक्ष्णद्रव्य
जान्योगान्गार्भिन्यां योजयेद्भिषक् आलोड्य कांजिके पाटि पुरीषं वस्त्रगालितं ६४
सासिधूम्नासुरी तैलविषमागतगर्भनुत् आसुरी हिंगु सिंधुस्थ कांजिके नावलोडितं ६५
गर्भासमंतं गर्भे या लयेसानपाराव रसं विमर्द विदितं नयंति सद्यो म्लतीक्ष्णोरस
नतस्य वलेयरान्मूषणषट्पलानि प्रागवद्धिप्याथवटी क्रियेत् ६६ तोवारिणाद्व
ष्यसगर्भयो नाभिप्रदेशे वहितो विलेप वासग्निमां यातितिशिरोव्यथादीन् रोचकं वापि
निहंति सद्यः ६७ इति गर्भपालन रसगंधककृतुरुवं च अहंजीरविमर्दितं त्रिभाविते
त्रिकटुना देयं गुंजा चतुष्टयं ६८ गर्भिण्यां शूलविष्टंभज्वराजीर्णशुक्केवल इति गर्भ

विलासे अत्रदशमूलं श्रेष्ठं मधुकं चंदनो शीरसारिवा पद्मपद्मकैः शर्करामधुसंयुक्तं
कषायस्याज्ज्वरापहं ६९ धान्यं यकाम्रजा यामि क्काथो ज्वरमपोहती चंदनं शारिवा लोध्रं
मृद्वीका शर्करान्वितं ७० क्काथं कृत्वा तगर्व्ये गर्भिण्या ज्वरशांतये पिवेद्विषमजाक्षी
रं नाशयेद्विषमज्वरं ७१ आम्रजंबुत्वक्क्काथ्य लेहयेल्लाजचूर्णनुभिः अनेन लीढ
मानेन गर्भिणी ग्रहणी पयेत् ७२ ह्रीवेरालुरक्तचंदनवलाधान्याकवत्सादनीमुस्ता
सीरयवासपर्पटातिविषाक्काथं पिवेद्गर्भिणी नानावर्णरुजातिसारकगाने रक्त
श्रुते वा ज्वरे योगोयं मुनिभिः पुराणिगादितं शूलामये सोत्तमैः गर्भिण्या उपद्रवा
न्सर्वोन्गोध्यामांसविनाशयेत् ७३ इति गर्भिणीचिकित्सा सावरोश्च मत्रानुष्ण
अमृतश्च सोमश्च चित्रभानुश्च भाविनो उच्चैश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसंति ते ७४
इदममृतमयांश्च समुधृत्य न्वेतवलघुगर्भं विमुंचति शीतदनलपवनार्कवासवा
स्तेसहसलवणांभ्दिरांनु शांतमुक्ता ७५ यामियरसाश्च मुक्तासूर्येण रश्मयो मुक्ता
सर्वेनयागर्भयासाररिमाचरस्वाहा जलधावनमंत्रेण सप्तवाराभिमंत्रितं ७६

८६

पित्वा प्रसूयते नारी दृष्ट्वा चोभत्रिंशत्कं इति मंत्रं शिफां मर्देनं कृत्वा कोकिलाक्षस्य मूलि

कां तत्क्षणं पूरणे नासु सुखं नारी प्रसूयते अपामार्गस्य शिफां योनिमध्ये विनिक्षिप्य धारयेत्

७७ सुखं प्रसूयते नारी भेषजस्य प्रभावतः कृत्वा तु सप्तखंडं गुंजामूलेन निबध्य कटिदे

शे ७८ सूत्रैः सप्तभिर्वेष्टिता सुखं सूते भामिनी लीनते पादांपने नारी शिरेणपाण्डिवे

दवला ७९ सा मूढगर्भजनित व्यथां प्रमुच्यते सपदि मातुलिंगस्य मूलानि मधु

के मधुसंयुतं घृतेन सह यातं च्युं सुखं नारी प्रसूयते ८० इति प्रसवार्थमौषधं मूले

न लांगली लाक्षा सलिलं पाणिपादयोः कुष्ठं सशालिमूलेवा मूलेन पापये त्रिषु ८१

उदुंबरं पीतं नाक्षिस्रंच्छिन्नेपक्षच केयथा इति अंवरपातनं तुंबी पत्रैश्च लोध्रं वस

मभागं चकारयेत् ८२ दद्यात्लेप भगस्वेदं प्रसूताय ह्लनाभवेत् वेत्रस्य तु मूलानि

काथं च मृदुनाग्निना ८३ भगः प्रक्षालितस्तेन गाढत्वमुपगच्छति पलाशोदुंबर

फलं तिलतैलसमन्वितं मधुना योनिमालिप्य गाढीकरणमुत्तमम् ८४ इति गाढीक

रणं प्रलापो वपथुर्येस्या सूतिकासा उपद्रुता अंगमर्दो ज्वरः कंपः पिपासा गुरुगात्रता

८५

सोथसलातिसारोच्चसूतिकारोगलक्षणं मिथ्योपचारात्क्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् ८६
सूतिकायाश्च्ययेरोगाजायंतेदारुणास्मृताः तंद्रारुचिप्रसेकाद्या शूलाणाहवलक्षये
याः ८७ कृच्छ्रसाध्याहितेरोगाक्षीणदेहबलादिभिः अथचिकित्सा दशमूल
कृपायंतुसतैललवणान्वितं ८८ सुषीहंऽपाययेत्प्राज्ञः सूतिकारोगनाशने
पंचमूलस्यवाक्वाथंतप्तवारुणंतुनिर्वापयेत् ८९ सूतिकोपद्रवान्सर्वान्हंतिपीत्वा
नरांसंशयः अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपंचमूलजलदजलं ९० पीतंपीतंम
धुनासहसमयतिसूतिकातंकं सहचरकुलत्थपुष्करमूलंचक्कंकतदारुपेतस
क्वाथःपीतःसहिंगुलवणःसमयतिशूलज्वरंसूतायाः सहचरमुस्तगुडूचीभद्रोत्कटं
विश्ववालकैःक्वथितं ९१ पयसिद्धंमधुविमिश्रंसद्योज्वरासूलनुत्सूतायाः देवदारुव
चाकुष्ठंपिप्पलीविश्वभेषजं कट्फलंमुस्तभूनिंबतिक्ताधान्यहरीतकी ९२ गजक
ष्णाचदुस्पर्शागोक्षुरंधन्वयासकं बृहत्यतिविषाछिन्नाकर्कटंकृष्णजीरकं ९३ एता
निसमभागानिसिंधुरामठसंयुतं क्वाथमष्टावशेषंतुसूतिकारोगनाशने ९४

स्वरसः परिभ्रष्टः स्याद्धिं गुंजीरकसंस्कृ
शुंठ्याग्निमंथनिर्गुंडीमेषशृंगीप्रसारणी
तैः ९५ कटुतैलेथवा नारी भुंक्ते भुंजीत वा पिबेत् निहंति सूतिकारोगं बलमग्न्यं
पिप्पलीदेवकाष्ठं च आर्द्रकं गजपिप्पली चित्रकं सैंधवं चैव पिप्प
लीमूलमेव च ९७ बृहतीकंटकारी च तत्तीयां बिल्वपाशिकां अजमोदां च धान्यं
च तथा लवणपंचकं ९८ सर्वाण्येतानि तक्रेण कांजिकेन सनानि च सुखोष्णानि
तु योज्यानि सूतिकारोगशांतये ९९ वातिकान् पैत्तिकांश्चैव श्लेष्मिकान् सन्नि
पातिकान् सूतिकोपद्रवान् सर्वान् हंति पीत्वा न संशयः १०० अथ प्रसूति वा
तेरसाः सूतोग्निकटुत्रिकं च सतुजं चं प्रासिकं गंधकं द्वैधज्वालमुखीरसेन दि
तलोकास्थामानावटी बध्वा तस्यानियोजिना मधुघृतान्यां सूतिवातान प्रसूता
सन्धिमदप्रणूतबलकृ स्तन्यादिसंवर्द्धिनी १ इति प्रसूतिवातहरः शुद्ध
सूतान्पलान्यष्टौ शुद्धतां त्रपलद्वयं खल्वे सर्वं घर्षयित्वानुकारयेत्पिष्टिकां खु
धः २ गंधकस्य पलं द्वे तु कटुतैले विपाचयेत् तन्मध्ये पिष्टिकां पाच्यां प्रय

372

ह्लेनम्भिषग्वरः ३ ततोध्वस्मप्रयत्नेनयथानवजनेरसः ततोन्योज्यानितांवैद्यो
भेषजानिप्रयत्नतः ४ कटुत्रिकंवचामुस्ताविडंगचित्रकं विषं समभागानिचैतानि
पथ्यान्चत्रिगुणोरसात् ५ मधुनामर्दयित्वातुगुंजार्द्धांवटिकांचरेत् ज्ञात्वावला
बलंसत्वंदेहे पात्रपयेषुनः ६ अथवातगुटिकासार्द्धंयथारोगानपीडयेत् संको
चपीटिकासैषाप्रसूतानिलवातिनी ७ इतिसंकोचपीटिकारसः ख्वसनोक्षीररसं
क्वाथंकृत्वावामपरिचोबृंहितं पिवेत्सलापशोसंचरखरवेदंसांगवेदने ८ महाप्रसूतिसम
येतपथ्यंदध्योदनंहितं छिलहिंठीकांच्छ्रीजंवापिवेत्तदोषघ्नंतये ९ खर्जिक्षारंसैंध
वंस्वर्णकांसभोगंभागानष्टसुताम्लगंधान् पिष्टाद्दिद्दिभीवेन्मातुलिंगेवल्लव्या
षेस्यसुरणेस्वेदरवल्वा १० सिद्धसूतोवल्लमात्रंप्रयुक्तोस्त्रियैयोगैसूतिकातंनि
हंति सूतिगंधाम्ललोहानिसविषानिसमांषकं ११ छिलवानिविषावेल्लेवलाम्भू
ध्धात्रिसुंदरी चतुर्लवणंतुमोक्षाचूर्णास्वेमरतसत्वकं १२ सर्वविमर्पशाल्म

ल्यादैर्वेर्वापि भवयेत्तस सधापृथक् सुखसिंधुरसःसिद्धो जायतेस्य त्रिगुंजके १३ सुसे
सुखायाद्विकारेखे खे रोगानुपानकैः ज्वरे पर्पटकेक्काथे युक्तो रजःस्र तौयथा १४ कुट
जांबुयुतो वातेसामेचैरंड तैलयुक् अजीर्णे गंधकाद्रेणाध्माणे पथ्यागुडान्वितं १५
सलेलिंगुत्रय नाथरूक्षौबुंगाज्यसैंधवैः इति सुखसिंधुः इति रसप्रकरणे समाप्तं ॥
प्यो त्रीक्षीर विशुध्यर्थं मुद्गयूषरसाशिनो भारंगी दारुवचापिष्टं पिबेत्सा तिविषास्तनो १६
पाठामूर्वाब्दभूनिंब दारुशुंठी कलिंगकैः सारिवाम्रतत्तिक्ताच क्काथस्तन्यविशो
धने १७ हरिद्रादिकषायं वापिबेत्स्तन्यविशुद्धये पठोलनिंबासनदारुपाठामूर्वा
गुडूचीकटुरोहिणिच १८ सनागरं वा कथितं नमेतद्धात्रीपिबेत्सा नाविशुद्धिहेतो
इतिस्तन्यशुद्धि भूकूष्मांडकंदरसं पिबेत्क्षीरणयानारी १९ बहुलावपुष्पभाति
स्वपेदुग्धापतेत्सतं वनकार्पासिकेक्षुकमूलं सौरके नवा १२० विदारिकंदस्वरसंपि
बेत्स्तन्यविवर्द्धनं स्वर्णसेफालिकापत्रैस्नुहिपत्रैस्तथैवच २१ चित्रकस्यचप

त्राणि पत्रे सा शोटकस्य च वासयेत् कांजिकाम्लेन स्त्रीणां क्षीरविवर्द्धनं २२ इति स्त्री
रवर्द्धनं शंखचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालस्य भागिका कटुके न सह युक्तानि लोमशा
तनमुत्तमं २३ तैलं भल्लातकस्याथ स्नुहिक्षीरं तथैव च प्रगृह्यैकं यतिमांल्लोमशा
तनमुत्तमं २४ कदलीदीर्घवृन्ताभ्यां भस्मा तैलवनं समं बीजं सितोदपीह्वालोम
शातनमुत्तमं २५ स्नुहिसेवकशंखानां दीर्घवृन्तात्समुष्ककात् दग्धा सारं समादाय ख
मूत्रेणालयेत् २६ क्षाराष्टभागं विपचेत्तैलं सार्षपकं बुधः इदमन्तःपुरोदयं तै
लमात्रेण पूजयेत् २७ विदुरकः पतेद्यत्र यत्र रोमा पुनर्भवः वदनादिव्रणे तैलमभ्यि
भ्यां च विनिर्मितं २८ अर्शांसि कुष्ठरोगाणां पामादद्रुविचर्चिकां इति क्षारतैलं हरि
ताल भागये कं० भागा पंचैव सकं कचूर्णस्य पलाशभस्मना यवं लेपात्कृपानस्युः २९
कर्पूरभल्लातकशंखचूर्णं क्षारो यवानी च मनःशिला च तैलं विपक्वं हरितालमिश्रं लो
मानि निर्मूलयति क्षणेन १३० कर्पूराद्यं तैलं मूषिकामांससंयुक्तं तैलमातपसाधितं

८९

अभ्यंगाद्रुद्र्योन्यां स्वेदयं तन्मससैंधवैः ३१ पिष्टं सरूकजं मांसं पलाशाजितिरसंयुतं
लेपमात्रेण नारीणां योनिकंदहरं परं ३२ इति स्त्रीरोगनिदानचिकित्सा समाप्ता त्रिवि
धकथितो बालक्षीरदान्नदश्च पृष्टं भंगो विडालानां वन्हिर्णां च विशेषाद्भ्रमे ३३ दंतोद्भेद
श्च बालानां नहि किंचिन्न दूषयेत् शिशोस्तीवामतीं वाच रोदनाल्लक्षयेद्रुजं ३४ शिशु
कुर्यात्ललाटाक्षी कूटनाशा विघर्षणं नम्रोन्क्रोसर्कश्रभांडेष्टं च स्तनिमीलिताक्षमः ३५ क्षु
द्रोगाच कथितेजगत्याचहि पूतने ज्वराद्या व्याधयः सर्वे महतां ये पुरेरिता ३६ बालदेहे
पि ते तद्वद्विज्ञेयाः कुशलैः सदा यथादोषं यथारोगं यथाद्रव्यं यथाबलं ३७ विभज्यदेश
कालादीन् तत्र योज्यं भिषग्जितं भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं महतां च ज्वरादिषु ३८ कार्यं तदेव भै
षज्यं पतु हृतं हादिकं विना नएते दात दुस्साध्यज्वराद्याव्याधयश्च ये ३९ अतस्तदेव भैषज्यं
मात्रासमकनीयसी क्षीरान्नादशिशोर्कालमन्नदद्बरोमयं ४० क्षीरयस्योषधं धा
त्र्याक्षीरान्नादस्यचोभयोः सर्वं निवार्यते बाले स्तन्यनप्रतिवार्यते ४१ बालेरत्नमयादे
षाः कफपित्तावनेतरे षाउसंवत्सरप्रास त्रिदोषप्रभवागदा ४२ पंचविंशातिमेप्राप्ते

ज्वरोवैसान्निपातिकं वातपित्तकफाभ्यांचरसइक्तसमुच्छ्रयात् ४३ जायतेयोज्वरोस.
म्यक् सन्निपातिकः आपच्चाशात्समाजीवज्जायतेसन्निपातिकः एवंदृष्ट्वाज्वरंसम्यक्पथ्वं
क्वाथंचदापयेत् ४४ इतिअत्रेग्रंथे अथबालचिकित्सा स्तनाभावेपयछागंगव्यंवातत्
गुणंपिबेत् म[illegible] सिंडनागिनवर्णेनक्षीरश्रीन्तेताचोत्तमना ४५ स्वेदयदुस्थिता नाभिसोथ
स्तनोपशाम्यति कुष्ठवचायया ब्राह्मीकनकसौद्रसर्पिषा ४६ वर्णायुःकांतिजननंलेहंबा
लस्यदापयेत् लाजानसितांचांसीसमधुकेसूक्ष्मचूर्णितैः ४७ बालस्यदेवोमधुना
लेहस्सर्वरुजापहः शर्कराक्षौद्रसंयुक्तानिक्कालीढाजरंजयेत् ४८ भद्रमुस्ताभया
निंबपटोलमधुकैःकृतः क्वाथसोहृत्सुबालानामशेषज्वरनाशनं ४९ पलंकषवचा
मुस्तकुष्ठगजचर्मविषर्मच निंबस्यपत्रमाक्षीकंसर्पियुक्तंतुधुपणं ५० ज्वरवेगनिहं

घे

त्याश्रुबालानांतुविशेषतः सप्पेलकुसिताशिषपल्लवेनैजनीवच्चा ५१ रसोनहिंग्वजा
लोमशंगीमरिचमाक्षिकैः धूपसर्वग्रहध्नोयंकुमाराणांज्वरापहः ५२ अथमाहेश्वर
धूप रुद्रजटा गाइकेश्रृंग विलाकेविष्टा सापकेजोग मदनफर जटामासी बासकेछोलन

१९०

माहादेवके निर्माल्य मजूरेखंदवा बोकराकेरोम सरिसव वचकुटयव हिंगुमरिच कुकु
राम्रंशी ता वोकरा धीतु भाग समंगामूत्रसानिधूपदेव भूतप्रेतज्वरनाशैः इतिमाहे
ज्वरचूपः बिल्वंचपुष्पानिच धातकीनां जलेसलोध्रं नागपिप्पलीच क्वाथावलेहोमधु
नासमिस्रो वालेष्वु योज्यावतिसारकेषु ५३ नागरातिविशामुस्ताबालकेंद्रयवैस्सृतं
कुमारंपाययेत्प्रातः सर्वातीसारनाशने ५४ वत्सकातिविषाशुंठीमुस्तकैश्वसहस्सृ
तं ज्वलंहंतिकुमाराणां कुक्षिरोगेनसंशयं ५५ समंगाधातकीलोध्रसारिवाभिस्सृ
तजले दुर्धरोपिशिशोर्दयमतिसारसमाक्षिकं ५६ पिष्ट्वापटोलमूलंचशृंगवेरं
वचामप्य विडंगान्यजमोदाचपिप्पलीतंडुलानिच ५७ एतान्यालोढ्यसर्वाणि
मुस्तवनसेन वारिणा आमाप्रवृत्तेतीसारे कुमारंपाययेद्भिषक् ५८ जंबुमती
पृथक्पर्णी बोदलस कक्वाथितंजले क्षुद्रयुक्तांत्रिदोषघ्नं सर्वातीसारनाशनं ५९
हरिद्राद्वयपञ्चाहासिंहिराक्रैयवस्तथा शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायस्तन्यदे

378

शाजित् ९६० वनकृष्णारुणारंगी चूर्णक्षौद्रेण संयुतं शिशो ज्वरातिसार घ्नं कासस्वा
सवमीहरं ६१ धातकीबिल्वधान्याक धात्री ह्रीवेरमुस्तकं मधुनाल्लेह्ये द्वालं ज्वरा
तीसार नाशनं ६२ मधुसर्पिर्विडंगानि सरलं देवदारु च पल्लोलकुब्जारिष्ठसस्य
र्णो जवानिका ६३ ज्वरछर्दिमती सारसमयसवलेहनात् कल्कप्रियंगुकोलास्थि
मधुसांजणे कृत ६४ क्षौद्रलीढ कुमारस्य छर्दी तृष्णातिसारनुत् बृहती फलमूल
लवकु कृष्णा ग्रंथिक संभवा ६५ तुगाक्षीरी युतः क्वाथः पीतो हंती शिशो वमीन् धान्य
कातिषा शृंगीगजाव्हा श्लक्ष्ण चूर्णता ६६ बालानां छर्दितीसारं मधुनासह लेहनात्
ह्रीवरशर्करा क्षौद्रपिनं तंदुलवारिणा ६७ शिशोरक्तातिसारघ्नं तृष्छर्दि ग्रहनाशनं स
मंगोत्पलकिं जल्कसर्पिषं तंदुलांबुना ६८ मत्स्यंडी मधुसंयुक्तं रक्तातीसार नाशनं ॥
लेहसलैलसिताक्षौद्रतिल यष्ठ्याक कल्कितं ६९ बालस्यरं धान्त्रियतरक्तस्रावं प्रवा
हिकं लाजासयष्ठी मधुकं शर्करा क्षौद्रमेव च ९७० तंदुकोदक संयुक्तं क्षिप्रं हंति

बिल्वमूलकषायेनलाजाश्चैवषशर्करा ७१ आलोड्यपाययद्वालंछ
प्रवाहिका बिल्वमूलकषायेनलाजाश्चैवषशर्करा ७१ आलोड्यपाययद्वालंछ —

प्रवाहिकां बिल्वमूलकषायेनलाजाश्चैवषशर्करा ७१ आलोड्यपाययद्बालंछ
र्दतीसारनाशने आम्रजंबूप्रवालानि पिप्पलीमधुकंतथा ७२ शर्करामधुसंयुक्तं
नछ्लाप्रशमतेहिते नीलोत्पलंचनालानिशालूकानिविशानिच ७३ क्षिरिणांचप्र
वालानिपष्टिमधुकमेवच दर्भमूलानिसर्वाणिक्वथितानिजलेनतु ७४ शर्कराम
धुसंयुक्तंतछ्लाछेदनमुत्तमं दाडिमस्यतुबीजानिजीरकंनागकेशरं ७५ चूर्णंशर्क
रासौद्रंलेहंतछ्लाविनाशनः हिंगुसैंधवमालाशैचूर्णमाक्षिकसंयुतं ७६ लीढं
नीवारयसासुशिशूनांमुध्दनांतथा व्याघ्रीकुसुमसंजातंकेशरैरवलेहिका ७७
स्वासानविरजंजातानृशिशोः कासान्व्यपाहति धान्यंशर्करयायुक्तं तंडुलोदकसंयुतं ७८
पानमेतत्प्रदातव्यंकासश्वासापहं शिशो गुडादकेवाक्वथितंव्याघ्रसैंधवसंयुतं ७९
सुषाढ्यपाययेद्बालंकासरोगप्रशांतये कुलीरशृंगीचूर्णानिमूलकस्यफलंतथा १८०
युक्तोयंमधुसर्पिर्भ्यांलेहश्वासविनाशने चूर्णंवकुंचिकायाश्च तंडुलानांचकेवलं ८१

सेयुतं मधुसर्पिभ्यां लेहः श्वासापहः शिशोः हिंगुकर्कटशृंगी च गैरिकं मधुयष्टिका ८२
त्रुटिक्षत्रेनागरं चा हिक्काश्वासविनाशनं चातुर्जातुकसंयुक्तो गव्यस्य सकृतो रसः ८३ लो
हायमधुनादेयः छर्दिप्रशमनः परः पत्रैवदरश्चागैरी काकमाची कृतिस्त्यजेः ८४ शि
रोरुग्वण्यतीसारनाशनं मूर्द्धलेपनात् जंबुकातिंदुकानां च चूर्णं च मधुशर्करं ८५
रसेन मातुलिंगस्य हिक्काछर्दिनिवारणं चूर्णं कंदुकरोहिण्या मधुना सह योजितं ८६
हिक्कां प्रशमनोद्धिग्नं छर्दिं चापि चिरोत्थितं पटोलात्रिफलातिष्ठ हरिद्रा गैरिकं पिबेत् ८७
क्षतविस्फोटकं वीसर्पज्वराणां शांतये शिशोः सारिवासलकल्हारनद्रश्रीरत्नचंदनैः ८८
प्रपौंडरीक मंजीष्ठा यष्टी मधुकसर्षपैः कुमाराणां प्रशस्तायं लेपो विसर्पनाशनः ८९
नागरं गाविषकार्यं वालातांकस्मकं कृतं विस्फोटरोगो निर्दिष्टो नात्र कार्या विचारणा ९०
न्यग्रोधोदुंदुराश्वत्थप्लक्षवेतसजंबुकैः लाभयस्पार्कमंजिष्ठा चंदनोसीरपद्मकैः ९१
श्लक्ष्णपिष्टैर्यथालाभं शिशोः कार्यं प्रलेपनं सदाहरोहरोगविस्फोटवेदनाव्रणशांतये ९२

९३

गदः धूमनी शाकुष राजिकेंद्रजवैः शिशोः चंदनोशिरपद्मैश्चासिध्मावं तुविचर्च्चितत

१९२ वचाकुष विडंगानां काथ क्वाथवगाहणात् कंडूं विचर्च्चिकां दद्रूं कृमिमुच्यते शिशुः

१९४ कृणाघणविताक्षौद्रसूक्ष्मैला चंदनेकृते मूत्रग्रहे प्रदातव्यं शिशुनां लेहमुत्तम ९९

वृत्तेनासिंधु विश्वेलाहिंगु भार्गीरजोलिहन् अनाहं वांतिकं शूलं जायते वालजं शिशोः

१९६ मुखपाकं तु वालानां माम्रसारमयोरजं गैरिकं क्षौद्रसंयुक्तं भेषजं सरसांजनं ९७

अश्वत्थत्वाद लक्षौद्रे मुखपाके प्रलेपनं दार्वीजं स्नानयाजाजीपत्रक्षौद्रं तथापरं ९८

शोखजं पंचजने श्चूर्णाशिशूनां गुदपाकनुत लाक्षारसमंते तैलं सिद्धमस्तु चतुर्गुणं ९९

लाक्षातैलं वालग्रहांतं विज्ञाने साध्यं चाप्यनंतरं उत्पत्तिकारणं चैव शुश्रुतेकम

नाश्रणु २०० स्कंदग्रहस्तु प्रथमः स्कंदपस्मार एव च शकुनी रेवती चैव पूतनाशीत

पूतनशीत १ नामा चतुर्थैव मुखमंडिका नद्रिमानैव भेषजश्च यापित ग्रहसिद्धित

नानावलिं च पूजां च मनापुष्पावधूपने नवरात्रेणकृतंव्यं वालग्रहनिरतये २ अथ

मंत्र नमस्कंदाय देवाय ग्रहाधीपतये नमः शिरसा त्वामभिवंदे प्रतिगृन्हीष्व तोलि
नि रुजो निर्विकारश्च शिशुर्मे जायतेध्रुवं इतिमंत्रं रक्तमाल्यांबर श्रीमान रक्त चंदनभू
षितं रक्तदिव्यवपुर्देव पातुत्वां क्रोंचसूदन २ अंतरीक्षचरी देवी सर्वालंकारभूषिता
अधोमुखी तीक्ष्णतुंडा शकुनीतत्प्रसीदतु ३ नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना
वालीकुंडलनी श्यामा रेवती तेप्रसीदतु ४ वलीनीव रसंवीतामक्षिनारूक्ष मुर्द्धजा ॥
शून्यागारश्रीता देवी बालकं पातु पूतना ५ करालापिंगला मुंडा कषायांबरवासिनी ॥
देवी मामिमश्रीता संरक्षत्वं धपूतना ६ सुहादनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ज
लाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना ७ अलंकृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ॥
गोष्ठामध्यालया ता पापातु त्वां मुखमंडिका ८ अजाननश्च बलाक्षि भ्रू कामरूपी महा
यशा बालं बालपिता देवि नैगमेषोभिरक्षतु ९ इतिध्याने सर्वग्रहानां अथलाई
चूर्ण पारागंधक त्रिकुटअनीस जवाखार सोहागा एहपूमज टामासी कुटकी मोच
रस धवई केमूल जै फर लवंग जना माके गाहि सेंधव लोन चारो नोन तेल वाके चिरोजी

१३

कैकराशृंगीजेठीमधुभागसमसवकेवरीवरीभागरतिचरिकेमात्रादेवगाइकेदीहि
उसंगज्वरउअसाविषंहंतिग्रहनीसाइनाशनं वालानांकांतिदंश्रेष्ठंसर्वव्याधिविना
शनं इतिलाईचूर्ण इतिश्रीसांगीवैद्यविरचितेवैद्यविनोदसंग्रहेहरिश्चिसरिछेद
शिरोरोगवालरोगनिदानचिकित्सासमाप्ता अथशिरोरोगनिदानप्रारंभ
शिरोरुजातिमर्त्यानांवातपित्तकफैस्त्रिभिः सन्निपातेनरक्तेनक्षयेनकृमिभिस्तथा
सूर्यावर्तानंतरावर्त्तार्द्धांचरभेदकशंखकैः दशप्रकारस्यास्यलक्षणंसंप्रवक्ष्यते
यस्यानिमित्तंशिरसोरुजश्च भवंतितीव्रानिशिरातिमात्रं वंधोपतापैश्चभवेद्विशे
षः शिरोभितापःससमीरणेन यस्योष्णमंगारचितंयथैवदह्येतधूप्येतशिरो
क्षिनासं शीतेनरात्रौचभवेद्धिशेषः शिरोभितापःसतुपित्तकोपात् शिरोग
तंयस्यकफोविदग्धंगुरुप्रतिस्तब्धमतोहिमंच सूनाक्षिकूटं वदनंचयस्यशि
रोतापःसकफप्रकोपात् शिरोभितापत्रितयप्रवृत्ते यथाणिलिंगानिमुहुर्भवंति

रुक्तात्मकं पित्तसमानलिंगं ॥ स्पर्शासहत्वं शिरसोभितापः कृष्णानवेच्छ्रमेवेच्छ्रवसा
वलासक्षतसंभवानां शिरोगतानामिवसंक्षयेन ॥ प्रक्षय प्रवर्त्तीशिरसोभितापः कृष्ठो
भवेदुष्टरुजातिमात्रैः सखेदनछर्दनधूमनस्य रसक्रिमोक्षैः प्रवधमेति निस्तु
घेनयस्याः शिरोतिमात्रं संभक्ष्यमानं स्फुलतीवचातः ॥ व्रणाच्छ्रागच्छतसलिलं सरक्तं शि
रोभिघातः कृमिभिः सघोरः ॥ सूर्योदये याप्रतिमृदंमंदमाक्षिभ्रुवं रुक्समुपैति ॥
विवर्द्धते चांसुमतासहैव सूर्याप्रवृत्तौ विनिवर्त्तयेच ॥ शीतेनशांतिलभते कदाचित्
ह्रदेनजंतुः सुखमाप्नुयाच्च ॥ तं भास्करावर्त्तमुदाहरंति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारं ॥ दे
घास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य गाढं सरुजां सपीडां ॥ कुर्वंति घाटास्वपि भुविशं गदे
शः स्यांति कर्णाक्षिभ्रुविषयतश्च ॥ अनंतवातं तमुदाहरंति दोषत्रयोत्थं शिरसो
विकारं ॥ शंखोद्भवे दह्नमसूलजुष्टां पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मात् सप्ताहंदात्रि
तयाविपद्येत ॥ अथचिकित्सा ॥ पेयानुपाणंशोबेनघृततैलमथापिवा मुहीकुलथा
माषाश्च खादेच्चनिशि केवलान् कटुकाध्मानसर्पिकानुपिबेसपयपिबद्वापयसातै

९६

लेन तत्कल्कं वापि मानव वातघ्नसिद्धैः क्षीरैश्च सुखोष्णैः सेकमाचरेत् तत्सिद्धैः पायसै
र्वापि सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः शिरीषमलककफलैरवपीडप्तमोहितः पंचमूलीविनेत क्षीरं न
स्वदद्याच्छिरोगदे कुष्ठमेरण्डमूलं च लेपः कांजिकयापि तं शिरोर्त्तिनाशाय स्यान्मुचुकुंद
चामुचुकुंदजं देवदारुनतकुष्ठं नलदं विश्वभेषजं लेपः कांजिकसंपिष्टं तैल
युक्तः शिरोर्तिनुत् कूष्माण्डविंशुठीमधुकरानाक्षोसलेपाद्दले अम्लपिष्टैः शिरो
लेपः सद्यः शूलनिवारणः महौषधस्य स्वरसं वचापिप्पलिभिः कृतं अवपी
डं प्रयोजयेत्सूर्यावर्त्तविभेदने क्षीरपायैः स्तिलैः स्वेदाभ्यंगराजरसच्छागक्षीर
पानतुल्यान्कृतापित सूर्यावर्त्तनिहत्पारो नस्ये नेवप्रयोगराट् जांगलानि च मांसा
निकारयेदुपनाहनं मयूरकुक्कुटानच्छागानेरेहनेववियाचयेत्ततः क्षीरमयो
कृतानवनीतमथोद्धरेत् तत्क्षीरं षङ्गुणं पायैर्जीवनीयौषधैः सहनतास्य नस्यं

दातव्यं सूर्यावर्त्तविनाशनं कृतमालपलरसः जीरककल्केनसंयुतः विडंगान् तिला
न् कृष्णान् समं कृत्वा विलेपयेत् नस्यकर्म्माणि दातव्यम् अर्द्धभेदविपोहति अपामार्ग
स्यबीजानि बिल्वं संक्षोद्य शर्करं नस्यं प्रयोपयेन्नित्यं सूर्यावर्त्तविनाशनं सारिवोत्पल
कुष्ठानि मधुकं चाम्लवेतसं सर्पिस्तैलपुवालेपः सूर्यावर्त्तार्द्धभेदयोर्वाम शर्करकुंकु
ममम्भाज्यमष्टनस्यंपविधेयंपवनानुग त्यधात्र्यक्षपथ्याशतिशीगुरूच्यी मूनीबनीवः
सगुडः षडंगः भूषणाक्षिशिरोअर्द्धशूले सूर्योदये वापिकसंत्रभेदे शर्कराकुंकुमं द्रा
क्षा चतुर्थांसेन निक्षिपेत् नवनीततैलस्तनवत्साज्यं नस्यमाचरेत् नस्यमेतत्सर्यंति
सूर्यावर्त्ते अर्द्धशीर्षके आपामार्गफलयोषनिशाक्षबर्करामठैः सविडंः सक्तपत्रने
लनस्यंकृमिक्षयेत् इति आपामार्गतैलं एरंडमूलतगरंशतान्हा कुष्ठानि रास्नाल
वणान्तपंच भृंगविडंगमधुयष्टि कांचविश्वौषधं कृष्णतिलस्यतैलं अजापयः

८५

तैलसमं प्रयोज्यं चतुर्गुणे भृंगरसे विपक्वं । षड्बिंदवो नासिकया प्रपीता सर्वान्न
मुखसिरसोविकारान् चुताश्च केशाश्च पलिताश्च दंता न दृढबद्धमूलाश्च दृढीकरोति
सुपर्णदृष्टिप्रतिमं च नेत्रं चैवाहोर्बलं चाप्यधिकं करोति इति लघुषड्बिंदुतैलं ॥
भृंगं विडंगं मधुयष्टिका च रास्नाशताह्वामयपिप्पलीश्च एरंडमूलं तगरं जवानि
विश्वौषधं दारुनिशा निशा च त्रिकोषणा राजतरोश्च मूलं नव्यं वचा मागधिमू
लं चित्रं श्रीचंदनं केशं बलदेवदारु कालेयं कुंकुममजीरयुग्मं मंजिष्ठा सैंधवसारि
वा चक्र एला गुग्गुल मुस्तीरचंदनं तैलाढकं सर्वपचेषु धीमान् जापयस्तैलं चतुर्गुणे
च तत्सगुणं भृंगरसे विपक्वं पंचेद्रियं षड्बिंदु धिमस्तु तुल्यं षड्बिंदवो नासिकया ग्र
हीताः सूर्यसार्थरोगान् सिरसो विकारान् शुक्लाश्च केशाश्च भवंति कृष्णा दृष्टिर्भवे
त्सर्पसमा न दृष्टि इति बृहषड्बिंदुतैलं ॥ अथातो नेत्ररोगनिदानप्रकरणं ॥
उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च स्वेदाद्रजोधूमनिषेवनाच्च

छर्दिर्विघाताद्वमनातियोगात् द्रवान्नपानान्निशिरोवनाच्च विण्मूत्रशुक्रानिलनि-
ग्रहाच्च प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात् तथाऋतूनाञ्च
विपर्ययेन क्रियाभिघातादतिमैथुनाच्च बाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणेन नेत्रे विका-
रान् जनयंति दोषाः वातात्पित्तात्कफरक्तादभिष्यंदश्चतुर्विधः प्रायेण जायते
घोरः सर्वनेत्रामयाकरः निस्तोदनस्तंभनरोमहर्षः संघर्षपारुष्यशिरोभिता-
पाः विशुष्कभावः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवंति दाहप्रपाकौ शिशि-
राभिनंदधूमायनं बाष्पसमुच्छ्रयश्च उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभि-
पन्ने नयने भवंति उष्णाभिनंदो गुरुताक्षिशोथः कंडूपदेहावतिशीतता च ॥
स्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने नयने भवंति ताम्राश्रुता लोहितनेत्र-
ता च राजीः समंतादतिलोहिताश्च पित्तस्य लिंगानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने
भवंति वृद्धैरेतैरभिष्यंदैर्नराणामक्रियावतां तावंतस्त्वधिमंथाः स्युर्नयन

नीब्रवेदना॥ अक्षिकुक्षिगनारोगा॥ प्रतिश्यायव्रणज्वराः पंचैते पंचरात्रेण रोगा नश्यंत्च
लंघनात् अथ नेत्रचिकित्सा सैंधवदारूहरिद्रा गैरिकपथ्यारसांजनैः पिष्टैः दत्तो
वहिः प्रलेपो भवत्यशेषाक्षिरोगहरः निंबस्य दुंबर कल्कस्य रंडयष्ठिमधु चंदनस्य
पिंडो विधेयो नयने प्रबध्दो वा नाक्षिशूलसमयेत्क्षणेन शूलघ्नं वाकणा द्वोमयाष्टि
सैंधवसाधितं ह्रीवेर चक्र शार्ङ्गेष्टो दुरलवकसुसाधितं खदर्छागपयो वातशूल
श्वोत्तनमुत्तमं जातीपुष्पं वृते नेत्रं चक्षुरूपमुपनाहने हरिद्रामधुकं पथ्या देव
दारूचपेशायेत् आजेन पयसा सिद्धं नेत्ररोगाज नेहिते निंबस्यपत्रैः परिलिप्य
लोध्रैः स्वेदाग्निना चूर्णमथापि कल्के आश्च्योतनं मानुषदुग्धमिश्रं दुग्धश्रवा
तापहमग्य्मुत्तं द्राक्षामधुकं मंजिष्ठा जीवनीयैः स्त्रुतं पयः प्रातराश्चोतनेपथ्या
श्चोतनं शूलाक्षिरोगनुत् चंदनारिष्ठपत्राणि यष्टिदार्वी ससैंधवैः पिष्ठां भ
साभवत्सेकः पित्तक्षौद्रसमन्वितः चंदनं मधुकं लोध्रं जातीपुष्पानि गैरिकं॥

प्रलेपो दाहरोगघ्नः खदिरनिष्यंदिनाशनः मृणालं चंदनोशीरपद्मकोत्पलयष्टि
भिः परिषेकं चक्षुर्वीतरक्तजेष्वेतदेव तु सुमनाक्षारकेशोखत्रिफलामधुकवलार
क्तपित्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा रसांजनेन वालेपः पथ्याविरवदलैरपि ॥
वचाहरिद्राविश्वार्थवाणगौरिकैः शिलाहूरवेन मरिचैर्लोध्रं च परिपूरितं ॥
शीतं वेलावनघ्नं तु नास्त महश्यो : प्रघर्षणं निंबपत्रैः कृतं चूर्णं लोध्रचूर्णं विमि
श्रितं वस्त्रबद्धं जलोक्षिसंपूरणात् तु रोगनुत् सौवीरसैंधवं तैलं मूर्वामूलं त
थैव च कांस्यपात्रे विघृष्य स्याद् गोशूलनिवारणे सैंधवं त्रिफलाव्योषशंखना
भिः समुद्रजः पूनाग्नालेपकः सार्या वर्त्ति श्लेष्माक्षिरोगनुत् बिल्वपत्ररसः
पूतः साज्यासैंधुलवणान्वितः श्वेतवराटिकघृष्टा धूपितो गोमयाग्निना पय
सा नार्याः श्वाक्ष्णाक्षपूरणाच्छोथशूलजित शिग्रुपल्लवनिर्यासः सुपिष्टस्ताम्रसंपु
टे घृतेन संपितो हंति शोथवर्षाश्रुवेदनाजलोकापातनं श्रेष्ठं नेत्रपाकविरेचने

विभीतंकणिवाधात्रीपटोलारिष्टवासकैः क्वाथोगुग्गुलनापेयः शोथाक्षीपाकरो
गनुत् जातासाप्रवालेमधुकंचसर्प्पिभिः पृसुखोष्णाबुशुक्रविनाशनः समुद्रफेन
सिंधुत्थशंखरक्षांउवल्कलैः शिग्रुबीजयुतैर्वर्तिशुक्रादीन्शस्त्रवल्लिखेत्
वटक्षीरेणसंयुक्तंअक्षंकर्पूरजंरजः संक्षिप्रमंजनेहंतिशुक्रंचापिघ्नोत्तरं
निशिषबीजंनीबस्यापिप्पलीसैंधवैरपि शुक्रप्रवर्षणेकार्यमथवासैंधवेनच
स्फुटिकापणयष्टाकाशंखगारंतसैंधवैः सशीलाचंदनैर्वर्तिः शुक्रघ्नाशिशु
वारिणा सघृतंपिप्पलीचूर्णसफेनकांस्यभाजने सक्षौद्रसैंधवापतमंजनं
शुक्रनाशने ताप्यंमधुकसारावाबीजंवाक्षस्यसैंधवं मधुनांजनयोगस्यच
त्वारःशुक्रनाशने चंदनंगैरिकंलाक्षामालतीकलिकान्वितं व्रणशुक्रहरीवर्ति
शाणितंचप्रसादनी दंतैर्दंतीवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः शंखमौक्तिका
म्बोभिः फेणमरिचपादकैः जलपिष्टैरिमैः सर्वैर्न्नणांदृष्टीकरीशुभा गोश

कृत्स्नमयः समपीताभासोऽक्संयुता दृष्ट्वाशाकृहरादृष्टास्तत पस्पविश्रुषतः
कुंकुरं उकपालानि शंखकृच्चौथनंदनं सैंधवार्ध्दांशासंयुक्तं अंजनं शुक्लेशनं शु
खश्च तोंजनं लाक्षा मरिचं समनःसिला एषांचंद्रोदयावर्तिअंजनानेत्रैरोगहा
जातारोगाविनश्यंति नभवंति कदाचन त्रिफलायाः कषायेन प्रतनेयन धावनात्
जलगंडूषेप्रातभूनोनित्यशोभिप्रपूर्यमुखरंध्रंनिधायांतःक्षिप्तिपयतितिमिराणि
यासद्यः मुक्तापात्राणेनलेहस्थाचक्षुषोयद्दिप्यते अचिरेणतद्भातिमिराणिव्य
पोहति नीलोत्पलाविडंगानिपिप्पलीरक्तचंदनं अंजनंसैंधवेनैवसद्यस्ति
मिरनाशनं शतमुसलपत्राणांमुहंतोतावदेवतु पिप्पलीतंदुलशतमष्टिः सौ
वीरकंशमं एतच्चूर्णीतंनूनंवध्यानोंतिमिरापहं नीलोत्पलपत्रशतं मुंडशतं
यवाशतं मालत्याकुसुमशतंपिप्पल्यास्तंदुलशतं पंचशतेःशावंतिशीतवा
रिबाद्वध्वातिमिरंजयति एकंपिप्पलीभागाद्विगुणालकूनयासककंतद्विगुणं॥

अभयातुल्यं नाष्त्यंसलिले न तिमिरापहा वर्त्तिः हरितकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि
च विभीतकस्य मज्जा च शंखनाभि मनःशिला सर्वमेतत्समं कृत्वा छागक्षीरेण पेष
येत् नाशयेत्तिमिरं कंडूपटलान्यर्बुदानि च अधिकानि च मांसानि यश्च रात्रौ न द
दृश्यति वर्त्तिश्चंद्रोदया नाम नराणां दृष्टिविशोधनी इति चंद्रोदया वर्त्तिः शंखस्य
भागाश्चत्वारः तदर्द्धं च मनःशिला मनःशिलार्द्धं मरिचं मरिचार्द्धं च पिप्पली
वारिणा तिमिरं हंति अर्बुदं हंति चांबुना पिचिटं मधुना हंति स्त्रीक्षीरेण च शुक्र
जं अक्षि ति तिलपुष्पाणि यष्टि पिप्पलि तंडुलाः भ जातीकुसुमपंचाशन्मरिचा
नि च षोडश एषा कुसुमिकावर्त्तिर्गतं चक्षुर्निवारयेत् समाक्षानुष्यकस्तु मासा
मलरोचना समांशं शंखकर्पूरमरिचानि तिगुणमंजने एतच्चूर्णीकृतं सर्वं षड्भिः
तिमिरे हितं मेषशृंगस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि मालत्याश्चैव तुल्यानि मु
क्ता वैडूर्यमेव च अजाक्षीरेण संपेष्य ताम्रे सप्ताह भावयेत् प्रविधाय च

मदंतीर्योजयेद्रस्ज्जेनेभिषक् पटलत्रिफलायारसप्रस्थं भृंगरसस्यच वृषस्य रसप्रस्थं
शतावर्यारसमं आजक्षीरं गुरूच्याश्चामलक्यारसस्य च प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य स
र्वैमेभिर्घृतं पचेत् कल्कैः कृष्णाम्रितात्द्राक्षात्रिफलानिलमुसलं मधुकं क्षुरसेदारु
पर्प्पटं घनचंदनं किरातति क्तकं दार्वी त्रायंती च चूर्णशाठि कृमिहा रजनपुत्तकं
शरं कालमेषिका तत्साधु सिद्धं विज्ञाय शुद्धं भोजे निशापयेत् तस्या वृत नेत्र
रोगा स्तावेतात् पक्रु षंति नक्तांधं तिमिरे काचं नीलिकं पटलार्बुदे इति महात्रिफ
लाघृतं रजनीनिंबपत्राणि पीप्पलीमरिचानि च विडंगं चैव मुस्ता च अजया चैव
सप्तभिः अजामूत्रेण पिष्टा तु छायाशुष्कं तु कारयेत् वारिणा तिमिरं हंति गो
मूत्रेण च शोषयेत् मधुका नलिका हंति नाडीसीरेण पुष्पकम् लशुनेनान
श्रुपातं भृंगराजेनिश्शोधकं एवा चं प्रभावर्त्तिस्यं परुद्रेण भाषिता कृनक्रुस्यफ
लं द्राक्षा मधुनासह योजयेत् मनुनेतितिमिरस्यादेस्युत्ति तेच प्रशस्यते अथ

१९९

भाषा हरतेनीमकेपातयपरीमरिच विडंगमोथाहरी छहाकेमूत वरीकीजिजाद्या
हमहसुखउव पाणीघायेआषिआजितिमिरनाश गोमूत्रघासिआखोआजितिचि
प्पिटनाशम मधुघासिआषिआजितिलिकानाश घीउघसिआखीआजिफुली
नाश लसुनघसिआषिआजिअश्रुपातनाश पमिराकेरसघसिआषीआजिर
थोतिनाशः चंद्रप्रभावर्त्ति इतिनेत्ररोगः अथातोनासिकारोगप्रकरणम् ना
सिप्रसेकः शिरसोभितापो धूमोरजः शीतमतिप्रतापः संधारणंमूत्रपुरीषयोश्च
सद्यःप्रतिश्यायनिदानमुक्तम् चयंगतामूर्द्धनिमारुतादयः पृथक्समस्तास्तुन
पैवरशोणितः प्रकोपमाणाविविधैः प्रकोपणैर्नृणांप्रतिश्यायकराभवंति शिरोगुर
त्वक्षवथुः प्रवर्त्तनंतथांगमर्दः परिहृष्टरोमता उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा
नृणांप्रतिश्यायपुरःसरास्मृताः आनह्यतेपिहितानासातुशोषं प्रवर्त्तति
गलताल्वोष्ठशोषश्चनिस्तोदःशंखयोस्तथा अपथापिनस आनह्यतेयस्यवि

कटुकैः कुष्ठाग्नाग्निशिग्रुजं तु द्वैः हिंगुपत्रिकरंजलैः पीनसे पूतिनस्ये स्राव प्रशस्यते
तैलेनैव मूत्रसंयुक्तैः कटु तैलं विपाचयेत् पीनसे पूतिनस्ये रसे समनं कीर्त्तितं परं पाठा
द्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः दंत्या च तैलं संसिद्धं स्यान्नस्यं सम्यक् पीनसे
पाठातैलं व्याघ्रीदंतीवचाकुष्ठशिग्रुसुरसाव्योषसिंधुजैः पाचनं नाम तत्तैलं पूति
नासागदापहं व्याघ्रीतैलं सर्जार्जुनोदुंबरवत्सकानां त्वचं च कषायः परिधावनाय क
षायकल्कैः रपि चैभिरवसिद्धं घृतं घ्राणविपाकनुत् विडंगसैंधवं हिंगुगुग्गुलः सम
नःशिला प्रतिश्यायेव वायुजं घ्राणाय नश्यति तथा वासाद्यतानसके मल्लकसंपुटं
न च प्रतिश्यायवता धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् प्रतिश्यायपि वै धूमं सर्वगे घसमायुतं चा
तुर्यातकचूर्णं वा देयं वोष्टकजीरकं पुटं कजया त्रंसिंधुतैलेन समन्वितं प्रतिश्याये तु स
वैषु शालितनमरमौषध्यं नश्यति भुक्तमात्रेण लवणान्वितामाषमस्तुक्षसनयति
सर्वसमुत्थं चिरजातं च प्रतिश्यायं पथ्याचामलकीव्योषचूर्णं सर्पिगुडान्वितं मेघोरं प्रति हा

श्यायं पार्श्वहृद्धर्त्तिशूलनुत् बलामूलकयोः क्वाथः कुलत्थस्य घापपूजितः उभे बले बृहत्यौ
च विडंगं चित्रकं कणं सतामूल महाभद्रावर्षाभू वापि सहरेत् इति बलादितैलं गृहधूम
कणा दारुक्षार नक्ता कुष्ठ सैंधवैः सिद्धं सिति षबीजेश्च तैलं नाशार्शस हितं गृहधूमादि
तैलं रक्तकरवीर पुष्पं यासा सा तथा पल्लिकयाश्च एतैः समं तु तैलपक्वं नाशा से सोना शो
नाद्हृथं शिग्रुकांता वचा व्योष द्राक्षा सुरसैंधवैः न सुपदा नेभ वस्तिरुद्ध तैलं नाशागदे नृणां
शिग्रुतैलं व्योषधा सक कुसुमु खंगं औरमवल्गुजं तैलपक्वं नाशादं तनाशार्षो नाशनेसि
द्धं व्योषादितैलं अथातः कर्णरोगनिदानप्रकरणम् समीरणः श्रोत्रगतोन्यथा च समं
ततो शूलमतीव कर्णयोः करोति दोषैश्च यथार्थमावृतः स कर्णशूलः प्रतिभावितोग
दः कर्णस्रोत्राश्रितेवातेनशूलोति विविधान्स्वनान् भेरीमृदंगशंखानां कर्णनादः
स उच्यते वायुः प्रकुपितायुक्तो वेणुघोषसमस्वनं करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स उ
च्यते यदा तु मुर्ह्णि सर्पवापि जंतवो[illegible] सर्जंसर्पसान्यवापि मक्षिकाः त स्वंज

१

नात्वाप्लवनानि रुध्यते भिषग्भिराद्यैः क्रिमिकर्णकः उच्यते पतंगाः शतपद्यश्च कर्णस्रोतः प्र
विश्यन्ति अरतिं व्याकुलत्वं च कर्णे कुर्वन्ति वेदना कर्णानिस्तुद्यते नस्य तथा फर फराय
ते कीटे चरति रुक्तीव्रा निरूप द मंद वेदना अथ कर्णपाली सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसा
भिप्रवर्द्धते कर्णपीडा पाकः भवेत्साल्प्यास्रुजत्परिपाटयान् शोफश्चापि तस्यास्तु नवे ज्ञे
तोर्दाहस्वेदयोरुजान्वितं रक्तो वा रक्तपीतो वा मुख्यातः स गदोमतः अथ चि
कित्सा कर्णशूले प्रणादे च बाधिर्ये क्ष्वेड एव च चतुर्णामपि रोगाणां सामा
न्यं भेषजं विदुः आरणालस्तैलैरभिनाडि स्वेदं प्रयोजयेत् कफवातसमु
त्थानां कर्णशूलं निरस्यती तैलं सोनावकल्केन मंदेग्नौ परिसाधितं हरेद्वा
पुत्रिशोषास्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् सोनाकतैलं हिंगुतुंबरु शुंठीभिः सा
ध्यं तैलं तु सर्षपां कर्णशूले प्रधानं तत्पूरणेनैतमुच्यते हिंग्वादितैलं

देवदारु वचा शुंठी शताह्वा कुष्ठ सैंधवैः तैलं सिद्धं वस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणं दे
वदारु तैलं पिप्पली बिल्वमूलं च कुष्ठं मधुकमेव च सूक्ष्मैला देवदारूणि मांसी व्याघ्र
नखागुरुः कल्केनानेन तैलस्य प्रस्थं मन्दाग्निना पचेत् कपूर्कमूलरसो देयश्चास्य प
मं च कारयेत् तेनोपसाम्यते क्षिप्रं कर्णशूलं सुदारुणं दलेनाश्वत्थस्य बद्धस्य वह्निना सुवि
पाचितं सतैललवणं कोष्णं वाधिर्ये कर्णपूरणं स्वर्जिकामूलकं शुष्कं हिंगु कृष्णा समं
न्वितं शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं शुक्तं चतुर्गुणं व्रणोदंशूलवाधिर्यं स्रावं चाशु विपाहति
स्वर्जिका तैलं आपामार्गक्षारजले तैलं कल्केन साधितं तैलं अपनयति कर्णनादं वाधि
र्यं वापि पूरणात् आपामार्गं तैलं तिंदुकस्याभया लोध्रं समंगामलकानि वा पंच कषाय
शब्देन ग्राह्यमेतद्वेदिह पंचकषायचूर्णं तु कपित्थस्य रसेन च कर्णस्रावे प्रशंसंति पूरणं
मधुना सह पुरपाकं कृत्वा हस्तिविंदं च त्रकारसः कोष्णसैतैलासिंधुस्य कर्णस्रावे हरः
परः सर्जत्वक्चूर्णसंयुक्तं कपासीफलजो रसः मधुना संयुतः साधु कर्णस्रावं च शाम्यते
स्वर्जिका चूर्णसंयुक्तं बीजपूररसं क्षिपेत् कर्णस्रावरुजादाहः रूपं तु न संशयः गुप

२०२

नागरं तोयेन नस्यं स्यादुभयोरपि कर्णस्रावे पूतिकर्णे तथैव क्रिमिकर्णके मनःशिलागंधक
तालसूतविषहरिद्रासमभागमेभिः बालमूलकशुंठीनां क्षारो हिंगुसनागरं शतपुष्पा
वचाकुष्ठदारुशिग्रुरसांजनं सौवर्चलंजवाक्षारस्वर्जिकोद्भिदसैंधवं भूर्जग्रंथिविडंमुस्तं
मधुयुक्तं चतुर्गुणं मातुलिंगरसं चैव कदल्यारसमेव च तैलमेभिर्विपक्कं व्यं कर्णशूलहरं परं
बाधिर्यं कर्णनादं च पूयस्रावश्च दारुणः पूरणादस्य तैलस्य क्रिमयः कर्णमाश्रिताः क्षिप्रं वि
नाशमायांति कृच्छ्रा ये पस्यशासना ते क्षारतैलमिदं श्रेष्ठं मुखकर्णमयापहं क्षारतैलं आं
म्रजंबुप्रवालानि मधुकस्य वटस्य च वरुणार्ककपित्थानां पल्लवैस्तैलसाधितं पूतिकर्णापहं
तैलं जातीपत्ररसेन वा पल्लवैस्तैले निर्गुंडीस्वरसे तैलं सिध्वमरजातुरः पूरणापूतिक
र्णस्य समानमधुसंयुतं चूर्णं मेचकनागरशिलारजनीभवेणमुरव्यशके नेकुउ तैलाढ्
कं च बिल्वफलपूरं च दधिचूताग्रपल्लवैः सिद्धं श्रुतिरंध्रानि हंति तैलप्रपाके श्रुति
जयति गंधकतैले पूरणं हरितालेन गवामूत्रेण तेन च धूपनं कर्णदौर्गंध्यो गुग्गु
लश्चेष्ट उच्यते व्याधिबालवृद्धेषु वर्जयेत् सूर्यावर्तकस्वरसं सिंदुवारं संतथा ॥

२

लांगूलीमूलकरसं त्र्यूषणचूर्णितं तथा पूरयेत्क्रिमिकर्णं तु जलौका नाशनं परं त्र्यायं तीवास्वर्गंधावाचाकुंचीवीजसिंधुजैः हलिनीसुरसाभ्यां च गोधाककवसान्वितं तैलमभ्यंगपक्वं तु मुन्मथं नाशयेद्ध्रुवं अथातो मुखरोगनिदानं प्रकरणम् अनूपपिशितः क्षीरदधिमाषादिसेवनात् मुखमध्ये गदान्कुर्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः स्फोटैः सतोदैर्वदनं समन्ताद्यस्याचितं सर्वरसः सवातात् रक्तैः सदाहैः पिटकैः सुपीतैर्यस्याचितं चापि स पित्तकोपात् अवेदनैः कंडुयुतैः सवर्णैर्यस्याचितं वापि स वै कफेन वक्त्रे सोपरुषोस्तद्घोरो सशोषानिलवेदना अथ चिकित्सा वातकीलमते चास्ये लवणेः प्रतिसारयेत् शाखा परुषकाथेश्चकवलग्रहे आगारधूमकटुकैः क्षारजातिसारयेत् खदाविडंगदंतीघृतैलं सिद्धं ससैंधवं तस्य कर्म णिदातव्ये कवलेचक्षकोष्णयेह रीतकीकषायवाहिनो मासिक संयुतः कटुकातिविषादारु पाठा मुस्तकलिंगकागोमूत्रक्वथितापीताकंठरोगविनाशनः मार्द्धिकाकटुकावेषदा विल त्रिफलाघने

पाठारसांजनं दुर्वा तेजोह्वासमं चूर्णितं क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलारोगविनाशनं मनःशि
लाजवाक्षाराहरितालसैंधवं दार्वीत्वक् तिलचूर्णं च माक्षिकेन समायुतं मूर्छि
तं घृतमंडेन कंठरोगेषु दापयेत् मुखरोगेषु तं श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितं पीतकं चूर्णं
पंचकोलकनालांसेपंचैलामरिचत्वचः पलाषमुष्कक्षारयवाक्षाराश्च चूर्णिताः
गुडपुराणद्विगुणा क्वथितेन गुटिका कृता कर्कंधुमात्रा सप्ताहं स्थिता मुखकं भग्नकः कंठरो
गेषु सर्वेषु पायाः स्युरमृतोपमः अमृतगुटिका कार्यं च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य च
र्वेन यातीपत्रामृता द्राक्षा सदारु सबेफलात्रिकैः क्वाथः क्षौद्रयुतः शीतकं उष्णमुखपाकनु
त् कृष्णाजीरकुष्ठेन्द्रयवचर्वणेन महान् मुखपाकव्रणक्लेददौर्गंध्यं मुखशाम्यति
सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्ताहरीतकीतिक्तकरोहिणीभिः पष्ठ्याब्द राजद्रुमचंदनैश्च
क्वाथं पिबेत् तिक्तकरोहिणीभिः पलोलनिंबजंबाम्रमालती नवपल्लवा पंचपल्लवक
श्रेष्ठः कषायो मुखधावने खदिरस्य तुलां सम्यग्जलद्रोणे विपाचयेत् जातीकर्पू

२पूगानि कंकोलकफलानि च २ इत्येषा गुटिका कार्या मुखसौभाग्यवर्द्धिनी दंतोष्ठगलरोगे
षु जिह्वातालामयेषु च इति खदिरगुटिका अथ गंडमाला कर्कंधुलोकामलकप्रमाणैः क
क्षांसि मन्यागलवंक्षणेषु मेदः कफाभ्यां चिरमंदपाकैः स्याद्गंडमाला बहुभिश्च गंडैः ते ग्रंथ
यश्च चिदवाप्तकालाः स्रवंति नश्यंति भवंति चान्ये कालानुबंधि चिरमादधाति सेवापचींतो
प्रवदंति केचित् अथ चिकित्सा सर्षपारिष्टपत्राणि दध्ना भल्लातकैः सह छागमूत्रेण
संपिष्टं अपचिघ्नं प्रलेपनं नवकेयासकमूलं तंदुलैः सह योजितं पल्लाथपालिका स्याद्देदप
चीनाशनाय च देवदारु विशालेन्द्रकूफगंडप्रलेपनं श्यामासुधालोहपुरीषदंतीरसांजने
ण श्चापहितः प्रलेपः सर्षपाशिग्रुबीजानि शणबीजानि सीयवान् मूलकस्य तु बीजानि तक्रेणा
म्लेन पेषयेत् गंडानि गंडजः चैव गंडमाला सुदारुणः आलेपादेव नश्यंति विलयं यांति ना
न्यथा २ क्षारघ्नतैलयुक्तेन जलकुंभस्य भस्मना लेपनं गलगंडस्य चिरोत्थितनकस्यति इ
ग्धावराहपुष्पाग्रकटुतैलसमन्वितं तेनालिप्तः चिरोत्थापि गलगंडः प्रशाम्यति श्वेताप
राजितामूलं प्रातः पिष्ट्वापि पिबेन्नरः सर्पिषा नियताहारः गलगंडं प्रशाम्यति ^

तिक्तालाबुफले पक्वे सन्नहामुषितेजले मद्यपांगलगंडघ्नं पाणं पथ्यानुसेवितः मा
क्षिकायसकृत्सितः क्वाथोवरुणमूलजः गंडमालांहरत्याशु चिरकालानुबंधिनी पिष्ट्वा
पिष्टाबुनापयाकांचनारत्वचः शुभाः विश्वभेषजसंयुक्ता गंडमालाविनाशना पलमष्टपलैर्वा
पिपिष्ट्वा तंडुलवारिणा कांचनारत्वचेपीत्वामुच्यते गंडमालया वचाशठीहरिद्रेद्वे देवदारुम
हौषधं हरीतकीमतिविषामुस्तकेन्द्रयवासकान् एतान्द्विपलान्भागान्चतुर्द्रोणे
जलसापचेत् केशराजरसजैर्लेले कटुकेमृदुनाग्निना पादशेषविनिक्षिप्यासिद्धमव
तारयेत् एतत्तैलंनिहन्त्याशु गंडमालांसुदारुणं चक्रमर्दतैलं गुंजामूलफलैस्तैलं
तापंचवृद्धिगुणंपचेत् नस्याभ्यंगेन समयेत् गंडमालांसुदारुणं गुंजाद्यतैलं छु
छुंदर्यांविपक्वंतुस्नानात्तैलवरंह्येवं अभ्यंगान्नाशयेत् नृणांगंडमालांसुदारुणं छुछुं
दरीतैलं अथअभिधानमाह ज्ञातानभिहतोवापिचोष्ठौप्रवेदनौ भवतः सपरी
श्रावोकफरक्तप्रदूषितो अथदंतमूलेपंचदशरोगमाह ग्रथितौचनतथास्सापग्रंथि
तोन्चतथास्पतां दुष्टोपर्यावदीर्णेनेपाच्यतेनाभिज्ञातनतः सानितंदंताबोसोय

स्मात्कस्मात्स्रवंते दुर्गंधीनी सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च दंतमांसविशीर्यंते
पतंति च परस्परं शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसंभवः दंतयोस्त्रिषु वा यस्य श्व
यथुर्जायते महान् दंतपुप्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः लालास्रावी स विज्ञेयो सौषिरो
नामनामतः दंतान् चलंति वेष्टेभ्यो तालुव्यापावदीर्यते यस्मिन्स सर्वजो व्याधिर्महा
सौषिरसंज्ञकः दंतमांसनीशीर्यंते यस्मिन्ष्ठीवति चाप्यसृक् पित्तासृक्कफजो व्याधी
ज्ञेयः परिदरो हि सः वेष्टेषु दाहपाकौ च ताभ्यां दंताश्चलंति च आघट्टिताः प्रस्रवंति शो
णितं मंदवेदनं आध्मायंते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते यस्मिन्नुपकुशो नाम पि
त्तरक्तकृतो गदः मारुतेनाधिकान्तो कुरुते तीव्रवेदनौ खलु वर्द्धन संज्ञो सो जातो
रुक् प्रशाम्यति शनैःशनैः प्रकुरुते वायुर्दंतसमाश्रितः करालान् विकटान् दंतान् क
रालो न च सिध्यति हनुसंधिपश्चिमे दंतान् महान् शोथो महारुज लालास्रावी कफ
कृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः दंतमूलगतो नाड्यः पंच ज्ञेया यथेरिता दीर्घमानास्थि रुजा
स ज्ञेयः कृमिदंतकः दालनो नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तजः कृष्णच्छिद्रो चल

२०५

406

श्रावीसखरं भोमहारुजः अनिमित्तरुजो वातात्स ज्ञेयः क्रिमिदंतकः वक्रैव क्रैभेवद्य
स्य दंतभंगश्च जायते कफवातकृतो व्याधिः स भंजनकसंज्ञिकः शीतरुक्षप्रयालश्च
स्पर्शो नाम स हारुजा पित्तमारुतकोपेन दंतहर्ष स नामत गतो दंतगतो यस्तु कफमारु
तशोणितः शर्करेव खरस्पर्शो सा ज्ञेया दंतशर्करा कपालशिव शीर्यस्तु दंतानां नौ वशर्क
रा कपालिकेति विज्ञेया ० सदा दंतविनाशिनी वालप्रभृतिमलसंचयोस्यति भवति
असृक् मिश्रेण पित्तेन दग्धो दंतस्त्वरोशत श्यावतां निलतां वापि गतस्स श्यावदंतकः दंत
मांसमले ० श्रावे वाखत ० स्वपथु ० गुरु ० सदाहरुक् श्रवेद्भिन्न ० पूयास्त्र दंतविद्रधिं
इति ओष्ठदंतनिदानं इति श्रीसारंगी वैद्यविरचिते वैद्यविनोदसंग्रहे त्रैकृत्रिरसस्परिच्छे
दश्रीर नेत्रनाशा कर्णमुखगलरोगानां निदानं चिकित्सा समाप्ताः अपक्रिमि निदा
न कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः बहिर्मलकफासृग्विट्कृमिजाश्च
चतुर्विधा नामतो विंशति विधाश्च कालीकोदयः स्मृतः अजीर्णभोजी मधुराम्ल
नित्यद्रवः प्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता व्यायामवर्जी च दिवाशयो च विरुद्धभोजी लभेत

कृमिश्च ज्वरोवैवर्ण्यनाशनं लेहृद्रोगंसदनभ्रमः भक्तद्वेषोतिसारश्च हल्लासोतालु
कंटुना अथचिकित्सा विडंगक्वाथसंयुक्तं मन्त्रमउपिबेन्नरः दीपनं कृमिनाशाय वन्हि
चकुरुते भृशं विडंगसैंधवक्षारकंपिल्लस्यहरीतकी पिबेत्तक्रेणपिष्टं सर्वकृमिनि
कृंतनं माघमासि सितपक्षद्वितीयायांनिशास्यवे महानिंबफलाश्चस्पबीजं पीत्वा विडं
गवे रोहिणीक्वाथपानेन कृमिजन्मविपत्तये जेष्ठशुक्लद्वितीयायांमिश्रमेवावयोज
येत् चार्त्तौरसंपिबेद्वापि द्रागगोमूत्रेणसैंधवं क्वाथंखर्जूरपत्राणांसक्षौद्रंमुखितंनिशि
पीतंनिवारयत्याशुक्रिमिपूयविशेषतः पालाशबीजयवानीपीतातप्युसीतवारिणाश्रा
नः गुडपूर्वांकृमिजालकोष्ठगतंपातयत्याशु पारिभद्रकपत्रार्थरसक्षौद्रयुतंपिबेत्
आखुपर्णीदलैःपिष्टैःपिष्टकेनतुपूपिकांजग्ध्वा सौवीरकंचापिपीत्वापिअपिबेत्क्रिमिले
पनेपूकोनाशनं कटुनेत्रंजविडंगलांगलभल्लातकैस्तथासिरंश्रीविषंसर्ज्जरसंम
दनेचेवात्रवाह्लमंदस्यात् एवलघुसुगंधोधपामशकानांनाशनेश्रेष्ठः शय्याशुभम
लुणानांशिरसियवस्त्रपूकानां गोमूत्रेयथापूर्लेपिष्टंजूकाविनाशनं मारीपिष्टर

६

408

नालेनगोमूत्रेण ■ कृकः कुनटीकटुतैलेनयोगोध्रूः कापहास्त्रयः लाक्षाभल्लातकीवावेन
क्रिमिहरंपरं पलाशबीजस्वरसंपिबत्क्षौद्रसंयुतंपिबतद्धि जीरकेलकवाताकेणक्रिमिनाश
नं लीखाक्षौद्रेणवेडंगंचूर्णंक्रिमिजीवारणंत्रिफलापात्रयः प्रस्थायाविडंगप्रस्थमेवचाद्दि
पनंदराम्लेचवल्लीमनंतसमुपाच्चरेतपादसेषजलद्रोणपूतेसर्प्पिविपाचयेत् प्रस्थोन्मी
तः सिंधुयुतेनसरंक्रिमीनाशनेविडंगघृतमिस्यनल्लिहंशर्करापासहरसे द्रोणसमायुक्तो
रसोधत्तुरपत्रजः तांबूलपत्रजोवावासास्वेतासास्वेतापराजितापरा अर्जुनस्यफलंपुष्पंवि
उंगंगसयुंगुग्गुलुः एभिःकृतेनरूपेनसम्यकनियतंगृहे भुजंगामुषिकादंदशुणामशकम
उंगंगसयुंगुग्गुलुः एभिःकृतेनरूपेनसम्यकनियतंगृहे भुजंगामुषिकादंदशुणामशकम
लकुणाः सविडंगंगंधासिलयाशिरुसुरभिजलेनकटुतैलंन्यखिलनयानिवि लिख्यासहि
तरिनेयूकाः विडंगतैलंगुडेनसार्प्पिषापक्वकदलीकंदभक्षणात् वालयंतुष्यतसारगुजठरा
कृतमकृतंविजेपालाशजंनिंवविडंगंमधुनासहएवैवभाक्षितंजंतून्यातपसुदरोद्भवान्
अथातोभगंदरनिदानप्रकरणंस गुडस्यद्व्यंगुलक्षेत्रेजायतेपिडिकातिकृत भिन्नामकंदरेते
यासचपंचविधिस्मितः तेषांपूर्वरूपाणिकटिकपालवेदना कंडुदाहश्वपाकश्वगुदेचभ

वततिहि रूक्षायरस्कैरपिरूपितोतीलस्व पाणदेशे पिडकां करोति या उपेक्षया याति पाकमुपैति दारुणं
रुजाच भिन्नारुणफेनवाहिनी बेड्यते घनस्रावी कृमिनो मंदवेदनाबहुवर्णरुजास्रावपीडकागो
स्तनोयमासंककावर्त्तनाडीशोपूर्वजैर्जोमतः ह्वनाहतिर्वायुगताभिवर्द्धते त्वपुपेक्षणोस्युक्रमि
ववविदार्यते प्रकुर्वतां मार्गमनेकधामुखैश्रवति पूयाविविधारुजायुतैर्घोरोसाध्ययितुदुःखाःस
र्वएवभगंदराः वातमुत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेवच भगंदरास्रवंतस्तुनाशयंतिचमानवं
उत्थास्यापीडिकाश्च तथापन्नमुपाचरेत् सुष्मसस्रुतिके साध्येयथापीके नगच्छति अथवि
कृत्वा वटपत्रैष्टकाचूर्णशुंठीगुरूच्यः सपुनर्नवासुपिष्टा पिडकावस्थेलेपः शस्तो भगंदरेप
म्नपिष्टैस्तिलैराज्यमधुकैश्वशुंसीतलैः भगंदरप्रशस्तोयं सरक्तेवेदनावान्निसुमनाव
दपत्राणि गुरूच्यौ विरुसभेषजं रसैंधवं तत्रपिष्ट्वालेपोहंति भगंदरं संककेमांसभस्मीया
प्रकारैर्व्यंजनादिभिः अजीर्णदजीर्णमांसेन मुच्यतेतु भगंदरात् तिलायोतिष्मती
कुष्ठलांगलीगिरिकर्णिका शताव्हात्रिवृतादंत्यः शोधनाश्च भगंदरे तिलाभयालो
मरिषपत्रंतिशोबलालोध्रमंगारधुमैभगंदरे नाड्यपदंशयोश्चदुष्टव्रणेरोचनरो

पनायास्नुहार्कदुग्धदार्वीभिः वर्तिं कृत्वा विचक्षणाः भगंदरगतिं ज्ञात्वा पूरयेत्तां प्रयत्नतः
त्रिफलारससंयुक्तं विडालास्थिप्रलेपनं भगंदरे निहंत्याशु दुष्टव्रणहरं परं निशार्कक्षीर
सिंधूत्थपुरीषेर्वाहनवत्सकैः सिद्धमभ्यंजने तैलं भगंदरहरं परं भगंदरादितुस्सर्वं
स्वाहारे मधुरं चरेत् वर्जनं मैथुनस्यादिवास्वापं च तं सजेत् नरास्थि तैल लेपेन व्रण
सर्वोपशुष्यति गंधकस्य पलार्धं वा सहस्रीरेण पाचयेत् सर्वं तु नस्त्रश्च ज्ञा सर्वं वस्त्रे
लेन लेपनं पक्व क्षारेसैंधवं दंती चित्रकं च पलोन्मितं गवां मूत्रे विनिक्षिप्य तैलमुत्तारये
भिषक् भक्षणादस्य तैलस्य विनश्यति भगंदर त्रुस्या सिंधुनिशा कुष्ठ त्र्य दंती वराति ला
कृस्ना मधुयुता लेप वर्त्तिभ्यां व्रणशोधनां हलिनी करवीरादि निशा सिंधुपक्वैः मा
तुलुंगार्क वासाकै सिद्धं तैलं भगंदरे सूतस्य द्विगुणं गुद्धं बलिनाकृत्या प्रयाति स्व
हं पिष्ट्वा ताम्रमये समस्तु तुलितं पात्रे निधायोपरि स्वेचयाम युगं समस्तापिटरे निबंज
लैः सन्तप्यासार्कं तं सुरये भगंदरहरो गुंजोन्मितः स्यादिति भगंदरहरः अथातो
पदंश निदान प्रकरणं हस्ताभिघातन्नखदंतपातादधावतादत्युपसेवनाद्वा

योनिप्रदेशात्समुद्भवंति सिस्नोः पंचोपदंशा विविधप्रकारास्तेनोद्भेदैः स्फुरणैः सच्छैः
स्फोटैः व्यवसो स्तवनोपदंशो नोशीतैर्बहुल्यैर्दयुते सदाहैः पित्तेन रक्तैः पीडितावभासैः
स कंडुरशोथयुतैः महद्भिः शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन नानाविधाभ्यां वयुतोपपन्न
मशाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशं प्रशीर्णमांसं कृमिभिः प्रदग्धं मुष्कानशेषं परिवर्ज्जनीयं
संजातमात्रेण करोति मूढं क्रियां नरो यो विषयप्रशक्तः शोथः क्रिमिदाहयुतैः प्रपाकैः
प्रशीर्णासिस्नो मरणं च तेन अथ चिकित्सा प्रपौंडरीकपद्मकाक्षसरलासरलागुरुभिः
सरास्नाकुष्ठपृथ्वीका वातिके लेपसेवने निचुलैरंडबीजानीयवगोधूमशताह्वैः एतैर्वा
तिके स्निग्धैः सुखोष्णैः संप्रलेपयेत् गैरिकांजनमंजिष्ठामधुकोशीरपद्मकैः सचंदनो
त्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं संप्रलेपयेत् लिंबार्जुनाश्वत्थकदंबशालाजंबूवटोदुंबरवे
तसेन प्रक्षालनालेपघृतेन कुर्याच्चूर्णं चापित्तास्रभवोपदंशे त्वचो दहे हरिद्राणां
शंखनाभिरसांजनं लाक्षा गोमयानि यो रसतैलं क्षौद्रघृतं पयः एभिः सुपिष्टैः खु
त्यांशो उपदंशेषु प्रलेपयेत् वटप्ररोहार्जुननिंबपथ्यालोध्रहरिद्रायुतप्रलेपः

पनवहर

सर्वोपदंशेष्ववरोलनार्थं चूर्णं च वज्जेविमलांजनेन चफलायाः कषायेन भृंगराजरसे
नवा व्रणः प्रक्षालनेकार्यमुपदंशः प्रशांतये जपाजस्याश्व मारकेसम्याः कानांदलेकै
मातृकनुप्रक्षालने क्वाथमें देपाकं प्रयोजयेत् वेधुकदलचूर्णं नदाडिमास्य तनोथवा
गुडेन तद्रसं तसंलेपः पूगफलेन वा सौराष्ट्रगैरिकं तुत्थं जीपुकासस सैंधवैः लोध्रं
सांजनं वा हरितालं मनःशिलापिहरे केलाचन तथा समं सहस चूर्णयेत् चूर्णं चैक्षौद्रसं
युत पुपदंशेषु पूजितं गुडादग्धा कृतं भस्म हरितालमनःसिलो उपदंशे विसर्पाणां
हंती सीघ्रं नशंसयं करविरस्य मूलानि परिपिष्टानि वारिणा जसाध्यापिशस्तालिंगो
त्थारुगपलेपणात् यस्यालिंगस्य मांसानि निर्पतन्ति यनपः ~~कामिनीसमन्वितोपहर्षस्ते~~
~~पायांमसनसनन्नेव्ह सयेत्तपालसमे~~ काशात किं तैलं तस्य कोशातकितैलं वो
विजंपानारसाधिनं तैलोहन्याच्चर घोरं व्रणं दुष्टं न्यने कृधा अथ फिरंगनिदानं
गंधरोगफिरंगोयं जायते देहीनां ध्रुवं फिरंगीनोति संसर्गात् फिरंगिन्याः प्रसंगतः आ
धिरोगं रुजोह्ये षरोषाणां यत्नेसंक्रमभवेद्राह्योस्यपेते सां लक्षणैर्भिषजां वर फिरंगः

त्रिविधो ज्ञेयो बाह्याभ्यंतरतस्तथा बहिरंतर्भवश्चापि तेषां लिंगानि संब्रुवे तत्र बाह्यः
फिरंगः स्याद्विस्फोटसदृशोल्परुक् स्फुटितो व्रणवद्वैद्यैः सुखसाध्योपि स स्मृतः संधिस्या
भ्यंतरः स स्यादुभयालक्षणैर्युतेः कृच्छ्रो दोति चिरस्थायी कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः फिरंग
उपद्रवमाह कार्श्यं बलक्षयो नासाभंगो वह्निश्च मंदता अस्थिशोषोस्थिवक्रत्वं फि
रंगोपद्रवा अमी साध्यमाह बहिर्भवो भवेत्साध्यो नूतनो निरुपद्रवः अभ्यंतरस्तु
कृच्छ्रेण साध्यः स्यादयमामयः बहिरंतर्भवो जीर्णः क्षीणस्योपद्रवैर्युतः बाध्योव्या
धिरसाध्योयमित्यूचुर्मुनयः खलु इति फिरंगनिदानं अथ फिरंगचिकित्सा
फिरंगसंज्ञकं रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः अथास्य नाशयेदेतदूचुः पूर्वचिकित्सकाः
लिख्यते रसकर्पूरप्राशने विधिरुत्तमः अनेन विधिना खादेत्सुखेनारोग्यं विंदति
गोधूमचूर्णसत्तोयं विदध्यात्सूक्ष्मकूपिकां तन्मध्ये निक्षिपेत्सूतं तत्तु गुंजामितं भि
षक् तेन स्तु गुटिका कार्या वक्त्रान्तः सदृशो बहिः सूक्ष्मचूर्णं लवंगस्य तां वटीमवधू
लयेत् दंतैः स्पर्शो यथा न स्यात्तथा ताम्भसा गिलेत् तांबूलं भक्षयेत्पश्चाच्छाकाम्ल

लवणं त्यजेत् शीतमातपमध्वानं विशेषोऽग्निनिषेवणं कर्पूररसः पारदं टंकमानं स्या
त् खदिररसं प्रसास्मितः आकारकरभश्चापि गताह्वः एकैकं योन्निवः टंकत्रयमितं क्षौद्र
खल्वे सर्वं विनिक्षिपेत् संमर्दनस्य सर्वस्य कुर्यात् सप्तवटीर्भिषक् सरोगी भक्षयेत् प्रात
रेकैकां त्वंबुना वटीं वर्ज्जयेदम्ललवणं फिरंगः तस्य नश्यति इति सप्तशालीवटी पार
दं कर्षमात्रं स्यात्तावत्तेव हिंगुलकः तंदुलाश्चाक्षमालास्युस्तेषां कुर्वीत कज्जलं तस्याः
सप्तपुटीं कुर्यात्ताभिः धूमं प्रयोजयेत् दिनानि सप्त तेन स्यात् फिरंगान्ते न संशयः
धूमप्रयोगः पीतपुष्पे बलापत्ररसे टंकमितं रसं हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावत् यावत्
सूतो न दृश्यते ततः संस्वेदयेत्तस्माद्द्रवाः सारसपक्वेत्य[illegible]ल्लवनम्लं च फिरंगास्ते
न नश्यति चूर्णयेन्निंबपत्राणि पथ्यानि बाद्य मासिकं धात्री शतावरी पथ्यात्री [illegible] निंबषा
उशाभागिकं शाणमानमिदं चूर्णं माक्षिकाद्यं भक्षयेत् सह फिरंगनाशाय सर्वबाह्यमभ्यंत
रं तथा चोपचिनिभवं चूर्णं शाणमानेन माक्षिकं फिरंगव्याधिनाशाय भक्षयेल्लव

णं त्यजेत् लवणं यदि वा द्वंद्वं नरो न त्यजति तदा जनः सैंधवैः सह भुंजीत मधुरोपरमे
हिते अर्द्ध कर्षमितसूतं कुरंटक रसैः सह खल्वे विमर्दयेत् तत्र पलार्द्धं गुग्गुले हि
पेत् सत्वार्के कुंभोद्भवे त्रिफलांच पथक् पथक् मर्दयेत् खादेदर्द्धकर्षमितं तत्र
यंत्रणैः फिरंगरोगार्त्तः तद्वशो विनश्यति अन्योपि चिरजातोपि न प्ररूपाम्यति म
हाव्रणाः एतद्भक्षयतः सोपि मुखस्यन्नत्ते जायते वर्ज्जयेदत्र लवणं एकविंशति
वासरान् इतिफिरंगचिकित्सासमाप्ता इतिश्रीसारंगी वैद्यविरचिते वैद्यविनो
द संग्रहे द्वात्रिंशः परिच्छेदः क्रिमिभगंदर उपदंश फिरंगानिदानचिकित्सासमाप्तः
अथातोर्शोनिदानप्रकरणं कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च प्रमितात्या
शने तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनं कटुम्ललवणोत्क्लेभिष्यायाममग्न्यातपप्रभावदेशका
लावशिशिरो वातोद्देह चुरर्शोपथगदोषैः समस्तैश्च शोणिता सहजानि च आर्शा
१ सिंधुकाराणि वेद्यात् अरवलित्रयदोषास्त्वम्मासमेदांसिसंदुष्य विविधाकृतीन् ।

मांसांकुरानपानाच्च दौर्बल्यं कृशताटोपमपचच कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोल्प
विट्कता ग्रहणीदोषपांडुत्वार्त्तेः शंकाश्चोदरस्य च अस्य पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसाम
भिवृद्धये गुदांकुरा बर्हिनीलाग्रपुच्छाभ्याः मितिविमान्विना म्लाना स्पावारुणास्तब्धा वि
रलाध्यरेखरा मिथ्यापरिष्हेणावक्रा तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः बिंबीकर्कंधुखर्जूरक
र्पासीफलसन्निभाः केचित्कदंबपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवं टपु
क्षणाभ्यधिका व्यथाः क्षवथूद्गार विष्टंभ हृद्ग्रहारोचकप्रदाः श्वासकासाग्निवैषम्य
कर्णनादभ्रमावहा तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं प्रवाहिकं रुक्फेनपिच्छानुगतं विबंध
मुपवेश्यते बालव्याधिप्रमेहश्च कुष्ठपञ्चास्त्रं भगंदरं अश्मरीमूढगर्भश्च तथा चोदरमष्ट
कं अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः अथार्शश्चिकित्साप्रकरणम् पक्वाशया
रनुलोमाय यदग्निबलवर्द्धयेत् अन्नपानौषधं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसः यदतो
विपरीतं स्यान्निदानेय यत्सदर्शनं गुदजाभिपरितेन न तत्कार्यं कदाचन शालीषष्टिक

गोधूमयवान्नं संस्कृतैः घृतैः अजाक्षीरेण निंबपटोलानां रसेन वा मांसैर्मांस
रसैः सर्वांकंदवार्ताकमूलजैः जांगलसूपादिकाशाकैः तंदुलीयकवास्तुभिः अन्यैश्च
विविधेर्णकैः दीपनीयैः र्शोहितैः नरकेशसर्पनिर्मोकवृषदंतस्य चर्म च अर्क
मूलवरोहाष्ठ जंबूकेस[illegible]मिपत्रकैः आर्शसधूपनो हितैः निशाकोशातकीचूर्णं
स्नुहीपयः सैंधवान्वितः गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनं द्वितीकमुराल्पो
भयाभूनिंबावत्सकाम्लतान् सूरणाग्निकासिंधुस्यदे वदालीच चूर्णिताः तक्रे
न पिबतश्चान्नं तक्रेनैव समश्नुतः मासात्पक्के फलानि वै हंति आर्शांसि नर्शास
प चिरबिल्वाग्निसिंधुत्थ नागरद्रयवारलूनं तक्रेण पिबतोर्शांसि निपत्य स्तुजा
सह निशाचूर्णं स्नुधाक्षीरलेपः अथमः निशागुंजाकुक्कुटाविट्पिप्पलीचूर्णगो
मूत्रैः द्वितीयो लेपः दंतीचित्रकसुवर्चिकालांगलीगोपित्तापिष्टः तृतीयाले

पः पीप्पलीसैंधवनाली रीषफलकुष्ठलुकक्षीरपिष्टैः क्षिरपिष्टोश्चतुर्थलेपः हरि
तालाञ्जनी चूर्णकटुतैलसमन्वितं एषलेपवरः प्रोक्तः ग्रंथिलामंतकारकः
स्वेदागामयपिषनः आकुनामूलकं चाग्नातपुष्पनवाकार्यं गुदजानेनि
बतपमर्दनैः सर्षपं कंदर्पत्यागैः पुरपाकवत् अधातस्तैलवनंदुर्नामवतय
रिवन्नवार्ताकफलं चोषणक्षारशालिलेन तद्भुनश्चषपुतेगुडेन तसिनोयातिपि
वर्तिचनतक्रेनं तस्याखेदप्रवरुगुदजाति नार्शश्चयातिपुंसः सहजान्यपिसप्तरा
त्रेणगुदजान्नो राय स्याषायाजितासगुडाभया कुलमुलैबलायुक्तापाणंतदुल
वारिणा स्वदयेवा द्रालुकापिंडरास्नाजाचार्थशिगुजैः भलातत्रिफलादंतीत्रि
वश्चिवकमेवच एतानि समभागानि सैंधवंद्विगुणं भवेत् कृपालसंख्येनसंक्रम
दुनागामयाग्निना एतत्कल्पानलवनं श्रेष्ठमर्शोविकारिणां कल्पानलवर्णः
चूर्णीकृताषोडससूरणस्य भागास्ततस्तताोर्द्धनवचित्रकस्य महौषधाद्वौमरिच

स्याचेद्कोगुडेनदुर्नामपयापपिंडी सूरणपिंडी षोडशसूरणभागावन्हेर्बोमहौषध
स्यापि अर्द्धेनभागायुक्तिर्मरिचस्यतेतोर्द्धेन त्रिफलायोवृणा समूलतालीसारुष्क
रकृमिघ्नानां भागामहौषधसमाः द्रुग्गानोमूलीच भागसूरणतुल्याहानवोव
द्धदारकः स्यापि द्गेलामरिचासेसर्वान्यकत्रकारयेचूर्णं द्विगुणेनगुडेनयुनः
सेव्यायंमोदकः प्रकामधनैः षद्धिधान्यर्शांसिहरोद्दीप्ताग्निमान्द्यकृन्ते इतिच
हत्सूरणमोदकः सुपक्वभल्लातकफलानिचोद्धिधाविदार्याष्टकसम्मिता [illegible] निवि
पाच्यतोयेनचतुर्गुणेनचतुर्थशेषे विवनारिनानि पुनश्चपचेत्क्षीरेश्च चतुर्गुणेन चूर्णी
कृयुक्तेनचनेयथास्यात् व्याघ्रंवरामुस्तार्कसैंधवेश्च जाजीजवानीत्वगपत्रमेलाश्री
केशरंकर्षसमंप्रदद्यात् शीता पलषोडशिकैः पलेश्चविमर्दसंस्थाप्यदिनानि
सप्त ततः प्रयुंज्यादनुकालमात्रां पयेद्विकारानखिलान्मुदोस्यान् कुष्ठा
न्यशेषान्यपिवानरंकृत्वेगामयंचकृमिमल्लपितं इतिभल्लातकगुटिका

तंदुलैः शालिलोपेतं कल्कमपामार्गजं पिबनः सास्रिरोगुदजाः साम्प्रति स्तब
हासपद्मकेषरं क्षौद्रं नवनीतं नवं लिहन् शीताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शाः सुखी
भवेत् न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थबदरीलक्षवेतसः पल्पः प्रवालान्तनुनेतृपलो
शान्समाहरेत् द्विद्रोणसाध्यमथ नागावशेषिते घृतस्यार्द्धाढकं साध्यं कषा
येवसुखाग्निना सन्धाग्निर्यापिका प्यांच सुरसः स्नेहसम्मितः देवदारु वचा
मुस्तं चित्रको बिल्वपेशिका कट्फलं शृंगवेरं च पिप्पली चंदनं तथा सौवीरमं
जनं मूलं पिप्पल्याः कटुरोहिणी गंधप्रियंगुपुष्पं च शाल्मलेर्मोचकाः कयः
वत्सकस्य च बीजानि तथा चातिविषाभया एषामक्षिसमान्भागान्पृथग्दत्वा
विपाचयेत् एतत्प्रयाबलं पीतं रक्तार्शांसि विनाशयेत् इति चांगेरी घृतं
उत्तरपरस प्रकरणं। पिष्ट्वा समां सरसगंधकांत लोहाभ्रवैक्रांत कृताम्रभ
स्मा उत्तरार्शो विकारेषु रसस्त्रिमूर्त्तिः वलाम्रितः स्यादभयागुडाभ्यां त्रिमूर्त्तिः

सूतयोर विशोधयेत्क्रमेण पंचाक्षारा ग्निसिंधूद्भवैः दंतीव्योषहलास्थ्येभिरग्विलैक्र

पिष्टैकैस्चूर्णितः एकत्रिभजा रुगा गुगकैरेः वापादिद्युग्मांघ्रिकैद्वाभ्यांदतस्मि

त्तैजले बैद्धवास्तुवृक्षीरकैपाचितं द्विमाषभक्षित पुंसांसर्वाहरणाः समः

अर्शोकुठरः लोहार्कचक्रेणनिबध्यसूतं विमर्दयेच्चित्रत्रिफलारसेन पुनाष्ट

कृत्वास्पदहितं तेन गुरुत्विकामगवसूद्वेण निरगुंडिकासूरणकंदत्तोयेपु

ढानितावंतिदहितपश्चात् कलाप्रमानेनविषंवदत्वाकरशानुत्तोयेनरसंक्रम

न्वेत्तं दहितवल्लंक्षथितोनुपानो सर्वार्शरोगहरं [illegible] रसेंद्रं आर्शोहरः

गंधंरसेंद्रं मृतलोहविडंफलत्रयं त्र्यूषणवह्निनगैः कृत्वासमंशाल्मलिकं

गूरुच्चीरसेनयामत्रितयंविमर्द्य निष्कप्रमाणोस्वगदानुपाने सर्वाणिचार्शां

सिहरेत्नुपीतं दुर्नामोसननसिंहः शुद्धसूतं मृतंगंधं सिंधुलांगलतालकं

तंदुल= शालिलोपेतं कल्कमपामार्गजं पिवतः सक्षिरोगुदजाः साम्पत्ति स्तव

हासपद्मकेषरं क्षौद्रं नवनीतं नवं लिहन् शीताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शाः सुखी

भवेत् न्यग्रोधोदुंबरी स्वत्थवदरी लक्षवेतसः पद्मः प्रवालानंतुनेत्रेपलो

शान्समाहरेत् द्विद्रोणसाध्यमष्टभागावशेषीतं घृतस्याढकेंसाध्यं कषा

येचसुखाग्निना सन्चाग्निर्योषिका प्पांच सुरसः स्नेहसम्मितः देवदारु वचा

मुस्तं चित्रको विल्वपेशिका कट्कलं शृंगवेरं चपिप्पली चंदनं तथा सौवीरमं

जनं मूलं पिप्पल्यष्टदुरोहिणीगंधप्रियंगुपुष्पं चशाल्मलेर्मोचका कयः

वत्सकस्यन्वबीजानि तथान्यानि विषाभयाएषामक्षिसमान्भागान्पृथग्दत्वा

विपाचयेत् एतत्प्यावलं पीतं रक्तार्शांसि विनाशयत् इतिचागेरीघृतं

अथरसप्रकरणम् पिष्टा समां सरसगंधकां तलोहाभ्रवैक्रांतकताम्रभ

स्माउमार्शोविकारेषुरस त्रिमूर्ति वलोम्मितः स्यादभयागुडाभ्यां त्रिमूर्तिः

फलत्रयपलैकैकं लसुनं चव्यचतुष्पलं कारवल्याद्रवैर्मर्द्यं दिनैकं टंककीकृतं गु-
जामात्रं सदा खादेदुद्गारे वृन्ताक्षिपेत् रक्तवातकफोत्थानामर्शसां समनं
ध्रुवम् आर्शारिः सुवर्चिका विडं दंती भल्लातक त्रिकुटं वचा आर्कवन्ही
सुधाक्षारैः लेपादर्शांसि नाशयेत् इति श्रीसारंगीवैद्यविरचिते वैद्यविनोदे
संग्रहे त्रित्रिंशत्परिच्छेदे अर्शो निदानचिकित्सा समाप्ता अथातो उदरनिदानम्
करणंम सुदुर्बलाग्नेरहिताशनस्य संशुष्कपुसन्नेनिषेवणाद्वा स्नेहादिमि
थ्याचरणाच्च जंतोर्वृद्धिंगता कोष्ठमभिप्रपन्ना पृथक्समस्तैरपि चेह दोषैः
प्लीहोदरं बद्धगुदं तथैव आगंतुजं सप्तममष्टमं च दकोदरं चेति वदंति तानिको
ष्ठादुपस्नेहवदन्नसारानिः सरसदुष्टानिलवेगनुन्नः त्वचः समुन्नम्य शनैः
शोमनाद्धि वर्द्धमानो जठरं करोति तस्यैव रूपं बलवर्णकांक्षावलोविनाशो

जठरे स्निग्धाऽब्वाः जीर्णापुरि ज्ञानविदाहवत्सोवत्सोरजापादगतश्च शोफाः संगत्य
पश्चादरपार्श्वे नाभिर्यदृद्धं तेन कृष्णाशिरावद्धं समूलमानाहवद्दुष्यशब्दं शानादमे
दं पवनात्संकेचयच्छूपत्रेष्वा ज्वरदाहयुक्तं पीतं शिरायत्रे विभांतिपिता पीतं
गविण्मूत्रनेत्रनखाननयस्यापि: पित्तोदरं तत्वचिराभिवृद्धिः यच्छितलं शुक्लशि
रावनद्धं गुरुस्थिरशुक्लनखाननस्यास्निग्धंमहत्सा घनफपुतं चिराभिवृद्धं
प्रचितं कफस्य तत्तत् सर्वलिंगैरुदरं भवेद्धसर्वसंनिपातं प्रवदंति संतः
मेदस्पती संवद्धसहसैवानिलादयः विकारान्दारुणंकृत्वा नाशयस्याशुजी
वीतं अथचिकित्साप्रकरणं पुराणशालयो मुद्गाकुलत्थोद्दालकोद्रवाः लेख
नावस्त्रपश्चैव सर्वे मेदस्विनाः सहउजस्वप्नं च व्यवायं च व्यायामं चेतनानिच
स्यात्पाभिश्छन्यारिसंतुक्रमेणाति प्रवर्त्तय सच्चव्यजीरकौव्योषहिंगुसौवर्चला

२९६

नलामस्तुनाशान्ध्रुवः पीतामेष्वा वह्निदीपनः फलत्रयंत्रिकटुकं सतैललवणा
न्वितंषण्मासानुप्रयोगेन कफमेदोनिलापहं विडंगनागरक्षारकाललोहरजो
मधुयवामलकचूर्णंतुप्रयोगाश्रेष्ठ उच्यते गुडूचित्रिफलाक्वाथ तथालोहर
जोथवा उत्तमजंमहिषाक्षंवा तेनैवविधिनापच्येत् अतिमुक्तवीजमधुलीढं
निहत्युदरवृद्धिं शैलेयकुष्ठागुरुदेवदारुकौन्तासमस्तोत्वग्पत्रपत्रैश्रीवासपृक्का
सुरपुष्पदेवपुष्पंसदासर्वेमिदंप्रयोज्यं प्यनूरपत्रैस्वरसेनगाढमुद्वर्तनेनस्थौल
हरं प्रदिष्टं एरंडतैलंदशमूलमिश्रं गोमूत्रयुक्तं त्रिफलारसैर्वा निहंतिवातोद
रश्वोथशूलेक्वाथः समूत्रोदशमूलजश्च कुष्ठंदंतीयवाक्षारपाठात्रिलवणंवचो
अजाजीदीप्यकं हिंगुस्वर्जिचव्यचित्रकं सुंठीचोष्णोदकेन सापीतोः वातोदररुजाप
हापयसात्रिवृत्कल्केनारबुकस्यरसेनवा सातलात्रायमाणाभ्यां सनेनारग्व
घ्नेनउ घृतंपित्तोदरेपेयंमधुरौषधसाधितं उदकानुपमांसंशाकं पिष्टः

विरूढानि तिलान् व्यायामाध्वदिवास्वप्नयानजानं विवर्जयेत् तथोष्णलवणोष्णा
नि विदाहिनि गुरूणि च नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं विवर्जयेत् उदराणां मला
ढ्याद्धेतुः शोधनं मतं उरस्थाप्युदरे भग्नश्च दन्तुतं कुर्याद्विनिर्गतं स्नाह
पयोभावितानां पिप्पलीनां पयोऽन्नतः सहस्रमुपयुंजीत शान्तितो जठरामया
वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितं शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबे
त् यवानीहपुषाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी सान्निपातोदरी तक्रं त्रिकटुक्षारसैंध
वैः शैलाजतुनां मूत्राणां गुग्गुलोस्त्रिफलस्य च स्नुहाक्षीरप्रयोगश्च समयसुद
रामयं पीतमाहिं पयोमासं सर्वपथुदरनाशनं देवद्रुमं शिग्रुमयूरकं च गोमूत्रपिष्ट
मथवाश्वगंधा पिबेत्सु हन्यादुदरं प्रवृद्धं कृमीन् शर्शोनुदरप्रदुष्यं स्नुक्पयसा
संभावितं तण्डुलचूर्णविमिश्रितो यूषः उदरमुदारं हन्यात् पाण्डुगो यवसप्तरात्रेण यवानी
हपुषाधान्यत्रिफलाशोपकुंचिकाकारवीपिप्पलीमूलगजगंधाशठीवचा सता

षाजिरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रकं द्वौक्षारौ ससविडंगं च कुष्ठं च पंचकं एतानिसमभा
गानि दंत्या भागत्रयं भवेत् त्रिवृत्तालेत्रिगुणा शा लला स्याच्चतुर्गुणं एष नारायणो
नाम चूर्णं रोगगणापहः एतं प्राप्य पिबेत्ते रोगा विष्णुमिवासुरा तक्रेनोदरी
भिर्ध्यो गुल्मीभिर्बदराम्बुना आनद्धवातीनि सुरया वातरोगप्रसन्नया इति ना
रायणचूर्णं अथ प्लीहोदरलक्षणं विदाह्यभिष्यंदिरतस्य जंतोः प्रदुष्यमत्यर्थ
मसृक्कफश्च प्लीहाभिवृद्धं सततं करोति प्लीहोदरं तत्प्रवदंति तज्ज्ञा वामे च पा
र्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोत्र मंदज्वराग्निः कफपित्तलिंगैरुप
द्रुतः क्षीणबलोतिपांडुः सव्येतरस्मिन्यकृति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्दुदरं तदेवं
अथ चिकित्सा विडंगाज्यात् सिंधूत्थान् सक्तून् कचोवचान्वितान् पिबेत्क्षीरे
णसंचूर्ण्य प्लीहगुल्मोदरापहं सिंधुमगधाग्निचूर्णं शिग्रुशिफाजातिकारस

ति: पीतस्त्वप्रबलामपि योगराजः प्लीहानं नाशयत्याशु आम्लवेतसस्य संयुतं सै
गुल्मापस्मारमेष्वथवा: कुष्ठं वचाशृंगबेरं चित्रकं कोठजं फलं पाठा चैवाजमोदा च
पिप्पल्यः समचूर्णिताः ततो विडालपदकं पिबेदुष्णेन वारिणा प्लीहोदरमुद
वर्त्तसर्वमेतेन साम्यति अर्कपत्रं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितं निहंति मस्तु
नापीतं प्लीहानमतिदारुणं हिंगु त्रिकटुकं कुष्ठं यवक्षारोथ सैंधवं मातुलुंगर
सोपेतं प्लीहशूलहरं रजः रसेन जंबीरफलस्य लसुननाभीरजः पीतमवस्यः
मेव कर्षप्रमाणं समं यदशेषप्लीहामयं कुमेलनमाशु चित्रकस्य तु दध्यानतुल्यां
ग्रंथिकस्य च पञ्चादशमूलस्य शोषान्यच पलं पृथक् केवला भीसठीपाठायोष्ठ
रं मूलमेवच चतुर्द्रोणे नेसापल्का पादशेषावतारिता तस्मिन् गुडं दत्वा ले
हवेतस्य साधयेत् चतुः पलं तु पिप्पल्यास्तुगाक्षीर्यो चतुष्पलं त्रिजातकपलं
न्चेकं मरिचस्य पलं तथा सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा द्रव्यान् सम्यग् विलोडयेत्

२३६

पलमात्रेणततः खादेत् प्लीहगुल्मोदराणि च इति चित्रकालेहः चपलायावीण
पलंयवग्रंथितं देवतुसासमुद्रलवणाच्चपलाणांपंचदापयेत् वेणुवास्फोटकं चै
वशिषीफलंजितंथैवच क्षीरीघोलोध्रवृक्षस्य निशोणा कंदकं सुधाशिरयुग्मं
चमुसलकं तालसंभवं वरुणाग्निगतुमूलं च वाचालं चित्रकं तथा एषां पंचपलान्
भागान् चपलाष्पलविंशतिः क्षारकं त्वातु सर्वेषां पचेत्त्वा जलाढके गोमूत्र
स्यतुतत्रैव साधयेच्च यथाविधिः भक्षयेद्घृतसंयुक्तं प्लीहोदरंहरं इति क्षारं
पिप्पलिः अथोदरे रसप्रकरणं रसोंशुमालीवरप्ररोहश्रीलाहरिद्रावलयैः
संमांशोव्योषाग्निमगार्द्रकनिंबूनीरैः निर्गुडिकारग्वधमूलवारिभिः पृथग्वि
मर्दोदरनाशनार्थमगास्तिसूतः सेशिवागुडंयंसपाश्वनादिक्रमपुष्पिदेहंव
लत्रयंवाक्रमसात्त्वतोवाकंपिल्लचूर्णेणसमंतुदत्वाजलोदरादिक्ष■यंती
हरोगान् अगस्तिरसः भागारसेस्यचत्वारोचाष्टौगंधकेभागकाः मनः

लग्

शिलाद्विभागस्यार्द्धहरिद्राः त्रिफला तथा अग्नयो जयपालश्च त्रिवृत्ता च त्रिभा
गिकाः दंतीचतुंबरंभाषं पृथग्भागांकं मतं एतेषां चूर्णमादाय दापयेत्समभा
वना जयंत्या वटदुग्धस्य बातारि...गराजयोः जलोदरापतुत्संधं दापयेत्तिष्ठ
मात्रकं विरेचकं किल संजाते तक्रं तक्रं ससैंधवं दिनांते दापयेत्पथ्यं सिद्धवारिना
पापयेत् इति रसराजः पिप्पली कांचनी ताम्रं स्नुहीक्षीरं विमर्दितं जैपालबी
जसंयुक्तं निष्कार्द्धं सुदरंजयेत् वासुदेवरसः॥ टंकोषणचूर्णाम्लैश्च जयपालं
सुमर्दितं शाङ्गीद्यकाद्धिवाणाकं स्वपथ्युदरपांडुजीत् इति रसप्रबोधः सूत
सूतं समं गंधं पिप्पलीचतेयोरसमं जयपालं द्विगुणं दद्यात् स्नुग्दुग्धेन मर्दयेत्
आरग्वधफलमज्जाभिः समर्द्धं कुरिकाद्विरेत् वल्लद्वयं ततो चापि चिंचायाफेल
समं मिहरत्ज जलोदरं शीघ्रंपथ्यं क्षीरं निरामिषं इति जलोदरारिः अथानाहो
थनिदानप्रकरणं क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुपसेवाविरुद्धदुष्टान्ननिषेवनाच्छ्रम

र्मोपघाताद्विषमाल्लसक्ते हेतुश्चशोफाश्चमयोपदिष्टः दोषैः पृथक्द्वंद्वचयैः सर्वै
र्नीत्वा नूर्द्धं गतिशिराः कुर्याल्लकाटं स्वपथुं दुष्टेत्वग्मांससंचयैः दोषानांस
मवेतानां तैस्तैर्लिंगैर्विभावयेत् निरिलपीतौ च सुत्कं च वैवर्ण्यं स्वपथो च सस्रु
द्रवेत् शोथाः स्वपथु मूर्द्धं हि कुर्वंस्यामाशयस्थितः पक्वाशयस्था मध्ये तु वस्था
नगतास्त्वधः कल्लदेहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा योमध्यदेशे स्वपथुः स
कृष्टः सर्वगश्च यः अर्द्धांगगतिष्ठनूपरस्पाप्पस्थोद्वपरिसर्पति श्वासापिपासा
छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च यस्य रुचिश्च तो दश्च स्वपथुं तं विवर्जयेत् अनन्या
पद्रवकृतः ब्याद् शोथसमन्वितः पुरुषं हंति वा नारी मुखस्य गुह्ययोरूर्ध्वं उभ
येवास्तिसंजातः शोथो हंति नरं सत्यः नवोनुपद्रवः शोथः साध्यासाध्य पुरारि
तः शुन्नासोहृदयाशुद्धिः तद्रालस्य वलक्षयः अथ शोथचिकित्सा शोथे
वातस्थिते तूर्द्धमासार्द्धं त्रिवृत्तं पिबेत् तैलमेरंडजवापि मलबंधेस्य तु ऊर्ध्वे

सात्म्यं त्र पयसा युक्तं रसैर्वापि प्रयोजयेत् स्वेदाभ्यंगान्वातजस्तान्सेकालेपाश्च
कल्किनान् सुरिपुनर्नवामेरंडपंचमूलीसृतंजलं वातिकश्वयथौशस्तंपाणा
हार परिग्रहे पटोलं त्रिफलारिष्टदार्वीक्वाथः सगुग्गुलुः हितं पित्तकृतं शोथं
तृष्णाज्वरसमन्वितं कफे तु कृष्णासिकतापुराणपीनाकशिग्रुत्वगाद्यलेपः
विडंगातिविषादारुनागरैर्द्व्यवावचा उष्णांबुनापि वृक्षायीचाष्टमात्राम
दोषघ्नं पिप्पल्यजाजीगजपिप्पलीन्वतिर्दाणिका नागरचित्रकैश्च रजन्यथा
पिप्पलिमूलपाठामुस्तंच चूर्णं सुषतोयपीतं हन्यात्त्रिदोषं चिरजं च शोथं कल्क
श्च भूनिंबमहौषध्याभ्यां रसैस्तथैवाद्रक नागरस्य पेयाथजीपयसा न मध्याल्ल
मध्यान् शृतकृत्यंवात्रिफलारसेन हन्यात्त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य महिषीनवनीत
नवालेपा दुग्धतिलान्विता पुनर्नवामूलकृविदारुधि ह्नोद्रवाच्चित्रकमूल
सिद्धः रसायवागूश्च पयांसि यूषाः शोथे प्रदेयाः समूलगर्भाः क्षीरं शो

र्षं हरं दारुवर्षाभूनागरैः सतं विल्वमूलं त्रिकटुकं श्यामा चित्रकमेव च क्षिर
मैतैः सतं पेयं स्वपथूनां निवारणं पुनर्नवादारुशुंठी सिद्धार्थशिग्रुमेव च पि
ष्ट्वा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथजित् यष्ट्याह्वमुस्तसकपित्थपत्रैः स्वं
दनैः नलिउकाप्रलेपः रास्नावर्षाभूकेत्रिफलाविडंगासिग्रुत्वचा मुषिकपर्णि
का च विभीतका व्याघ्रनखः सतिक्ता सकाकमाची वृहती द्वयं च सनागरं चि
त्रकमागधी च पुनर्नवावाम्बुयाषिका च उद्धर्तनेशोथिषु पुत्रपिष्टं स स्तं
तथा मूलकतोयशोकः आर्द्रकस्य रसः पीतः पुरानगुड मिश्रितः अजाक्षी
रशिनो शीघ्रं सर्वशोथहरो भवेत् गुडपिप्पलिशुंठीनां चूर्णं स्वपथुनाशनं गु
डं पलत्रयं ग्राह्यं शृंगबेरपलत्रयं शृंगबेरसार्धकालोहविदंतिलयापलं च
र्णमेतत्समुद्दिष्टं सर्वस्वपथुनाशनं गुडाद्यचूर्णं पुनर्नवादार्व्यामृतापाय
विश्वं स्वदंष्ट्रा कारजन्यो द्वे वृहत्यौ च पिप्पल्याश्च त्रिकं च षट् समभागाणि संचूर्ण

434

गवांमूत्रेणवापिवेत् बहुप्रकारंस्वपथुसर्वेगात्रप्रसारितंहंतिवासुदराग्न्य
धोव्रणांश्चैवोद्धतामपि पुनर्नवाद्येघृतं पंचमूलंसलवणंसरलंदेवदारुचह
स्तिकूर्णपलाशंचफलानिनिचुलस्यच पलाशोकाकनाशं चगुडूचीदेवपुष्पकं
कनिहिंस्राश्रयसींहीसांकगंधापुनर्नवावायस्याञ्चवपस्याञ्चंदारुकोजटिलागढा
अलंबुकारुकूकंचप्रपुंनाटंसनागरं शिग्रुगोधादंतीभार्गीगतिकीरीपोष्करी
जटिलेनसिद्धंयथालाभंतैलंमभ्यंजनेस्त्रिभिः निहंस्युदीर्णंस्वपथुंपतोवातक
फात्मकं इतिपंचमूलादितैलं देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिचित्रकैः सस्व
कूर्णैःसमूत्रैश्चप्रालिंपेदुदरंवहि तेनाध्मानेचशूलंचम्लायतेजठरंजवात्
पुनर्नवामरनावह्निगवाक्षीमानासिग्रुकः सूर्यावर्तंकमूलेचपथगोष्ठपलेजले
पाकशेषसमेद्रोणंसुतघृतंवस्त्रगालिते विधिवत्पाचितंयूतंपुरितंपुरनक्रमः
लोहचूर्णाष्टकंपचेत् ताम्रादिपात्रेकुअर्कस्यद्विपलंक्षीरंस्नुहिक्षीरंचतुष्पलं
पलेद्वयंकौशिकस्यगंधकस्यपलंतथा पलाईपारदंतत्रविधिवत्धाधिनंक्षिपे

३९

खेड
न सिद्धकनारिते चूर्णं क्षणमात्रं निधापयेत् कुकुष्ठवन्हिकेदानोगवाक्षा:
कर्णजे पलाशस्य च बीजानां केचुच्छिनालमूलिका त्रिफलाया: क्रिमिरियो:
त्रिवदंसंनयानथा सुर्यावर्तेगवाक्ष्याश्च वर्षाभू वज्रमल्लिजे एषां लोहसमामा
त्रा स्निग्धे भांडे निजाजिते संस्थापितं तत: गुडूची च विदध्यान् विधानेन:
येवशोथा सुदुर्वाता: चिरकालानुबंधिन: ते सर्वेनुसमायांति प्रयोगदस्यास
र्वथा उदराणि पांडुरोगाश्च कामलगा: सहचीमका: आर्शो भगंदरं गुल्मं कृमि
कुष्ठहरं परं येचाप्येवंविधारोगा: चिरकालानुबंधिन: ते सर्वे प्रसमायांति प्रयो
गादस्यासर्वथा नात: परतां किंचित् शोथोदरविनाशनं इति शोथोदरलोह: पु
लात्रिकटुकं चैव क्वाथं गोमूत्रेनैव पाचयेत् वातश्लेष्मकृतं हंति शोथं व घणसं भवे
अउशोथ इति श्री सोंगी वैद्यविरचिते विनोदसंग्रहे चतुस्त्रिंशो सरिच्छेदे उदर
शोथनिदानचिकित्सा समाप्त अथातो पांडुरोगनिदान प्रकरणम् व्यायाम

मल्लंलवणानिमद्यांमृदंदिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णानिषेव्यमानस्यविदुष्यरक्तं कुर्वंतिदो
षा हृत्स्वचि पांडुभाव पांडुरोगाः स्मृताः थ्यं चवातपित्तकफैस्त्रयः चतुर्थसन्निपाते
न पंचमो मृत्स्नमासस्वदः त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोफा
विण्मूत्रपीतत्वनरवाविपाको भविष्यतस्तस्यपुरःसराणि कृष्णेक्षणं कृष्णशि
रावनद्धं वर्णविण्मूत्रनरवाननं च वातेन पांडुमरुज व्यवस्येयुक्तं तथान्यैस्तदु
पद्रवश्च पीतेक्षणं पीतशिरावद्धं नतद्वर्णविण्मूत्रनरवाननं च पित्ते पांडुमरुज

प व्यवस्येद्युक्तं तथान्यैस्तदुद्रवैश्च शुक्लेक्षणं शुक्लशिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनरवा
ननं च कफेन पांडुमरुजं मवस्येद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च सर्वात्मके सर्वमिदं
अवस्येद्रूपाणि लिंगान्यथ कामलायाः अथ कामलाः रसपित्तसमायुक्तो प्रायु
नोऽपरिनो यदि कामलातनुविज्ञेया ज्ञायते सन्निपातवत् पीतापीतविण्मूत्रा
ज्वरस्तेदाहस्तनोरुजो वैकल्पोस्तंमतास्वासास्वत्तिरोवलक्षयः इति आत्रे

योऽत्याम्ला यांते सहसान्नमम्ललवणमद्यादपथ्यानि च तस्यापि तं करोति पांडु वदनं वि
शेषा पूर्वरितो तं द्विबलस्य योश्च भेदस्तु तस्याः खलु कुंभसंज्ञः शोफो महांस्त
त्र च पर्वभेदः ज्वरांगमर्द भ्रमसादतंद्रा क्षयान्वितो लाघवकोलसाख्यः नेवान
पि नाभिपरितः लिंगहलीमकं नाम वदंति तज्ज्ञाः पांडुप्रवालप्ररुचिः पिपासाच्छर्दि
ज्वरा मूर्छा तृट् जाग्निसादः शोफस्तथा कंठगतो बलत्वं मूर्छा क्लमो हृद्यव पीडनं च अ
थ पांडुकामलाचिकित्सा अयस्तिलात्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातु
चूर्णं ते मोदका माक्षिकेन युक्तं पांड्वामये दूरगतेपि शस्तः सप्तरात्रं गवां मूत्रे भा
वितं वाप्ययोरजः पांडुरोगप्रशांत्यर्थं पयसो प्रपिबेन्नरः गोमूत्रसिद्धं मंडूरचूर्णं
सगुडमभ्यसेत् पांडुरोगं जयेत्सर्वं पंक्तिशूलं च दारुणं अयोमलं सुसंतप्तं से
नूयागोमूत्रसाधितं मधुसर्पिर्युतं लीढं पांडुरोगसुखी भवेत् त्रिफलाहस्करमा
बलवणत्रयमादरात् तस्मीन सर्पिषा पांडुग्रहणीगुल्मशूलनुत् व्योषविल्वं

438

द्रजन्यौ त्रिफलाद्विपुनर्नवा मुस्तान्ययोरजः पाठाविडंदेवदारुश्चिक्राली
वभार्गिसक्षीरैस्तैः सतघृतं सर्वान्स्रसमयसारुविकल्पामतिक्रामयान् व्योषा
दिघृतं रजनीद्वयकल्का भ्यांघृतपांडुामयापहं त्रिफलाकल्कगोमूत्रसिद्धं वाम
द्धिपिघृतं त्रिफलायागुरुच्यावादार्वीनिंबस्यवारसः प्रातर्मोक्षिकेसंयुक्तं त्रि
लातष्कामलामलापहः अयोरजः व्योषविडंगचूर्णं लिहेद्गुरद्वात्रिफला
वितंवारासर्करकामालिनोत्रिमेडीहित्वागवाक्षीरसगुडंचकुंठीदार्वीशात्रि
फलाव्योषविडंगामयसोरजः मधुसर्पिषुतंलिह्वात्कामलापांडुरोगवान्
द्धिःशर्करतश्चूर्णापलार्द्धं पित्तिकृत्पिबेत् अंजनेकमलानस्य द्रोणपुष्पी
रसःशुभः निशागैरिकधात्रीणांचूर्णवासप्रकल्पयत् नस्यकेकारमूलस्य
वयंवाजालिनीफलं द्विगुणाद्रोणपुष्पीवारसनेपीतलोचनं अचिराल्का

मलाहंतिपांडुरोगंहलीमकं गुडूचीपत्रकल्केवापिबेत्तक्रेणकामली जलगतित
क्रेसुलौंशुतिः शेषामुग्रतांगतां वाराहपत्रपञ्चचूर्णः पिबेत्तक्रेनकामलां त्रिवृ
न्मूलकल्कायप्रस्थेनकल्कसंयुतं सर्प्पिःप्रस्थेपचेद्देहोहकामलापांडुरोगनु
त् तुल्यायोरजः पथ्याहरिद्राक्षौद्रसर्प्पिषा चूर्णिताकामलाहन्याजुडक्षौ
द्रेनचाभया वंध्याकर्क्कोटिकाकंदं नस्यंस्याच्चोपशाम्यति कामलाचिरघृतेनशाभ
क्षितादिनसप्तकं कामलांहंतिपंचांगंदेवदाल्याबुसेफजं अथातोरसप्रक
रणम् रसगंधाभ्रलोहेभ्यःपाण्डुारिपुरितः त्रिधा कुमार्य्याजकेश्वतुवल्लपांडु
कामलपूर्वहृत् पांड्वारिः रसगंधंमतंताम्रंजयपालंचगुग्गुलुं समांसमा
ज्यसंयुक्तंगुटिकाकारयन्मितां एकैकंखादेद्देह्यः शोफपांडुमनुत्तये शीतलं
चजलंदद्यंतक्रंचाम्लंविवर्जयेत् पांडुसूदनः निष्कमात्रंसुवर्णस्यतावन्मा

त्रं चरोप्पकं ताम्रं चन्द्रिगुणं पत्रं कृत्वा पिष्टिं प्रकल्पयेत् कटुकधत्तूरकस्याथ फले
निक्षिप्य पाचयेत् दिनत्रयं यथा पूर्वं द्रवं तस्यैव निक्षिपेत् वस्त्रे बद्ध्वा ढक्का चूर्णं रा
त्र्यां गंधकेपुटेत् निंबूद्रवेण पिष्टं वगंधकं विनियोजयेत् अधं ऊर्ध्वं पुटेत् त्रिः
क मात्रं दद्यात् सुसीतले चूर्णयित्वा लोहे निक्षिपेत् पलमात्रं कं त्रिधात्रय द्रवेण
य पात्रे दद्यात् सुरत्रयं वन्ह्योग्निरविविल्वानां पुरं दद्यात् इयं द्वयं कालविध्वं
सनो नाम रसोयं परिकीर्तितः गुंजामात्रं रसस्यास्य तांबूलीपत्रसंयुतं शुष्क
पांडौ प्रदातव्यं कासाग्निमांद्यनुत् इति कालविध्वंसनः ताम्रभस्म रसभस्म
गंधकं वत्सनागमपि तुल्यभागिकं वन्हिनाय परिमर्दितं पचेत् याम पाद मथ
मंदवन्हिना रक्तिकाद्युगलमाणतो हितः शोफपांडुघनपाकशोषणः इति
अनिलारसः देवदालीरसे घृष्ट्वा सुरसुल्वस्य पिष्टिका गंधाश्मचूर्णसंयु

२२

क्षांबमहोग्नांकामलांजयेत् कांस्येनपिष्ट्वाकांकत्वांदेवदालीरसपूतांतीक्ष्णगंध
रजेपुक्तोहंतीहलीमकं कांस्यपिष्टीवेणीफलंछपस्येतायेरात्रौपर्युषितंचपत् ॥
हंतिनस्यविधानेनकामलांचहलीमकं गोमूत्रेवाजिमूत्रेगजजलमतामूत्रेमाजशिशु
नांषणमूत्रेलोहकिट्टंप्रपुट्यशतधाधौतमादौजलेन पश्चाद्धात्रीरूदंतीवनख
सुरसात्र्युषणात्रैफलानांचूर्णंसंमेलयित्वादिनूमधुसहितंपांडुरोगः प्रणास्येद्रि
तिकृमिमदुरं इतिश्रीसार्गीवैद्यविरचितेवैद्यविनोदसंग्रहेपंचत्रिंसपरिछेदपांडुका
मलानिदानचिकित्सासमाप्ता अथातोकुष्ठरोगनिदानप्रकरणम् विरोध्यपन्न
पानानीद्रव्याणिस्निग्धगुरूनिच भजतामागतांछर्दिवेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नतां व्या
याममतिसंतापमतिभुक्त्वानिसेवणां शीतोष्णलंघनाहारक्रममुक्त्वानिषेवि
णांघर्मश्रमभयार्तानांद्रुतंशीतांबुसेविणां अजीर्णाध्यसतीचैवपंचकर्मा
विचारिणानवान्नदधिमत्स्यादिनूलवणाम्लनिषेविणां माषमूलकपिष्टान्न

तिलक्षीरगुडाशिनां व्यवायं चापि जीर्णा वा निद्रां च भजतां दिवा विप्रान्गुरून्धर्षयतां
पापं चाकुर्वतां वातादयस्त्रियो दुष्टास्त्वग्रक्तमांसमंबु च दूषयंति स कुष्ठानां सप्त
को द्रव्यसंग्रहः अतः कुष्ठानि जायंते सप्त चैकादशैव तु कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वं
द्वैः समागतैः सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु वायुदर्शोधिकैस्ततः व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्स
त्तिश्चिरस्थितिं रक्तदाहरागकंडुभिः परीतं लोमहर्षणं उदुंबरफलाभासं कुष्ठमौदुंब
रं वदेत् श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमंडलं कृच्छ्रमन्योन्यसंयुक्तं कुष्ठं मंडल
उच्यते कर्कशं रक्तपर्यंतं अंतःश्यावं सवेदनं यदृष्यजिह्वासंस्थानं ऋष्यजिह्वं तदुच्यते
सश्वेतं रक्तपर्यंतं मंडली कदलोपमं सोत्सेधं च सरागं च पुंडरीकं प्रचक्षते श्वेतं ताम्रं
तनु यत्स्वरजो घृष्टं विमुंचति प्रायेण शरीरे तं सिध्मालाबुकुसुमोपमं तत्काकण
तिकावर्णं सपाकं तीव्रवेदनं त्रिदोषलिंगं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति अस्वेद

२२

4/.13

ने महावस्तुजन्मग्रास कोपमं तदेवकुष्ठ चर्म्मारव्यं बहलं हस्तिचर्मवत् स्यावं कीण
खरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतं वैपादि पाणिपाद स्फुटनं तीव्रवेदनं कंडूमद्भिः सरागै
श्च गंडैरलसकं संचितं सकंडू रागपिडकादद्रुमंडलमुद्गतं रक्तं सशूलं कंडूकमस्य
स्फोटं दलत्तापि तच्च मेदलमारव्यातं मरवशोसहमुच्यते पामा श्वेतारुणा स्यावा कंडू
रा पिडकाम्भरी स्फोटा स्यावारुणा वासा विस्फोटास्युस्तनुत्वचः रक्तं स्याव सदाह
र्ति सवाहुः स्याद्वह्व्रणं॥ सकंडू पिडका स्यावा बहुस्रवा विचर्चिका दोषैरक्ताश्रिते
रक्तं ताम्रं मांसरसमाश्रिते स्वेद मेदाश्रिते च चित्रं गुरुस्पाद्दुत्तरोत्तरं दारुणं तत्तु वि
द्येयं मांसधातुसमाश्रयं मेदाश्रितं तं च चित्रं दारुणं रक्तसंश्रयं इति अष्टादश
कुष्ठलक्षणं अथातो चिकित्साप्रकरण मनःशिलापरिश्वानि तैलमार्कपयः
कुष्ठहरः प्रलेपः एरंडगजकुष्ठसैंधवसौवीरकसर्षपैः कृमिघ्नैश्च क्रिमिपा

माद्रुमंडलकुष्ठानांनाशनोलेपः आरग्वधस्य पत्राणि आरनालेण पेषये
त् दद्रुकिटिभकुष्ठानिहंतिसिध्मानेवच न कासमर्दकमूलानिसौवीरेन
चपेषितं दद्रुकिटिभकुष्ठानिजयेदन्नसलेपनात् दूर्वाभयासैंधवचक्र
क्रमर्दकुठेरकाकांजिकेनकपिष्टास्त्रिभिः प्रलेपैरपिवह्नमूलोदद्रुचक्रंउचविना
शयंतितुल्योरसः शालनरोसुषेणचक्रमर्दाभयाविमिश्रः पानीयभक्तेन
तदंबुपिष्टैः लेपः कृतोदद्रुगजेंद्रसिंहः गंधपाषाणमिश्रेणयवक्षारेण
लेपितः सिध्मानंनाशयत्याशुकटुतैलेनमिश्रितं कासमर्दकबीजानिमू
लकानितथैवच गंधपाषाणमिश्रानिसिध्मानंपरमौषधंपत्रकोपणकासी
सतैलन्नाप्यमनःसिला सप्ताहंमुषितांकास्येसिध्माश्वित्रविनाशनः कु
डवावल्गुजंबीजाहरितालचतुर्थभागसंमिश्रः मुत्रेणगवांसपिष्टः सुवर्ण

कूरणं परं धात्री खदिरयो क्वाथः पिलावल्गुजसंयुतं सखेदुच्यवचलं चित्रं चूर्णं हंति
नक्रांसयः नालिकेरोदकेन्यस्तलेशास्तं वकुलेपूरितं लेपाद्धिपादिकां हंति चिर
कालानुबंधिनी अवल्गुजं कासमर्दश्च चक्रमर्दं निशायुतं मातिमंथेन संयुक्तो
मस्तुकांजिकपेषितं कुरयुकंडूजयस्तु ग्नोसिद्धयेषप्रयोगराट् पिबतिसकटुतै
लंगंधपाषाणचूर्णं रविकिरणे सततं सः याममेकं पलार्द्धं त्रिदिनं नदनुसीनोष्ण
रभोजी च शीघ्रं भवतिकनकदीप्तिकामचारी मनुष्यः निशासुधारग्वधकाकमा
चीलेच्चक हार्वीप्रपुनाटबीजैः तक्रेन पिष्टैः कटुतैलमिश्रैः पामादिदुष्टं
नमेनदिद्रुं वर्मसेवीकटुतैले नवाकुचिवारणो पिबेत् क्षीरभोजी च सप्ताहात्खे
तकुष्ठादि मुच्यते मधुनातित्कहविषारवदिरासनवारिणा लेह्यमुष्णांबुनोवा
पीकोलवत्सापलं भवेत् जीर्णं च भोजनं कार्यं नानाकुष्ठनिवारणं शिरीषम
धुयष्टीच नगरं रक्तचंदनं एलामांसिनिशायुग्मकुष्ठंकेलकमेवच इतिसंचू

र्णं लेपोयं पंचमासघृतेन युतं जलेन क्रियते सुप्तैः दशांगशनसंगीनः विसर्पान्
विषविस्फोटान् शोथान् कुष्ठव्रणान् जयेत् सुवर्णपुष्पिकासीसं विडंगानि मनःशि
ला रोचना सैंधवं चैव लेपानाद्विचर्चिनाशनं तालकः स्नानमात्रेस्यात् चतुःस्नाने च
वाकुचीबीज मूत्रपिष्टं तच्चूर्णं पलेनाद्विचित्रनाशनं वाकुचीवनसोला लाक्षा काकोदुंबुरि
काकनाररसांजनमयचूर्णं तिला कल्हानदेव नचूर्णं पिलागवापित्ते पिष्टा नतगुरि
काकजाअस्पधलेपाद्धित्राणि जनरूपसाति वेतः दद्रुघ्नः कुष्ठ सिंदुरं सर्वान्यकृत्र
मर्दये धतूरानिच तांबूलस्वेतकुष्ठ उपरउदयादित्यो रसः शुद्धसूतं द्विधागंध
दार्मं कन्याद्रवैर्दिनं तच्छोलकं पिठरिकृत्वा ताम्रपात्रेन रोधयेत् सूतकात्रिगुणेनैव
शुद्धेना धो मुखेन च पार्श्वे तस्मानि धायाथ पात्रो ध्वो गोमयं पलं किंचित् प्रदातव्यं स्वेतकुष्ठ
चुल्यायामद्रव्यं पचेत् विडंगवाकुचीबिजं घाक्काथयतेन भावयेत् दिनैकं उदयार्कसादं करवदिना
यद्विगुंजः कृहः विचर्चिका दद्रुकुष्ठं स्वेतकुष्ठं च नाशयेत् इति उदयादित्यो रसः

चीसा
उन्नुपानेन्चकर्तव्यंवाकुचिफलचूर्णंकरखदिरस्यकषायेनसमेनपरिप्लावितं
नंनतगवांक्षीरैकाथैर्वात्रिफलंपिवेन त्रिदिनास्तेनवेस्फोटः समहार्द्दोक्रिमास
कुनिभिगुजान्चकासीसंधत्तूररसपादिकासूर्यनक्षाचांगरीपिष्ठातुल्यानिलेपये
त् स्फोटस्थानप्रसांसर्थैसप्तरात्रंपुनःपुनः स्वेतकुष्ठंनिहंसाशुसाध्यासाध्यनसं
शयः दुसराप्रकार गुंजाफलाग्नितंचूर्णंलेपितंस्वेतकुष्टजित् तिलापामार्ग
कुष्ठानिपिष्ठाश्चित्रेविना तीसराप्रकार वाघकेदांतसुअरकेषालधमीराकेरससे
धसवजवेगलिस्यामहेरुलेपणांस्वरसेपृथक् अस्यप्रलेपमात्रेणप्रसमंया
निवगतः प्रपुन्नाटकबीजानीवाकुचीसर्षपातिलाकुष्टनिशाद्वयंमुस्ताःपिष्ठा
तक्रेणन्चैकतः लेपात्स्पष्टनश्यंतिकंडूदद्रुविचर्चिका अथतैलं सप्तपर्णी
करंजार्कमालतिकरविरकं मूलस्नुहीसिरीषाभ्यांचित्रकास्फोतयोरपि
करंजबीजंत्रिफलात्रिकटुकरजनीद्वयं सिद्धार्थकविडंगानिप्रपुन्नाटकसंहरेत

448

मूत्रपिष्टैश्च तैलमेभिः कुष्ठविनाशनं अभ्यंगाद्वज्रकं नाम नाडीदुष्टव्रणापहं
इति वज्रकतैलं मरिचैलाशिलालाचार्कपयोवृत्रिजटातवनुं सकृद्रसविशाला
रुग्निकुम्भदयदारुचंदनैः कटुतैलं पचेत्सर्वैः विषमलसमन्वितैः सगोमूत्रैश्च
चेद्धीमान दद्रुश्वित्रविनाशनं सर्वेष्वपि कुष्ठेषु तैलमेतत्प्रशस्यते इति मरिचा
दितैलं मरिचोत्तवृतादंतीक्षीरमार्कं सकृद्रसः देवदारुहरिद्रे द्वे मांसीकुष्टस
चंदनं विशालाकरवीरं च हरितालं मनःशिला चित्रकं लांगली चैव विडंगचक्र
मर्दकं शिरीषकुटजो निवसप्तपर्णस्नुहामृता सम्पाको नक्तमालश्च खदिरोपि
प्पलीवचा ज्योतीष्मती च पलिका विषस्यार्धपलं भवेत् आढकं कटुतैलस्य
गोमूत्रं च चतुर्गुणं मसात्रैलोहपात्रे च सनैर्मद्वग्निना पचेत् पक्वतैलव
रुक्षपल्लेपयेत्कुष्टकान् व्रणान् पामाविचर्चिकादद्रुकंडुविस्फोटकानि च अ
भ्यंगेन प्रणश्यंति सौकुमार्यश्च जायते त्रिभिरभ्यंजनैर्गाढं भवेन्मारुतविक्रमः

३३६

इति बृहन्मरिचादितैलं नक्तमालं हरिद्रे द्वे दूर्वा तगरमेव च करवीरं वचा कुष्ठमा
स्फोतारनं चंदनं मालती सप्तपर्णं च मंजीष्ठा सिंदुवारकं एषामर्द्धपलान् भागान्
विषं सर्द्धपलं न्यसेत् चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलप्रस्थं विपाचयेत् दद्रू विस्फोट कि
टिमलूता कीटि विचर्चिका कच्छु कंडू शिरांश्चैव पक्वव्रणादुष्टिता विषतैलमिदं नाम्ना
सर्वव्रणविशोधना इति विषतैलं लाक्षा हरिद्रा मंजिष्ठा त्रिफला देवदारु च ना
गरं पंचमूल्यौ द्वे मुस्ता मधुरसा तथा सप्तपर्णोह्यपामार्गो पिचुमंदारुष्करौ
विडंगचित्रकौ दंती पिप्पली मरिचानि च एतेषां समभागानां कुष्ठचूर्णपलं पिबेत्
छागीमूत्रेण संयुक्तं तथा कुष्ठी विमुच्यते इति लाक्षादिचूर्णं अर्कपत्ररसे पक्वं कर
जनी द्वयसंयुतं कटुतैलहरं चूर्णं पामाकच्छुविचर्चिकां अर्कतैलं अथातो विस
र्पनिदानचिकित्सा लवणाम्लकटूष्णानि संसेवादोषकोपतः विसर्पः सप्तधा ज्ञे
यः सर्वतः परिसर्पति वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सन्निपातिकः द्वंद्वजश्च सवि

ज्ञेयो विसर्पः समपाभवेत् अग्नेयो वा नपिनाभ्यां ग्रंथाख्यः कफवातजः पश्चात्कु
द्दमको घोरो सपित्तकफसंभः अथ चिकित्सा प्रपौंडरीकं मंजिष्ठा पद्मकोशीरचंदनैः
सयष्टिद्विरोपनेष्विरपिष्टैःप्रलेपयेत् कसेरुश्रृंगाटकपद्मगुंद्रासलैःपवासो सलक
दैमश्च वस्त्रान्तरास्सतक्तैनविसर्पलेपाविधेयाः सघृतसुशीतनागायत्री सप्तपर्णी
वासारग्वधदारुभिः कुटंनटैः भवेल्लेपो विसर्पे श्लेष्मसंभवे त्रिफलापद्मकोशी
रसमंगाकरविरजः नरमूत्रसंमतात्तलेपश्लेष्माविसर्पहा आरग्वधस्यपत्रा
णि च श्लेष्मान्तकोद्भवः सिरीषपुन्नागककामाचीहितायलेपो विसर्पिणः मु
स्तारिष्टपटोलानां क्वाथो सर्पविसर्पनुत् साहलगुग्गुलसंमिश्रं पिबेद्वा खदिरष्टु
कं कुंडलीपिचुमंदाबुखदिरं रूपवंबुवा विस्फोटनाशाय तास्राशुवासुजलधरामिव
चंदननागपुष्पं च तंडुलांबुरसारिवा सिरीषकल्कं जेजाजीलेपस्याद्दाहनाशनो
सिरीषपुष्पमूलं च मंजिष्ठा चव्यामलयष्टिका स्वजातीपल्लवं जैद्रः विस्फोट

२०

कुवलयग्रहेहशिरीषयोद्वंदरोजं बूरेकुलेपनयोहिताः श्लेष्मांतकत्वचोवापीत्रलेपावि
स्फोटिनः हिताशीरीषयष्टिनतेन्चदनलामासिहरीद्राद्वयकुष्ठचूर्णैर्लेपोदगीगः
सघृतः प्रदेयाविसर्पकेरूज्वरसापहारी शिरीषोशीरनागाह हिंस्राभिर्लेपनाद्
तेविस्फोटविषविसर्प्पाः प्रशाम्यंतीनसंसयः पटोलसप्तछदनिंबवासाफलत्रिको
छिन्नरुहाविपक्वं नसंचाति कंघृतमाशु हन्यात्रिदोषविस्फोटविसर्प्पकेरू अथमसू
रिका कट्वाम्ललवणक्षारविरुद्धाध्यसनासनैदुष्टानिशाकपानाद्यैप्रदुष्टाध्यवनो
दकैः धनपंत्तिशरीरेस्मिन्ससूरीकारोगसंकरा मसूरसुद्गमाषानांचनकानांप्रमा
नता करोतिपिडकांवातंसर्वगात्रेषुदेहिनां तासांपूर्वेज्वरः कंडूगात्रभंगोरुचिभ्रमः
त्वचीशोषवैवर्णानेत्ररोगस्तथैवच अष्टादशादिनांस्थित्वापश्चात्सर्वेविनश्यति
अथचिकित्सा सर्वासांनमनंकार्यंपटोलारिष्टवासकैः कषायैश्चवचावत्सयष्ट्या
कृपलकल्कते सुषविपत्रनियासंहरिद्राचूर्णसंयुतं रोमांताज्वरविस्फोटमसूरि

सांतयेत्पिबेत् निंबपर्प्पटकं पाठापटोलाकटुरोहिनी वासादुरालभाधात्रीमुसी
रं चंदनेद्वयं एषनिंबादिकक्वाथः पीतस्तृष्णार्त्यान्वितः त्रिदोषजां मसुरीकां च ज्वर
विसर्पसंभवां सौविरेणतु संपिष्य मातुलुंगस्य केसरं प्रलेपात्पाचयत्पास्तु पाद
दाहं सुदारुणं पाददाहं च कुरुते पिटकापादसंभवा तत्रैकं प्रसस्तं तिवहुलं तंडुला
बुनो यालिपत्रं समंजिष्ठं दार्वीपुंगफलं समं धात्रीफलं समधुकं क्वाथितं मधु
संयुतं मुखरोगकंठरोगौ कंटूमासूविपोहति अस्यां सर्वं विहायशीतलापूजा
इति श्रीसार्गीविद्यविरचिते वैद्यविनोदसंग्रहे षट्त्रिंशत्परिच्छेदे कुष्ठनिदानचिकित्सा
समाप्ता अथातोन्मोन्माद निदानप्रकरणम् विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रध
र्षणं देवगुरुद्विजानां उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्वो मनोभिघातो विषमाश्च चेष्टाः
तैरल्पसत्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदुष्य स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोव
हानि प्रमोहयंत्याशु नरस्य चेतः एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैरत्यर्थमूर्छितैः॥

२२८

मानसेनचदुषेनसत्वपेचविपउच्यते धिविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्या
कुलादृष्टिरधीरतान्च उनवद्धवाक्यस्मितगीतनृत्यंहास्यगविक्षेपनरोद
नानि उनमर्षसंरंभविनग्नभावाः सामान्यमुन्मादगदस्यलिंगे अथचि
कित्सा वातिकेस्नेहपानंस्याद्विरेकः पित्तउच्यते कफजेवमनंकार्यपरो
वस्योक्रमः जलाग्निद्रुमशैलेभ्योविषमोभ्योपितसदा रक्षेदुन्मा
दिनंचैवसद्यः प्राणहरंहितम् ब्राह्मीकुष्मांडफलषन्ड्या शंखपुष्पि
कास्वरसाः उन्मादहृतोदृष्टाः घृपगेनकुष्ठमधुमिश्राः उत्तरदिगवि
निविष्ठमूलांस्त्वेनस्य कनककुविटपस्य अयसः चूर्णविपक्वंगुडमिश्रं
सत्तमुन्मादं चांगेरीरसकांजीकगुडसभागाः समाथिताक्रमसः उ

कनकदलसंयोजिताः समभागाः समूयसकन्मादगदन्दृणां राजवल्लीरस
न्मादरोगसमनाः पितादिवसत्रयेनैव मंडूकपर्ण्यास्वरसंयुक्तः सिनकु
सुमवलायाः सार्द्धकर्षत्रयं यः सिरिचरणकौलेक्षीरपाकेणपक्वे पिबति नद
नुसीनन्नानस्थायन्निसंजयति स्पारितिघोरंव्याधिउन्मादसुग्रं वोधिद्रुमा
न्नातकशुष्कवल्कसुन्मनबीजं नसमेसुपिष्टपिष्टमबुनांपर्युषितेनपीतमु
न्मादरोगंचनिहस्तवश्यं कुष्मांडबीजमज्जाकल्कंपीतानिवारयसाखुउन्मा
दरोगमग्रमसुनादिनरात्रयादेवशिरीषफलसुनंहिंगुनगारंमधुकवचं॥
कुष्ठंवचवत्सनमूत्रेणपिष्टंस्यान्नयतांजनन तद्दोषहरिद्रेद्वेमंजिष्ठागोरसर्ष
पाः शिरीषबीजंचोन्मादग्रहायस्मारनाशनं प्रयोज्यं सार्षपंतैलंनस्याभ्यं
गनयोसदाः आस्वासयेयुःसुहृदोवाक्यैः र्द्धमार्थसहितैः वयादिषविना

२९

संवादर्शयेदद्भुतानि च वद्धं सर्षपतैलाक्तमुत्तानं चातपे न्यसेत् कपिक
च्छाथवा तप्तैः लोहैः तैलजलैस्पृशेत् कासाभिस्ताडयित्वा वा सुवद्धं नि
र्जने गृहे सर्प्पेनोद्धृतदंष्ट्रेन स्पृशेत् सिंहैर्गजैश्च तं त्राशयेत्सशस्त्रहस्तैश्च
शत्रुभिस्तस्करैर्यथा तेन तस्य परस्य मे जाति सर्वे नोविप्लुतं मनः बुध्वादोष
चयः सात्म्यं देशकालबलाबलं चिकित्सितमिदं कुर्याद् उन्मादे भूतदोषजे॥
त्र्यूषणं हिंगुलवणं वचा कटुकरोहिणी शिरीषनक्तमालीनां बीजं श्वेता
यरसर्षपा गोमूत्रपिष्टैरेतैः सुवर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता चतुर्थकमपस्मारमु
न्मादं च विनिजच्छति त्र्यूषणवर्त्ति सर्षिपारिष्टपत्राणि वचाकुष्ठप्रियंगवः
त्रिफलाकटुकावर्गी ह्यो न्मागान्यलोन्मितानं घृतस्यकुडवाः समगोम्
त्रस्यैक विंशतिः एवमानेन दत्तकं चतुर्थ्यार्द्धं लसुनाद्रसान् एतन्मेदे

456

श्वरो नामश्शय्युपत्रोपदिश्यते उन्मादे चाप्यपस्मारे गुल्मे शूले तथैव च स
ध्यते : सप्तरात्रेण घृतपाणभयार्दितो इति माहेश्वरघृतं प्रसादश्चेन्द्रि
यार्थानां बुध्यात्मामनसां तथा धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणं
अथापस्मारप्रकरणं चिन्ताशोकादिभिः दोषाः क्रुद्धा हृच्छ्रोतसि स्थिताः कृत्वा
स्मृतेरपभ्रंशापस्मारं प्रकुर्वते वातापित्तकफा सर्वैः दोषैस्स्याच्चतुर्विधः
तमःप्रवेशो दर्शनं ध्यानं हृत्कंपो नेत्रवैकृतिं च मोहहृदयशून्यत्वे भाविनस्तस्य
लक्षणं कंपते प्रदशेद्दंतान् फेनोद्गारी श्वसित्यपि परुषारुणकृष्णानि प
श्यद्रूपाणि चानिलात् तपीतफेनांगवक्त्राक्षः पीतासृग्रूपदर्शनः सत
ष्णोष्णानिलव्याप्त लोकदर्शी च पैत्तिकः शुक्लफेनांगवक्त्राक्षः शीतहृ
ष्टांगजो गुरुः पश्येच्छुक्लानि रूपाणि श्लेष्मिको मुच्यते चिरात् ॥

सर्वै रेभिः समस्तैश्च लिंगैर्ज्ञेयास्त्रिदोषजः अपस्मारः स चासाध्यो यः

क्षणस्या नवश्चयः प्रस्फुरंतं च बहुशः क्षीणं प्रचलितं भ्रुवं नेत्राभ्यां

च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता

मलाः अपस्मारायकुर्वंति वेगं चिरयोतरं अथ चिकित्सा गोधान

कुलनागानां पृषतां शंगवामपि पित्तेषु तैलानि सिद्धं वा नस्यमभ्यंगपूजि

तं तैलेनलसुनः सव्यः पयसा च सतावरि निर्गुंड्या निद्धवा कत्वा क्षो

गजामेत्र नालिकां तामम्ल साधितां खादेदपस्मारमुदस्यति ब्रह्मीरसः

कुष्ठरसो वचा वा मधुसंयुता ब्राह्मीरसश्च मधुना सर्वापस्मारभेषजं नि

र्गुंडी भवनं दापूना च नस्या पयोगतः उपैति सहसा नाशमपस्मारो महा

गदः पिप्पली वाश्चिकाली च कुष्ठं च लवनानि च प्रदद्याच्चूर्णितं नस्यका

यं प्रशमनं परं मण्डोव्हा नास्यं जं चैव शकृत्सारावनस्य च अंजने हंत्यपस्मारमु
न्मादं चाविशेषतः श्वानसंगालबिडालानां कपीनां च गवामपि पित्तानि नस्य
नो दद्यादपस्मार निवृत्तये पृथ्वि हिंगुवचादारुशिरीषलशुनामयैः अजामू
त्रमपस्मारे रसोन्मादे नवांजने तद्वत्सर्पिःपीयूषं धूपनं परमं स्मृतं नकुलो
लूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः तुंडैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक्
मूलं बर्हिशिखाया गवाज्यालोडितं नरस्य मासेन निःशेषं यस्यापस्मारमिति सि
द्धं नात्र संदेहः कृमिघ्नस्य तु मूलं तु क्षीरेण सह पाययेत् अपस्मारमहाघो
रं नाशयेत्क्षिप्रमेव च उन्मादि गजासिंब्यामुलं समुद्धृतं पुष्ये पीतं पयसा ह
न्यादपस्मृतिं गोस्तुर्णवत्सायाः परबोद्धृतक्षीरभक्तासी माक्षिकेन च वाराजः
कुष्मांडकफलोत्थेन रसेन परिपेषितं अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वसंपि

वेत्पहं निर्गुंडीपत्रनिर्यासो रामठेन समन्वितः नस्यात्सानादपस्मारं निवार
यति देहिनां संखपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्राह्मीरसे घृतं पलंकं पुराणं हंत्यप
स्मारं सोन्मादं मध्यमुत्तमं संखपुष्पीघृतं पलंकषा वचापथ्यां वृश्चिकाली वयस
स्थिषट् जटिला पूतना केशी नाकुली हिंगु चोरकैः लसुनाति विषाति का कुष्ठै
विडिङ्गस्वपाद्दिरणां मांसाग्रसि नायथ. लोनेव तत्समूत्रैश्च तुर्गुणं सिद्धमभ्यंज
नैतैलमपस्मारविनाशनं पलंकषादि तैलं सिद्धार्थक वचाहिंगु करंजो देवदा
रुच मंजिष्ठा त्रिफलाश्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकं समांसानि प्रियंगुश्च शिरीषा
रजनीद्वयं वस्तमूत्रेणापिष्टायं मगदः पानमंजनं नस्यमालेपनं चैव स्नानेमु
द्वर्तनं तथा अपस्मारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः भूतेभ्यश्च भयं हंति राज
द्वारे च न रास्यते इति सिद्धार्थकं इति श्री सार्ङ्गी वैद्यविरचिते वैद्यविनोदसं
ग्रहे सप्तत्रिंशत्परिच्छेदः उन्मादापस्माराणां निदानचिकित्सा समाप्ता ॥ ३७ ॥

अथवमनविरेचनप्रकरण शरत्काले वसंते च प्रावृट्काले च देहिनां वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् बलवंतं कफव्याप्तं हृल्लासादिनिप्रपीडितं तथावमनस्यासात्म्यं धीरचित्तं च वामयेत् कृष्णाशुंठीफलं सिंहीकफे चोष्णजलेर्वमेत् श्लेष्मवानपीडायां सक्षीरं मदनेर्वमेत् अजीर्णे कोष्णपानीयं सैंधवं पीत्वा वमेत्सुधीः कटुमेरंडनालेन स्पर्शनं वामयेद्भिषक् मधुसैंधवाहितं वामयेत् पटोलपत्ररक्तक्षुक्षीरेण सह वामयेत् अथ विरेचनं मृदु द्राक्षापयश्चांबुतैलैरपि विरिच्यते स्नुकपयसा हैमक्षीरीदंतीफलादिभिः मात्रोत्तमा विरेकः स्यात्त्रिंशद्वेगैः कफांतकैः पित्तांतरे त्रिवच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिर्विरेचनं त्रिफलाक्वाथगोमूत्रैः पिवेद्व्योषकं कार्दितं एरंडतैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणं वा त्रिवृतं कोरंजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजं समं द्राक्षारसं क्षौद्रं वरषाका

२३२

लेविरेचनं तवक्षीरदुरालभामुस्ताशर्करोदीच्यचंदनं द्राक्षांबुनश्यष्टयांसीतले
चंदनासये पिप्पलीनागरंसिंधूश्यामा तवक्षीरयासह लिहक्षौद्रेणसिसिरेवेशां
नेचविरेचनं त्रिवृत्ताशर्करातुल्यागीष्मकाले विरेचनं इतिविरेचनविधिः॥
अथाकल्पस्यप्रकरणम् गुंजामूलफलंवापीतंस्नानकरसोपिवा गोक्षीरं तिल
पुष्पानितुल्यंचमधुसर्पिषा शिरःप्रलेपणंतेन केशसंवर्द्धनपरं चतुष्पा
दानोस्वग्नामनखसंगास्थिचर्मभिः तैलेनसहलेपोयं लोमसंजननेश्वरः अ
यारजाभृंगराजत्रिफलाकृष्णमृत्तिका श्रीतामिक्षुरसेमासलेपासलितंजये
त् धात्रीफलद्वयपथ्येद्वे तथैवबिभीतक पंचाम्रमज्जालोहस्यकर्षकंचप्रदी
यते पिष्टालोहमयेभांडेस्थापयेदुषितंतनित्रि लेपोयंहंति मच्चिरादकालपलि
तंमहत् त्रिफलातिलिपत्रंतुलोहभृंगराजःसमंजविमूत्रेणसंपिष्टंलेतालहं
स्त्राकरणमुत्तमंत्रिफलाचूर्णंतुदाडिमत्वग्वीसंतथा प्रत्येकंपंचपलिकंचूर्णं

कुर्याद्विचक्षणः ॥ अंगराजरसस्यापि प्रस्थषट्कं प्रदापयेत् ॥ मासमेकं तु पकुर्या
च्छागीदुग्धेन लेपनं ॥ पूर्वं सिरसीरा त्रौ च संवेष्टैः रंडपत्रकैः ॥ स्वयेत्स्नानेन तत्कु
स्नानेते च जायते ॥ पालितस्य विनाशं च त्रिभिर्लेपैर्न संशयः ॥ अथ सहदेवीकल्प
कृष्णाष्टम्यां चतुर्दश्यां सहदेवी समाहरेत् ॥ महामनं गेस्वरि सकलजनं वश्यं कु
रु स्वाहा ॥ अनेन मंत्रेण मंत्रितं सप्तवाराणि खदिरकीलकं कृत्वा रात्रौ पश्चिमे दि
शि मुक्तकेशो दिगंबरो दृष्ट्वा न्याभिमुखो भूत्वा गच्छीयात् ॥ सिद्धिर्भवति ॥ तंदुलेस
ह यस्मै पाययेत् स वश्यो भवति ॥ गोरोचनेन सह तिलकं करोति ॥ जगद्वश्यो भवति ॥
मधुनापिष्ट्वा भगं लेपं दद्यं पुरुषो रक्षति ॥ कंठधारणं सर्वज्वर भूतज्वर नाशयति ॥
अथ रुदंतीकल्प ॥ सा च तु प्रकारा ज्ञेया रक्ता पिता तथा कृष्णा श्वेता चैव तु जा
यते ॥ चनकाकारपत्राणि पुष्पं चैव तु तादृशं ॥ पत्राणां बिंदवस्तस्या रुदंत्यो का
भवंति च ॥ रसबंधकरो सा च विख्याता परमौषधं ॥ रोदमानेन तिष्ठानास

वैद्यानुमे स्वरसंतस्याः संगृह्य गंधपाषाणमेवच द्रवयेत्सर्वलोहानां पारदंचैव
बंधयेत् पारदेनच संयुक्तं हेमं भवति निश्चयं अथ देवदालिकल्पं देवदालीर
सेन्चैव खलेन सर्षपसंयुतं लक्ष्मणासंयुतं चैव कन्यहस्तेन पेषयेत् गुटिकां तां न
न प्रसूता हस्ते बध्वा पुमान्निवा संभावयंति या नारी राजानं शत्रुमेव वा वश्यं प्रभव
न्ति ते सर्वे शस्त्रपिसितं चापि कुर्वंते नहि सर्पभयं तस्य आरण्ये विषमेपि वा अथ
पाटाकल्प पाठामूलं चतुर्दश्यां अमावास्यां दिने चोत्पाटयेत् ॐ नमो भगवते रु
द्राय मातंगाय स्वाहा अनेन मंत्रेन सप्तवारान् जपित्वा चोत्पाटयेत् पाठामूलं
सर्पिषा सहितं पिबेत् द्विषदंष्ट्रो निर्विषो भवेत् षट्कं स्तंभयति शस्त्राणि निवारयंति
अथ लक्ष्मणाकल्प ॐ विजयाय स्वाहा लक्ष्मणामूलं रक्तचंदनेन नास्त्रानं धूपये
न् सर्वजनप्रिया भवति लक्ष्मणमूलं कपिलाक्षीरेण सह दापयेत् अश्विनाम्नाय
ति स्त्री सगर्भा भवति ॐ नमो भगवते तोमरेश्वराय स्वाहा लक्ष्मणामूलं

हस्ते बध्वा परो राजयो न भवति लक्ष्मणामूलं मनःशिलोदकेन साबध्वा तिलकं कृ
त्वा राजा नो वश्यं भवति त्रिफला लोहचूर्णं तु इक्षु भृंगीरसं तथा कृष्णमृत्तिकया सार्द्धं
भांडे मासं निरोधयेत् तल्लेपात् बंधयेत् केशान् चतुर्मासं स्थिरं भवेत् लोहकीट्टं
जपापुष्पं पिष्टूधात्रीफलं समं त्रिदिने लेपयेत् ज्ञार्षांह्निमा केशरंजनं भृंगरा
जरस प्रस्थं तैलं कृष्णतिलात्समं मर्दयेत्सह हैरेकेतु नेत्रां निलिकारसः त
ल्लेपं त्रिदिनं कुर्यात् तत्केशरंजकं भवेत् जपापुष्पं कांचनारस्य तिलकृष्णचरा
चनं शिंबुनासमं मर्द्य दिने कृ लोहपात्रके तल्लेपद्विदिनं कुर्या रंजनं चम
रोपमं इति श्रीसागावैद्य विरचिते वैद्यविनोदसंग्रहे वमनविरेचनकल्पप्र
करणं अष्टत्रिंशस्परिच्छेदः समाप्तं अथातो विषप्रकरणं अथातो विषं रजनि
द्वयं मंजिष्ठा पंतगा नागकेशरैः शीतांबुपिष्टैरालेपः सद्यो लूता विनाशयेत् ॥
गिरिकर्णी द्वयं शेलु पटोल द्वपुनर्नवे कपित्थस्य शिरीषस्य लेपो लूता विषापहः

२३९

अथउंदुरविषघ्नी शिरीषस्यमूलंवासक्षौद्रंतंडुलांबुना अंकोटमूलंकल्केनवत्सम्‌
त्रेणकल्पितं पानलेपनयोर्हन्तेसर्वासुविषनाशनं विशालायोकोलमूलंवातिल
मूलवचसावधु घृतेनाखुविषंहंतिपानमात्रेणदुस्तरं अथकुक्कुटविषं रसोनो
षणवैदेहीवचागोपित्तकल्पिता पानेनस्याज्जलेपःस्वंदष्ट्रस्यौषधंपरं जल
वेतसपत्रेतुमूलंकुक्कुटपक्वजलं तत्क्वाथपेषमात्रेणस्वानस्यविषनाशनं
अथवृश्चिकविषं घृतेनसैंधवंपीतंहंतिवृश्चिकजंविषं अर्कक्षीरेणसं
पिष्टलेपोबीजंपलाशजं वृश्चिकार्त्तस्यतुकहलाशिरीषफलसंयुतं मनोह्वा
सैंधवंहिंगुजातीपत्रेसनागरं गोरसकृकससंपिष्टंगुटिकावृश्चिकार्त्ति
नुत् कासाकमर्दकमूलंनरसस्यकुशकाशयोः वचापिबातुफुत्कारः
चूर्णंवृश्चिकजंहरेत् पारावतस्यकृत्यश्यानागरंविश्वभेषजं बीजपूररसो
पेतंपरमोवृश्चिकागदः अथनखदंतविषो समीनिंबपटानातुवल्कलैः

कृष्णतैः स्वरं नखदंतनुतं पुंसांस्नानायपरिषेचयेत् मंजिष्ठापद्मकोसी
रधान्यकैः परिपेषयेत् सघृतैः लेपनं दद्यान्नखदंतं विषापहं देनिर्गु
गैरिकं लेपान्नखदंतविषापहः अथकीटविषं तुलसीमूलं पिलोमुलं
तरसुल्पतंदुलीयस्यपीतंज्येष्ठांबुपरिकल्पितं मेघनादोत्तरन्मूलं ते
थागव्येनसर्पिषा शंकोकीटविषान्याशुजयस्यतिविषाण्यपि अथ
जलौकाविषं निशिषकटुनीपार्थशोलुषीरंकुमत्वच विषंजलोकसं
हंतिप्रयुक्तापाणलेपयो: अथमाक्षिकविषं पिप्पलिकाचदष्टानाम
क्षिकामशकैस्तथा गवामूत्रेणलेपोयंकृष्णवल्मीकमृत्तिका सनपुष्प
समायुक्तैसैंधवंपरिपाषितं सघृतंलेपनंदद्याण्माक्षिकाविषनाशनं क्षे
त्रारं नगरंसुंठीमरिचेनचलेपनात् माक्षिकादंशजापीडानाशयंतिध्रुवं

णृनां अथमत्स्यविषं कुलवेत्रस्यनिकापूः कल्कोवाघृतामिश्रीतः श्रृंगी
मत्स्यविषंहंतिवर्हिपत्रेनधूपितं तथादंशुमुखेसद्योमानुषेणावमूत्रितं अथ
सर्पविषं वध्नीयात् स्फाटमुपरिदंशस्यचतुरंगुले फणीणांविषवेगेतु प्रथ
मेशोणीतंहरेत् अथानोवाजीकरणप्रकरणं अथरसालदध्नोर्द्धाठकुमा
षमर्द्धंम्लमधुरंषंडस्यचंद्रगुनेः प्रस्थपलपलंपलंचहविषः सुक्ष्माच
तुर्मोषकाः अर्द्धे धैमरिचंद्विहस्यतुपुनः द्वौमाषकेमतः कृत्वाशुल्क
पटोशानैः ककरतले तन्मध्यविश्रावयेत् मद्रांदमृगनाभिचंदनरसंश्रा
द्रमरुद्धपिते तत्कर्पूरं रजाहिंगंधिरस्यतः स्पृक्सोरभंभक्षयेत् यापी
सामखुरस्व[illegible]स्वरसास्पंपरसायनेतथा राज्यामन्मथदिपिनीसुराचिका
कान्तेयतिसंप्रिया विदारिकंदल्कंचघनेनपयसानरः उदुंबरस्यमंखादे

468

वृद्धोऽपि तरुणायते अश्वत्थफलमूलत्वक् शुङ्गा गतमूलं तु गृहीत्वा पिष्ट्वा तत्पयः पीत्वा सशर्करं

च्चैव वृद्धोऽपि तरुणायते स्वयंगुप्तेक्षुरयोर्बीजं चूर्णितं च सशर्करं धारो

ष्णेन नरः पिबेत्पयसा न क्षयं भवेत् माषान्नं पलमेकं तु संयुक्तं मधुस

र्पिषा लिह्याद् तद् पिबेत् क्षीरं तेन वाजी भवेन्नरः गोक्षुरकः क्षुरकः श

तमूली वानरी नागबलातिबला च चूर्णमिदं पयसा निशि पेयं यस्य गृ

हे प्रमदाशतमस्ति माषपिप्पलिशालीनां यवगोधूमयोस्तथा चूर्णभा

गैः समैः सर्वैस्तु घृते पूपलिकां पचेत् तां भक्षयित्वा पिबेच्च शर्करामधुरं पयः

गौउलापक्षी नरश्च वृक्षवृक्षच्छेदः .... निरन्तरं अभ्यङ्गात् तेन स्नानगन्धमाल्यानुलेप

नैः गजाश्वयानासनसुखैः वासोभिः निर्हनैः प्रियः विहङ्गानां रतिर्षैः

२३५

स्त्रीणांच कुलस्थनैः संवादनेवरः स्त्रीनामल्पानांचवर्षायते स्वरूपायौवना
वस्था लक्षणैर्याविभूषिता यावस्यानिशिक्षितरसासास्त्रीवर्षप्रमाससनाः
कुडवश्चास्वगंधायाश्चात्मगुप्ताफलस्यंच कुडवश्चैवमाषान्नादौद्वोन्वतिल
मुद्गयोः गोधूमशालिचूर्णानां कुडवषु कुडवोभवेत् सर्पिषाष्कुडवश्चैवतनु
त्यक्षीरशार्करोपक्वापूपालिकां खादेत् इत्यसर्वयोषितः धानकीपुष्पख
दिरदाडिमार्जुनसाधितं प्रयुक्तं नक्षयेत्सर्वेनक्तार्यक्षीणरेतसि दौर्ब
ल्यमुखशोषश्चपांडुत्वंसदनंभ्रमः क्लैब्यंसुक्रविसर्गश्चक्षीणशुक्रस्यल
क्षण इतिश्रीसागीवैद्याविरचितेवैद्यविनोदसंग्रहे एकोनचत्वारिंपरिच्छे
देविषप्रकरणवाजीकरणप्रयोगंसमाप्तं अथातोव्रणनिदानप्रकरणं
दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः हर्षात्क्रोधाद्भयाच्चैवव्रणा
रूढापिदीर्यते एदशोस्थितः शोथव्रणानांपूर्वेलक्षणं षड्विधःस्यात्पृथक्

सर्वैरक्तोस्यागंतुजस्मृतः शोथोषडुनेविज्ञेया प्रयुक्तैः शोथलक्षणैः विशेषेन
कथ्यते तेषां पक्वाऽपक्वादि लक्षणं विषमं पच्यते वातात्पित्तोऽस्य श्वचिरांच्चिरं ॥
कफजः पित्तवच्छोथो रक्ता गंतु समुद्भवा आशानेऽशायनेस्थानेशांति वश्चिकेव
दहत नगच्छद्दाहतः शोथाभवेद्दाध्मानवस्तिवत् जौरत्तहरारु चिश्चैव पच्यमा
नस्यलक्षणं वेदनोपसमशोथोलोहितोल्पोन्तश्चोन्नतः पूयस्पर्शीडयस्येकर्मत्त
मतेत्र्चपीडते भक्तकाक्षा भवेश्चैव न शोथानां पक्क लक्षणं वातादृते नास्तिरु
जानपाकः पित्तादृते नास्तिकफाश्च पूय ॥ तस्मात्समस्तापरिपाककालेपचं
ति शोथास्त्रयएवदोषाः अथचिकित्सा प्रकरणं आदौविम्लापणंकुर्या
द्वितीयमनुसेवनं तृतीयमुपनाहंच्च चतुर्थेपाटनक्रिया पंचमेशोधनंकु
र्यात्षष्ठोरोपणमिष्यते एतेक्रमव्रणस्योक्ताःसप्तमंवैकृतापहं मातुलुंगा
ग्निमंथोच्च सुरदारु महौषधं अहिंस्राचैवरास्नाचप्रलेपोवातशोथहा

२

३०

कल्कं कांजिकसंपिष्टः स्निग्धसारखोटकत्वचं सुवर्णमिव नागानां वा नश्शोथविनाशनं
शिरीषमतलेपश्च हिंस्राकालासुदर्शनं तंडुलीयकमूलं च प्रलेपश्शोथनाशनः
दुर्वादलनमूलं च मधुकं चंदनं तथा गणाश्चशीनलास्सर्वे प्रलेपः पित्तशोथहा
निर्गतो धोदुंवरान्दस्य प्लक्षवेतसवल्कलं ससर्पिकैः प्रलेपः स्याच्छोथनिर्वा
पणः क्षार पुनर्नवा दारु शिग्रुरुक्रामूलमहौषधं कफवातकृते शोथे लेपको स्तोवि
धीयते नराश्चो लेपणं दद्यात् तच्चपतितं भवेत् नचपर्युषितं शुष्कमाणं नैवा
पचारयेत् दंडासलकमूलेन पिंडकासप्रलेपितं शुष्कं तंडुलीकपिष्टेन नाशमा
यात्युरोऽसय सुचिरोसन्निते शोथ कार्यं सोनितमोक्षणं अथ दारणविधिः चि
रविल्वाअग्निकादंतीचित्रकाहयमारकैः कपोतकंकगृध्राणां पुरीषाच्चिवदार
णं क्षारद्रव्याणि चान्यानि क्षारो वा दारणं परं हरिद्रंतजलेपिष्टं विंदुमात्रं प्रले
पणं उत्सुन्नकुटिने चापि शोथपाचनभेदनं द्रव्याणां पिच्छिलानां च मूलानि प्रले
पनं यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समाशनः पंचमूलोद्भवं वातनिग्नोधादिस्य

पैत्तिके आरग्वधादिकोयोज्यः कफजे सर्वकर्मसु त्रिफलाखदिरोदार्वी न्यग्रो
धादिर्बलाकुशः निंबकुलकपत्राणि कषायः शोधने हिताः गृहधूमसलवणः
सक्षिद्रतिलचित्रकः मेदोदुष्टव्रणानां सुसोधन्मधुमिश्रितः तिलसैंधव
यष्ट्याह्वनिंबपात्रनिशायुते तवक्नंपुनेपिष्टैः प्रलेपो व्रणशोधनः तिल
कल्कः सलवणः हे हरिद्रे त्रिवृत्युते मधुकं निंबपत्राणि लेपः स्याद्व्रणशोधनः
एवं वा सारिवामूले सर्वव्रणविशोधने निंबपत्रतिलैः कल्को मधुना क्षतशोध
नः व्रणान्शोधयेदूर्सा सुक्ष्मास्यात्संधिमर्मजान् कनया तव्रतादंती लाग
लीमधुसैंधवैः यष्टितिलानुपिष्टा वा सघृता मधुरोपणे धातकी चंदनब
लासमंगामधुकोत्पलैः दार्वीमिश्रतिलैर्लेपः ससर्पिः व्रणरोपणाः निं
बपत्रतिलादंती त्रिवृत्सैंधवमाक्षिकं दुष्टव्रणप्रशमणो लेपः शोधनः के
शरी सुषवीपत्रधत्तूरकर्णमोटकुटेरकः पथ्येर्गनप्रलेपन गंभीरव्रणरोपणः

२२८

सहस्रवेधस्त्वाष्ट्रीग्गोमुषीचविवर्चिका: गर्द्भीमेढ्रतुंडीचषड्व्रणोजोबसंयुता:
इतिव्रणप्रकरणं अथशस्त्राभिघातव्रणप्रकरणं नानाधारामुखैःशस्त्रैर्नानास्था
ननिपातितैः भवंतिनानाकृतयोव्रणास्तान्निबोधमे छिन्नंभिन्नंतथाविद्धं
क्षतंपिच्छितमेववा घृष्टमाहुस्तथाषष्ठंतेषांवक्ष्यामिलक्षणं नखाच्छिन्नाकुर्यु
र्वापियोव्रणस्त्वायतोभवेत् गात्रस्यपातनंनद्धिछिन्नमित्यभिधीयते भिन्नस्याछि
न्नवन्लेयं सूक्ष्मासल्कामिहतंपदं गत्वाशयंविना उत्तुंडितंनिर्गतंवाततद्विद्धि
मितिनिर्दिशेत् गतिछिन्नतभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितं विषमंवणभंगेय
तस्स्तनक्षतमितिनिर्दिशेत् प्रहारपिडणाभ्यांचयदंगंपृथुतांगतं सास्थितत्पि
च्छितंविद्यान्मज्जारक्तपरिप्लुतं चर्मणादभिघाताद्यदंगंविगतत्वचं उषाश्रा
वान्वितंतच्चघृष्टमपिसमभिधीयते सद्य:क्षतंव्रणंवैद्य:सशूलंपरिसेचयेत्
यावदनाशस्त्रनिपातितानासिघ्रशरीरंप्रदुनोतिजंतो घतेनसासांतिमुपैति

न्निनां कोष्ठेन यष्टिमधुसंयुतेन यष्ट्यामधुकमिश्रेण नातिशीतेन सर्पिषा कषाय
मधुरासीनां क्रियासर्वासु योजयेत् यवकोलकुलत्थानां स्नेहेन रसेन वा भुंजीता
न्नायवागू वापिवेत्सैंधवसंयुतं गौरीहरिद्रामंजिष्ठामांसीमधुकमेव वा प्रपौं
डरीकं ह्रीबेरेन तं मुस्तं सचंदनं जातीनिंबपटोलं च करंजकटुरोहिणी मधुच्छि
ष्टं मधूकं च महामेदा तथैव च पंचववल्ककतोयेन घृतं प्रस्थं विपाचयेत् एषा
गौरी महावीर्यः सर्वव्रणविशोधनः इति गौरादिघृतं यातिनिंबपटोलीनां नक्त
मालस्यपल्लवः सिक्थसमधुकं कुष्ठं द्विनिशा कटुरोहिणी मंजिष्ठापद्मकेलोध्र
मभयानिलमुत्पलं तुत्थकं सारिवाबीजं नक्तमालस्य दापयेत् एतानि सममा
गानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि नखदं
तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे प्रक्षालनार्थमिदं तैलं हितं शोधनरोपणं इति
जात्यादितैलं नागवेलीपानकेरसरनाउ देवाडेरीअंगकोटदाहिनकानमह

नाउ बजे उनि मह कारे नोटे रीका नमा नाउव कर्ण उपर अथ दग्धादि प्रकरणं व्रणा
पुष्पादि भेदेन वह्निदग्धश्चतुर्विधं तुच्छस्याग्नि प्रतपणं कार्यमुष्णं तथौषधं शीतामु
ष्णांच दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्तत्तत्पुनः घृतलेपनं सेकाः शीतान्यवास्य कारयेत् अति
दग्धे तु शीर्णानां मांसानुधृत्य शीतले कुर्याच्चूर्णकालो शालितंदुल कांउजैः तिंदुका
त्वक्कषायैर्वा घृतामिश्रैः प्रलेपयेत् खड्गादिछिन्नगात्रस्य तत्काल पूरितो व्रणाः
गोगरुकी मूला सेजायते गदवेदनः खड्गादिक्षते सम्यग्दग्धे तु गाक्षीरीप्लक्षचंद
न गैरिके सामृतैः सर्पिषा युक्तैरालेपं कारयेद्भिषक् अरवस्य स्य विशुष्क वल्कल
कृतं चूर्णं तथा कुरनात् अभ्यंगादि विहंति तैलमाखिलं गंडूपदैः साधितैः हर
तिशिखि दाहदग्धं भूयोभ्यंगात्कुणाचासु अतिदग्धे व्रणो सम्यक्स्य मुजीन विचक्षणः
सुधांसुरां तत्तिदग्धा वा वाणि परिपिषितं लेपनं तैलदग्धस्य विस्फोरव्याधिनाशनं
मधुच्छिष्टं समधुकं लाध्रसर्ज्जरसं तथा मंजिष्ठाचंदनं मूर्वा पिष्टा सर्पि विपाचये
त् सर्वेषामग्निदग्धानां व्रणरोपणमुत्तमं इति मधुच्छिष्टादि तैलं उभे हरिद्रे मे

जिख्यामधुकंलोध्रकट्फलं कंपिल्लकमुभेमेदलांगलीमूलमेवच पिप्पलीत्रिफला
चैवनिंबपत्रंचकार्षिकैः कल्कान्यथ्येद्धृतप्रस्थंपचेत् द्विगुणंपयः पलद्वयंच
सिक्थस्यसंसिद्धपूतेनदापये लांगलीकेघृतनामदग्धानांव्रणरोपणः इति
लांगलीघृतं अर्बुदधिरस्रालेवमांससमानूपवारिजं क्षीरंगुरूणिस्वान्नानित्र
णिनः परिवर्जयेत् इतिश्रीसांगीवैद्यविरचितेवैद्यविनोदसंग्रहेचत्वारिंशस
रिछेदे व्रणनिदानचिकित्सासमाप्ताः ग्रंथसमाप्ताः सके १७८६ नंदननाम
संवत्सरेमासोत्तममासेमाघमासेवद्य ७ समामिरविवासरे तद्दिनेग्रंथसमाप्तः
पत्रसंख्या २४० ग्रंथसंख्याश्लोक

[OrderDescription]
,CREATED=07.10.20 11:36
,TRANSFERRED=2020/10/07 at 12:45:14
,PAGES=476
,TYPE=STD
,NAME=S0003928
,Book Name=M-1863-VAIDH VINOD SANGRAH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF

FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF

FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF

FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF

FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF

FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF

FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF

FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF

FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF

FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF

FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF

FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
,FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF

FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF
,FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF
,FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF
,FILE447=00000447.TIF
,FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF

FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF
,FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF
,FILE467=00000467.TIF
,FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
,FILE472=00000472.TIF
,FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,